

Juvenilia V.

A borító Juhászné Marosi Edit munkája

Juvenilia V.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztette:
KÁLAI SÁNDOR

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2013

A publikáció elkészítését
a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta.
A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

SZÉCHENYI TERV

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978 963 318 368 7

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
www.dupress.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Terjedelem: 36,47 A/5 ív
Nyomdai munkálatok: Kapitális Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: ifj. Kapusi József
Készült Debrecenben, 2013-ban

Tartalom

Előszó.....	7
BALOGH ESZTER EDIT: Representing the Male Body in First World War Art (Extract).....	9
BARANYI GYULA BARNABÁS: Epistemology, Truth, and Interpretation in Christopher Nolan's <i>Memento</i>	29
BARI DÓRA: Egyetemi hallgatók munkával kapcsolatos elvárásai.....	39
BÁTORI ISTVÁN: Erdélyi vármegyék Árpád-kori településneveinek névrendszertani elemzése	52
BELICZA GYÖRGY: Sajógalgóc gazdaság- és társadalomtörténete 1895–1943	63
BOZSÓ GEORGINA: Gender Constructions and the Surrounding “Ideologies” (Excerpt from the OTDK thesis ‘I am still Me’: Gender, Madness and Spatiality in Iain Banks’s <i>The Wasp Factory</i>).....	77
FAGYAL JÓZSEF SZABOLCS: The Presence of Transference and the Ethical Aspect of Narrating in Füst Milán’s <i>A feleségem története</i> and Ford Madox Ford’s <i>The Good Soldier</i> (Excerpt)	86
FARKAS EVELIN: Vizualitás Jókai Mór <i>A lőcsei fehér asszony</i> című művében.....	95
GALÁN ANITA: Internetaddikció-vizsgálat a 12. osztályos debreceni fiatalok körében.....	105
MARCELL GRUNDA: Alteritátskonstruktionen in Max Zweigs <i>Medea in Prag</i>	120
HEGEDÜS ZOLTÁN: Konzervatív választási kampányok 1945, 1951	131
IVÁNCsó ÁDÁM: A szlovák emigráns mozgalmak kapcsolatai a magyar kormányzattal a két világháború között	143
IVÁNCsó MÁRIA: „Kicsoda az ember a’ ki él, és a’ halált nem láttya?” (18. századi katolikus halotti prédikációk egy kolligátumban)	156
JURTH RÉKA KLÁRA: A rezultatív szerkezetek és az igekötők eloszlása a magyar nyelvben	168
KÓSA ZSUZSANNA: A Debreceni Egyetem Tanárképző Intézete gyakorló- gimnáziumának módszertani elvei és gyakorlata az 1930-as években	181
KOVÁCS DOROTTYA: Internet Killed Television – Videoblogok a YouTube-on	192
LISZTES NIKOLETT: Széchenyi István halála	204
MÉSZÁROS PÉTER: A <i>Walt Disney bemutatja</i> mint generációs emlékezhely	214
MOLNÁR ÉVA: Családalapítási stratégiák a XXI. században Magyarországon (A kapunyitási pánik jelentősége)	226

ORSZÁG DÓRA: „Szerényen kell élni!” (<i>Narratívák egy nyáregyházi római katolikus pap szolgálatáról</i>)	237
PORCZIO VERONIKA: „Voltam, vagy mégse voltam – éltem itt én?” (<i>A szerepvers poétikája Lázár René Sándor verseiben</i>).....	250
POSTA ANNA: Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás latin nyelvű kísérő versciklusa.....	262
SÁRKÖZI GERGELY: Philip Marlowe’s Code of Honor	276
SCHREK KATALIN: Angol–orosz együttműködés és vetélkedés a görög ügyben: a pétervári protokoll (1826) diplomáciai háttere	283
SZABÓ ANITA: A szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés – avagy ahogyan a szociális munkások és a rendőrök látják	294
SZABÓ BARBARA: A Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseinek vizsgálata ..	305
SZÉP SZILVIA: Vigyázz, hol a tárcád! (<i>A közegváltás jelentésképző szerepe Tóth Krisztina tárcanovelláinak szövegváltozataiban</i>).....	319
SZILÁGYI GUSZTÁV: Grandeur and Fall: Imperialist and Nationalist Ideologies in J. G. Farrell’s <i>Empire Trilogy</i> (<i>Excerpts</i>)	328
TAKÁCS DÁVID: A társas intelligencia és a társas helyzet összefüggései mások viselkedésének bejósolásával.....	338
TÁMBA RENÁTÓ: Munkát végző leánygyermek ábrázolása a szolnoki festészetben (<i>Átdolgozott tanulmányfejezet a szerző „Gyermekkor a vásznanon” című dolgozatából</i>).....	351
TIMÁR TÜNDE: A Kreatív Klíma Kérdőív (KKK) létrehozása a kreativitást serkentő környezeti tényezők mérésére	364
TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Klaniczay Gábor Foucault-recepciója (<i>A „Michel Foucault és a magyar történetírás” c. OTDK-dolgozat központi fejezete</i>)	383
TÓTH TAMÁS: Egy elfeledett néprajzkutató (<i>Baráthosi Balogh Benedek és a Dai Nippon</i>)	391
Szerzőink	403

Előszó*

Azt, hogy a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara nagy figyelmet fordít a tehetséges hallgatók munkájának irányítására és támogatására – azaz a szó legpozitívabb értelmében vett tehetséggondozásra –, jól mutatja a kétévente, az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákhoz kapcsolódóan megjelenő *Juvenilia* kötete. Ez a periodika ugyanis az adott évben megrendezett diákköri konferencián helyezést elért bölcsészhallgatók tanulmányainak biztosít publikációs fórumot: a most kézben tartott kötet a XXXI. OTDK díjazott hallgatóinak írásaiból, 33 tanulmányból állt össze. A tanulmánygyűjtemény impozáns terjedelme és legfőképpen is a benne lévő írások szakmai színvonala ismét fontos visszaigazolása annak, hogy a bölcsészkar kiváló hallgatókkal büszkélkedhet.

A tanulmányok alapjául szolgáló diákköri dolgozatok nagy része a Debrecenben megrendezett Humán Tudományi Szekcióban hangzott el (23, főleg a magyar irodalom, az angol nyelvű irodalmak, a történelem, a magyar nyelvészet, a néprajz, illetőleg az egyre népszerűbb vizuális kultúra tagozataiban), más részüket pedig a Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekcióban (amelynek Eger adott idén otthont; 5), illetőleg a Kaposváron rendezett Társadalomtudományi Szekcióban (5) mutatták be hallgatóink.

Egy ilyen típusú kötet előszavának aligha lehet az a célja, hogy az egyes írások részleteiről szóljon, már pusztán azért sem, mert ez sokféle tudományterületen való jártasságot követelne meg, ezért a továbbiakban inkább a tanulmányok szerzőihez intézem szavaimat.

A *Juvenilia* kötete egyszerre a lezárása egy korszaknak és a kezdete is egy újabbnak. Lezárása olyan értelemben, hogy az írások szerzői a többéves tudományos diákköri tevékenységüket koronázták meg azzal, hogy sikeresen szerepeltek a XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencián, és dolgozatuk legfontosabb eredményeit az itteni kötetben tanulmányban összefoglalták. Ezzel a pályájuk egy nagyon fontos szakasza lezárult. Biztosra veszem ugyanakkor, hogy éppen a mostani írással sokan egy másik ösvényen is elindultak: a tudományos kutatói pálya kihívásokat jelentő, de (az ezek legyőzéséből fakadó) sikereket is ígérő útján. Jó néhányan már szeptembertől a doktori iskolák valamelyikében folytatják hallgatói munkájukat, mások egy-két év múlva lépnek be a doktoranduszhallgatók

* Az *Előszó* szerzője 2011-ben Mestertanár Aranyérem kitüntetést kapott. (A szerk.)

sorai közé. És persze vannak olyanok is, akik nem igyekeznek tudományos pályára, de egyetemi hallgatói éveiket azzal tették sokszínűbbé és tartalmasabbá, hogy kipróbálták tehetségüket ezen a területen is. Azt is meg kell e helyütt említenünk, hogy mindannyiuk mögött ott állt egy vagy olykor több témavezető, akiket eredményes, a hallgatóikat a tudományos kutatás világába bevezető munkájukért feltétlenül elismerés illet.

A *Juvenília* V. kötete – csakúgy, mint maga a diákköri konferencia is volt – a debreceni bölcsészkar legtehetségesebb hallgatóinak 2013. évi tudományos seregszemléje is egyben. A tanulmányok – a legkülönbébb tudományterületeket érintően – alaposak, gondolatgazdagok, a tudomány műveléséhez szükséges bátorságról éppúgy tanúbizonyságot tesznek, mint egyidejűleg kellő alázatról és az elődök munkáinak tiszteletéről is. Meggyőződésem, hogy jó néhány év múlva az adott tudományterületek ifjú, PhD-fokozatot szerzett kutatóinak sorában a jelen tanulmánykötet legtöbb szerzőjének a nevével ismét találkozunk majd. További pályájukhoz mindannyiuknak sok sikert és kitartást kívánok!

Debrecen, 2013. július 11.

Tóth Valéria

Balogh Észter Edit

Representing the Male Body in First World War Art

(Extract)

Introduction

The First World War, preserved as the Great War in the English language and in British collective memory, is still seen as one of the most crucial events in the history of the twentieth century. “Historians often describe it as the world’s first industrial war, which drew upon advanced technology to produce unimaginable new forms of violence and suffering” (Tate 1). The war, with its new technologies and weapons, and with years of trench warfare, caused the death of approximately nine million people who were mobilized by the war “at an average rate of more than 6,000 a day for more than four and a quarter years” (Fierke 471).¹ The unprecedented carnage confused people and urged them to work out adequate responses. In a very general sense, there were two ways of reacting to the Great War: to remain loyal to the pro-war attitude which was rooted in the traditional interpretation of war, or to counter the traditional discourse by another which was anti-war, disillusioned and ironic.²

The Myth of the Great War, which, in my interpretation, provides the framework for the way the Great War was “produced” in various discourses and systems of representations, as well as for the way it has been preserved in collective memory, is built up by the elements of these two interpretational modes. Although this myth is a compound of dozens of discourses and representational strategies, we could probably argue that its focal point is the figure of the soldier. In my essay, I shall investigate one constituent of what we might call the myth of the modern soldier as it was worked out in the Great War: I will analyse how the traditional elements of the manly ideal changed as a result of the experience of the Great War and how they had an effect on the discourse of masculinity and on the representa-

¹ J.M. Winter’s works provide ample information concerning the historical background: for further details, see *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge UP, 1995, or *The Experience of World War I*. Oxford: Equinox, 1988.

² It should be noted that, at least in the arts, there was no automatic allegiance between pro-war attitudes and conservative styles: Cubist painting, for instance, said an emphatic yes to technological innovations, at least in some European countries; while Siegfried Sassoon’s sonnet “Dreamers” is traditional in form (as the genre deeply roots in English literary history) but clearly anti-war in content.

tions of the male body in different forms of art from war poetry through memoir writing to some works of fine arts.

The myth of the war had been in the making well before the war broke out – at least many of its elements were borrowed from Victorian ideas and representations of war. The perpetuation of older myths was especially crucial in the construction of the figure of the soldier, and the traditional images were slow to go, especially as in Britain, the general attitude to war was positive at the beginning – to fight for one's nation was seen as a glory and an honour, and the Victorian images seemed perfectly adequate to describe the sentiments of most. Just as the dismantling of the myth of the hero soldier was crucial in what became the myth of the Great War, the experience of the First World War was crucial in the erosion and decline of the Victorian manly ideal. As the nature of modern warfare was gradually revealed, the hegemony of the traditional interpretation of war was increasingly criticised; many felt that the ideal of the heroic soldier was no longer adequate. The traditional chivalric virtues that dominated Victorian representations were no longer an advantage for an average soldier – he could not profit from them in the world of the trenches; physical prowess and noble sentiments were increasingly seen as anachronistic virtues against poisonous gas, machine guns and bombs. The disillusioned, disappointed, ironic tone which characterises many of these kinds of works emerged as the consequence of the war's inhumanities and because of "the need to abandon the heroic mode" (Light 72). Victorian heroic ideals were not only challenged after the First World War, but sometimes even ridiculed in a "debunking spirit" (Light 72). The changing representation of soldiers during the war must be examined in terms of several different discourses, among which the discourse of war is only one: discourses and representations of masculinity as well as representing the (male) body are equally important. The representation of soldiers is also inseparable from the given media, the different forms of art and from the traditions of different genres (from memoirs through elegy to genre painting).

Soldiers had always been seen as the embodiments of perfect manliness³, and this equation also determined the conception of masculinity at the outbreak of the Great War. The First World War, however, brought about a radical change in how the soldiers and men in general saw themselves, and how they were seen. In the traditional interpretation soldiers were considered to be masculine ideals both in their physical and inner features. In the arts, the manly ideal was represented by academic historical painting, heroic poetry (for example by Thomas Babington Macaulay's famous "Horatius"⁴ or later by some poems of Rudyard Kipling and of

³ For a detailed account, see Pukánszky Béla and Németh András. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. Print.

⁴ Macaulay's poem learnt by heart in English schools and it was often quoted and declaimed to wake and strengthen men's courage and patriotism, e.g. in Rudyard Kipling's "The Incarnation of Krishna Mulvaney" which takes place in India at the end of the 19th century even an uneducated English soldier knows a stanza by heart.

Rupert Brooke). For the children of lower classes, the manly ideal was represented in popular literature, for example by Rider Haggard's or G. A. Henty's novels. Magazines intended for young male audiences, which appeared towards the end of the nineteenth century, chiefly *Boy's Own Paper* also had a crucial importance, aiming to provide "something heroic, exotic and bracingly masculine" (Tosh 174) for their readers.

The masculine ideal had many constituents, but I want to mention only those that had an important role in the vicissitudes of the masculine myth during the First World War. The beauty of the muscular male body had been an object of admiration from ancient times, and the chivalric idea with its values had been part of a shared cultural inheritance since the medieval period. The Victorian era with its normative systematisation created the Christian soldier hero ideal to define an idealized masculinity, largely in an attempt to counter the age's obsessive fear of degeneration. Partly as a result of the gaining ground of imperialist and jingoistic ideologies, in the Edwardian period "the 'muscular Christianity' of the mid-nineteenth century, which had emphasised such qualities as compassion, fairness, and altruism, had given way to secular and more aggressive ideals. Particular value was placed on stoic endurance, that is, the forbearance of pain and the suppression of sentiment" (Roper 347). Edward John Poynter's painting *Faithful unto Death* (Appendix 1.1) is an iconic Victorian piece representing the thoughtful soldier hero⁵ who internally tests his integrity and faith before battle. His figure, an extremely popular image in the second half of the century, can be seen as a normative example embodying a stoical attitude to self-sacrifice that is all the more courageous for being stoical. "The aspiration of a physically fit, muscular male body corresponded with what Sonya Rose has termed 'tempered British masculinity' of the 'good citizen' which combined the virtues of strength, endurance, restraint and chivalry" (Zweiniger-Bargielowska 598). The masculine myth connected to the war is built of such elements as self-sacrifice, chivalric generosity, strong homosocial ties between men, the ability to bear all kinds of physical inconvenience, suffering and pain and the cult of physical fitness.⁶

⁵ The calm hero who faces death before fight had been the object of several painters before Poynter's work. In the centre of Jacques-Louis David's *Léonidas at Thermopylae* (1814; Appendix 1.2) (1814) there is a quiet, fearless hero: the "soldat calme, [who] contemplated the promise of eternity before going to battle" (Mosse 37). In the figure of Léonidas heroism and calmness is joined to moral beauty (Mosse 37). Poynter's soldier repeats Léonidas's position, and represents the same values.

⁶ For further details of the building blocks of ideal masculinity, see Martin Francis. "The Domestication of the Male? Recent Research on Nineteenth- and Twentieth-Century British Masculinity." *The Historical Journal*, 45.3 (2002): 637–52. JSTOR. Web. 19 Dec. 2012. Alison Light, *Forever England: Femininity, Literature and Conservatism between the Wars*. London: Routledge, 1991. John Tosh, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. London: Yale UP, 1998, and Ina Zweiniger-Bargielowska "Building a British Superman: Physical Culture in Interwar Britain." *Journal of Contemporary History* 41.4 (2006): 595–610. JSTOR. Web. 28 Sep. 2011.

The representations of the soldier and soldierly life during and after the First World War adopted many elements of the manly ideal, although frequently only in order to give them an ironical twist: the “superhuman inhumanities” – as Wilfred Owen calls the afflictions of the war in “Spring Offensive” – destroyed both high moral ideals and human bodies. It was not simply that the Victorian ideal of masculinity was inadequate in the face of modern war technology, but many commentators blamed the mixture of imperial ideology and the militant heroic masculine ideal for the outbreak of the war, claiming that these ideals were at least partly responsible for the war that was cruelly exposing their inadequacies. Wilfred Owen’s poem “Disabled” is a good example as the disabled soldier remembers his foolish reasons for joining the army: “Someone had said he’d look a god in kilts” (25). Appearances, external features and the promise of fame led him to war – like many young men in reality –, but it soon became clear that their efforts are in vain as the manly ideal was inadequate in the First World War battlefields, causing a traumatic crisis of masculine identity for men who had been brought up in terms of rigid, normative Victorian notion of manliness, and making the reappraisal of manliness inevitable.

The most conspicuous symptom of this crisis was what became known as shell-shock. Many young officers, having internalised the traditional manly ideal through public school education, broke down under the heavy burden of repressing their fear and emotions on the front. Elaine Showalter argued that shell shock was “The body language of masculine complaint, a disguised protest not only against the war but against the concept of ‘manliness’ itself” (Showalter 172). It had to be acknowledged that physical strength and individual fighting skills in the traditional sense are no longer advantages in modern warfare – that it was the manly ideal that had to be altered. Drawing upon Elaine Showalter and Ted Bogacz, Michael Roper argues that “the traumatic emotional experience of soldiers in the war . . . had opened prewar norms of manly behaviour to scrutiny” (Roper 344). This revaluation, however, was by no means unambiguous: some keystones of traditional masculine ideals lost their importance as it became absurd to stick to chivalric virtues or muscular ideals and to sacrifice one’s life when thousands of men died day by day. Other elements of the myth, however, were revaluated and even strengthened by the ordeals. For instance, the ties of solidarity were drawn tighter and loyalty among the fighting men was important even in anti-war writings.

War as Game: The Rise and Fall of the Athletic Soldier Ideal

The most striking change in the manly ideal brought about by the First World War concerned the representation of the soldiers' bodies. From the eighteenth, but especially from the nineteenth century, the well-trained male body gained a special status in English culture: "The rise of gymnastics as a means of steeling the human body was a vital step in the perfection of the male stereotype and came to play a leading role. The fit body, well sculpted, was to balance the intellect, and such a balance was thought to be a prerequisite for the proper moral as well as physical comportment" (Mosse 40). In Victorian culture, masculine beauty and strength were strongly connected, and the public school ethos which put great emphasis on physical education played an important role in the creation of the manly ideal.

The Victorian ideal beauty of the masculine body was greatly influenced by Classical Antiquity; the sculpture *Apollo of the Belvedere*, for instance, was seen as a perfect example of masculinity already in the eighteenth century.⁷ Lord Frederick Leighton's painting, *Daedalus and Icarus* (Appendix 2.1.), made in the highly polished academic style, shows how the classical ideal was internalised in Victorian England. As he reaches out for the handle of the wing, Icarus mirrors not only the triumphant gesture of the statue in the background of the painting but Apollo's pose as well. Daedalus is clothed but Icarus' young, tall figure stands out in the centre of the painting, surrounded by the dark blue veil from one side and the tanned, bent figure of Daedalus on the other. While Daedalus, depicted in the middle of his non-statuesque, ordinary movement of advising Icarus, looks not only fully human, but is sunburnt to the point of appearing as a dark-skinned, racialised other (at least a Southerner); Icarus's statuesque, unblemished and perfectly white body offers a position for identification for the Victorian spectator.

Another ancient representation that influenced the Victorian manly ideal, still predominant in England when the First World War broke out, was the set of friezes known the *Elgin Marbles*, brought to London in 1807. The sculptures represented the muscular male body by creating the impression of continuous movement, animating the static, antique ideal of beauty. Leighton's *An Athlete Wrestling with a Python* (Appendix 2.2.) clearly shows the effect of the Elgin Marbles, and evokes *Laocoön and His Sons* as well. Analysing Leighton's sculpture in his essay "Physical Culture: the Male Nude and Sculpture in Late Victorian Britain," Michael Hatt argues that

⁷ According to George L. Mosse, both Humboldt and Winckelmann praised *Apollo of the Belvedere*'s beauty. See the second chapter: Mosse, George L. "Setting the Standard." *The Image of Man, the Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford UP, 1996. 17–39. Print.

It is impossible to miss the connection with athleticism. This is clearly symptomatic of a broader Victorian worship of muscle, as practised, for instance, on the playing fields of public schools and universities. The identification of physical prowess with moral prowess, the embodiment of masculine virtue, is already implicit in the ideal male nude, but in New Sculpture the topoi of health and the athletic sometimes emerge explicitly (Hatt 244).

Sir William Thornycroft's *An Athlete Putting a Stone* (1880; Appendix 2.3.) and *Teucer* (1881; Appendix 2.4.) also demonstrate the link between athleticism and the manly ideal. Both of them are seen by Hatt as "belonging to a projected series based on field sports . . . [connecting] the classical ideal and the modern sportsman" (Hatt 244). "The nineteenth-century tradition of games and athletics, pioneered in elite public schools and universities to instil manliness and promote 'muscular Christianity', was largely the preserve of boys and young men from the upper and upper-middle classes" (Zweiniger-Bargielowska 598). One of the first recruiting posters evokes another outdoors elite pastime, trying to persuade men to fight in 1914 by inviting them on a hunting expedition: The *British Continental Tour* calls good sportsman to Berlin and offers the fights as "good opportunity to shoot and hunt" (Appendix 2.5.).

According to Paul Fussell's *The Great War and Modern Memory*, "the classic equation between war and sport – cricket, in this case – had been established by Sir Henry Newbolt in his poem "Vitaī Lampada" (Appendix 2.6.), a public-school favourite since 1898" (Fussell 25). Its refrain "Play up! play up! and play the game!" (8), which became well known and was widely used as a motto, stated that the school sporting spirit should be adapted to the battlefield as well. Public school education aimed to create "manly independence" through "the playing of games and by the removal of boys from domestic comforts and their subjection to Spartan surroundings designed to toughen them into men" (Roper 347). In "Vitaī Lampada," old school memories about cricket and the present of fighting in Africa appear to merge into one montage-like experience. The simple imperative of the refrain is elevated, and in the third stanza it is stated that everyone must hear it, "And none that hears it dare forget. / This they all with a joyful mind / Bear through life like a torch in flame" (20–2). The "joyful mind" elevates the individual effort to the level of heroic self-sacrifice by expressing the soldiers' certitude that they are doing the right thing by serving their nation. The "torch of flame" may refer to the Greek Olympic flame as well as to the old topos of Prometheus, taking further the trope of the special knowledge possessed by the soldiers, serving Freedom and the right cause, who share their noble motivations with the common people. The torch, however, like in John McCrae's "In Flanders' Fields", may also refer to the inheritance of glory and fame which can be won in the war.

The later nineteenth and early twentieth centuries saw the emergence of physical culture, a set of discourses and practices that considered the health and fit-

ness of the body as important as that of the soul.⁸ In contrast to the elitist public school ethos of the nineteenth-century, it “appealed to men from a variety of social backgrounds, particularly the lower-middle and also working classes” (Zweiniger-Bargielowska 598). Physical culture and imperialism were connected by the idea(l) of manly strength, and the strong link was personified in the figure of Eugen Sandow. He was one of the first athletes who intentionally built his muscles according to a pre-determined norm and who liked to appear in the traditional poses of athletic statues (Appendix 2.7.). “Sandow, in his autobiography, recounts how he was a sickly child, thin and weak. His father took him to Rome, where young Eugen spent some time loitering in the Vatican and Capitoline sculpture galleries. There he saw all the sculpted athletes, warriors and heroes and determined that he would transform himself, bodily and ethically, into such a figure” (Hatt 245–6). Sandow became an icon of physical culture, and he was seen as the embodiment of the manly ideal throughout the British Empire, while self-control, taught by sport and self-training, became an important requirement in the age of international commercial competition and imperialism, which “qualified the middle-class son for national duty” (Roper 347). The generation which went to war in 1914 was brought up in awe of and was deeply influenced by a strongly normative idea of manliness, in which the image of war and sport were inseparable, and “by the early twentieth century, the culture of imperial manliness had spread to other sections of the middle- and lower-middle classes” (Roper 347). When the First World War broke out, fighting was no longer associated only with the sports of the upper classes as in the late nineteenth century; next to hunting and cricket, there appeared the popular sports of the lower classes: football and boxing were also equated with war.

The poet Osbert Sitwell said before the Great War that “we were still in the trough of peace that had lasted a hundred years between two great conflicts. In it, such wars as arose were not general, but only a brief armed version of the Olympic Games. You won a round; the enemy won the next. There was no more talk of extermination, or of Fights to a Finish, that would occur in a boxing match” (qtd. in Fussell 25). Describing the highly optimistic spirit which was dominant around the outbreak of the First World War, Sitwell practically repeats Newbolt’s ideas about war as a hard but entertaining game, just like another early recruiting poster, *Men of Millwall*: “Hundred of Football enthusiasts are joining the army daily. Don’t be left behind. Let the Enemy hear the ‘LION’S ROAR.’” The world’s biggest war is represented as the last encounter and it is equated with a football league final as if it would be a great fun: “Join and be in at the FINAL” (Appendix 2.8.).

This sporting spirit did not only appear as an abstraction: at Loos in 1915 the 1st Battalion of the 18th London Regiment, in a symbolic gesture, kicked a football

⁸ The motto of the Health and Strength League (established in 1906) was “Sacred thy body even as thy soul” (qtd. in Zweiniger-Bargielowska 601).

towards the enemy lines when they started an attack. “It soon achieved the status of a conventional act of bravado and was ultimately exported far beyond the Western Front” (Fussell 27). A poem signed by Touchstone, titled “The Game” (Appendix 2.9.), preserved on the border of a field concert program, was written in order to celebrate the above mentioned heroic verification of the British fair-play idea:

The Game

The East Surrey Regiment dribbled four footballs, the gift of their captain, who fell in the fight, for a mile and a quarter into the enemy trenches during the attack.

On through the hail of slaughter,
Where gallant comrades fall,
Where blood is poured like water,
They drive the trickling ball.
The fear of death before them,
Is but an empty name;
True to the land that bore them,
The Surrey's play the game. (qtd. in Fussell 27–8)

The first stanza puts the horrors of the war – the slaughter and the bloodshed – next to the joy of game. The idea of fair-play can be seen as an excuse for slaughter as it reassures the British that they are fighting for a noble cause. The “gallant comrades” and the brave soldiers who are not afraid of death elevate the English soldiers well above their enemies and above the terrors of war. The closing line, which reappears with slight modifications in all the three stanzas, is a simple assertive statement that can be seen as an expression of absolute self-confidence, implicitly expecting the enemy to observe the rules of a British game, and thereby appropriating the war as British.

The event was represented in a drawing that was published in *The Illustrated London News* on the 27th of July, 1916,⁹ where it was given the title “The Surrey's Play the Game” (Appendix 2.10.), portraying the heroic British soldiers' in attack. The image, just like the poem “The Game”, is quite traditional – it displays all the by then accepted symbolic props of the Great War: the heroic soldier, the sandbags and the barbed wire all appear, with the football flying towards the enemy's line. The image is full of movement, with puffs of smoke and an explosion complementing the human dynamism; these non-human swirls are represented as if they were issuing from the human energy dominating the scene. The British soldiers are represented as a rugby football team charging forward, with the football flying towards the enemy's line and, although there are dead soldiers scattered on the ground, they appear as casualties of minor setbacks in a sweeping charge; even the movements of the soldier who has just been hit are represented as part

⁹ I found this information on the Internet while I tried to find the full text of the poem. “East Surrey Regiments' ‘football’ charge July 1st 1916” *Exploring Surrey's Past*. Surrey Heritage, n.d. Web. 23 Sep. 2012.

of the general liveliness and the unstoppable team-spirit or energy of the soldiers who move forward bravely with determination on their faces. The image applies a double strategy in trying to fit the game myth to the realities of the war. On the one hand, the traditional representation individualises the soldiers, thus conforming to the traditional myth and downplaying the inhumanity of the war. On the other hand, by representing the war as primarily a team effort that will triumph notwithstanding the casualties, the pictorial logic of the image does suggest that individual soldiers are expendable, minor setbacks in the communal effort.

The second and the third verses develop the image of the dauntless soldier "Who falls on Freedom's altar." The external world, which is depicted as a "hell of flame", shifts into the background, and the main aim is to assure the fellow-soldiers that they are fighting for the right cause, and to offer consolation, suggesting that their suffering is not in vain. The closing line of the second stanza "Our soldiers play the game" creates a sense of community that involves the "spectators" more effectively than "The Surrey's play the game," and this extension culminates in the conclusion of the whole poem: "A deathless place they claim, / In England's splendid story; / The men who played the game" (22-4). The past tense suggests a historical perspective that provides all the sacrifice and death with a meaning. The strong comradeship expressed both in the poem and in the drawing is another important element in the Great War's myth and in its manly ideal, and remained central throughout the war. As the war went on, this was the only traditional topos that, instead of being mocked at, was only strengthened; its validity was never questioned, unlike that of the idea of "war as game".

Class differences were present in the different kinds of sports used as metaphors of the war, but the basic idea that connects them is shared. As the First World War went on, it became clear that the attempt to metaphorise it as a sport, including fun and game aspect as well as that of an activity governed by codified rules, was mistaken. The war was increasingly seen not as a competition in which one can win a medal and can gain fame and acknowledgement but as a struggle for survival rather than victory, with no discernible rules, but a fight in which even the Darwinian principle of the survival of the fittest failed to apply – at least on the level of personal experience. This ironic recognition appears in Robert Graves' memoir, *Goodbye to All that*, in Siegfried Sassoon's works as well as and in Wilfred Owen's poem "Disabled".

Evoking his years in Charterhouse, Robert Graves recalls a boxing competition. "There is a lot of love in boxing – the dual play, the reciprocity, the pain not felt as pain" (Graves 44). This is in line with the traditional interpretation of the sporting spirit. Later on, however, we are informed that Graves does not enjoy fighting so much: "Realizing that my wind, though all right for football, would not be equal to boxing round after round, I decided that my fights must be short. The house-butler smuggled a bottle of cherry-whisky in for me – I would shorten the fights on that" (Graves 46). He can have fun in the ring only if illuminated, and this way he violates the ideal of pure sport and the enjoyment of the game for its own sake.

There is a serious subversion even in the method how he wins his fights: “I muzzily realized that the swing did not form part of the ordinary school-boxing curriculum. Straight lefts; lefts to body, rights to head; left and right hooks; all these were known, but the swing had somehow been neglected, probably because it was not so ‘pretty’” (Graves 47). The rules which determine school-boxing are much more about appearance than function, but Graves does not enter this discourse – which foreshadows that later on he would not chase illusions about gaining fame easily on the battlefield. He does not take seriously his peers’ recognition, and later on it turns out that he did the right thing: “The swing won me both weights, for which I received two silver cups. But I had also dislocated both my thumbs by not getting my elbow high enough over. When I tried to sell the cups some years later, to keep food in my mouth, they turned out to be only silver-plated” (Graves 48). The school competition can be interpreted retroactively as a *mise en abyme* of the war, and the fact that the glory won through winning is not worth much suggests that the reputation promised by the war suffers a similar fate.

In his memoirs, Siegfried Sassoon similarly separates the notion of sport and game from that of the war, and this sharp separation is already indicated by the division of his autobiographical trilogy: the first volume of George Sherston’s recollections, *Memoirs of a Fox-Hunting Man* deals with peace-time pursuits, and the second, *Memoirs of an Infantry Officer*, separated from the previous role, recalls his war experiences. His highly ironic poem, “Does it Matter?” (Appendix 2.11.) also brings up the subject of hunting as a practice which excludes the disabled soldier:

Does it matter – losing your legs? . . .
 For people will always be kind,
 And when you need not show that you mind
 When the others come in after hunting
 To gobble their muffins and eggs (1–5).

The poetic voice’s nonchalance is a pose aiming to point out the absurdity of the situation which entraps many disabled soldiers. Everyone will be kind to them, because they are respected, but this is not a genuine respect: “For they’ll know that you’ve fought for your country / And no one will worry a bit” (14–5). The poem lists examples of physical and mental destruction caused by the war, and suggests that it simply not worth sacrificing the unity and the wholeness of the self, because it amounts to a voluntary exclusion or withdrawal from society.

Wilfred Owen’s poem “Disabled” (Appendix 2.12.) also evokes, even more directly, the once-popular analogy between war and game, but in an entirely ironical and disillusioned manner. Having lost its former splendour, the idea of imagining the war in terms of sport appears as a hollow and simplistic ideal undermined by reality. The poetic voice belongs to a disabled soldier who sits in a wheelchair “Leg-

less, sewn short at elbow" (3). The tradition of fair play and of identifying war with game is evoked in the first stanza:

. . . Through the park
Voices of boys rang saddening like a hymn,
Voices of play and pleasure after day,
Till gathering sleep had mothered them from him (3-6).

The word "hymn" is important, because it refers to a communal ritual from which he is excluded. The wounded soldier no longer belongs to the world of soldiers, but he cannot be the part of civilian life either; he is stuck somewhere in between, in "No-Man's Land".¹⁰ The "voices of play" do not mean joy anymore but they ring as "saddening like a hymn" as he feels that play is no longer for him, because "Now, he is old; his back will never brace; / He's lost his colour very far from here, / Poured it down shell-holes till the veins ran dry" (16-8). The poem is highly ironical in connection with the sporting spirit as it is closely connected to the young man's decision to join the army – and now it is the indirect cause of his disqualification from the "game of war" and the "game of life" as well:

After the matches, carried shoulder-high.
It was after football, when he'd drunk a peg,
He thought he'd better join. – He wonders why.
Someone had said he'd look a god in kilts,
That's why; and may be, too, to please his Meg; (22-6)

The reason for his decision to join seems to be ridiculous: the young man, who "was younger than his youth, last year" (15) was the celebrated hero of the game, "carried shoulder-high" after a victorious football match, simply gave credit to the equation between sport and war, and transferred the idea of heroism and glory from one to the other, believing that the old image of soldiers as invulnerable "fighting gods" was realistic, going into war as if it was a game without any extraordinary risk. There were no highly idealised abstractions behind his decision: "Germans he scarcely thought of; all their guilt, / And Austrians, did not move him" (30-1); the poem is a travesty of the naive, early idealism which thought of the Great War in the very British terms of a game.

The ignorance of the young soldier on his way to war is repeated by that of the civilians when he returns disabled. It seems that the idea of "fair play" is absent

¹⁰ The trope of the returning soldier as a ghostly apparition was widely spread: it not only appears in "Disabled" but in Rebecca West's novel *The Return of the Soldier*, in Christopher Isherwood's autobiography *Lions and Shadows* and novel *The Memorial*, in Sassoon's "Survivors" or, later on, in Pat Barker's *Regeneration*, Howard Nemerov's "Redeployment", or Adrian Mitchell's "To whom it may Concern."

not only in the theatres of war but on the home front, too: although “he was drafted out with drums and cheers” (36), he had different experiences upon his return: “Some cheered him home, but not as crowds cheer Goal” (37). The civilians are just as superficial in choosing heroes as the disabled soldier was when he chose to join the army in hope of fame and fortune: “To-night he noticed how the women’s eyes / Passed from him to the strong men that were whole” (43–4). In Owen’s interpretation, in 1917 the war was no longer a game or a road to fame or celebrity. The poem invalidates the war-game analogy by pointing out that the “fears of Fear” (31–2) experienced in war make it impossible to consider fighting as a sport or fun which might bring glamour or glory – it is more likely to bring about suffering or contempt according to Owen.

Adapting the notion of playing the game to the battlefield and symbolising it through a football kicked towards the enemy lines is a noble idea, and it is a fertile ground to create myth. However, it is also an extremely complacent Victorian idea the inadequate and fatuous nature of which was exposed as the war went on. After the First World War, the image of the traumatized, emasculated, prostrate soldier took over from the muscular, athletic ideal which vanished into the past. The act of interpreting war as a game, however, remained a persistent part of the Myth surrounding the manly ideal – whether we take the examples which support, or those which question the idea’s validity, “fair play” and the notion of game are attached to the First World War, especially in British collective memory.

Appendix

1.1. Poynter, Sir Edward John. *Faithful Unto Death*. 1865.
Walker Art Gallery, Liverpool.

1.2. David, Jacques-Louis. *Léonidas at Thermopylae*. 1814.
Louvre Museum, Paris.

2.1. Leighton, Lord Frederic. *Daedalus and Icarus*. c. 1869. Private Collection.

2.2. Leighton, Lord Frederic. *An Athlete Wrestling with a Python*. 1877.
Tate Britain, London.

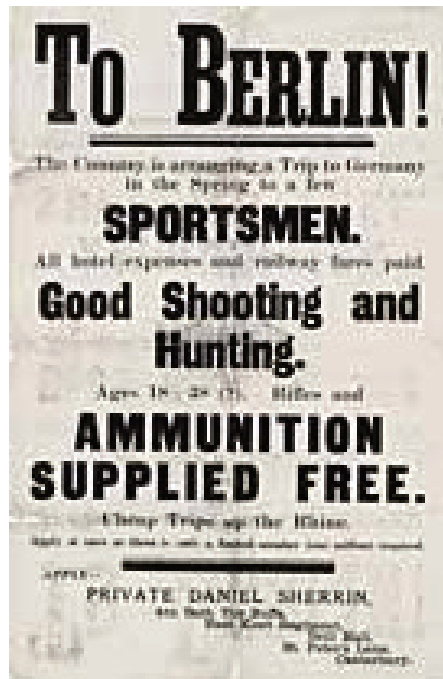

© All rights reserved

2.3. Thornycroft, Sir William. *An Athlete Putting a Stone*. 1880. Private Collection.

2.4. Thornycroft, Sir William. *Teucer*. 1881. Private Collection.

2.5. *British Continental Tour*. n.d. Imperial War Museum, London.

2.6. Newbolt, Sir Henry. "Vitaï Lampada." *Poemhunter*, 3 Jan. 2003. Web. 1 Nov. 2012.

There's a breathless hush in the Close to-night --
Ten to make and the match to win --
A bumping pitch and a blinding light,
An hour to play and the last man in.
And it's not for the sake of a ribboned coat,
Or the selfish hope of a season's fame,
But his Captain's hand on his shoulder smote
"Play up! play up! and play the game!"

The sand of the desert is sodden red, --
Red with the wreck of a square that broke; --
The Gatling's jammed and the colonel dead,
And the regiment blind with dust and smoke.
The river of death has brimmed his banks,
And England's far, and Honour a name,
But the voice of schoolboy rallies the ranks,
"Play up! play up! and play the game!"

This is the word that year by year
While in her place the School is set
Every one of her sons must hear,
And none that hears it dare forget.
This they all with a joyful mind
Bear through life like a torch in flame,
And falling fling to the host behind --
"Play up! play up! and play the game!"

2.7. Weyde, Henry van der. *Eugen Sandow*. 1889. National Portrait Gallery, London.

2.8. *Men of Millwall*. n.d. Imperial War Museum, London.

2.9. Touchstone. "The Game." *Exploring Surrey's Past*. n.d. Web. 12. Sep. 2012.

The East Surrey Regiment dribbled four footballs, the gift of their captain, who fell in the fight, for a mile and a quarter into the enemy trenches during the attack.
 On through the hail of slaughter,
 Where gallant comrades fall,
 Where blood is poured like water,
 They drive the trickling ball.
 The fear of death before them,
 Is but an empty name;
 True to the land that bore them,
 The Surrey's play the game.

On without check or falter,
 They press towards the goal;
 Who falls on Freedom's alter,
 The Lord shall rest his soul.
 But still they charge the living
 Into that hell of flame;
 Ungrudging in their giving,
 Our soldiers play the game.

And now at last is ended
 The task so well begun;
 Though savagely defended,
 The lines of death are won.
 In this, their hour of glory,
 A deathless place they claim,
 In England's splendid story,
 The men who played the game.

2.10. "The Surreys Play the Game" *The Illustrated London News*. 27th of July, 1916.

2.11. Sassoon, Siegfried. "Does it Matter?"
War Poems. London: Faber and Faber, 1999. 80. Print.

Does it matter?-losing your legs?
 For people will always be kind,
 And you need not show that you mind
 When others come in after hunting
 To gobble their muffins and eggs.
 Does it matter?-losing you sight?
 There's such splendid work for the blind;
 And people will always be kind,
 As you sit on the terrace remembering
 And turning your face to the light.
 Do they matter-those dreams in the pit?
 You can drink and forget and be glad,
 And people won't say that you're mad;
 For they know that you've fought for your country,
 And no one will worry a bit.

- 2.12. Owen, Wilfred. "Disabled." *The Collected Poems of Wilfred Owen*. Ed. C. Day Lewis. London: Chatto & Windus, 1971. 67. Print.

He sat in a wheeled chair, waiting for dark,
And shivered in his ghastly suit of grey,
Legless, sewn short at elbow. Through the park
Voices of boys rang saddening like a hymn,
Voices of play and pleasure after day,
Till gathering sleep had mothered them from him.

About this time Town used to swing so gay
When glow-lamps budded in the light blue trees,
And girls glanced lovelier as the air grew dim,-
In the old times, before he threw away his knees.
Now he will never feel again how slim
Girls' waists are, or how warm their subtle hands.
All of them touch him like some queer disease.

There was an artist silly for his face,
For it was younger than his youth, last year.
Now, he is old; his back will never brace;
He's lost his colour very far from here,
Poured it down shell-holes till the veins ran dry,
And half his lifetime lapsed in the hot race
And leap of purple spurted from his thigh.

One time he liked a blood-smear down his leg,
After the matches, carried shoulder-high.
It was after football, when he'd drunk a peg,
He thought he'd better join. - He wonders why.
Someone had said he'd look a god in kilts,
That's why; and maybe, too, to please his Meg,
Aye, that was it, to please the giddy jilts
He asked to join. He didn't have to beg;
Smiling they wrote his lie: aged nineteen years.

Germans he scarcely thought of; all their guilt,
And Austria's, did not move him. And no fears
Of Fear came yet. He drougth of jewelled hills
For daggers in plaid socks; of smart salutes;
And care of arms; and leave; and pay arrears;
Esprit de corps; and hints for young recruits.
And soon, he was drafted out with drums and cheers.

Some cheered him home, but not as crowds cheer Goal.
Only a solemn man who brought him fruits
Thanked him; and then enquired about his soul.

Now, he will spend a few sick years in institutes,
 And do what things the rules consider wise,
 And take whatever pity they may dole.
 Tonight he noticed how the women's eyes
 Passed from him to the strong men that were whole.
 How cold and late it is! Why don't they come
 And put him into bed? Why don't they come?

Works Cited

- Fierke, K. M. "Whereof We Can Speak, Thereof We Must Not Be Silent: Trauma, Political Solipsism and War." *Review of International Studies* 30.4 (2004): 471–91. JSTOR. Web. 28 Sep. 2011.
- Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York: Oxford UP, 2000. Print.
- Graves, Robert. *Goodbye to All That*. London: Penguin, 1970. Print.
- Hatt, Michael. "Physical Culture: the Male Nude and Sculpture in Late Victorian Britain." *After the Pre-Raphaelites*. Ed. Elizabeth Prettejohn. Manchester: Manchester UP, 1999. Print.
- Light, Alison. *Forever England: Femininity, Literature, and Conservatism between the Wars*. London, New York: Routledge, 1991. Print.
- McCrae, John. "In Flanders Fields." *Poemhunter*, 3 Jan. 2003. Web. 14 Mar. 2012.
- Mosse, George L. *The Image of Man, the Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford UP, 1996. Print.
- Newbolt, Sir Henry. "Vitaì Lampada." *Poemhunter*, 3 Jan. 2003. Web. 1 Nov. 2012.
- Owen, Wilfred. "Disabled." *The Collected Poems of Wilfred Owen*. Ed. C. Day Lewis. London: Chatto & Windus, 1971. Print.
- Roper, Michael. "Between Manliness and Masculinity: The 'War Generation' and the Psychology of Fear in Britain, 1914–1950." *Journal of British Studies* 44.2 (2005): 343–62. JSTOR. Web. 27 Nov. 2012.
- Sassoon, Siegfried. *War Poems*. London: Faber and Faber, 1999. Print.
- Showalter, Elaine. *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830-1980*. London: Virago, 1987. Print.
- Tate, Trudi. Introduction. *Women, men and the Great War: An Anthology of Stories*. By Tate. Ed. Trudi Tate. Manchester: Manchester UP, 1995. 1–9. Print.
- Tosh, John. *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. London: Yale UP, 1998. Print.
- Zweiniger-Bargielowska, Ina. "Building a British Superman: Physical Culture in Interwar Britain." *Journal of Contemporary History* 41.4 (2006): 595–610. JSTOR. Web. 28 Sep. 2011.

Baranyi Gyula Barnabás

Epistemology, Truth, and Interpretation in Christopher Nolan's *Memento*

Introduction

Christopher Nolan's *Memento* (2000) is a curious detective story, featuring a self-proclaimed detective, Leonard Shelby, a former insurance claims investigator, who is now seeking to find and kill the burglar who murdered his wife in an assault which left him with permanent brain damage. Due to the attack, Leonard has lost his ability to form long-term memories, but he claims to remember everything that happened before the tragic incident.

However, as the filmic narrative progresses, it transpires that Leonard's memories prior to the incident may significantly have been modified as a result of "conditioning," which involves his reliance on a "system" whereby he acquires and organizes new knowledge. Moreover, the short-term memory loss severely limits Leonard's perception, thus the validity of his knowledge-claims becomes doubtful. This sense of unreliability is further heightened by a shoddy character named Teddy, who gives us a radically different version of Leonard's post-incident life, which nonetheless seems to be equally plausible. So at the end of the day, the viewers are left with two alternative versions of how the assault took place and what has happened to Leonard since he lost his short-term memory.

In my paper, I will argue from the premise that due to its "strict adherence to subjective narration, and the resultant privilege given to ambiguity over certainty" (Molloy 80), *Memento* indirectly addresses the perennial philosophical *topos* of the nature of truth. Leonard and Teddy, in turn, can be looked upon as representatives of two opposing philosophical positions, one of which claims allegiance to the existence of objective knowledge and its availability through rigorous investigation (Leonard), while the other represents a quasi-Nietzschean perspectivist view of truth and knowledge, which regards both as constructions, their validity being heavily dependent on interpretation (Teddy). These two positions appear to be mutually exclusive, because they regard each other as grounded in a fundamental mistake. Thus, the legitimacy of one position is founded on an efficient denial of the other, and vice versa, but for the same reason they also owe their very existence to each other. My main contention below is that the two conflicting epistemological positions represented in *Memento* can be shown to be inextricably intertwined due mainly to the convoluted narrative structure in which the film's plot is represented.

My argument is divided into two sections. First, I delineate the two philosophical positions represented by Leonard and Teddy, as well as their interrelatedness with the film's narrative technique. Second, I propose an interpretive route, which, adopting Richard Rorty's term, I call "ironist." It is based on the assumption that instead of being preoccupied with proving or disproving the existence of truth, investigating the construction, legitimization, and interdependence of the various *truths* which get formulated in the filmic narrative can yield a more complex interpretive approach, which is better suited to the overall complexity of the film itself.

Viewed from this angle, the film allows for a thoroughly non-metaphysical definition of truth, which draws heavily on verbal and rhetorical strategies, thus introducing a concept of knowledge that does not seek to operate with the notion of objectivity or reality, but rather with those of persuasiveness and coherence. In this way, the film dramatizes truth as being constructed by playing language games (in the Wittgensteinian sense), and thus it makes knowledge a matter of the way people describe and redescribe certain phenomena, rather than a matter of the extent to which people's observations correspond to the "reality" of those phenomena. Although the film presents two epistemological positions through Leonard and Teddy, it does not adhere rigidly to these positions, but rather problematizes them by showing how these positions cannot help but intertwine.

Facts and/or interpretations?

Narrative technique and epistemological (un)certainty

In this section, I wish to concentrate on the epistemological positions that are involved in constituting the philosophical dimension of *Memento*. A crucial aspect of this dimension is the fact that the viewers see the filmic narrative unfolding from the point of view of the self-entitled investigator Leonard Shelby, who has suffered brain damage, which resulted in the loss of his short-term memory. Due to the film's obscure narrative structure, the viewer has to adapt to Leonard's "10-minute memory": the main narrative, presented in color, is sliced into bits of approximately 5-8 minutes, shown in a *reverse* chronological order, separated from each other by scenes in black and white, which depict events chronologically progressing *forward*. In this way, the audience experiences the limitation of Leonard's perception caused by his limited short-term memory, which results in the experience of a radically subjectivized narrative on the viewer's part. Many of the events in the story, shown from Leonard's perspective, become permeated by a sense of epistemological uncertainty due to the breakdown of the causal link between the sequences following each other, so no "reliable" or "objective" information is available to Leonard and the viewer. As a consequence, the viewer is incapable of properly construing the significance of the events at the time of seeing them happen on the screen. Due to the fragmentation of the sequence of events,

the different episodic fragments of the narrative in many cases can only be evaluated retrospectively, as the perception of the causal chain is reversed: the viewer first sees the effect and the preceding cause afterwards, which creates the paradoxical situation of regressing in narrative time, while progressing in the “real time” of the actual act of viewing. The effect that the director strived to achieve this way is to limit the audience’s knowledge of the events that Leonard experiences at the time of seeing them.

However, as Andrew Klein points out, what really causes the whole narrative to be permeated by an inconvenient uncertainty is that we do not get to know the “truth” of Leonard’s past from an external, objective source. All that the audience is provided with are two contradictory versions of what might have happened to Leonard: one coming from Leonard himself, and the other from Teddy. Claire Molloy relates to this feature as “a narrational device that leaves the film open ended and asks the spectator to decide which account is true,” adding that “the *syuzhet*’s presentation of events make possible two (or more) fabulas” (83). This is due to the fact that *Memento* “[refuses] to adhere to a clear delineation between objective and subjective narration” (Molloy 83). Molloy argues that “the ambiguities in *Memento* are produced by the subversion of narrational norms as well as the establishment of particular intrinsic norms such as the *syuzhet* representation of external flashbacks in both plot-lines” (81). In this way, the supposedly objective flashbacks become subjective, which results in the formation of an ambiguous narrative due to the fact that the flashbacks provide most of the information that the viewer needs in order to reconstruct a coherent narrative of the film’s past events. Nevertheless, and most importantly, despite the interpretive uncertainty of the narrative, both Leonard and Teddy claim to know “the *truth*” of what happened in Leonard’s past. Meanwhile, Teddy continuously reflects on Leonard’s way of living and system of investigation, which leads to a profound epistemological tension between them, stemming from the opposing philosophical positions that they often explicitly commit themselves to.

Leonard in many respects behaves like a *par excellence* positivist, who still cherishes the hope of there being an objective reality, a world “out there” that is entirely knowable through our senses, yet not dependent on them, in other words: a world not influenced by our subjectivity. Leonard very clearly expresses this view in a characteristically anti-idealist (quasi-empiricist) sentence: “The world doesn’t disappear just because you close your eyes.” He has worked out a “system” to gain, organize, and preserve knowledge: he writes notes, gets “facts” tattooed on his body, and takes photos, all of which function as prostheses, substituting his absent memory. Leonard seems to believe that this system allows him to capture a reality that is more pure and objective than what people with sound memory can perceive. What seems to be underlying Leonard’s views on his relationship to the world is the positivist epistemology for he clings on the notion that the notes and pictures one takes represent the world and its objects in an undistorted, unmediated manner. Leonard claims allegiance to this belief in a conversa-

tion with Teddy, saying: "The cops don't catch a killer by sitting around remembering stuff. They *collect facts*, *make notes*, draw conclusions. *Facts*, not *memories*: that's how you investigate. [...] Memories can be changed or distorted and they're irrelevant if you have the facts."

In Leonard's system memory stands in opposition to notes and pictures because memories are influenced by our subjectivity, so they cannot provide such an objective knowledge as "records" can, in the form of notes, pictures and tattoos. It is these records that Leonard refers to as "facts," and claims that a correct investigation must be based on such pieces of information. This apparently un-Nietzschean insistence on the distinction between "facts" and "interpretations"¹ is reminiscent of Hume's distinction between "facts" and "values," a differentiation between "the way the world *is*" and "the way it *ought to be*"² or the way we think or feel about it. Leonard claims to be able to gain knowledge about "the way the world is" via his system of investigation, which he believes to be an objective inquiry that enables him to obtain reliable information and knowledge about the world "out there."

Leonard has a similarly positivistic understanding of the moral value of his acts, as he believes that "[his] actions still have meaning, even if [he] can't remember them." This belief of his is rooted in his unconditional acceptance of the validity of the information that his system allows him to collect, so it does not really matter whether or not he himself remembers avenging his wife's murder, because his notes, pictures and tattoos are ample evidence of the "fact" that he has. Vengeance, in this case, functions as an abstract concept justified in its own right by the "evidence" of Leonard's records. It is in this respect that Leonard's views on morality can be said to mirror traditional moral philosophies: instead of a set of rules which are chosen primarily on the basis of their usefulness in a social context, the chief criterion for the legitimization of his actions is the abstract concept of vengeance, which here becomes a self-justifying end in itself. Leonard organizes his whole life around the single goal of avenging his wife's death; his idealist moral concepts and his positivist system of knowledge-gathering all serve this purpose. Nonetheless, his blind belief in the absolute moral order that is established by his positivist understanding makes him vulnerable in the face of manipulation by those who know how his system works.

The most apparent manipulator of Leonard in the film is Teddy, who initially seems to be helping him, but turns out to have been abusing Leonard's condition ever since he lost his memory. Moreover, Teddy appears to be the typical Nietzschean perspectivist, who is trying to persuade Leonard throughout the narrative that his positivistic philosophy is not as ideal and legitimate as he thinks it is. For

¹ As Nietzsche puts it: "Against that positivism which stops before phenomena, saying 'there are only facts,' I should say: no, it is precisely facts that do not exist, only interpretations..." (Kaufmann 458).

² See David Hume: *A Treatise of Human Nature* (1739) Book III, I/1

instance, in their conversation that takes place in a diner, Teddy tells Leonard that he “can’t trust a man’s life to [his] little notes and pictures” because “[those] can be unreliable.” This statement is a counterpoint to all of Leonard’s beliefs, because it dismantles not only the validity of his system of fact-gathering, but even absolute knowledge *per se*, for it entails that they are as irrelevant to absolute certainties as any other sources of knowledge.

Teddy’s perspectivism is even more observable at the end of the film, when he exposes Leonard’s past in their final conversation. After Leonard kills Jimmy Grantz, a drug dealer, who falls victim to Teddy’s manipulation of Leonard’s “quest for revenge,” Leonard comes to realize that he has killed the wrong person. When Leonard objects that Grantz was not his John G., Teddy retorts: “He was to you! [...] What difference does it make whether he was your guy or not?”, which is his way of justifying the fact that he shamelessly utilizes Leonard’s belief in a firm epistemological and moral order. More importantly, this single exclamation exposes Teddy’s perspectivism, because it claims allegiance to subjective “interpretations” against “facts,” which forms a fundamental epistemological opposition to Leonard’s positivist beliefs.

It is notable that these two positions are represented in conversations in such a way that a sense of epistemological indecisiveness develops between the positivist Leonard and the perspectivist characters. Leonard’s positivistic morality is driven by his belief in the validity of his putatively post-incident memories based on pieces of information recorded on Polaroid photos, on his skin, and on scraps of paper. Teddy, in contrast, cannot accept the validity of any of Leonard’s chunks of information as instances of objective truth, because, as he puts, “notes can be deceptive.” All through the narrative, Teddy denies the legitimacy of Leonard’s system, which comes to a dramatic climax at the end of the film, when he tells Leonard that it does not matter whether it is his John G. that he kills as long as he believes that it is his John G. Thus Teddy claims allegiance to subjective “interpretations” over “facts,” thereby creating the fundamental epistemological tension between him and Leonard. This tension stems from their opposing views on objective truth, which, thus, becomes a theme that the film appears to reflect on. In my reading, in *Memento* the legitimacy of the kind of “facts” that Leonard pursues is dismantled, but, in a similar vein, Teddy’s radically perspectivist epistemological position is also undermined. In what follows I will demonstrate how the film turns on the positions that it explicitly introduces, thereby producing an understanding of truth and knowledge which is reminiscent of Richard Rorty’s “ironist” epistemology.

Truth vs. truths: an ironist interpretation of *Memento*

I would like to start expounding my approach by introducing a reading of the film which illustrates how the film dismantles the logocentric understanding of truth and memory, thereby introducing a curative understanding of memory, in which it serves as a means to *create* knowledge through its inscriptive mechanisms. Robert Avery claims that *Memento* is “maintaining a positive valence of living, self-present memory and conceptualizing forgetfulness as memory’s perfunctory antithesis by showing the futility of Leonard’s avenging acts” (58). But, as Avery claims, the film in a Derridean manner ultimately “shows forensic exegesis *to be* memory” thereby contradicting its own seemingly preferred standpoint, which advocates the Platonic concept of memory (63). So, according to this view, *Memento* dismantles the Platonic, logocentric concept of knowledge, because it introduces an understanding of memory which is epistemically productive, so it depicts how truth is *created* through the inscriptive mechanisms of memory, which Avery, after Derrida, calls “violent surrogation.” He concludes that the “film resists [...] logocentric notions of memory, truth, knowledge, and reality” (78), and thus it dramatizes a crisis in epistemology (Avery 79).

It is my contention that the film does not only present a crisis in epistemology by deconstructing logocentric notions of truth, but defines truth as a result of linguistic formulation. As I claimed above, the positivist and perspectivist understandings of truth are often intertwined in the film, and in this way, I argue, a rather flexible concept of truth emerges, which relies on *language* as its main vehicle throughout the film. It is observable in the film how Leonard’s whole system is based on the concept of “redescriptions,” whereby the film subverts Leonard’s positivistic epistemological notions. Moreover, Teddy, always criticizing Leonard’s positivism, is the character who dismantles objective knowledge in the film to replace it with a non-metaphysical epistemological concept. Teddy, being a Nietzschean perspectivist, does not settle for the metaphysical understanding of truth as crystallization of knowledge.

At this point, let us compare the narrative that Teddy exposes as what truly happened after Leonard’s injury and Leonard’s account of it. Clearly, Leonard has a limited perspective on what has happened since the incident, provided that all he has as “memory” consists of a few notes and tattoos. These are supplemented only by an incomplete police file that he is unable to entirely read through even once due to his lack of a sound short-term memory. However, using his tattoos, his police file and a few notes as clues, Leonard has created an account of his post-incident life that, due to his limited scope, is not very detailed or coherent.

Teddy’s account, on the other hand, is a more compelling one for the viewer, and even for Leonard, because it seems to account for events and people that Leonard’s narrative cannot. In Leonard’s account, John G. is the main cause of the mystery that is not yet solved; in Teddy’s narrative, there is no question as to the identity of John G., since there is no obscurity regarding how Leonard’s wife

died. Thus, Teddy's story is compelling because it unifies all the observations that we were presented with so far by Leonard in the film, whereas Leonard's version fails to account for many of these details in such a coherent fashion. It is observable in Teddy's rhetoric that he dismantles Leonard's story not by refuting it through counterarguments, but by giving a new meaning to the bits and pieces of information that constitute Leonard's account, thereby *reinterpreting* his clues. In this way, Teddy is able to weave a coherent narrative by redescribing events in a causally consistent manner.

This notion mirrors Richard Rorty's conception of Hegel's dialectic, which he defines "as the attempt to play off vocabularies against one another, rather than merely to infer propositions from one another," thus dialectic can be regarded as "the partial substitution of redescription for inference" (*Contingency* 78). In Rorty's view, Hegel, instead of offering mere logical propositions, redescribed certain philosophical concepts or questions, thereby arriving at philosophically relevant conclusions (78). Redescription, in this regard, means giving a new meaning to a certain phenomenon or concept by using different words to relate to it. This is apparently the case with Teddy's narrative, as he redescribed many of Leonard's clues of his past (e.g. his incomplete police file, his obscure memory of his wife etc.) in such a way that they will point towards Leonard as the ultimate cause of much of his struggle (i.e. he is John G.) So by the time Teddy finishes exposing his version of Leonard's past, Leonard does not have any ground from which to argue, because all his arguments are refuted by Teddy's claims. Thus Teddy's narrative is more compelling due to the *vocabulary* that it uses to describe Leonard's past. This "language-game" grants an overall coherence to the events that it describes as opposed to Leonard's vocabulary which, due to Leonard's limited understanding of the world around him (i.e. his limited final vocabulary),³ does not cohere the way Teddy's does.

Ludwig Wittgenstein defined the concept of language-games in his *Philosophical Investigations* as a set of words which one uses to describe certain phenomena. Wittgenstein illustrates this notion through his thought experiment of the builder and his assistant, who use certain building stones, namely blocks, pillars, slabs, and beams. There is a need for interaction between them, for the builder needs the building stones in a certain order, therefore they have to use a primitive language which consists of the words "block," "pillar," "slab," and "beam." "[The builder] calls them out," and "[the assistant] brings the stone he learnt to bring at such-and-such a call" (Wittgenstein 3).

³ Rorty defines final vocabularies as „a set of words which [people] employ to justify their actions, their beliefs, and their lives. [...] It is 'final' in the sense that if doubt is cast on the worth of these words, their user has no noncircular argumentative recourse. Those words are as far as he can go with language" (73). Some of the most frequently used terms in Leonard's final vocabulary are "vengeance," "condition," "incident," "fact," "investigation." He simply interprets everything in terms of these and similar words, not being able to learn any new words to refer to the events that happen to him.

It is observable in this thought experiment that the meaning of the words is not as significant as the use of the words themselves: it does not make much difference in this language whether a beam is called an “apple,” or a block is called a “lamp,” as far as both of the people who use this language have an agreement over the words they use to name different objects. The case of *Memento* is more complex though, as there are several language-games that are simultaneously used in connection with one concept or event, of which just one example is Leonard’s past, which appears to be described by two different language-games, one that is used by Teddy and the other by Leonard. The difference between these vocabularies is caused by the implementation of redescrptions in the language games that they previously used for talking about those events. Although Teddy’s language games are more flexible than those of Leonard (due to the latter’s inability to extend his final vocabulary), Leonard himself is still able to perform a redescription, which nonetheless has a crucial significance in the narrative of *Memento*.

Let us consider the scene in which Leonard infers that Teddy is John G. (this is the scene which directly leads up Teddy’s murder). Leonard opens the envelope that Natalie gave him previously, which contains John Edward Gammell’s DMV information. Leonard, seeing Teddy’s face on the driver license, looks at the picture that he has of Teddy, and starts to suspect that Teddy is not who he claims himself to be. Then, looking at the tattoos on his thigh, Leonard finds the license plate number inscribed with the title “FACT 6,” then again, looking at the DMV info, seeing that the two license plate numbers are identical, he concludes that Teddy is his John G. As a result, he writes “HE IS THE ONE” on the back of Teddy’s picture, thereby radically modifying the language game that he uses in connection with Teddy. In this way, Teddy (or rather the *concept* of Teddy in Leonard’s mind) goes through a process of redescription, which is demonstrative of how one’s view of others is determined by the language game that one uses to relate to them. A less significant modification is implemented when Leonard, seeing the tattoo on his chest that reads “JOHN G. RAPED AND MURDERED MY WIFE,” adds another inscription to the note on the back of Teddy’s picture, reading, “KILL HIM.” This wording adds a purpose, a teleological endpoint to Leonard’s actions, as opposed to the previously inscribed “HE IS THE ONE,” redescrbing the mental image of Teddy yet again. In this way, the person that Leonard knows as Teddy, becomes a murderer in one single scene, “who raped and killed” the protagonist’s wife, which is the result of a sequence of redescrptions implemented by Leonard himself.

Leonard’s radical change in relating to Teddy resonates with Rorty’s assertion that alternative language-games are “more like alternative tools” (11), some of which happen to work better in achieving different purposes (e.g. relating to the world and its phenomena). Leonard’s initial redescription in his language game related to Teddy (resulting in the inscription of “DON’T BELIEVE HIS LIES”) can thus be regarded as his implementation of a new tool in order to achieve the goal of preventing himself to believe Teddy. By recording Teddy’s license plate number

as “FACT 6”, Leonard guarantees that he will kill Teddy, and so his subsequent identification of him as John G. in the scene that directly leads up to his murder is already planned, but then forgotten at the time of Leonard’s inference that Teddy is John G.

At this point, however, it becomes observable how a non-metaphysical concept of truth is operating in Leonard’s system. It is non-metaphysical in the sense that Rorty described the ironists’ relation to truth and knowledge: “[t]hey do not take the point of discursive thought to be knowing, in any sense that can be explicated by notions like ‘reality,’ ‘real essence,’ ‘objective point of view,’ and ‘the correspondence of language of reality’” (*Contingency* 75). In other words, this kind of truth has nothing to do with a metaphysical realm in which Truth exists and those with potential abilities are able to extract this quasi-divine knowledge from that source beyond the physical world (which is by and large the Platonic concept of truth). It is more of a truth that is constructed by the use of different *words* for different *purposes* in the hope that these words will be efficient in fulfilling those goals.

Apparently, this premise dominates Teddy’s acts in *Memento*, as this is precisely the manipulator of Leonard do, in order to keep Leonard under his control. But ironically enough, and despite his insistence that he seeks genuine knowledge with his system, Leonard’s operations *also* function with this non-positivist, non-metaphysical notion of truth, which is observable all through the film: from the point of its inception, Leonard’s system is almost completely detached from reality, only interfering with it when an input is provided by a second party (e.g. Teddy), and when Leonard identifies someone as his “John G.,” and kills them subsequently. This feature of his system makes it dependent on other people’s information, so that it is ultimately not suitable for differentiating between “truth” and “falsity” in the metaphysical sense. Nonetheless, some kind of a “truth” still has to operate in that system, for otherwise there would be nothing that would persuade Leonard to kill people. Thus, rhetoric and the use of language games have a crucial significance in Leonard’s system, as it is much more sensitive to an ironist truth and processes of redescription than metaphysical propositions about truthfulness or falsity.

Conclusion

The way the film treats metaphysical truth-claims is reminiscent of the way “ironists” approach logical propositions: “logical arguments [...] are very well in their way, and useful as expository devices, but in the end not much more than ways of getting people to change their practices without admitting they have done so” (Rorty 78). It is not the film’s intention to provide mere logical propositions for us, but to show that these statements do not come from outside social and cultural practices; rather they are constructed within society through social interac-

tion by means of descriptive strategies. The film can be interpreted as occupying a metaposition in relation to epistemology as much as Rorty's concepts do so in respect to philosophy, and it does so in order to try and provide people with new experiences, which requires new ways of describing and explaining phenomena. Visual representation for this purpose is even more suitable than verbal, for it requires entirely genuine language games to verbally account for the experience that it seeks to share with us.

The film's refusal to rigidly adhere to the philosophical positions that are entertained by it is certainly a feature that several interpretations describe by using words like "uncertainty," "ambiguity," "indecisiveness;" let alone those, perhaps more traditional accounts, that do not even acknowledge the existence of such a feature in the film. However, it is certain that the "truth" is to be agreed upon via language, and thus it becomes inevitable to think in such terms: to articulate one's logical propositions bearing in mind that "they are not much more than ways of getting people to change their practices without admitting they have done so" (Rorty 78).

Bibliography

- Avery, Robert. "Violence as (Masculinist) Epistemic Rhetoric: A Case for *Memento*." MA thesis. University of Maine, 2004. Web. 5 July 2012. <<http://digitalcommons.library.umaine.edu/etd/1058/>>.
- Hume, David. *A Treatise of Human Nature* (1739). The Project Gutenberg 13 February 2010. Web. 8 January 2013. <<http://www.gutenberg.org/files/4705/4705-h/4705-h.htm>>.
- Kaufmann, Walter ed. *The Portable Nietzsche*. NY: Viking, 1954. Print.
- Klein, Andrew. "Everything you wanted to know about *Memento*." 28 June 2001. Web. 8 January 2013. <http://www.salon.com/2001/06/28/memento_analysis/>.
- Memento*. Dir. Christopher Nolan. Perf. Guy Pearce, Carrie-Anne Moss, and Joe Pantoliano. Newmarket Capital. 2000. Film.
- Molloy, Claire. *Memento*. American Indies. Edinburgh: Edinburgh UP, 2010. Print.
- Rorty, Richard. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge UP, 1989. Print.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Trans. G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell, 1953. Print.

Egyetemi hallgatók munkával kapcsolatos elvárásai

Bevezetés

Dolgozatom témájának a felsőoktatásban részt vevő hallgatók munkával kapcsolatos elvárásait választottam. Azért tartom lényegesnek a téma vizsgálatát, mert az utóbbi évtizedekben a diplomások foglalkoztathatóságának kérdése jelentősen átértékelődött. Ennek háttérében több folyamat is áll. Az egyik a felsőoktatás tömegessé válása, a másik pedig az ezzel egy időben lezajló munkaerő-piaci változások. Napjainkra megváltoztak a betölthető munkakörök, és átrendeződtek a munkához kapcsolódó értékek és motivációk is: előtérbe kerültek a kockázat, a rugalmasság és a mobilitás fogalmai.

Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a felsőoktatási képzésben részt vevő hallgatók milyen elvárásokat támasztanak leendő munkájukkal, állásukkal szemben, illeszkednek-e elvárásaik a XXI. század megváltozott munkakörülményeihez. Hipotézisem az, hogy mivel a kelet-közép-európai térségben csak a rendszerváltás után zajlott le a felsőoktatási expanzió és a munkaerő-piaci változás, ezért a hallgatók még nem tudnak azonosulni az új munkaértékekkel és motivációkkal.

Elemzésem a Debreceni Egyetem CHERD-Hungary Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ HERD 2012 kutatásának adatbázisára épül, melynek keretében 3 ország (Románia, Magyarország, Ukrajna) felsőoktatási intézményeinek 2728 hallgatója vett részt 2012-ben egy kérdőíves vizsgálatban. Mivel az ukrán hallgatók igen kis arányban szerepelnek a mintában, az adattörzítés elkerülése érdekében vizsgálatomba csak a magyar és a román hallgatókat vontam be.

Annak érdekében, hogy átfogóbb képet kapjak a hallgatók munkával kapcsolatos elvárásairól, két további kutatási kérdést is vizsgáltam: hol terveznek munkába állni a hallgatók, valamint mit tennének, ha pár hónapon belül nem sikerülne munkába állniuk.

1. A XXI. század megváltozott munkakörülményei

1.1. AZ INDUSZTRIÁLIS TÁRSADALOM BÉRMUNKAVISZONYA:

A „FORDIZMUS”

A bérmunkás létet az ipari fejlődés keltette életre, ahhoz pedig, hogy a bérmunkaviszony érvényre jusson, a nagyvállalat biztosított elengedhetetlen és kitüntetett szerepet. Maga a bérmunkáság már a preindusztriális társadalmakban is létezett, azonban sosem volt elegendő ereje ahhoz, hogy kikövetelje magának a bérmunkás léthelyzet átfogó kereteit. Az ipari fejlődés kezdeti időszakára a bérmunkaviszonyt a következők jellemezték: minimális jövedelem (amely a létfenntartáshoz éppen elegendő volt, azonban a fogyasztási beruházásokra már elégtelen), nem voltak jogi garanciák a munkások számára, ingatag volt a viszony a munkások és a munkaadók között, ezért a munkások gyakran váltottak munkahelyet (Castel 1988). Ez a bizonytalan bérmunkás léthelyzet az ipari fejlődéssel, az ipari társadalom kialakulásával és megszilárdulásával jelentős változásokon ment keresztül. Castel öt feltételt határozott meg, melyeknek teljesülniük kellett ahhoz, hogy az iparosodás kezdeti időszakára jellemző bérmunkaviszony átalakuljon. E feltételek kialakulásának bemutatásával fogom a következőben vázolni, hogy milyen folyamatok mentén alakult ki a már az indusztriális társadalom „fénykorára” jellemző bérmunkaviszony, és mi jellemezte azt.

Az első feltétel az volt, hogy egyértelmű különbséget kellett tenni aközött, hogy ki számít munkásnak, és ki az, aki nem. Azt pedig, aki nem tartozik a munkások közé, vagy ki kellett szorítani a munkaerő-piacról, vagy szabályozott feltételek mellett be kellett tagolni oda. Második feltétel volt a munkások hozzáláncolása a kijelölt poszthoz. Emellett ki kellett alakítani az időfelhasználás pontos, elemekre bontott, szabályozott kereteit. Ezt a folyamatot általában Taylorhoz, majd Fordhoz kötik, azonban kezdete a XX. század előtti időkre tehető. A munkafolyamatok tudományos megszervezése azt eredményezte, hogy a munkásoknak nem külső kényszerhez kellett alkalmazkodniuk, hanem technikai műveletekhez, melyeknek időtartamát pontos mérések alapján szabták meg (Castel 1988). Taylor a termelési folyamatok részletes elemzését végezte el, amely lehetővé tette azt, hogy a munkafolyamatokat időben és térben jól összehangolható műveletekre lehetett bontani. Taylor módszere sok országban jelentős hatást gyakorolt az ipari termelés szervezésére. Taylort csupán a termelés hatékonyságának növelése érdekelte, azzal nem foglalkozott, hogy elemezze a termékek eladását is. Azt, hogy a tömegtermelés elengedhetetlen része az előállított termékek tömeges eladása, azt Henry Ford ismerte fel először (Giddens 2002). *„A fordizmus kifejezés a Ford által megteremtett tömegpiac igényeihez igazodó tömegtermelési rendszerre utal”* (Giddens 2002: 488).

Ford újítása a termelékenység és hatékonyság növelésére az volt, hogy munkásai futószalag mellett dolgoztak. A munkafolyamatot kisebb munkaelemekre osztották, és minden egyes munkásnak egyetlen, meghatározott feladatot kellett elvé-

geznie. Ez a hatalmas üzemekben való, futószalag melletti gyártástechnika az autógyártás modelljévé vált világszerte, valamint más iparágakban is elterjedt (Giddens 2002). A fordizmus a nagy gazdasági világválság következtében alakult ki az 1930-as évek Amerikájában, Európában pedig a második világháborút követően terjedt el. A munka fogalma Európában is leszűkült a bér munkára, a munkavégzés e formája a XX. század közepétől főleg a kelet-közép-európai országokban vált szinte kizárólagossá, itt a bér munkán kívül a jövedelemszerző tevékenységek más formái szinte alig voltak jelen (Csoba 2010).

Harmadik feltétel volt az, hogy olyan béreket biztosítsanak a munkások számára, amelyek lehetővé teszik azt, hogy kialakítsák a munkásréteg fogyasztási normáit. Ez elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy a munkás ne csak a tömegtermelés munkafolyamatában vegyen részt, hanem fogyasztóként is megjelenjen (Castel 1998).

Negyedik feltétel volt, hogy a fogyasztásba való bekapcsolódáson túl a munkások a társadalmi tulajdonokból és a közszolgáltatásokból is részesüljenek. Ezt jelentette a kötelező biztosítási és nyugdíjrendszer bevezetése (Castel 1988).

Az ötödik feltétel pedig az volt, hogy olyan munkajogi rendszert alakítsanak ki, amely *„a munkást egy kollektívum tagjaként ismeri el, akinek szociális jogállása az egyéni érvényű munkaszerződés dimenziójánál tágabb körre terjed”* (Castel 1998: 306).

Az ipari társadalomban így létrejött fordizmus bér munkaviszony jellemzőjévé vált ekkor a munkavállalói státusz, a teljes idő (általában napi 8 órá) foglalkoztatás és a határozatlan idejű munkaszerződés. Ezekhez a határozatlan idejű szerződésekhez kötelező biztosítási mechanizmus tartozott. A jóléti állam szabályozása által elfogadható munkabért kaptak az emberek, mely által kiegyenlített jövedelemelosztási szerkezet alakult ki. Jellemző volt még a jövedelem biztonsága, ami hosszú távú kiszámíthatóságot tett lehetővé. A fordizmus foglalkoztatási modell a munkások számára lineáris karrierpályát kínált (Csoba 2010).

1.2. A POSZTINDUSZTRIÁLIS TÁRSADALOM ÉS A „GATESIZMUS”

A XXI. század az informatika és az új technológiák kora, amely bér munkaviszonyának jellemzőit Bill Gates után Tremblay „gatesizmusnak” nevezte (Csoba 2010). A következőkben azt mutatom be, hogy az ipari társadalom és a fordizmusra jellemző bér munkaviszony hogyan alakult át a posztindusztriális társadalomban.

Az ipari társadalomban a foglalkoztatási rendszer dimenzióit szabványosították: ezek a szabványok meghatározták a munkaszerződéseket, de még a munkaidőt és a munka helyszínét is. A munkavégzés jogi feltételét olyan szerződések alkották, amelyek keretfeltételeit egész iparágak és foglalkoztatási csoportok alkudták ki. A munkavégzés helyszínei jellemzően nagyüzemek voltak, ahol a munkaidőt az élethosszig tartó, egész napos munkavégzés jellemezte. Ez a rendszer tette le-

hetővé azt, hogy határvonalat lehessen húzni a munka és a nem munka között. Ez a szabványosított rendszer, amely a teljes foglalkoztatás ígéretével járt együtt, mára már fellazult. Ezt a folyamatot az idézi elő, hogy változások következtek be mind a munkajog, mind a munkavégzés helye, mind pedig a munkaidő tekintetében. Emiatt pedig az eddig igen szilárd határvonal munka és nem munka között már egyre gyengébb, terjednek az alulfoglalkoztatás, a rugalmas és a részmunkaidős foglalkoztatás formái (Beck 2003). Amíg az ipari társadalomban az élethosszig tartó, egész napos munka volt szinte a munkavégzés egyetlen, kizárólagos formája, addig mára szerte a világon elterjedtek a rugalmas munkavégzés számos formái. Bár az egész napos munkára és határozatlan munkaidőre szóló szerződések a mai napig a legelterjedtebb formái a munkavégzésnek, de emellett nagy számban jelenik meg a részdős munka, a határozott idejű foglalkoztatás és a munkanélküliség, melyek együtt alkotják az összképet (Dahrendorf 2004).

Nemcsak a munkavégzés idejében történtek változások, hanem a térbeli koncentrációjában is, ami miatt változóban van a munka üzemszerűsége is. *„A munka látható, magasházakban és üzemcsarnokokban testet öltő üzemszerűségének helyébe egyfajta láthatatlan üzemi szervezet lép”* (Beck 2003: 225). Meg kell jegyezni azonban azt, hogy a munkavégzés térbeli és időbeli változása, a rugalmas munkavégzés térhódítása nem egységesen zajlik le, nem párhuzamosan folynak a változások egymás mellett (Beck 2003).

Az ipari társadalomban és a fordizmus tömegtermelésben kiemelkedő szerepe volt a technológiai fejlődésnek, a termelési folyamatokat egyre inkább gépesítették. Azonban a gépek által vezérelt munkafolyamatok csekély emberi felügyelettel végzett irányítása különbözik attól, ahogy a posztindusztriális társadalomban számítógép-vezérléssel irányítják a termelést. A számítógépek által végzett folyamatfelhasználás a rugalmas gyártási technológiák irányába indította el az ipari termelés alakulását. A változás azt eredményezte, hogy a tervezési folyamat sokkal rövidebb és olcsóbb lett (Giddens 2002).

A fordizmus bér munkahelyzetét sokan a bizalmatlanság rendszerének tartják abból a szempontból, hogy az elvégzendő feladatokat a vezetés szabta ki, elvégzésük ütemét pedig a gépek határozták meg. A munkások a teljes munkaidő alatt szigorú felügyelet alatt álltak, önálló döntéshozatalra pedig szinte nem volt lehetőségük (Giddens 2002). *„A bizalmon alapuló pozíciók azok, amelyekben az egyén bizonyos általános keretek között viszonylag szabadon határozhatja meg munkájának ritmusát, sőt magát a munkafeladatot is”* (Giddens 2002: 472). Ilyen bizalmon alapuló pozíciók a fordizmus időszakában csak a vezetők esetében voltak. Azonban amikor a termelésben is bevezették a csoportos termelést, ez jelentősen megváltozott. Ez a termelési mód már megengedte azt, hogy a munkások másokkal együttműködve dolgozzanak együtt, valamint hogy ne mindig ugyanazt a feladatsort kelljen elvégezniük, hanem feladatok széles skáláját. Ezáltal a munkások már önmaguk váltak felelőssé saját munkájukért, nem álltak közvetlen felügyelet alatt. Tehát a bizalmatlanságon alapuló munkaszervezést felváltotta egy bizalmon alapuló rendszer (Giddens 2002).

Amíg a fordizmusban azt, hogy a tömegfogyasztásba bekapcsolják a bérmunkásokat, béremeléssel segítették, addig a gatesizmusban erre már nincs mód. A fogyasztás státuskijelelő szerepe napjainkban nagyobb, mint volt az indusztriális társadalomban, azonban a reáljövedelmek folyamatosan csökkennek. A gatesi modell már nem hozza magával a teljes munka ígéretét sem, mivel a munkavágyon jelentősen szűkült a XXI. századra, így csak a legjobbak azok, akik bekerülhetnek a munka világába. A határozatlan idejű munkaszerződéseket felváltotta a határozott idejű alkalmazás, valamint amíg a fordizmusban a munkaszerződések kötelező biztosítással jártak együtt, addig a gatesizmusban a biztosítás önkéntes alapú. A fordí lineáris karriergörbe helyett harang alakú karriergörbe lépett életbe (Csoba 2010).

2. Kutatási eredmények

Mint ahogyan azt már említettem, elemzésem a Debreceni Egyetem CHERD-Hungary Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ HERD 2012 kutatásának adatbázisára épül, melynek keretében 3 ország (Románia, Magyarország, Ukrajna) felsőoktatási intézményeinek 2728 hallgatója vett részt 2012-ben egy kérdőíves vizsgálatban. Mivel az ukrán hallgatók igen kis arányban szerepelnek a mintában, az adattorzítás elkerülése érdekében vizsgálatomba csak a magyar és a román hallgatókat vontam be.

2.1. AZ EGYETEMI HALLGATÓK MUNKÁVAL KAPCSOLATOS ELVÁRÁSAI

A hallgatóknak olyan elvárásokat kellett értékelniük, melyek a későbbi munkájukkal kapcsolatosak. Ezeket az elvárásokat „egyáltalán nem fontos”, „nem fontos”, „fontos” és „nagyon fontos” skálaértékek mentén értékelték. A következő ábra azt mutatja, hogy ezen elvárások milyen sorrendben helyezkednek el egymáshoz képest az alapján, hogy milyen arányban értékelték őket a megkérdezett hallgatók számukra nagyon fontosnak.

A legfontosabb munkával kapcsolatos elvárás az, hogy a munkájuk bejelentett legyen, a hallgatók 68,2%-a értékelte ezt az elvárást nagyon fontosnak. Ezt követik a következő elvárások: hogy a munka mellett a családra is jusson idő a hallgatók 65,1%-ának, hogy az állás biztos legyen, 61,9%-ának, a munkahely jó hangulata pedig 53,1%-ának nagyon fontos. A munkahelyi sikerélményt 50,7%-uk értékelte nagyon fontosnak későbbi munkába állása szempontjából. A többi elvárásról a hallgatók kevesebb mint fele véli úgy, hogy számára nagyon fontos. A munkahelyi előrelépés lehetőségét 48,3%-uk, a munka érdekességét 46%-uk, a munka mozgalmasságát és változatosságát 42%-uk értékelte kiemelkedően fontosnak. Hogy a munkatársak barátságosak és segítőkészek legyenek, 44,8%-uk, hogy a munka-

1. ábra

A megkérdezett hallgatók munkával kapcsolatos elvárásai fontossági sorrendben (%)

végzés során emberekkel lehessen találkozni, 41%-uk, hogy a munkájuk hasznos legyen a társadalom számára 34,7%-uk, a csapatban való munka pedig 32,2%-uk számára tartozik azon elvárások közé, melyeket nagyon fontosnak ítélnék. Az, hogy a munka szakmai kihívást jelentsen, 31,3%-uk, hogy a munka teljesítményközpontú legyen, 29,8%-uk, hogy a munka felelősséggel járjon, 26,9%-uk számára tölt be nagyon fontos szerepet. A hallgatók csupán 24,9%-a tartja nagyon fontosnak azt, hogy olyan munkája legyen, ahol szabadon dönthetik el, hogy mikor dolgoznak.

A következő táblázat a munkával kapcsolatos elvárás változóit tartalmazza a fordí és gatesi foglalkoztatási modell alapján. Az előbbieken már bemutattam, hogy a XXI. századra hogyan alakult át a foglalkozási modell, mik voltak a fordizmus és mik a gatesizmus jellemző vonásai. A hallgatók által értékelt munka-elvárással kapcsolatos változók e két modell alapján történő besorolása igen lényeges információkat ad arról, hogy az egyetemi hallgatók inkább a fordí modellel azonosulnak és az ahhoz kapcsolódó értékeket tartják inkább fontosnak, szemben a gatesi modellelhez köthető munkaértékekkel.

1. táblázat
A munkával kapcsolatos elvárásváltozók csoportosítása
a fordizmus és a gatesizmus modellje alapján

A két modell különbségének dimenziói	„Fordizmus”	„Gatesizmus”
a munkaidő		FLEXIBILITÁS <ul style="list-style-type: none"> Olyan munka legyen, ahol az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik
a jövedelem	ANYAGI BIZTONSÁG <ul style="list-style-type: none"> Magas legyen az elérhető kereset 	TELJESÍTMÉNY <ul style="list-style-type: none"> A munka teljesítményközpontú legyen
a biztonság	SZOCIÁLIS BIZTONÁG <ul style="list-style-type: none"> Egy állás biztos legyen (kicsi legyen az elbocsátás veszélye) Barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák A munka mellett a családra is jusson idő A munkahely közel legyen a lakóhelyhez Bejelentett állás legyen 	
a karrier	PRESZTÍZS/BIZTONSÁG <ul style="list-style-type: none"> A cég híres legyen 	SIKER/KARRIER <ul style="list-style-type: none"> Jó lehetőségek legyenek a munkahelyi előrelépésre Szakmai kihívást jelentsen a munka Biztosított legyen a továbbképzés lehetősége
a meghatározó értékek	HUMÁNUS/SZOLGÁLAT <ul style="list-style-type: none"> A munka jó hangulatú legyen Emberekkel lehessen találkozni A munka hasznos legyen a társadalomnak A munka ne legyen megerőltető A munka lehetőséget adjon arra, hogy segíthessen másokon 	FELELŐSSÉG/ÖNMEGVALÓSÍTÁS <ul style="list-style-type: none"> A munka érdekes legyen A munka sikerélményt nyújtson A munka felelősséggel járjon A legtöbb döntést önállóan hozhassa meg az ember A munka mozgalmas és változatos legyen Egy csapat tagjaként dolgozhasson

Forrás: A változók csoportosítását és a táblázatot készítette: Csoba Judit

A változók csoportosításából kapott eredmények arra engednek következtetni, hogy a hallgatók inkább tartják fontosabbnak munkavállalásuk szempontjából a fordí modellhez köthető értékeket. Válaszaik alapján a szociális biztonság kategóriájába csoportosítható munkaértékeket preferálják leginkább, míg a siker/karrier, a felelősség/önmegvalósítás, a presztízs/biztonság, valamint a teljesítmény kategóriájába sorolható értékeket legkevésbé. Az anyagi biztonsághoz és a humánumhoz/szolgálathoz köthető elvárások középen helyezkednek el a rangsorban, azonban átlagosan ezeket is csupán a hallgatók kevesebb mint 50%-a tartja számára nagyon fontos elvárásnak.

Nemek közti bontásban vizsgálva a hallgatók munkával kapcsolatos elvárásait, az eredmények azt mutatják, hogy a női hallgatók inkább tartják számukra nagyon fontosnak a szociális biztonsághoz és humánumhoz/szolgálathoz köthető munka-elvárásokat; míg a férfiak az anyagi biztonsághoz, flexibilitáshoz, sikerhez/karrierhez, felelősséghez/önmegvalósításhoz sorolható értékeket.

A vizsgált országok hallgatói között jelentős eltérések vannak a tekintetben, hogy milyen elvárásaik vannak a későbbi munkájukkal kapcsolatban. A magyar hallgatók válaszolták legnagyobb arányban, hogy számukra nagyon fontos az, hogy az állás biztos legyen, a munka sikerélményt nyújtson, a munka mellett a családra is jusson idő és az állás bejelentett legyen. A fordí és gátesí modell által készített kategóriák alapján a magyar hallgatók a szociális és az anyagi biztonságot tartják leginkább fontosnak. A flexibilitáshoz, a teljesítményhez, a presztízshez, a sikerhez/karrierhez, a humánumhoz/szolgálathoz és a felelősséghez/önmegvalósításhoz köthető munkával kapcsolatos elvárásokat a román hallgatók tartják nagyobb arányban nagyon fontosnak.

2.2. MOBILITÁSHOZ KÖTHETŐ TERVEK

Az egyetemisták munkával kapcsolatos elvárásaival szoros összefüggésben áll az is, hogy hol szeretnének diplomájuk megszerzése után munkába állni, hiszen a mobilitási hajlandóságot tekinthetjük egyfajta befektetési hajlandóságnak a hallgatók munkavállalási terveivel kapcsolatban. Azt, hogy a megkérdezett hallgatók hol tervezik a munkába állásukat, a 2. táblázat szemlélteti.

A hallgatók leginkább egyetemük/főiskolájuk megyéjében (45,9%-uk), illetve lakóhelyük megyéjében (48,6%-uk) tervezik a diploma utáni munkába állásukat. Érdekes azonban az az arány, hogy többen terveznek EU-s országban munkába állni, mint országuk egy másik megyéjében: míg az előbbi 20%-uk, az utóbbit 29,3%-uk tervezi. Legkisebb arányban pedig EU-n kívüli országban terveznek munkába állni a hallgatók a tanulmányaik befejeztével. Bár igen kevesen tervezik azt, hogy országon belül más megyében vállaljanak munkát, azonban a legnagyobb arányban e lehetőségre válaszolták azt, hogy bár nem tervezik, de nem is zárják ki (43,2%-uk). Őket követik a sorban, akik az EU-n belüli (37,2%-uk) és az EU-n kívüli (32%-uk) országokban való munkába állásról vélekednek így.

2. táblázat
A hallgatók mobilitáshoz kötődő tervei (%)

	<i>Tervezem</i>	<i>Nem tervezem, de nem zárom ki</i>	<i>Egyáltalán nem tervezem</i>	<i>Nem tudom</i>
Az egyetem/főiskola megyében	45,9%	29,5%	8,8%	15,7%
A lakóhely megyében	48,6%	26,3%	10,5%	14,6%
Más megyében az országban belül	20,0%	43,2%	15,9%	21,0%
EU-s országban	29,3%	37,2%	13,6%	20,0%
EU-n kívüli országban	13,9%	32,0%	27,9%	26,2%

A 2009-es hallgatói motivációs felmérés is vizsgálta a felsőoktatásban részt vevők külföldi munkavállalási terveit. A külföldi munka meglehetősen vonzóan tűnik a hallgatók számára. Külföldi munkavégzés a válaszadók közel 60 százalékának terveiben szerepel, egyharmaduk ellenben nem kívánja külföldön értékesíteni munkaerjét (Hallgatói motivációs felmérés 2009:16). Ez az arány jóval nagyobb, mint az, amit vizsgálatomban tapasztaltam.

Nemek szerinti bontásban vizsgálva a mobilitási hajlandóságot az a tendencia rajzolódik ki, hogy a nők nagyobb arányban terveznek egyetemük/főiskolájuk, lakóhelyük megyében vagy más megyében az országban belül elhelyezkedni képzésük végeztével, míg a férfiak nagyobb hajlandóságot mutatnak más EU-s országban vagy EU-n kívüli országban történő munkavállalásra. A nők 47,5%-a tervezi, hogy az egyeteme/főiskolája megyében áll majd munkába, a férfiaknak 43,1%-a. A lakóhelye megyében a nők 49,8%-a, a férfiak 46,8%-a kíván a későbbiekben állást vállalni. Az országban belül más megyében a nők 21,1%-a, míg a férfiak 18%-a tervez munkát vállalni. Európai uniós és Európai Unión kívüli országban a férfiak bár nagyobb arányban kívánnak munkát vállalni tanulmányaik befejeztével, azonban nem haladja meg kiemelkedően a nők arányát.

EU-s országba vagy EU-n kívüli országba való költözést az osztatlan képzésben tanulók terveznek nagyobb arányban

A két vizsgált ország hallgatóinak mobilitási hajlandósága jelentősen eltér egymástól. A magyar hallgatók nagyobb arányban tervezik azt, hogy más EU-s vagy EU-n kívüli országban vállalnak munkát, azonban nem sokkal nagyobb arányban, mint román társaik. A magyar hallgatók 30%-a, a román hallgatók 28,6%-a tervezi, hogy más EU-s országban, valamint a magyar hallgatók 14,5%-a, míg a román hallgatók 13,3%-a tervezi, hogy az Európai Unión kívüli országban áll majd munkába. Valamivel nagyobb az eltérés az országban belüli mobilitás tekintetében.

A magyar hallgatók 7%-kal nagyobb arányban tervezik, hogy egyetemük/főiskolájuk megyéjében, 6%-kal nagyobb arányban, hogy más megyében az országon belül vállalnak munkát diplomájuk megszerzését követően, a román hallgatókhoz képest. A lakóhelyük megyéjében történő munkavállalást közel azonos arányban tervezik.

2.3 MIT TENNÉNEK A HALLGATÓK, HA PÁR HÓNAPON BELÜL NEM SIKERÜLNE ELKÉPZELÉSEIKNEK MEGFELELŐ MUNKÁT TALÁLNIUK?

Mit tennének a hallgatók, ha nem sikerülne elképzelésüknek megfelelő munkát találniuk pár hónapon belül? 36,4%-uk véli úgy, hogy inkább várna és tovább keresgélne, 22,5%-uk külföldi munkavállalással próbálkozna, 20,2%-uk ebben az esetben már bármilyen munkát elvállalna, 9,9%-uk regisztráltatná magát munkanélküliként, 9,4%-uk beiratkozna valamilyen képzésre, 1,5%-uk pedig valamilyen más megoldást keresne. Bár a legmagasabb azoknak az aránya, akik ragaszkodnak a számukra megfelelő munkához, őket nem sokkal lemaradva követik azok, akik ebben az esetben külföldön próbálnának szerencsét, vagy bármilyen munkát elvállalnának. A munkanélküliségtől való félelem ennél a kérdésnél jelenik meg a legerősebben. A munkanélküliként való regisztráció szinte a legalacsonyabb arányban jelenik meg mint lehetséges alternatíva abban az esetben, ha nem sikerül pár hónapon belül olyan munkát találni, amely az elvárásoknak megfelelő.

3. táblázat

Azzal kapcsolatos tervek, hogy mit tennének a hallgatók, ha pár hónapon belül nem sikerülne elképzelésüknek megfelelő munkát találni (%)

<i>Ha nem találnál elképzelésednek megfelelő munkát pár hónapon belül, mit tennél?</i>	Várnék és tovább keresnék	36,4%
	Regisztrálnám magam munkanélküliként	9,9%
	Elvállalnék bármilyen munkát	20,2%
	Külföldi munkavállalással próbálkoznék	22,5%
	Beiratkoznék tanfolyamokra, képzésekre	9,4%
	Egyéb megoldást keresnék	1,5%

A képzési formák szerint vizsgálva a kérdést az osztatlan képzésben tanuló hallgatók azok, akik leginkább ragaszkodnak ahhoz, hogy az elképzeléseiknek megfelelő munkájuk legyen diplomájuk megszerzését követően. Az osztatlan képzéses hallgatók 46,1%-a várna és tovább keresgélne az álláslehetőségek között, a mesterképzéses hallgatók esetében ez az arány 31%, az alapképzéses hallgatók körében pedig 36,6%. A legkiemelkedőbb különbség a képzési formák esetében az, hogy amíg a mesterképzésben részt vevő hallgatók 24,7%-a és az alapképzésben részt vevők 20,1%-a elvállalna bármilyen munkát akkor, ha tanulmányai befejezte

után pár hónapon belül nem sikerülne elképzeléseinek megfelelő munkát találnia, addig az osztatlan képzésben részt vevő hallgatóknak mindössze 5,9%-a tenne így. A munkanélküliként való regisztráció szintén az osztatlan képzésben részt vevő hallgatók esetében jöhet legkevésbé szóba. Az alapképzésben részt vevő hallgatók 10,8%-a, a mesterképzésben részt vevő hallgatók 9,9%-a, az osztatlan képzésben részt vevő hallgatók 2,6%-a döntené úgy, hogy sikertelen próbálkozás esetén regisztrált munkanélküliként próbálna állást keresni. Viszont a legnagyobb arányban az osztatlan képzések hallgatói azok, akik ebben az esetben külföldi munkavállalással próbálkoznának. Az osztatlan képzéses hallgatók 38%-a, a mesterképzéses hallgatók 21,9%-a, az alapképzéses hallgatók 21,4%-a próbálna külföldön munkába állni abban az esetben, ha nem találna rövid időn belül elvárásainak megfelelő munkát.

A nemek közti különbségek is jelentősek. A férfiak 40%-a ragaszkodna az elvárásainak megfelelő munkához, és abban az esetben, ha diplomaszerezését követően pár hónapon belül nem sikerülne elvárásainak megfelelő munkát találnia, várna és tovább keresne. A nők 34,5%-a várna azonban a megfelelő állásra. Az a lehetőség, hogy regisztráltassa magát munkanélküliként, szintén a férfiak esetében jelenik meg nagyobb arányban (13,4%), a nők kevésbé tartják ezt lehetséges alternatívának (8,6%-uk regisztráltatná magát). Viszont 21%-a véli úgy, hogy megfelelő állás hiányában bármilyen munkát elvállalna, míg a férfiaknak 17,3%-a. Külföldi munkavállalással is nők próbálkoznának nagyobb arányban, 23,1%-uk próbálna külföldön szerencsét abban az esetben, ha nem találna elvárásainak megfelelő munkát, ugyanez a férfiak esetében 21,5%. Tanfolyamra, képzésre a nők 11,5%-a, a férfiak 5,6%-a jelentkezne. Tehát, amíg a férfiak jóval nagyobb arányban szeretnének olyan munkát találni, amely az elvárásaiknak megfelel, addig a nők nagyobb arányban próbálkoznának más alternatív megoldással.

Korosztályonként is eltérőek a stratégiák arra az esetre, ha végzés után a hallgatóknak nem sikerülne olyan munkát találniuk, mely elvárásaiknak megfelelne. A 21 éves vagy fiatalabb hallgatók 40,6%-a várna és tovább keresne addig, amíg nem találna ilyen munkát, a 22 éves vagy annál idősebb hallgatók esetében is ez a lehetőség jelenik meg legnagyobb arányban, azonban esetükben ez 34,1%. Az, hogy bármilyen munkát elvállaljanak, a 22 éves és idősebb hallgatók 21,6%-ának, a 21 éves vagy fiatalabb hallgatók 16,8%-ának jelent lehetséges megoldást. Külföldi munkavállalással a 21 éves vagy fiatalabb korcsoportba tartozók 23,7%-a, míg a 22 éves vagy idősebb korcsoportba tartozók 22%-a próbálkozna. A 22 éves vagy idősebb hallgatók 10,8%-a véli úgy, ha nem találna számára megfelelő állást, akkor regisztráltatná magát munkanélküliként, a 21 éves vagy fiatalabb hallgatóknak pedig 8,7%-a.

Ha országok szerinti bontásban vizsgáljuk azt, hogy a hallgatók mit tennének, ha diplomájuk megszerzését követően nem sikerülne elvárásuknak megfelelő munkát találni, elmondhatjuk, hogy mindkét ország hallgatói legnagyobb arányban várnának és tovább keresgélnének. Amíg a román hallgatók 14,2%-a regisztráltatná magát munkanélküliként, ezt a lehetőséget a magyar hallgatók csupán

5,6%-a választaná. A magyar hallgatók 27,7%-a vállalna külföldi munkát, ha nem sikerülne elvárásainak megfelelő munkát találnia pár hónapon belül, a román hallgatók 18%-a döntene hasonlóan ebben az esetben. Tanfolyamra a magyar hallgatók 13,5%-a, a román hallgatók 18%-a iratkozna be. Azt a lehetőséget, hogy bármilyen munkát elvállaljanak, ha elvárásaiknak megfelelőt nem tudnak találni, a magyar hallgatók 20,6%-a választaná, a román hallgatók 19,3%-a.

Összegzés

A munkával kapcsolatos elvárások változóinak csoportosítása arra enged következtetni, hogy a megkérdezett hallgatók inkább tartják fontosabbnak munkavállalásuk szempontjából a fordí modellhez köthető értékeket. Válaszaik alapján a szociális biztonság kategóriájába csoportosítható munkaértékeket preferálják leginkább, míg a siker/karrier, a felelősség/önmegvalósítás, a presztízs/biztonság, valamint a teljesítmény kategóriájába sorolható értékeket legkevésbé. Az anyagi biztonsághoz és a humánumhoz/szolgálathoz köthető elvárások középen helyezkednek el a rangsorban, azonban átlagosan ezeket is csupán a hallgatók kevesebb mint 50%-a tartja számára nagyon fontos elvárásnak. Hipotézisem beigazolódott, a hallgatók kevésbé azonosulnak a megváltozott munkakörülményekhez, és inkább az ipari társadalom bémunkaviszonyainak megfelelő munkát képzelnek el maguknak a jövőben. Bár megjelennek elvárásként a posztindusztériális társadalomra jellemző viszonyok is, azonban nem olyan nagy hangsúlyban és kisebb arányban a hallgatók körében.

Fontos eredménynek tartom azt is, hogy igen erősen ragaszkodnak a hallgatók a munkával kapcsolatos elvárásaikhoz. Abban az esetben, ha nem találna magának pár hónapon belül elvárásainak megfelelő munkát, a legmagasabb azoknak az aránya, akik ragaszkodnak a számukra megfelelő munkához és várnak, míg megtalálnák azt; őket nem sokkal lemaradva követik azok, akik ebben az esetben külföldön próbálnának szerencsét vagy bármilyen munkát elvállalnának. A munkanélküliségtől való félelem ennél a kérdésnél jelenik meg a legerősebben. A munkanélküliségként való regisztráció szinte a legalacsonyabb arányban jelenik meg mint lehetséges alternatíva abban az esetben, ha nem sikerül pár hónapon belül olyan munkát találni, amely az elvárásoknak megfelelő.

Felhasznált irodalom

- Beck, Ulrich (2003): *Kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich (2005): *Mi a globalizáció*, Belvedere Meridionale, Szeged.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Csoba Judit (2010): *Tisztes munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?*, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Dahrendorf, Ralf (2004): *Egy új rend nyomában – Előadások a szabadság politikájáról a 21. században*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Diplomás pályakövetés – Hallgatói motivációs felmérés, 2009 – Kutatási jelentés, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Igazgatóság Budapest, 2010.
- http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/hallgatoi_motivacios_kutatas2009/kutatasi_jelentes_hallgatoi.pdf Utolsó letöltés ideje: 2012. 07. 15.
- Giddens, Anthony (2000): *Elszabadult világ*, Perfekt Kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony (2002): *Szociológia*, Osiris Kiadó, Budapest.

Erdélyi vármegyéek Árpád-kori településneveinek névrendszertani elemzése

1. Az elméleti keret

Írásomban három Árpád-kori vármegye, Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyéek településneveinek névrendszertani, összehasonlító vizsgálatát végzem el. A vizsgálatom alapjául szolgáló korpuszt Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című nagyszabású munkája szolgáltatta (Gy.), a korpusz névrendszertani elemzéséhez pedig Hoffmann István többszintű helynévelemzési modelljét (1993) használtam fel. Ezen elemzési modell alkalmazásával lehetőségem nyílt arra, hogy az egyes elnevezéseket, egyéni sajátosságait, valamint a névrendszerben elfoglalt helyüket tekintve egyaránt adekvát módon értékelni tudjam. Hoffmann István munkája a nevek elemzését két megközelítésben (leíró és történeti szinten) látja megvalósíthatónak. E két elemzési szint különválasztása folytán lehetségessé válik a vizsgált helynévrendszer belső sajátosságainak, szabályszerűségeinek, illetve a köztük lévő változások mozgatórugóinak a feltárása, s így ezt a leírási keretet alkalmazva egyidejűleg több szempontból is értékelni tudjuk a helyneveket. A leíró vizsgálat két szinten tárgyalja az egyes helynevek névrendszertani jellemzőit: funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai aspektusból. A két módszer eredményeinek összevetése segíthet fényt deríteni az adott terület névadási szokásaira, illetve a meghatározó névmintákra.

A funkcionális-szemantikai vizsgálat segítségével a névadók motivációját kísérrelhetjük meg felderíteni. Ennek alapját inkább általános megismerési, világlátási (valójában kognitív) tényezők adják. A funkcionális elemzés segítségével a kutató lehetőséget kap arra, hogy megvizsgálja, az adott korban élt ember a környezetéből milyen dolgoknak tulajdonított kiemelkedő szerepet, vagy milyen jellemzőik alapján alkotta meg és használta a számára fontos helyek elnevezését. Egy ilyen típusú elemzés alkalmas lehet tehát arra is, hogy a helyneveket vizsgálva általa a korabeli ember világlátásának egyfajta reprezentációját kapjuk meg.

A másik szerkezeti elemzési szint, a lexikális-morfológiai vizsgálat arra nyújt lehetőséget, hogy az elnevezések motivációjának feltérképezését követően megnézzük, az adott elnevezést milyen módon, milyen nyelvi elemrendszert, milyen nyelvi eszközöket felhasználva hozza létre a névadó közösség. A lexikális-morfológiai vizsgálat rendkívül jól felhasználható arra, hogy az egyes nyelvtérületek közötti különbségeket felfedjük, hiszen a funkcionális szempontú vizsgálattal szemben ez sokkal inkább nyelvváltozat-specifikus. Az alábbiakban a lexikális-morfológiai

elemzés eredményeit együtt tárgyalom a funkcionális-szemantikai vizsgálattal, mivel sok esetben a két vizsgálati módszer eredményei egymást támogatják, mélyítik, s az így nyert ismeretek koherens egészt alkotnak.

A szerkezeti vizsgálat két szintje mellett a keletkezés- és változástörténeti vizsgálat arra szolgál, hogy a helyneveket változásukban, kialakulásuktól kezdve történeti szempontból értékeljük. Segítségével a változások mibenlétét kísérlehetjük meg leírni: s ebben a vizsgálatban nem csupán az egyes konkrét településnevek keletkezése, illetve változása kerül középpontba, hanem egyidejűleg magának a névrendszernek mozgása is. Jelen dolgozatomban terjedelmi korlátok miatt a keletkezés- és változástörténeti aspektust figyelmen kívül hagyom, de bizonyos kérdések kapcsán utalok azokra a folyamatokra, melyek a helynevekben történetileg lezajlottak.

2. Funkcionális-szemantikai elemzés

A funkcionális-szemantikai elemzés elvi alapvetéséül azon elgondolás szolgál, hogy a névadás pillanatában minden névadási aktus végső soron tudatos, így motiválatlan név nem létezik. A természetes nevek esetében a motiváció legtöbbször transzparens (pl. a név a hely valamely sajátosságát fejezi ki), azonban a mesterséges elnevezések (utcanevék, kerületek, mezőgazdasági területek nevei) sem nélkülözik a tudatosságot, a hivatalos névadó hatalom is névmodellekhez igazodik, s legtöbbször összefüggő névrendszereket hoz létre (Hoffmann 1993: 43).

A funkcionális elemzés alapegysége a *n é v r é s z*. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (Hoffmann 1993: 43). A funkcionális elemzésben az egyes névrészeket funkciójuk, szemantikai tartalmuk és a lehetséges motivációjuk alapján célszerű kategorizálni, s az így kapott mintázat alapján – kellő óvatosság mellett természetesen – felvázolhatók azok a mozgatórugók, amelyek az adott kor emberének helynévadási motivációit meghatározzák.

A funkcionális elemzés gyakorlati kérdéseire további támpontokat kapunk Hoffmann István egy későbbi tanulmányából (1999), melyben a korábban általa felvázolt tipológiára építve, ám attól némileg eltávolodva és azt az általános jellegzetességek irányában továbbgondolva arra keresi a választ, hogy a helyneveknek melyek azok a legalapvetőbb, általános sajátosságai, melyek az egyes nevekben meglévő névrészekben kifejeződhetnek. Tanulmányában három ilyen jellegzetes alapfunkciót különít el: a *fajtajelölőt* (F), a *sajátosságot kifejezőt* (S), illetve a *megnevezőt* (M) funkcióban állót, továbbá bemutatja ezek kombinálódási lehetőségeit is egy-egy néven belül. A fajtajelölő funkció olyan névrészekre jellemző, melyekben a névrész az adott hely „típusát”, vagyis a hely fajtaját fejezi ki. A denotátum valamely sajátosságának kifejezésére ezzel szemben a névrészek vizsgálatakor igen

változatos grammatikai és szemantikai megoldásokkal találkozhatunk (a hely alapvető érzékszervekkel felfogható tulajdonságaitól kezdve akár az állat- és a növényvilágra, építményekre vagy a helyet birtokló-használó csoportra, esetleg valamely más helyhez fűződő viszonyra utalásig). Mivel a helynevek maguk is részt vesznek a névadásban, az egyes nevekben igen gyakran bukkanhatunk további helynevekre, melyek így megnevező funkcióba kerülnek, s tulajdonképpen jelentésük így írható le: „az a hely, amelyet így és így neveznek”. Az egyes szemantikai szerepek a nevekben megjelenhetnek önmagukban, egy névrészből álló, egyrészes helyneveket hozva létre, vagy egymással kombinálódva, kétrészes helyneveket alkotva. A továbbiakban a korpusz bemutatását az egyes funkciók szerint haladva végzem el. Mivel a teljes névrendszer elemzését egy OTDK-pályamunka formájában már elvégeztem (Bátori 2013), így jelen dolgozatomban inkább a vizsgálat fő tanulságait, illetve az egyes vármegyékre jellemző onomasztikai sajátosságokat és tendenciákat exponálva mutatom be a névkincset.

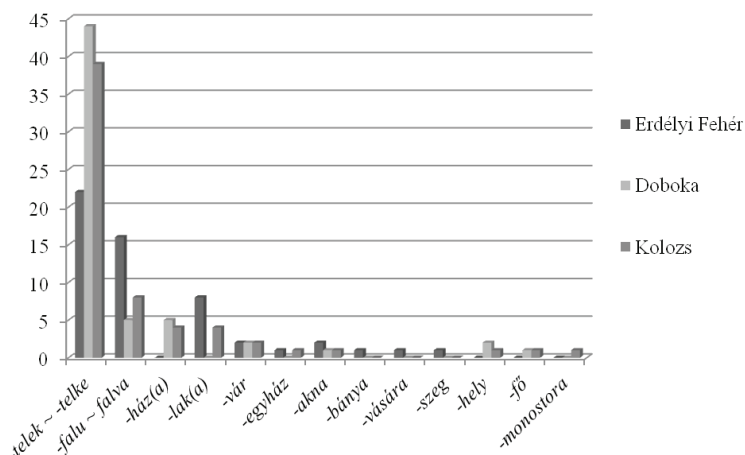
2.1. A NÉVRÉS Z MEGJELÖLI A HELY FAJTÁJÁT

Fajtajelölő szerepben álló névrészek szinte kizárólag kétrészes helynevek utótagjaként fordulnak elő, messze ez a legtipikusabb megvalósulásuk. Ettől eltérő helyzetben csak elszórtan jelentkeznek: kétrészes helynév előtagjaként (per definitionem) a vizsgált korpuszban egyáltalán nem, míg önmagukban, egyrészes helynévként (F szerkezetben) csak igen csekély számban jelentkeznek: mindössze a Doboka megyei *Lak*¹, a Kolozs és Fehér megyében is felbukkanó *Akna*, illetve az utóbbi megye névanyagából származó *Várda* települések elnevezései képviselik ezt a típust.

A kétrészes helynevek leginkább megterhelt kategóriáját a fajtajelölő utótagú névalakok képviselik, s ezek között is különösen nagy számban fordulnak elő sajátosságjelölő előtaggal állók (azaz S+F névstruktúrák): pl. *Jóbtelke*, *Kutyfalva* (Erdélyi Fehér vm.), *Bándkúttelke*, *Salamontelek*, *Balázsfalva* (Doboka vm.), *Ábeltelke*, *Csősttelke*, *Kolozsmonostora* (Kolozs vm.). A fajtajelölő utótaggal bíró névstruktúrák között a *-telek* utótagú elnevezések abszolút dominálnak. Különösen megterheltnek látszik ez a kategória Doboka és Kolozs vármegyék névállományában – ahol az elnevezésekben a névadó közösség szinte kizárólagosan a *-telek* lexémát használja fel fajtajelölő utótagként –, de Erdélyi Fehér megye ilyen tekintetben jóval árnyaltabb képet mutató településnevei között is ez a leggyakoribb fajtajelölő szerepben álló névrész. Tóth Valéria hívja fel a figyelmünket arra a tényre, hogy a névtípus ilyen vehemenciával történő részvétele a névadásban az egész Kárpát-medencében egyedülálló (2008: 188). Az egyes vármegyék között

¹ A helynévi példának e helyütt csupán a standard (címszavasított) alakját adom meg. Az egyes nevek összes Árpád-kori adata (pontos filológiai apparátussal) könnyedén visszakereshető a korpuszként felhasznált munkában (Gy. 2. és 3.).

ugyanakkor meglehetősen nagy eltérések mutatkoznak abban a tekintetben, hogy milyen egyéb fajtajelölő szerepű névrészeket használ fel jellegzetesen a névadó közösség az elnevezésekben. Az eredmények értelmezését nagyban segíti, ha a legfőbb sajátosságokat egy diagram segítségével vizuálisan ábrázolom.

1. ábra

A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása a vármegyék településnév-állományában

A diagram alapján leszűrhető néhány igen szembetűnő tanulság. Világosan látszik, hogy Kolozs és Doboka vármegyék névállományában jóval nagyobb arányban vesznek részt a névadásban a *-telek* utótagú elnevezések, mint Erdélyi Fehér megye névállományában. Ez utóbbi megye elnevezései között ugyanakkor a *-falva*, *-laka* utótagú struktúrák a két másik megyéhez viszonyítva meglehetősen nagy számban képviseltetik magukat a névadásban, míg *-háza* utótagú településnévvel itt nem találkozunk. Az adatok alapján Erdélyi Fehér megyében a névadók változatosabb elemeket használtak fel a településnevek alkotására, és sokkal differenciáltabban alkalmazták ezeket. Ezen igen nagy elemszámú, jelentős kategórián elvégzett vizsgálat alapján úgy tűnik tehát, hogy Erdélyi Fehér megye névadási sajátosságai jelentősen különböznek a két másik megyére jellemzőktől. Jól látszik továbbá, hogy Kolozs vármegye köztes földrajzi fekvése (ti. Doboka és Erdélyi Fehér megye között fekszik) nyelvileg is világosan megnyilvánul: névállománya átmeneti állapotot képez a két másik vármegye névállományával összehasonlítva (bár jellegzetességei Dobokához némileg közelebb esnek).

2.2. A NÉVRÉS Z MEGNEVEZŐ SZEREPBEN ÁLL

Mivel a helynevek nyelvi univerzálénak tekinthetők (vö. Hoffmann 1999: 210), minden korban, minden nyelvváltozatban és minden nyelvállapotban jelen lévőnek kell feltételeznünk őket. Ebből a tényből következik az is, hogy a már meglévő

helynevek felhasználása a helynévadásban természetes és ősi sajátossága a nyelvnek éppen úgy, mint a hely fajtájának vagy a hely valamely sajátosságának a kifejezése az elnevezésben. A már meglévő helynevek pedig igen erősen meghatározzák az éppen keletkező, a nyelvrendszerbe kerülő elnevezések rendszerbeli helyzetét, s ilyen módon hatnak mind a névállomány rendszerszerűségére, mind a rendszer változásaira (vö. Hoffmann 1993: 26, Tóth V. 1999: 435). Tóth Valéria munkájában (1999) tovább árnyalja a helynevek névadásban betöltött szerepéről kialakított általános képet: felhívja a figyelmet arra, hogy a meglévő helynevek sok esetben nemcsak megnevező (M), hanem sajátosságot – méghozzá elsősorban a hely valamely lokális jellegű tulajdonságát – kifejező (S) funkcióban is szerepelhetnek (1999: 436). Ezen utóbbira szolgál jó példával az Erdélyi Fehér vármegye névállományából vett *Csernavoda* település elnevezése. Azt, hogy a *Csernavoda* elnevezés eredetileg víznév volt, egyértelműen jelzi a név etimológiája (a szláv eredetű név 'fekete víz' jelentésű, vö. FNESz. I, 324, Gy. 2: 198). Míg víznévként egyértelműen megnevező szerepben áll, településnévvé válva azonban az elsődleges víznévi jelentés megszűnik, s az új névformában már csupán az általa jelzett denotátum lokális értelemben vett közelségére utal: 'a Csernavoda víz mellett fekvő [ti. település]'.

1. Az olyan névalakok, amelyekben valóban megnevező funkcióban szerepel a meglévő helynév, jellegzetes megvalósulási struktúrákkal bírnak: a névadó közösség ezeket felhasználva egy-, illetve kétrészes neveket is képezhet (l. Tóth V. 1999: 436–7, 2001: 135–40). Az idegen nyelvi névátvételek per definitionem *egyrészes*, megnevező szerepben álló elnevezéseket (M) hoznak létre. Erdélyi Fehér megye alsó részében 15 ilyen elnevezéssel találkozunk (pl. *Akmár*², *Burgberg*, *Krakkó*, *Spring* stb.), a felső részén pedig további 4 elnevezéssel (*Reter*, *Rudály*, *Venice*, *Waldorf*). Doboka megyében mindössze hat (pl. *Esztény*, *Kerlés*, *Onok*, *Ugróc* stb.), Kolozs vármegye névállományában pedig öt (*Palatka*, *Rőd*, *Szelecse*, *Szokol*, *Szucsák*) megnevező szerepben álló egyrészes név található, s ezek keletkezés-történeti szempontból mind névátvétellel alakultak. Egyrészes megnevező szerepű név létrejöhet úgy is, ha egy adott elnevezés elsődlegesen meglévő szemantikai transzparenciája olyan mértékben lecsökken, hogy abban már a névhasználó közösség nem ismeri fel az eredeti motivált szerkezetet³. Az Erdélyi Fehér megyében található *Hőd* helynévben éppen ilyen változási folyamat zajlott le (ti. *Hejöd* „Hejöd nevű víz mellett fekvő [ti. település]” > *Hőd* „az a település, amelyet Hődnek hívnak”), s hozott létre egyrészes, megnevező szerepben álló településnevet.

2. A megnevező szerepben álló névrészek legnagyobb számban *kétrészes* névstruktúrákban fordulnak elő, s jellemzően másodlagos helynévalakulatok. Az S+M szerkezetű nevek esetében általában egy már meglévő helynévhez (M) jelzői

² Az elnevezések etimológiájához lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit.

³ Ezt a változástörténeti folyamatot a különböző tipológiák különböző terminussal jelölik: pl. deetimologizáció (Hoffmann 1993: 138, Tóth V. 2001: 215), deszemantizáció (Hoffmann 1999: 215, Tóth V. 2008: 148), homályosulás (Juhász 2000: 132).

elemként a denotátum sajátosságának kifejezésére vagy esetleg annak valamilyen szempontú megkülönböztetésére sajátosságjelölő (S) előtag kapcsolódik (pl. Erdélyi Fehér megyében *Bolgárcsergőd*, *Kisebbkerecsnek*; Doboka megyében *Hídalmás*, *Kisesküllő*; Kolozs megyében pedig *Bartosújfalva*, *Nagyakasztó*). Az ilyen típusú elnevezések kialakulásában nagy szerepet játszanak bizonyos nyelven kívüli tényezők is (pl. birtokviszonyok, településosztódások, településszerkezeti változások stb.), melyek gyakorlatilag indukálják az arra való igényt, hogy egy korábban egységesként kezelt települést két, illetve olykor kettőnél több részre osszanak fel. Bizonyos neveknél szinte bokorszerűen gyűlnek a megkülönböztető előtaggal álló névelőfordulások: Erdélyi Fehér megyében – az önállóan is adatolható – *Vinc* település *Al-*, *Fel-*, *Közép-* és *Telek-* előtaggal is előfordul. Doboka megyében – az önállóan szintén adatolható – *Macskás* településnév öt megkülönböztető előtaggal is szerepel: *Alsó-*, *Diós-*, *Felsőmacskás*, *Gönyű-* és *Józsefmacskása*. Ugyancsak Doboka megyében az önállóan nem adatolható *Nyíres* településnek is több része szerepel ilyen szerkezetben: *Al-*, *Bonc-* és *Felnyíres*.

Az M+F névszerkezetekben jellegzetesen egy már létező (bármely szemantikai tartalmú, illetve lexikális megvalósulású) helynév utóbb fajtajelölő utótaggal kapcsolódik össze anélkül, hogy a név denotatív jelentésében változás történne. Az ilyen szerkezetekben a helynevet tartalmazó névrész tehát előtagként áll (ez egyaránt lehet egyszerű vagy összetett), és a funkciója az új név testében pusztán a megnevező szerep, és ehhez kapcsolódik a fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznévi utótag. Jellemző, hogy az összes itt felsorolt helynevet tartalmazó előtag önmagában is adatolható, s hogy a köztük lévő különbség csak nyelvi síkon ragadható meg, vagyis a denotátumban magában nem történik megfogható változás. A névállományban viszonylag kisszámú név szerepel ilyen típusú szemantikai és lexikális szerkezetben: Erdélyi Fehér vármegye alsó részének elnevezései közül (*Abrud ~*) *Abrudbánya*, (*Hód ~*) *Hődvására*, (*Somogyi ~*) *Somogyitelek* és (*Váralja ~*) *Váraljafalu*, a felső részről pedig mindössze a (*Sáros ~*) *Sárotelek* településnév írható le ilyen szerkezettel. Doboka vármegye névállománya sem bővelkedik ilyen struktúrájú nevekben: pusztán a (*Biszó ~*) *Biszótelke*, (*Csaboló ~*) *Csabolóteleke*, (*Kismohaly ~*) *Kismohalytelke* és (*Szék ~*) *Székakna* nevek szerepelnek ebben a típusban. Kolozs vármegyében már nagyobb számban fordul elő M+F szerkezetű név, és azt is megfigyelhetjük, hogy ugyanaz a megnevező funkcióban álló névrész többféle fajtajelölő utótaggal is jelentkezhet: (*Nagyakasztó ~*) *Nagyakasztótelke*, (*Buda ~*) *Budaegyháza* és *Budatelek*, (*Kolozs ~*) *Kolozsakna*, *Kolozsmonostora* és *Kolozsvár(a)*, (*Kedelen ~*) *Kedelentelek*, (*Viszolya ~*) *Viszolyatelke*.

Az M+M névstruktúrával leírható nevek csak igen elszórtan jelentkeznek a régi magyar helynévrendszerben (ez a névszerkezet inkább a hivatalos helységnévadás összevont településeire jellemző), az egész vizsgált névállományban mindössze egy olyan nevet találtam, amely a fenti szerkezetben áll: *Kincsedújvár* (Erdélyi Fehér vm.). Itt két hely (egy település: *Újvár* és annak egy tartozéka: *Kincsed*) elnevezése kapcsolódott össze egyetlen névvé (Gy. 2: 189).

2.3. A NÉVRÉS Z A DENOTÁTUM VALAMELY SAJÁTÓSSÁGÁRA UTAL

A legtágabb szemantikai tartalmat felölelő funkcionális kategória a helynevek struktúrájában a hely valamely sajátosságára utaló szerep. Ennek kifejezésére a névadók szinte korlátok nélkül felhasználhatnak bármilyen, a denotátummal kapcsolatos ismeretet és tapasztalatot. Ez persze azzal is együtt jár, hogy a tipológiaioknak ezt a funkciót a legnehezebb megragadni. A szemantikai sokféleség mellett névszerkezeti szempontból ugyanakkor lényegesen könnyebb helyzetben vagyunk: sajátosságjelölő névrész ugyanis vagy kétrészes helynév előtagjaként állhat (S+F, S+M szerkezetben), vagy önmagában szerepelhet (tehát S szerkezetű névként). Mivel maga a funkció is az emberi kogníció függvénye, így a kategóriák meghatározásakor is célszerű általános, ismeretelméleti szempontokat figyelembe venni. Mivel a sajátosság kifejeződése igen változatos képet mutat a névadásban, illetve hatalmas elemszámmal rendelkezik e funkció, célszerű Hoffmann István modelljét (1993: 49) követve az átláthatóság kedvéért abban is különbséget tenni a nevek között, hogy az elnevezésekben *a)* a hely valamely tulajdonsága fejeződik-e ki, vagy *b)* a denotátum valamely más, külső tényezőhöz, *c)* esetleg más helyhez viszonyított helyzete jelenik-e meg a névadásban. A vizsgálat eredményeit e főkategóriák mentén haladva mutatom be.

a) A hely valamely (külső vagy belső) tulajdonságát tükröztető helynevek körébe tartoznak azok az elnevezések, melyekben a névrész a denotátum méretére⁴, térbeli kiterjedésére utal, amint pl. *Kiskonyha* (Erdélyi Fehér megye), *Nagysajó* (Doboka vm.) vagy *Nagyakasztó* (Kolozs vm.) elnevezésekben láthatjuk. A hely más tulajdonsága is kifejeződhet a névadáskor, mint például a szaga a *Bűzőstelke* (Kolozs vm.), a hely alakja pl. az *Árkos*, a *Holdvilág*⁵ (Erdélyi Fehér vm.) egyrészes, illetve a *Hosszútelek* kétrészes elnevezésekben. A Kolozs vármegye területéről való *Széplak* névben a denotátum szépsége, gazdagsága fejeződik ki. A névrész utalhat a megjelölt helynek vagy környezetének az anyagára is: Erdélyi Fehér megye névanyagából *Sárd*, Dobokából pedig *Földvár* kapcsán találjuk meg ezt a szemantikai szerepet. Az anyagnév + *vár* utótagú összetételek egyben a vár típusát és erősségét is kifejezik (vö. ehhez Benkő 1998: 127). Mindhárom névállományban feltűnik a denotátum korára utaló *Újfalu* elnevezés, de találkozunk még *Újvár* (Erdélyi Fehér) és *Újlak* (Kolozs vm.) nevekkal is.

b) Rendkívül gyakori a helynevekben, hogy a névrész a denotátum valamely külső tényezőhöz való viszonyát fejezi ki. A névadásban ezen kategória elemei bírnak a legnagyobb szemantikai változatossággal, illetve elemei számát tekintve is messze ez a legnépesebb.

⁴ Az ilyen névrészekből álló elnevezések jellemzően korrelációs párokba rendeződnek (Kiscég ~ Nagycég), s természetesen az általuk kifejezett méret is csak viszonylagos, azaz egymáshoz viszonyítva értendő (vö. Bényei-Pethő 1998: 82).

⁵ A m. holdvilág 'holdfény' szóból keletkezett, helynévi jelentése tkp. 'holdsarlóhoz hasonló alakú földdarab' (FNESz. I, 601).

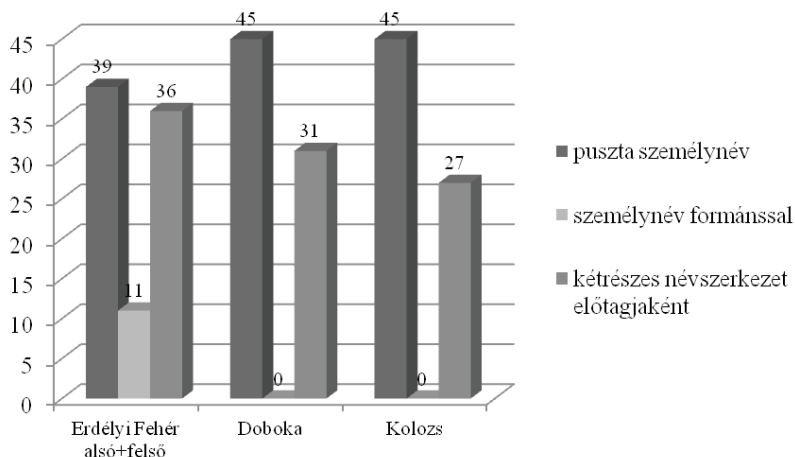
A helynévadás egyik alapvető típusa az, amikor a névadók a denotátumot a rá jellemző, pl. a környezetében megtalálható növény- és állatvilágról nevezik el. A növényzet megjelenítése a névadásban sokkal elterjedtebb (pl. *Gombás, Hásságy, Lapád*), mint az állatvilágra utalásé (pl. *Méhes, Nyulas, Ölyves*), valamint megállapítható, hogy míg a növénynevek közül inkább a vadon termő fajták elnevezései dominálnak – igen nagy számban fafajták (*Bükkös, Szili, Hár-sas*) –, addig az állatnevek közül nagyobb arányban használják fel a haszonállatok neveit (*Kecs-kés, Ludas, Szamártelke, Tehenestelke*) a névadók a településnevek megalkotásakor. Az elnevezések között jóval több egyrészes helynévvel találkozunk, melyek jellemzően -s helynévképző formánssal jelennek meg.

A hely egy speciális sajátossága, va-l a-m-e-l-y sz-e-m-é-l-y-h-e-z v-a-l-ó v-i-s-z-o-n-y-a fejeződik ki a névadásban olyankor, amikor a névrészben a denotátum birtokosának neve jelenik meg valamilyen formában. A vizsgált korban a birtoklás ténye leginkább a helynévben megjelenő személynév⁶ által történik, melyet formánssal ellátva vagy nélküle is felhasználhat a névadó közösség. A korai magyar helynévadás legjellemzőbb és a szakirodalom által is legrégibbnek tartott típusa az (vö. Tóth V. 2009: 43, Rácz A. 2005: 90), amit pusztaszemélynévi helynévadásnak hívunk. Ilyen esetben a névadók a személynévet önmagában, mindenféle formáns hozzákapcsolása nélkül használják fel helynévalkotásra. E helynévadási mód régi voltából is adódik, hogy a tipológiánk legnagyobb elemszámú kategóriájaként éppen ez a szemantikai típus jelentkezik. Mivel a birtoklás ténye kiemelkedően nagy számban jelenik meg a helynevekben, illetve jelentőségét tekintve is az egyik legfontosabb funkcionális kategóriát alkotja, érdemes a birtoklás tényének nyelvi megnyilvánulását szerkezeti szempontból is megvizsgálni.

Doboka és Kolozs vármegyékben – amint ez a 2. ábrán is jól látható – a névadók a birtokosra utaló személynévi névrészeket jóval nagyobb arányban használják fel pusztaszemélynévi, egyrészes formában, mint más szerkezetben, illetve az ilyen funkció kifejezésére nem használnak helynévképző formánssal ellátott személynéveket. Erdélyi Fehér vármegyében ezzel szemben bár szintén nagyobb a pusztaszemélynévek előfordulási aránya más személynévet tartalmazó szerkezetekhez képest, nem olyan elsöprő a struktúra fölénye, mint a két másik megye névadásában.⁷ Az is látszik továbbá, hogy Erdélyi Fehér megye névadásában – a másik két területtel szemben – gyakran használnak személynév + helynévképző formáns típusú elnevezéseket is (a Doboka megyei *Iklód* az egyetlen, Erdélyi Fehér névanyagán kívül ismeretes ilyen névszerkezet). Az adatokból az is kiderül, hogy a kétrészes elnevezések utótagja túlnyomó többségben fajtajelölő szerepű (pl. *Alárdfalva*,

⁶ Az elnevezések személynévi elbírálásánál a FNEsz. és az ÁSz. megfelelő szócikkait vettem figyelembe.

⁷ Ha a vármegye alsó és felső részét külön-külön is megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a jóval kisebb felső rész névállományában nagyobb arányban szerepelnek olyan névstruktúrák, ahol a birtokos személye kétrészes helynév előtagjában fejeződik ki (3 pusztaszemélynévet tartalmazó és 5 kétrészes, személynévet tartalmazó elnevezés).

2. ábra

A birtokosra utaló elnevezések megoszlása a három vármegyében

Hilértelke), megnevező funkcióban állót csak elszórtan találunk köztük (pl. *Botludas*, *Ózdszentpéter*).

Az előző típushoz meglehetősen hasonló, de sokkal ritkábban előforduló elnevezések az olyanok, amikor a névrész a denotátum használójára, vagy más esetben az ott lakó emberek csoportjára utal. Előbbi rendszerint olyan települések elnevezéseiben jelenik meg, amelyek „élvezeti joga” valamely fontos szerepet vagy hivatalt betöltő személy tulajdonában van, s ennek megfelelően a hivatal neve jelentkezik a névadáskor is, a birtoklás tehát nem a személyhez, hanem a hivatalhoz kötődik. Pl. az *Apátfalva*, *Ispánlaka* (Erdélyi Fehér vm.), *Apáti*, *Vajdaháza* (Doboka vm.), *Kamarás*, *Báni* (Kolozs vm.) elnevezésekben ezt látjuk. Sajátos helyzetben van az *Asszonynépe* (Erdélyi Fehér vm.) egyrészes (vagy más felfogás szerint esetleg kétrészes) elnevezés: benne ugyanis mind a település használója (ti. a királynő), mind az ott lakó emberek csoportjára való utalás megtörténik (a királynő szolgálói).

A csoport-, foglalkozás⁸- vagy népnevek helynévi elfordulása leginkább a település lakóira utal. Az Erdélyi Fehér megyében található *Bocsárd*, *Csákyás*, *Csátár*, *Gyalvár* és *Latorvár* elnevezésben például az ott lakók foglalkozása jelenik meg, az *Oroszi*, illetőleg a *Bolgárcsergőd*, *Oláhárkos*, *Szászárkos*, *Szászenyed*, *Szászpad*, *Szászszékes* településnevekben a jellemző etnikum, míg a *Kend* elnevezésben a határvédelemmel megbízott kékkend népelem (Gy. 2: 188) neve fejeződik ki. Doboka és Kolozs területén is találunk hasonló példákat: *Igrici*, *Kovácsi* és *Kovácsstelke* az előbbi, *Csősz*, *Őr* és *Csősztelke* pedig az utóbbi megye névanyagában szerepelnek mint foglalkozásra utaló névrészt tartalmazó elnevezések. A lakók et-

⁸ A középkorban jellemző volt, hogy – elsősorban praktikus okokból (ti. könnyebb elérhetőség stb. végett) – az azonos foglalkozást űző várnépet ugyanazon helyre telepítették le (vö. Kálmán 1973: 166).

nikumára utalnak a *Szászszilvás*, *Tótór* (Doboka vm.) és a *Bolgár*, *Oláhfenes*, *Oláhsuk*, *Szászfenes*, *Tótfalu* (Kolozs vm.) elnevezések.

c) A sajátosságjelölő névrész kifejezheti a denotátum valamely más helyhez való viszonyát is: például megjelölheti, hogy a denotátum valamely nagyobb helynek a része, mint ahogyan azt a dobokai *Árokalja* és *Felnyíresfő* elnevezés vagy az ugyancsak *-fő* utótaggal bíró kolozszi *Máriatelekfő* név esetében látjuk.

Sokkal jellemzőbb azonban, hogy a helynévben a névadók a denotátum valamely vízhez⁹ való közelségére utalnak. Ezen viszony kifejezésére leggyakrabban pusztá víznevi névstruktúrákat használnak, tehát a víznevet mindenféle formáns nélkül településnévként használják fel. Ilyen, a víz közelségét kifejező elnevezéseket mindhárom vizsgált terület névanyagában szép számmal találunk. Előfordul például, hogy a település elnevezésében egy kút neve szerepel (*Kút*, *Szilkút*, *Köbőkút*), esetleg más vízre utaló névrész (*Lőrincrève*, *Lőrincsigete*), de leginkább vízfolyásokról neveznek el másodlagosan települést (*Csernavoda*, *Jakabpataka*, *Sebes*, *Szamos*). Az adatok ismét csak azt mutatják, hogy Erdélyi Fehér megye névállománya jelentős mértékben különbözik a másik két területétől. Egyrészt olyan módon, hogy sokkal nagyobb arányban használ fel vízneveket a település-névadásban, mint a másik két megye (Erdélyi Fehér megyében 22 víznévből alakult településnévvel találkozunk, 12-vel Doboka és mindössze kilenccel Kolozs megyében), másrészt pedig a víznevek szerkezeti felhasználásában is mutatkoznak különbségek: víznévből például szinte csak az Erdélyi Fehér megyei névállományban alakul helynévképzővel településnév. További tanulság még, hogy Kolozs vármegye ebben a tekintetben is átmenetet képvisel a két terület között: egy esetben, az *Érd* névben helynévképző formánt is felhasznál, valamint Erdélyi Fehérhez hasonlóan itt is találkozunk kétrészes, előtagjában víznevet tartalmazó településnévvel.

3. Összegzés

A korpusz névállományán elvégzett névrendszertani elemzés révén igyekeztem átfogó képet adni a névállomány rendszertani összefüggéseiről, s bizonyos tényeket megítélésem szerint ennek kapcsán eredményesen meg is fogalmazhatunk. Több tényező szól amellett, hogy a három vármegye névállománya között bár sok hasonlóság van, Erdélyi Fehér vármegye névrendszere némileg különbözik a két másik vármegyétől. Ezek a különbségek a fajtajelölő szerkezetekben, a megnevező szerepű névrészek használatában, illetve a sajátosságjelölő funkció bizonyos altípusai kapcsán mutatkoznak meg. A névrendszertani elemzés tehát arra mutatott rá, hogy a földrajzi közelség nyelvi közelséghez is vezet, amit részben az jelez,

⁹ A közelmúltban Györffy Erzsébet több tanulmányában, illetve egy monográfiában is elvégezte az Árpád-kori víznevek több szempontú vizsgálatát (2004, 2008, 2011).

ahogyan Kolozs megye névanyaga tendenciáiban közelít Erdélyi Fehéréhez, illetve átmeneti jelenségeket mutat Doboka és Erdélyi Fehér megyék jelenségei között. A különbségek háttérében külső, nyelven kívüli tényezők is nyilvánvalóan szerepet játszanak, ezek részletes bemutatására azonban majd egy másik tanulmányban nyílik lehetőség.

Irodalom

- ÁSz. = Fehértői Katalin (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest.
- Bátori István (2013): *Erdélyi vármegyék Árpád-kori helyneveinek vizsgálata*. Kézirat. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Benkő Loránd (1998): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- Bényei Ágnes–Pethő Gergely (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Gy. = Györffy György (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II–III*. Budapest.
- Györffy Erzsébet (2004): Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. 129–144.
- Györffy Erzsébet (2008): Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. *Helynévtörténeti tanulmányok* 3. 121–134.
- Györffy Erzsébet (2011): *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.
- FNESz. = Kiss Lajos (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Budapest.
- Hoffmann István (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Hoffmann István (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37. 207–216.
- Juhász Dezső (2000): Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD-) dolgozatáról. *Névtani Értesítő* 22. 129–134.
- Kálmán Béla (1973): *A nevek világa*. 3. kiadás. Budapest.
- Rác Anita (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- Tóth Valéria (1999): Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37. 435–442.
- Tóth Valéria (2001): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen.
- Tóth Valéria (2008): *Településnevek változástípológiája*. Debrecen.
- Tóth Valéria (2009): Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseiről. *Magyar Nyelvjárások* 47. 43–59.

Belicza György

Sajógalgóc gazdaság- és társadalomtörténete 1895–1943

Bevezetés

Jelen tanulmányban Sajógalgóc társadalmát, gazdaságát és a helybéliek mentalitását vizsgálom az 1895 és 1943 közötti időszakban. Célom egyrészt a vizsgált időszak falusi társadalmának megjelenítése, másrészt pedig az, hogy a településről egy olyan átfogó képet alkossak, amelyben kirajzolódnak a meghatározó társadalmi és gazdasági folyamatok; a rokonsági, szomszédsági viszonyok ismertetésével a kapcsolati hálók sokasága és ennek jelentősége. Mindezt egy mikrotörténeti elemzés keretében a posztmodern történetírás eszközeivel és a „history from below” módszerének alkalmazásával.

Sajógalgóc térbeli elhelyezkedése és településszerkezete

Sajógalgóc Borsod vármegyében (jelenleg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) a Putnoki-dombság legdélebbi részén fekszik (a település két földrajzi táj határán helyezkedik el).¹ A Sajó bal partján egy völgyben található 200 méteres tengerszint feletti magasságban,² a környező dombokon pedig erdőségek húzódnak.

A földrajzi értelemben vett elhelyezkedés mellett jelentős szerepe van a falu településhierarchiában elfoglalt pozíciójának is, ezért érdemes megvizsgálni Sajógalgóc környező településekkel kialakult kapcsolati hálóit. A Sajó völgyében a vizsgált korszakot tekintve két község bírt központi funkcióval, ezekből az egyik Putnok volt. Járasközpontként gazdasági jelentősége elsősorban a rendszeres időközönként megtartott vásároknak köszönhető. Pénzügyi szempontból is központi szerepet játszott: a településen Kereskedelmi és Hitelbank működött.

A másik község Vadna, amely közigazgatási szempontból volt jelentős, mivel Sajógalgóc és Dubicsány is a vadnai körjegyzőséghez tartozott. Mindemellett Sajógalgóc is rendelkezett – bár az előző településeknél csekélyebb – központi funk-

¹ A település – közigazgatási szempontból vett határait figyelembe véve – földrajzi értelemben két táj határán fekszik: a falu 18. század végétől lakott része a Putnoki-dombságon terül el, míg az áttelepülés előtti lakóter a Sajó völgyében helyezkedik el. A két domborzatilag eltérő jellegű táj Sajógalgóc kialakulását tekintve telepítő tényező lehetett.

² Dövényi Zoltán 2010, 834–835. o.

cióval, elsősorban vallási értelemben: anyaegyházként működött, melynek hét filiája volt³ (köztük a szomszédos Dubicsány és Sajókaza is). Ezenkívül kiterjedt erdőségei lehetőséget adtak a fakitermelésre, 1920-tól bányája – még ha viszonylag rövid ideig működött is – munkalehetőséget biztosított a helybelieken kívül a környékbeli lakosságnak is.

A település szerkezetét tekintve a falu régebbi házai a felvégen helyezkednek el, kivétel nélkül a templom környékén.⁴ Sajóalgóc a Sajó gyakori áradása miatt a 18. század végén települt át jelenlegi helyére.⁵ Ebben a tekintetben tehát nem figyelhető meg az a jelenség, hogy csupán a falu társadalmában meghatározó szerepet játszó magas presztízsű személyek laknak frekvenciált helyen. (Eltérően Kövér György *A tiszaeszlári dráma* című művében leírtakkal, miszerint „az új telepítvény szerkezetében a parcellaméret alapján térben is meglehetősen világosan elkülönültek a gazda- és zsellérporták. Újfalú tengelyén a középső utca volt a nagyobb gazdáké, a két szélső soron pedig a szegényebbek házai bújtak egymáshoz.”⁶) Mint ahogyan az alvég benépesülése sem az egyes családok hatalmi hálójának kibontakozását követően (tehát a kedvezőbb földrajzi adottságú területeket birtokba véve) történt, hanem „egyszerűen” a családok létszámának növekedése következtében. Ezzel párhuzamosan a lakóházak száma is emelkedett.

A faluban központi szereppel – mind térbeli, mind funkcionális értelemben – a templom birt. A vizsgált időszakban a település lakóinak 80–90 százaléka római katolikus vallású volt.⁷ Az elemi iskolát a katolikus egyház működtette és a településen jelentős birtokokkal rendelkezett – láthatóan a falu életében meghatározó szerepet töltött be.⁸ A templom mellett a másik központi funkcióval bíró terület az ún. „Köpüs-kút” és környéke volt. Mivel a kedvező természeti adottságoknak köszönhetően az állattartás, a falu foglalkozásszerkezetét tekintve, a mezőgazdaságon belül nem volt jelentéktelen:⁹ csordák, kondák és a nyájak itatóhelye volt ez. Ennek megfelelően a település lakói itt gyűltek össze és beszélték meg a vásárokkal és az állattartással kapcsolatos ismereteiket. Az előzőekhez képest kisebb jelentőséggel bírt a Lőrincz Lajos által üzemeltetett kereskedelem (illetve az azt magában foglaló kocsmát). Szerepe több okból is csekélyebb az előző helyszínekhez képest. Egyrészt a falubéliek, amit csak tudtak, azt saját maguk állították elő – ezáltal viszonylag ritkán jártak el a kereskedésbe; másrészt a felvégen található

³ A 20. század elején Sajóalgócnak hét filiája volt: Hosszúrév, Kacolabánya, Solyombánya, Dubicsány, Vadna, Sajóivánka és Harnócpuszt. EFL II. doboz.

⁴ Ebben korábban említett természetföldrajzi adottságok is közrejátszanak.

⁵ „A Királyhegy északi lábánál völgykatlanba zárva kialakul a mai Sajóalgóc község 1772-ben.” Hamvay Béla–Leszih Andor 1929, 554. o.

⁶ Kövér György 2011, 138. o.

⁷ MSK ÚS adatsorai, 1., 42., 69., 83. kötet; 1941-es adatok.

⁸ „A vallásosság meghatározó szerepét a falusiak által tett alapítványok és a templom felújítására, felszereltségének javítására fordított jelentős összegű adományok is mutatják. EFL Sajóalgóc 1–4. doboz, HML XII-2, a.

⁹ A településen 24-en foglalkoztak állattartással.

pincesoron a legtöbb családnak volt külön pincéje, amelyekbe egymást több alkalommal is meghívták.

A falusiak térhasználatát figyelembe véve elmondható, hogy a felvégen voltak megtalálhatóak a közösségi élet színterei: a templom, az iskola és az ispánsági ház, ahol a gyűléseket tartották. Az alvég szerepe ennél csekélyebb, kevesebb a lakóház is, azonban az ottani utakat a helybeliek gyakran használták, amikor a bányába, a szomszédos falvakba vagy a birtokaikra akartak eljutni. Tehát a település teljes fizikai terét használták.

Sajógalgóc népességének jellemzői I.

A népesedési, népmozgalmi mutatók sok tekintetben (a környezeti, társadalmi, gazdasági és vallási tényezőket figyelembe véve) adnak egyfajta képet egy településről. Ezen mutatók közül az egyik legfontosabb a lakosság számát ismertető adatsor (1. ábra),¹⁰ amelyből látható, hogy a népességszám az 1869 és 1890 közötti időszakban stagnál, majd népességcsökkenés figyelhető meg, amelyben valószínűleg nagy szerepet játszanak a filoxéravész¹¹ gazdasági következményei és a kivándorlók számának növekedése; 1900 és 1930 között pedig népességgyarapodás figyelhető meg.¹² (Ez az utóbbi tendencia a Sajó-völgy és a Putnoki-dombság 10 hasonló lélekszámú települését vizsgálva 2 esetben kevésbé intenzív, 8 alkalommal pedig kifejezetten népességcsökkenés figyelhető meg.¹³)

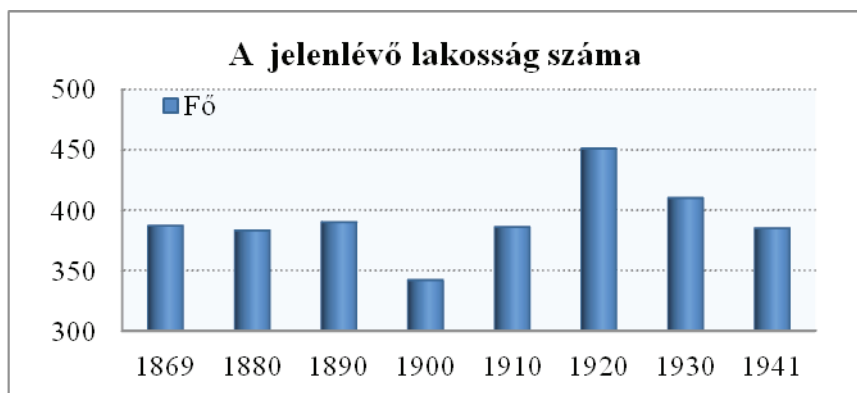
A továbbiakban az adatsorok értelmezéséhez – annak ellenére, hogy mint ahogyan korábban kifejtettem, a lakók számának növekedése alatt nem érthetjük az állandó népesség növekedését – az 1920-as 451 fős adatot használjuk. A népességnövekedés a korösszetételt vizsgálva is megfigyelhető: a 6–11 éves korosztályt tekintve a számuk több mint kétszeresére emelkedett.

¹⁰ MSK ŰS adatsorai, 1., 42., 69., 83. kötet; 1941-es adatok.

¹¹ Erre „az 1890. végeig filoxera-zárlat alá helyezett községek kimutatása” is utal. BAZ ML V. 226 c.

¹² A táblázatban az látható, hogy 1910 és 1920 között a lakosság száma 65 fővel növekszik, ez azonban nem jelenti az állandó lakosság számának ilyen mértékű tényleges növekedését. Az 1920-as adatra vonatkozóan a következő – MSK Új Sorozatának adatsoraiban megtalálható – megjegyzést olvashatjuk: „új bányatelepén és a fakitermelésnél számos munkás alkalmaztatott”. Tényleges számukról az 1930-as adatsorban feltüntetett adatok segítségével tájékozódhatunk: „tényleges fogvásszám – 41 fő” és „kiosztott házhelyekre áttelepülés” az ehhez kapcsolódó megjegyzés. Ha figyelembe vesszük, hogy (a közigazgatásilag Sajógalgóchoz tartozó) Hosszúrévpuszta lakossága 1930-ban 43 fő, akkor láthatjuk az áttelepülés irányát is. Tehát, ha a fenti adatoknak megfelelően az 1920 és 1930 közötti számokat vizsgáljuk, stagnálás figyelhető meg, ennél azonban sokkal valószínűbb a lakók számának kismértékű növekedése.

¹³ Ez a tíz település a következő szempont alapján került kiválasztásra: a lakosságszámukat és gazdálkodási formájukat tekintve hasonlíthatók Sajógalgóchoz. MSK ŰS adatsorai, 1., 42., 69., 83. kötet; 1941-es adatok.

1. ábra
Sajóalgócs lélekszámának alakulása (1869–1941)¹⁴

Fontos lehet annak a vizsgálata, hogy milyen hatások és milyen tényezők játszhattak szerepet ebben a növekedésben, vajon mi is állhat ennek a folyamatnak a háttérében. Valószínűsíthető, hogy ez több – a falu szempontjából előnyös – tényező együttes hatásának tudható be. Ezek közül az egyik minden bizonnyal az egyház, amelynek nagy jelentősége volt a falu életében. Jól mutatja ezt, hogy a 20. század elején megüresedett lelkészi állásra hét pályázó is akadt¹⁵ – a lelkészi jövedelmek az egyházi földbirtokok és erdőbirtokok nagy kiterjedésére való tekintettel jelentékenyek voltak. A földbirtokokat az egyház haszonbérletek címén a helybéli lakosoknak adta ki művelésre,¹⁶ amely így a birtokon gazdálkodók számára pluszjövedelemforrást jelentett. Egy másik tényező lehetett az 1923-ban megnyitott – bár csak néhány évig működő – bánya is. Azon túl, hogy a falubelieknek kínált munkalehetőséget (a családfenntartók többsége „időszakos bányász”¹⁷ volt), távolabbi vidékekről, településekről is érkeztek férfiak a faluba a jobb megélhetés reményében. A házassági anyakönyvek adatait vizsgálva bizonyítható, hogy Sajóalgócon telepedtek le és alapítottak családot.¹⁸ A települést körülvevő erdőségekben zajló fakitermelés népességvonzó szerepe ennél valamivel csekélyebb volt.¹⁹ A míg-

¹⁴ MSK ÚS adatsorai, 1., 42., 69., 83. kötet; 1941-es adatok.

¹⁵ HML XII-2, a.

¹⁶ A falu lakói közül leggyakrabban Bartus József és Jónyér József kötött haszonbérleti szerződést (1934 és 1942 között igazolhatóan, az ezt megelőző időszakban a források hiányos volta miatt ez csak egyes években bizonyítható – azonban a folyamatosság ezen a téren valószínűsíthető), de a Buckó, Lórinicz és Molnár családokból is kerültek ki haszonbérlok. EFL I–III. doboz.

¹⁷ Ezt a kifejezést – amely jól érzékelteti a lakosság foglalkozási szerkezetét jellemző mobilitást – Cifrus János használja, Cifrus Jánossal készült interjú.

¹⁸ Az 1914–1922 és 1923–1931-es időszakokat vizsgálva 19–19 fő érkezett a településre házasságkötés céljából. Közülük többen a szomszéd megyéből: Gömörből is (Bánréve, Málé, Putnok és Trizs településekről).

¹⁹ A fakitermelést általában ezzel a feladattal megbízott cégek végezték.

ráció mellett a népesség növekedésében nagy szerepet játszott a születések számának emelkedése is, amely részben a faluban követett endogám házassági mintának is köszönhető.

Sajógalgóc népességének jellemzői II.

A település népességére vonatkozó adatokkal szolgálnak az MSK statisztikái mellett az anyakönyvi bejegyzések is.²⁰ A házasságkötések számát tekintve – a kilencéves periódusokat figyelembe véve – a legtöbb házasság 1923–1931 között kötött, amely időszakban a település lakóinak száma a legmagasabb volt. (Tehát a két tendencia egyenes arányosságot fejez ki.) A 37 házasságkötés közel fele (17 alkalom) azonban idegenből bevándorló vőlegényekkel történt,²¹ amely exogám házassági mintára utal. Kialakulását tekintve nem elhanyagolhatók a búcsúk, bálók és szüreti mulatságok szerepe, amelyek kedvező alkalmak voltak arra, hogy a falubéli és a környező településeken élő fiatalok egymással megismerkedjenek.

A nuptialitás egyik kiemelt mutatója a férfiak és nők életkora a házasságkötések idején. A nemenként és korcsoportonként történő vizsgálatok alapján a menyasszonyoknál a 15 és 19 éves, továbbá a 20 és 24 éves korcsoportoknál figyelhető meg a legmagasabb számarányok, míg a vőlegények esetében ez az arány a 20–24 és 25–29 éves korúaknál jelenik meg. Ez az országos tendenciát mutatja.²² A férfiak és nők esetében egyaránt megfigyelhető az az irányzat, hogy a harmadik periódus (1922) után az „idősebb” korosztályban jelentkeznek magasabb számban a házasságkötések.

Ugyanez a trend figyelhető meg a menyasszonyok életkorának évenkénti és időszakonkénti vizsgálata során: a periódusok előrehaladtával folyamatosan növekszik a házasságkötéskor a számított kor. Fontos megjegyezni azonban, hogy az anyakönyvek hiányos adatai miatt²³ nem lehet biztosan tudni az esküvők számát tekintve a második házasságok arányát. A 30 év feletti (esetleg a 25–30 év közötti) házasságkötéseknél azonban ez valószínűsíthető, hiszen a falu társadalmában „az ennél [20–21 évnél] idősebb hajadonok már vénlányoknak számítanak”.²⁴ A vizsgált korszakban mindössze egy esetben tudunk törvényes válásról,²⁵ ez 1917-ben

²⁰ A kutatás során a vadnai születési, házassági és halálozási anyakönyvi másodpéldányok adatai kerültek feldolgozásra. Azsl. XXXIII./a 1057–1059. kötet, 1809–1810. kötet és 2561–2562. kötet – a továbbiakban előforduló hivatkozások is ezekre a jelzetszámokra történnek.

²¹ A 17 házasságkötésből 6 esetben a menyasszony is idegenből származott.

²² Vö. Gyáni Gábor 1998.

²³ A házasságkötési anyakönyvekben csak elvéve találkozunk az „özvegy”, illetve „elvált” kifejezésekkel.

²⁴ Csikvári Antal 1938, 90. o.

²⁵ Az MSK ÚS adatsorai alapján, 1., 42., 69., 83. kötet; 1941-es adatok.

történt: Jónyer Balázs és Skinta Mária bontotta fel 1911-ben Felsőnyárádon kötött házasságát.²⁶

A vizsgált korszakot tekintve az idegenből származó vőlegényeknél a 41 különböző településről mindössze 25 volt Borsod megyei; a vármegyén belül leggyakrabban Sajókaza (11),²⁷ Sajóvelezd és Dövény (4-4) településekről, tehát a környező falvakból érkeztek a vőlegények. A házasulandó férfiak közül többen jöttek még Gömör, Abaúj és Zemplén vármegyékből. A 18 településről származó menyasszonyok 78 százaléka a megyén belüli falvakból – azon belül is a szomszédos Sajókazáról és Dubicsányból – érkezett Sajóalgócra.

Sajóalgóc lakosságának foglalkozásszerkezete

A község összes területe 1708 hold, amelyből 1627 hold termőterület, amelynek 57 százalékát erdőség borítja – ez a körülmény jelentősen korlátozza a művelés alá vonható földterületet.²⁸ Ez lehetséges oka annak, hogy a népesség a földművelés mellett más forrásokból is igyekszik bevételeit, jövedelmét növelni. Az anyakönyvek adatsorai is igazolják, hogy a lakosság főként mezőgazdaságból él, ugyanis a férfiak többségének foglalkozásaként a „földműves”, a „földművelő napszámos” és a „napszámos” van feltüntetve. A bejegyzések azonban 57 esetben bányászként jelölnek meg helybélieket. Ha ezeket az adatsorokat összevetjük, arra lehetünk figyelmesek, hogy egy-egy személy foglalkozását tekintve időközönként más-más bejegyzés található, ebből pedig az következik, hogy Sajóalgócon a férfiak egy része mind a mezőgazdaságban, mind az iparban tevékenykedett.

Benda Gyula *Zsellérből polgár* című művében a társadalmi csoportokat a foglalkozásukat tekintve konstruálja meg; megkülönböztet mezővárosi gazdákat, messterembereket és halászokat. A gazdasági tevékenységük szerinti besorolást a házösszeírások és adójegyzékek alapján végzi.²⁹

Jelen település vizsgálata során azonban ilyen kategóriák nem alakíthatóak ki: az anyakönyvek adatsorainak megfelelően 15 esetben bizonyítható, hogy a férfiak – különböző okokból – hol földművesként, hol pedig bányászként tettek szert jövedelemre.

²⁶ A válópert a felperes Jónyer Balázs nyerte meg, az ítélet 1918-ban emelkedett jogerőre. Azslt VII. 1 P2 1326/1917.

²⁷ A települések utáni számok a házasságkötések számát jelölik.

²⁸ A termőterület csoportosítása a művelési ágaknak megfelelően: szántó: 488 kat. hold, kert: 32 kat. hold, rét: 112 kat. hold, szőlő: 11 kat. hold, legelő: 62 kat. hold és erdő: 922 kat. hold. Csikvári Antal 1938, 25. o.

²⁹ Benda Gyula 2008 (posztumusz kiadás), a kézművesekről a következőket írja: „[...] munkakultúrára és életmódra épülő kulturális egység”. 233. o.

Foglalkozás/Év	1919	1922	1925	1927	1929	1931	1933	1935	1937	1939
Napszámos										
Bányász										
Kondás										

2. ábra

*Kovács Lajos foglalkozásának alakulása, 1919–1939 közötti mintaévek alapján.
(Pirossal a források által igazolható vonatkozó évi foglalkozást jelöltük,
világosabb árnyalattal pedig a valószínűsíthetőt³⁰)*

Kovács Lajos³¹ a fenti szempontok alapján kivételt képez, ugyanis ő az egyedüli, aki nem Sajógalgócon született (Bánrévéről származik) és egy ideig uradalmi kondásként is tevékenykedett (2. ábra).³² Az 1926-os kataszteri birtokívek alapján ismerjük ezen férfiak családi birtokainak nagyságát, és megállapíthatjuk, hogy a földbirtokok kiterjedése nem játszott szerepet³³ abban, hogy kik vállaltak közülük munkát a bányákban is. A munkavállalás független volt a család presztízstől is. Bartus Ferenc és Lőrincz Kálmán³⁴ édesapja tagja volt a Polgári Lövészegyesületnek,³⁵ míg mások szülei nem rendelkeztek ilyen, a helyi társadalomban betöltött szereppel. Milyen tényezők játszhattak közre tehát abban, hogy ezek a falubéliek a gazdaság több területén is felváltva vállaltak munkát?

Ennek az egyik és egyben legvalószínűbb oka az lehetett, hogy a mezőgazdaság már nem biztosított számukra (így családjuk számára sem) annyi jövedelmet, mint az azt megelőző években, évtizedekben. (Tehát az életkörülményük valószínűleg romlott, megélhetésük nehezkesebbé vált.) Szerepet játszhattak ebben az ún. „rossz termésű” évek – ilyenek voltak az 1931-es, 1934-es és 1935-ös esztendők³⁶ – ekkor a zab, az árpa és a rozs termésátlagai is visszaestek (szerte a vármegye területén), amely „a kedvezőtlen időjárási viszonyok³⁷ mellett a különféle elemi

³⁰ Azslt XXXIII./a 1057–1059. kötet, 1809–1810. kötet és 2561–2562. kötet.

³¹ Kovács Lajos – és hozzá hasonlóan több falubeli – egy-egy éven belül több „munkahellyel” is rendelkezett.

³² A 15 eset közül Kovács Lajos „foglalkozás-változásairól” maradt fenn a legtöbb adat: 1919-ben, 1929-ben és 1939-ben bányászként, 1922-ben, 1925-ben, 1931-ben, 1933-ban, 1935-ben és 1937-ben napszámosként és 1927-ben uradalmi kondásként szerepelt az anyakönyvekben. (A mintaévek közötti további foglalkozásváltások is feltételezhetőek.)

³³ A birtokok területe 1029 négyszögöl és 3 hold 848 négyszögöl között változott.

³⁴ Testvéréről, Lőrincz Lajosról, aki szintén bányász is volt (illetve 1939-ben már kereskedő), az 1939-es vadnai személyigazolványokból maradt fenn leírás: termete: 178 cm, arca: hosszas, haja: g. barna, bajusza: nyírott, orra: rendes, szakáll: nincs, szeme: barna. BAZ ML V. 226 c.

³⁵ Az 1930. évi alakuló közgyűlési jegyzőkönyv szerint (a továbbiakban Akj) BAZ ML IV. 829 2901/61.

³⁶ Csikvári Antal 1938. A korábbi évekre vonatkozóan nem rendelkezünk ilyen adatokkal, a fent vázolt tendencia alapján azonban feltételezhetjük ezek meglétét.

³⁷ A „viszonyok” szó – amely valószínűleg a viszonyok szó elírása – ekképpen szerepel a műben Csikvári Antal 1938, 13. o.

csapásoknak, jégnek és árvíznek a következménye”.³⁸ Tudomásunk van arról is, hogy gróf Serényi Ödön gazdaságában (amelynek részét képezte Sajóalgóc birtokainak jelentős része is) az 1936-os évben 97 százalékos fagykár keletkezett.³⁹

A bányákban történő munkavállalás másik oka valószínűleg az lehetett, hogy mivel télen a mezőgazdaságban kevesebb munka akadt, mint a tavasztól őszig tartó időszakban, ezáltal „megtehették”, hogy a bányában dolgozzanak. Meg is tették: az 1920-as évektől a borsodi szénbányászat fellendülésének következtében volt erre lehetőségük. Sajóalgócon egy putnoki cég, a „Péter József és fia” folytatótt szénbányászatot. „Először a Magda-tárót, később az Andor-tárót hajtották ki.”⁴⁰ Miután 1928-ban a céget felszámolták – és a köszénkereslet csökkenése miatt a kitermelés a településen megszűnt –, a falubeliek a környező települések bányáiban⁴¹ találtak munkát. Munkájukra azonban ezekben a bányákban nem mindig volt szükség, ezt az interjúk is alátámasztják,⁴² és magyarázatot adnak tehát arra a „jelenségre”, hogy miért tüntetik fel évenként különböző foglalkozással a falubelieket; és arra enged következtetni, hogy az anyakönyvi bejegyzések közötti években – adott esetben – további foglalkozásbeli „váltás(ok)ra” került sor a körülményeknek megfelelően. Ha a bányászat lehetőségét és az idegenből érkezett vőlegények jelentős számát összevetjük (ahogyan erre a korábbiakban is történt utalás), valószínűsíthető a település ezen okból történő lakosságnövekedése.

A falu foglalkozásszerkezetét tekintve a fentebb említett gazdasági ágazatok mellett jelentékeny volt az állattartás, állattenyésztés. A kedvező természetföldrajzi adottságoknak megfelelően – a Hosszúrévpusztán és a települést körülvevő dűlőkben: réteken, legelőkön – nagyszámú nyájakat⁴³ tereltek a hajtók, akik általában hosszúrévpusztai lakosok voltak.

Végül meg kell említeni az iparral és kereskedelemmel foglalkozókat is: számuk a vizsgált korszakban mindössze 14-re tehető. Tevékenységük többnyire a mezőgazdasághoz (kovácsok) és a falubeliek „ellátásához” (cipészek) kötődött.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Serényi Ödön a fenti okok miatt több alkalommal a vetőmagakciók során vetőmagban részesült. BAZ ML 1293/1936.

⁴⁰ Bertalanfy Béla 1986, 28. o.

⁴¹ Sajókazán a Sólómbányában és Szelesaknán; Ormoson; Berentén; Felsőnyáradon és Szuhakállón.

⁴² „[...] nyáron elküldték őket [a bányászokat], a telepeiknek kellett a munka” – említi Czifrus János, Antal Jánosné pedig ekképpen fogalmaz: „idény-bányászok voltak, főleg télen jártak bányába”.

⁴³ 1934-ben a szarvasmarhák száma 150-re, a lovaké 59-re, a sertéseké 213-ra, míg a juhok száma 345-re volt tehető a faluban, Csikvári Antal 1938, 26. o.

A sajógalgóci elit

A következő esettanulmány segítségével kísérletet teszek annak a folyamatnak a leírására, amely során a falu társadalma „megkonstruálja”, megalkotja saját elitcsoportját. A családrekonstrukció segítségével egy olyan család történetét vizsgálom 4-5 nemzedéken keresztül, amely pozícióinak köszönhetően meghatározó szerepet játszott a falu életében. Ezen család meglehetősen széles kapcsolati hálóval rendelkezett, amely elsősorban a házasságoknak köszönhetően rokoni kötődésekre épült,⁴⁴ ezáltal érdekeit kellőképpen tudta érvényesíteni. Ennek következtében a falu gazdasági és politikai folyamatait tekintve vezető szerepet játszott: nemcsak a képviselő-testületben, illetve helyi szervezetekben betöltött pozíciói, hanem jelentős földbirtokai is segítségére voltak.

A. Jónyer család

Az A. Jónyer család első ágát vizsgálva Jónyer Jánosról vannak adataink: az országgyűlési képviselő-választók állandó névjegyzékében 1894 és 1899 között⁴⁵ szerepelt, „képeségi alapként” pedig a földbirtok volt megnevezve. Az 1867-es telekkönyv alapján birtoka 15 hold 1127 négyszögöl volt.⁴⁶ „Aggkori végkimerülésben” 92 éves korában (1920-ban) hunyt el (a családban nem volt ritka a magas [élet]kort megérték száma: testvére, József 72 évesen, míg fia, János 64 évesen halt meg aggkori végkimerülésben). Pozícióját a falu társadalmában tehát hosszú időn keresztül betöltötte, a település lakói hozzá fordultak tanácsért mint a falu legidősebb lakójához, és több alkalommal kérték ki a véleményét.⁴⁷ Birtokait valószínűleg megoszthatta fiai között, hiszen az 1926-os birtokívek tanúsága szerint Lajosnak 4 hold 653 négyszögöl; míg Balázsnak (János fiának, aki valószínűleg örökölte apja birtokait) 6 hold 604 négyszögöl földterülete volt,⁴⁸ a fennmaradó részt pedig Erzsébetnek adhatta hozományként 1899-es házasságkötésekor. A fentebb említett Lajos szerepét a helyi társadalomban nem pusztán a nagy földbirtoka és a Polgári Lövész Egyesületben való tagsága⁴⁹ határozta meg. A „legrégibb visszaemlékezés szerint”⁵⁰ községi bíró is volt – ezt támasztja alá, hogy a hagyatéki

⁴⁴ A família (anyakönyvi adatokkal bizonyíthatóan) a 18. század óta a településen élt és gazdálkodott, így valószínűsíthetően jó helyismerettel rendelkezett; kapcsolati „tőkéit” ezáltal a környező településeken is kamatoztatni tudta.

⁴⁵ BAZ ML IV. 804. 20–23. doboz, az adatsorok az 1894, 1897, 1898 és 1899 évekre vonatkoznak.

⁴⁶ BAZ ML VII. 1. c, a telekkönyvben pontosan 25 127 négyszögöl szerepel.

⁴⁷ „Ha valami vitás dolog akadt, megkérdezték a véneket, mit gondolnak róla” – részlet a Lórinicz Gyulánéval készült interjúból.

⁴⁸ Azslit VI. 101/b; c.

⁴⁹ Akj alapján. BAZ ML IV. 829 2901/61.

⁵⁰ Lipták Sándor é. n., 44. o.

leltárakban 1920-ban becsüsként szerepel⁵¹ –, illetve a 12 részvényes egyike, akik birtokában egy pálinkafőzde⁵² volt. Mindezen tisztségek és tevékenységek mellett a vallási élet terén is „tevékenykedett”: 1923. április 30-án feleségével (Kolozsvári Erzsébettel) misealapítványt tett,⁵³ amelynek megfelelően feleségével együtt minden évben egy liberás⁵⁴ mise illette meg mind életében, mind halála után. Az ezt követő évben egy harangalapítványt is tett, a községi hagyomány és emlékezet szerint az alapítványi pénzből a „régí csorbát [harangot] id. A. Jónyer Lajos átöntette”.⁵⁵ Házassága gyermektelen maradt, hasonló presztízzsel így nem fia, hanem unokaöccse: Balázs rendelkezett. Ő is egyike volt a pálinkafőzde-tulajdonosoknak, és választmányi tag volt a Polgári Lövész Egyesületben.⁵⁶ Unokabátyjához hasonlóan (feleségével együtt) szerepelt a választási névjegyzékben 1927 és 1939 között,⁵⁷ melynek jogcíme a megfelelő iskolai végzettség mellett a nagybirtokon való gazdálkodás volt. Emellett a sajjóalgóci Legelő Társulat tagjaként is tevékenykedett.⁵⁸ Laczkó Máriával kötött házasságából négy gyermek született: Lajos (két Lajos nevű gyermek volt, az első 9 hónapos korában, bélhurutban halt meg, a később született Lajos megérte a felnőttkort), továbbá Mária és Sarolta.

Az A. Jónyer család második ágát tekintve az 1846-ban született István Varga Máriával (1870-ben) kötött házasságából 1872-ben született Sándor. Foglalkozását tekintve első gyermeke születésekor (1895-ben) az anyakönyvek szerint földműves, majd 3 évvel később, amikor Mária nevű gyermeke napvilágot lát, már gyári munkásként szerepel (1901-ből – István nevű gyermeke születésének évéből – nem áll rendelkezésre adat a foglalkozását illetően). Sándor példája mutatja azt a faluban megfigyelhető tendenciát, amely szerint a férfiak a földművelés mellett időnként bányákban és gyárakban vállaltak munkát.⁵⁹ A hagyatéki kimutatást vizsgálva Sándornak ingó vagyona nem, viszont ingatlan vagyona 230 K értékben maradt fenn, ennek ellenére fiaira adósságot hagyott (a putnoki hitelbanknál 405 K tartozása volt).⁶⁰ Fiai így 1902-től id. Jónyer István gyámsága alatt nevelkedtek. József 1927-ben vette feleségül Sebők Máriát, négy gyermekük született: Sándor (1929), Ilona (1931), Erzsébet (1936) – ekkor már József foglalkozásaként

⁵¹ Azslt IV. 811/b; b.

⁵² Lipták Sándor é. n., 44. o.

⁵³ 10 ezer korona tőkepénzzel; az alapítvány jövedelméből a miséző pap 300 K, a kántor 150 K, a harangozó és a templom 75-75 K értékben részesül, EFL Sajjóalgóc II. doboz.

⁵⁴ A mise folyamán az énekek és könyörgések váltakoztak.

⁵⁵ Lipták Sándor é. n.

⁵⁶ BAZ mlt IV. 829 2901/61, Akj szerint.

⁵⁷ BAZ mlt IV. 903 20–24. doboz és IV. 805 60–69. doboz, az adatsorok az 1927, 1928, 1932, 1938 és 1939 évekre vonatkoznak.

⁵⁸ Ez az információ egy kerékpár-nyilvántartást rögzítő iratból tudható, amely tanúsága szerint 1936-ban lefoglalták A. Jónyer Baláztól a Legelő Társulat tulajdonában lévő kerékpárt adótartozás (55 P) fejében, BAZ ML V. 226 c.

⁵⁹ Ezt az időszakosan történő eltérő gazdasági ágakban való munkavégzést az interjúalanyok közül többen is (Lőrincz Kálmán és Lőrincz Gyuláné) megerősítik.

⁶⁰ Azslt IV. 811/b; b 7949/925.

„napszámos” van feltüntetve, még korábban „kőszénbányász” volt – és Gyula (1944). Testvére, István⁶¹ földművesként tevékenykedett, fizimiskájáról az 1939-es vadnai személyi igazolványok adnak képet.⁶²

Az A. Jónyer család harmadik ágát ha vizsgáljuk, névváltoztatást figyelhetünk meg. Az 1820-ban született Istvánnak feleségétől – Lukács Máriától – két gyermeke született: a korábban említett István és testvére, Mária. István 1847-es halálát követően azonban Lukács Máriának született még egy gyermeke 1856-ban: András. Apja az anyakönyvek alapján nem ismert, Lipták Sándor közlése szerint F. Jónyer András lehet, annyi tehát valószínűsíthető, hogy nem törvényes házasságban született. Ezt igazolja, hogy András az édesanyja nevét veszi fel. Első feleségétől, Mizerák Juliannától három gyermeke született: Mária (1877), Rozália (1881) és András (1879); Mária és Rozália fiatalon (29, illetve 23 évesen) tüdővészben halt meg, míg András 1915-ben az első világháborúban vesztette életét. 1918-ban András (felesége halála után 5 évvel) újraházasodik, és feleségül veszi az akkor 18 éves K. Tóth Margitot. Két gyermekük születik: János (1921) és Lajos (1925). András 1926-ban, halálakor, örököseire 5 hold 750 négyszögöl földbirtokot hagyott.⁶³ Így kapcsolódik össze az A. Jónyer és a Lukács család története.

Az A. Jónyer család ágait tekintve tehát változatos kép bontakozik ki. A családtagok között vannak a falu életét tekintve abban meghatározó szerepet játszó személyek, míg más családtagok házassági kapcsolataik révén váltak ismertté a faluközösség számára. Házasodási szokásaikat vizsgálva pedig jól illeszkednek abba a mintába, amelyet a sajógalgóci családok többsége is követ.

Összegzés

Sajógalgóc térszerkezete, demográfiai viszonyai, társadalmi-gazdasági folyamatai, a lakosság kapcsolati hálói kerültek elemzésre, figyelmet fordítva mindezek egy időben való egymásra hatására, komplexitására. Mindezt a Lepetit-féle léptékváltás látószögét alkalmazva: elsőként a falu településszerkezetét, ezt követően a demográfiai viszonyait, majd a lakók foglalkozásszerkezetének sajátosságait, végül pedig a helyi elit belső kiválasztódását egy családrekonstrukciós vizsgálat segítségével. Mindezen vizsgálatok azonban valószínűsíthetően csak töredékesen képesek bemutatni azon folyamatokat, amelyek a vizsgált időszakban Sajógalgóc társadalmát tekintve meghatározóak voltak.

⁶¹ Kiskorúként pert indított 1910-ben Sebők András ellen – aki gondatlanságból töltött fegyverrel meglőtte és 8 napon túl gyógyuló sebet okozott – és nyert is, 431 K 70 f-t ítétek meg neki. Azslit IV. 811/b; b.

⁶² A jellemzés szerint foglalkozása: földműves, magassága: 168 cm, arca: ovál, haja: g. barna, bajusza: nyírott, orra: rendes, szakállja: borotvált, szeme: kék. BAZ ML V. 226 c.

⁶³ BAZ Azslit VI. 101/b; c.

Forrás és irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának főfondjai:
IV. Megyei Törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok

Az 1872-től 1950-ig terjedő korszak

– Borsod Vármegye Levéltára

– Borsod-Gömör Vármegye Levéltára/Borsod-Gömör-Kishont k. e. e. Vármegye

1924–1938

V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek

Községek

VI. Az államigazgatás területi szervei

– Földművelésügyi szervek

– Az oktatásügyi igazgatás szakszervei

– A pénzügyigazgatás szakszervei

VII. A jogszolgáltatás területi szervei

– Bíróságok és ügyészségek

XXXIII. Külön intézkedéssel levéltárba utalt iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának anyaga
(Miskolc)

V. 226 Vadnai körjegyzőség iratai 1900–1950

c) Vadna kisközség iratai 1928–1948 4., 6. kötet

VII. 1 A Miskolci (Királyi) Törvényszék iratai (1727) 1850–1950 (1955)

c) Úrbéri törvényszéki iratok 200. doboz Sajóalgóc

IV. 829 Örzemények (Borsod vármegye egyesületi alapszabályainak, megyei, községi és egyéb szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye villamosított házingatlanokra vonatkozó adásvételi szerződések) 1862–1959

2901/61 Sajóalgóci Polgári Lövész Egyesület

IV. 804 Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai 1916–1925

Edelényi választókerület 1872–1922 Sajóalgóc 20–23. doboz

IV. 805 Borsod (-Gömör-Kishont) Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai 1939–1944

Sajószentpéteri választókerület 1939–1944 Sajóalgóc 60–69. doboz

IV. 903 Borsod (-Gömör-Kishont) Vármegye Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai 1924–1938 (1945–1949)

Ózdi választókerület 1925–1938 Sajóalgóc 20–24. doboz

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának, az Alsó-
zsolcai Fióklevéltárának anyaga

VI. 101/b A Miskolci Pénzügyigazgatóság iratai 1851–1950

b) Kataszteri iratok 1833–1850 Sajóalgóc

c) Kataszteri iratok és birtokvázlatok Sajóalgóc

VII.1 A Miskolci (Királyi) Törvényszék iratai (1727) 1850–1950 (1955)

P2 1326/1917

IV. 811/b Borsod Vármegye Árvaszékének iratai 1872–1923

b) Általános iratok (1872–1923)

XXXIII. Állami anyakönyvi levéltári másodpéldányok levéltári gyűjteménye
1895–1980

a) Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna (vár)megye és Miskolc város anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteménye 1895–1980

Születési anyakönyvek:

1057. kötet Vadna 1895–1906

1058. kötet Vadna 1907–1934

1059. kötet Vadna 1935–1970

Házassági anyakönyvek:

1809. kötet Vadna 1895–1927

1810. kötet Vadna 1928–1971

Halotti anyakönyvek:

2561. kötet Vadna 1895–1918

2562. kötet Vadna 1919–1956

Egri Érseki Levéltár anyaga (Eger)

Sajóalgóc

1. doboz 1886–1895

2. doboz 1896–1925

3. doboz 1926–1939

1 csomó 1940–1944

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának anyaga (Eger)

XII-2, a Egyházi szervek

Egri Káptalan Magánlevéltárának iratai

Az Egri Káptalan Tanácskozmányi jegyzőkönyvei és iratai 1754–1945

Szakirodalom

Benda Gyula (2008): Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban: Keszthely társadalma 1740–1849. L'Harmattan–Zala Megyei Levéltár, Budapest–Zalaegerszeg.

Bertalanfy Béla (szerk.) (1986): 200 éves a borsodi szénbányászat. 1786–1986 Miskolc Borsodi Szénbányák, Miskolc.

Csikvári Antal (szerk.) (1939): Borsod vármegye: Borsod, Gömör és Kishont K. E. E. vármegyék (Vármegyei szociográfiák). Budapest.

- Gyáni Gábor–Kövér György (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest.
- Hamvay Béla–Leszih Andor (1929): Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont egyelőre egyesített vármegyebeli községek. Miskolc.
- Kövér György (2011): A tiszaezlári dráma: társadalomtörténeti látószögek. Osiris, Budapest.

Egyéb források

- Az 1941. évi népszámlálás: demográfiai adatok községek szerint 1947: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Dövényi Zoltán (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Lipták Sándor é. n.: Sajógalgóc története, kiadatlan kézirat. (A Lipták család tulajdonában.)
- Magyar Statisztikai Közlemények: Új sorozat: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1., 42., 69., 83. kötet, Budapest.

Bozsó Georgina

Gender Constructions and the Surrounding “Ideologies”

(Excerpt from the OTDK thesis ‘I am still Me’: Gender, Madness and Spatiality in
Iain Banks’s *The Wasp Factory*)

Introduction

It was supposed to be a pro-feminist, antimilitarist work, satirising religion and commenting on the way we’re shaped by our surroundings and upbringing and the usually skewed information we’re presented with by those in power. Frank is supposed to stand for all of us, in some ways; deceived, misled, harking back to something that never existed, vengeful for no good reason and trying too hard to live up to some oversold ideal that is of no real relevance, anyway.

(Iain Banks)

Since he began publishing in 1984, Iain Banks had created a wide diversity of characters that have a look back on to events that happened in their childhood and observe how these affected their later lives. This is also the case of his debut novel, *The Wasp Factory* which criticises the patriarchal system by representing a micro-community of three people who live on an island. By creating the Cauldhame family Banks presents the reader a style of characters whose personalities hold up a mirror not only to their contemporaries but to their ascendants as well. Banks in his novel uses a first person narrator who describes events from a radical masculine perspective. This is very much telling as on the one hand the story-teller’s view of the happenings is limited and egocentric, on the other hand, the portrays provided about women are extremely prejudicial.

In *The Wasp Factory* madness, gender and spatiality function as identity bearing issues which will eventually be disentangled. In the case of gender, Banks openly plays with the reader’s motions of gender constructions, providing several questions about the emergence of gender. In the centre of the narration stands Frank Cauldhame who grows up in the belief that s/he¹ was a victim of an unfortunate accident where a dog bit off his/her penis. Banks’s story can be read as an initiation story in which the plot is built on extraordinary and sudden events. The biggest twist during his/her initiation is when the father, Angus, tells him/her the truth that s/he was born as a girl and the story of castration never

¹ To avoid fixing the character’s sex and gender, I shall consistently use the pronouns s/he and their corresponding versions.

occurred. By his provocative storyline Banks forces the reader to re-consider the question of gender identity and how it evolved.

The question of gender, particularly this twisted form, is not unrelated to the theme of madness, since the other child in the Cauldhame family, Eric Cauldhame, – Frank’s half-brother who also has a heterogeneous gender identity – is mad; the only thing at the beginning of the novel known for the reader is that he had escaped from the mental asylum and is coming home. The “brotherhood” of Frank and Eric blends the themes of madness and gender together as it features on the one a hand a girl trying to fix her never existed manhood; on the other hand a boy, who owns feminine characteristics and as a result of the repression of these characteristics goes mad. The third perspective of the paper is spatiality which provides a deeper, more detailed reading to the novel and is also connected to both the themes of gender and madness. By interpreting the crucial spaces of the house in which the characters live – cellar, study, loft – not only the protagonists but also their aims during the storyline become more understandable.

In this paper I shall discuss the themes of gender, madness and spatiality in order to portray how these relate and complement each other during the storytelling of Frank. Though Frank, compared to Eric, seems sane, as Schoene-Harwood argues, the siblings: “appear in fact to be equally disturbed” (136). I will argue that Frank’s and Eric’s sex/gender problem not only represents that the over-idealised and daring masculinity ideal remains unreachable forever, but also signals how a female is forced to recognise her own femininity as inferior to the male dominance.

Chapter I

The theme of gender identity is used by Banks in a way that it questions heteronormative standards: “Throughout the novel, Banks shows that the ‘obvious’ incontestability of sex and gender as two (and only two) possibilities is an outrageous notion because there are slippages and categorical exceptions at every turn” (Winkler 3). In the centre of the story stands the narrator, sixteen-year-old Frank Cauldhame, whose sex is revealed at the last pages of the novel, as he is a girl. At the age of three Frank is left traumatised by the lack of the penis as according to the father’s story it is bitten off by the family’s bull dog. From that point on s/he develops an inferiority complex relating to other males and starts to define him/herself according to the lack of the penis. The child born to be a female, but developing a masculine gender identity starts to overcompensate for his/her “lack” and becomes a manifestation of a radical and forceful masculinity. From his/her very early years s/he is socialised into rejection and “begins to deny and discriminate against her own femaleness, which embarrasses her as an ‘unfortunate disability’” (Schoene-Harwood 133).

Further on, the story is concerned with the appearance of Frank's older brother, Eric, who is mad and escaped from the mental asylum. His sex/gender identity is also problematic as Frank's narration establishes him with a female gender identity. In this chapter, the paper aims to study the sex/gender constructions of the siblings, the relationship they share and the patriarchal environment of the father in which they were socialised. My aim is to argue that sex/gender categories in this case "claim fixity, but offer only ambiguity" (Winkler 15). Firstly, I shall analyse the patriarchal environment in which the siblings were brought up.

The only person on the island possessing absolute knowledge is the figure of the father. Angus Cauldhame – a biochemist by profession – starts to use the child for an experiment from his/her very early ages, during which he gives him/her male hormones with the food s/he eats. As Berthold Schoene-Harwood explains: "Frank's father manipulates his daughter into identifying herself against her congenital sex. Like all patriarchal discourse, his tale of Frank's accidental castration is designed to disable woman, to keep her in check by inculcating in her an awesome respect and envy of the penis." (141) All of Frank's knowledge derives from the father as he is the one who educated him. When s/he was being taught Frank thought "Pathos was one of the Three Musketeers, Fellatio was a character in Hamlet, Vitreous a town in China, and that the Irish peasants had to tread the peat to make Guinness" (Banks 14). The father, however, can no longer teach him/her false information, as when Frank is old enough to go to the library, s/he can resist the father's control: "I can check up on anything my father says, and he has to tell me the truth. It annoys him a lot, I think, but that's the way things go" (Banks 14). Angus is obviously annoyed by Frank's maturation, because he cannot keep the outside world away from him/her any longer.

The relationship Frank and Angus have is peculiar and strange, Frank's thought about Angus is telling: "[s/he] never knows exactly how much [s/he] really feels for him" (Banks 51). Throughout his life Angus has given two meaningful presents to Frank, two books, Günter Grass: *The Tin Drum* and Gore Vidal: *Myra Breckinridge*; both referring to Frank's condition to some extent. Frank interprets the gifts on his/her special way: "one of the few real presents he has ever given me, and I had therefore assiduously avoided reading [them]." (Banks 51) These intertextual references give hints about Frank's original sex: *The Tin Drum* suggests that s/he will remain a child-adult hybrid who is hopelessly stuck between these two stages. The other novel *Myra Breckinridge* explores the change of sex by an operation. Frank consciously avoids reading these works, and as such s/he refuses to encounter the potential clues to his/her sexual identity. The books further on function not only as intertextual references but as the symbols of the father's knowledge. Angus decides at one point that it is time for Frank to realize something about what happens to him/her, however, by refusing to read them, Frank also rejects to gain knowledge about his/her condition. In this way it does not matter that Frank can check whatever s/he wants in the library – as long

as the most important information remains with the father, his control will also remain.

To keep Frank under control is not the only significance of this experiment. S/he is socialised by the father into an environment where the detestation of female qualities and women in general seems normal. Therefore the experiment on the one hand serves to re-programme Frank; on the other hand it is the demonstration of Angus's superiority over women as this power was already questioned by the rebellious behaviour of his second wife – who is the mother of Frank. Numerous feelings, impressions and thoughts primarily belonging to Angus are planted into Frank during the experiment. The result is a teenager containing all of the father's own inferiority complexes he ever felt in connection to women. Frank is the living embodiment of his/her father's fears, a re-programmed and deconstructed body and mind both mentally and physically. The process of deconstruction is "successful"; Frank denies his/her body as it is not threatening (manly) enough to others.

I'm too fat. It isn't that bad, and it isn't my fault - but, all the same, I don't look the way I'd like to look. Chubby, that's me. Strong and fit, but still too plump. I want to look dark and menacing; the way I ought to look, the way I should look, the way I might have looked if I hadn't had my little accident. Looking at me, you'd never guess I'd killed three people. It isn't fair. (Banks 20)

These words demonstrate that out of the deconstructed girl a new creature is born. The artificially created masculinity needs a constant re-assurance to maintain its existence, and just like the father, s/he needs to feel s/he is in control.

The teenager Frank tries to get away from the father's authority by the symbolic order of the Wasp Factory, which is located in the loft, in Frank's room. The Wasp Factory is a machine which kills wasps according to their choice. Symbolically, every answer is gained out of one of the twelve methods of death, signalled on the face of the old clock. Every single number signals a different alternative to die, depending on the "wasp's choice." By the death of the given wasp, Frank can predict the future and gain answers to specific questions. Angus does not know about the Factory's existence.

At the age of sixteen s/he believes to be free from his/her father's "control of what he sees as the correct father-son relationship. It's pathetic really, but with his little games and his secrets and his hurtful remarks he tries to keep his security intact." (Banks 16) Thinking that s/he turns away from the father's patriarchal order, Frank obeys the Wasp Factory's prophecies that guide and ensure him/her about the future. Frank's environment is surrounded by bizarre and strange rituals that guide and ensure his/her ideology. Not only does s/he "invent" his/her male self but s/he also establishes a religion which aims to resolve and authorize the acts done in his/her whole life. In Frank's case religion is "an alternative method of explaining the universe, between which [s/he is] being

called upon [...] to make choices" (James 5). In the centre of this religion stand s/he and the Factory; its creed is based on symbols for which the Factory functions as an object helping to interpret these symbols. "The Wasp Factory is part of the pattern because it is part of life and – even more so – part of death. The reason why it can answer questions is because every question is a start looking for an end, and the Factory is about the End – death, no less." (Banks 117-118) Therefore, Frank's eventual, implicit intention with the Factory is to gain safety to establish his/her position in the present. Obeying predictions signals Frank's need to break away from Angus's patriarchal order, however, this aim cannot be successful as the Factory functions only as a *replacement* of the father's authority. Frank's personal mythology with the wasps and the sacrifices is only a mimetic re-creation of Angus's authority.

There is one specific manifestation of the father's order, namely that the house is full of little stickers of papers. Attached to "the doors of drawers, the headboards of beds, the screens of televisions, the handles of pots and pans, they give the appropriate measurement for the part of the object they're stuck to." (Banks 11) By providing the exact measurement of every single object in the house, Angus creates an environment which on the one hand is timeless, on the other impersonal. "Not only because ideology holds out the mirror within which that subjectivity is constructed, but because the latter depends upon a kind of collective make-believe in the commensurability of penis and phallus" (Silverman 15). Silverman's words reflect on the patriarchal power's aim to keep the formed environment in continuity, providing its legacy and safety. Because these measurements are always the same, no change occurs and the knowledge that it is lasting provides safety for Angus, just like in the case of Frank where the Wasp Factory's prophecies give meaning and safety. That is why both the system of *measurements* and the system of the Wasp Factory are artificial, human-created manifestations of authorities serving to provide assurance and safety. Therefore, the desire to break away completely from the authority can never happen since there must be an ideology that can be obeyed; in both Frank and Angus there is an urge to create an order.

Because of Frank's make-believe religion and the lack of the penis, inferiority and superiority complexes are present in him/her at the same time. These must be analysed first in order to understand the relationship with his/her brother Eric. Frank's life is defined by the lack of the male genitalia thus s/he will never be able to position him/herself as whole, when compared to men s/he feels inferior. "I thought I had had all that really mattered in the world, [...] stolen from me before I even knew its value" (Banks 182). On the other hand there is a strong sense of superiority in him/her coming to the surface when talking about women in general. "My GREATEST ENEMIES ARE WOMEN AND THE SEA. These things I hate." (Banks 43) In Frank's case women and femininity serve as the category of the Other, which is undesirable when it is compared to men and masculinity. This attitude perfectly corresponds to Judith Butler's argument: "suppression of the Other is one tactic among many, deployed centrally but not exclusively in the ser-

vice of expanding and rationalizing the masculinist domain" (Butler 14). For Frank it is obvious that s/he has to belong to the categories of male sex and masculine gender: "I can feel it in my bones, in my uncastrated genes" (Banks 118). Frank exemplifies what happens to an imagined male when becoming deprived of his manliness. Not only the penis becomes lost, but also what it symbolises: creation, authority and unquestionable manliness.

When talking about manliness, the character who served as an example to Frank is his half-brother, Eric Cauldham. At the very beginning of the novel what is known about Eric is that he has escaped from the mental asylum and is heading home. This information seems to threaten Angus; Frank, however, describes it as "good-bad. [S/he] knew he'd make it" (Banks 10). The readers get to know him from the narration of Frank. From the scattered descriptions a coherent picture emerges gradually about the older brother. In Frank's narrative this is one of the recurring themes, the mad brother who is coming, making it obvious that when he reaches the island something apocalyptic is going to happen. Frank is just about to expose the father's secret about his sex when, at the same moment, Eric arrives at the island, screaming in the midst of burning sheep.

Similarly to Frank's case Eric has a problematic sex/gender construction but madness also plays a part in it. When Frank is a child s/he adores Eric as in him s/he sees the perfect embodiment of all traditional masculine values. "Before he goes mad [...] Eric was Frank's picture-book hero 'doing what he had to do, just like the brave soldier who died for the cause, or for me'" (Schoene-Harwood 137). In Frank's narrative the reader gets to know a boy who from his very early ages is always the "sensitive one, the bright one; until his nasty experience everybody was sure he would go far" (Banks 38). Being sensitive and bright, Eric's characterization does not fit into Frank's radical judgement about "real" masculinity. According to him/her there is one thing both sexes can do very well: "women can give birth and men can kill. We – I consider myself an honorary man – are the harder sex. We strike out, push through, thrust and take." (Banks 118)² Eric's feminine gender identity threatens Frank's hyper-masculine world as throughout the novel Eric is the only person who is capable to evoke sensitive, humanly feelings in Frank: "[S/he] loved him despite his alteration the way, I suppose, he had loved me despite my disability. That feeling of wanting to protect [...] which women are supposed to feel for the young and men are meant to feel for women." (Banks 136-37)

Compared to Frank's strong sense of masculinity, Eric's masculinity only seems to be a weak constellation of the required values, and thus is destined to fail right from the beginning under the pressure of the patriarchal order. The most conspicuous sign for his failure is his regularly appearing migraine, sometimes

² Beatrix Campbell in her book *Goliath: Britain's Dangerous Places* states something similar when she suggests "Crime and coercion are sustained by men. Solidarity and self-help are sustained by women" (qtd. in Horrocks 7).

lasting for several days. At the final incident³ he also has one, probably one of the worst he has ever experienced: “He’d had a sore head all day, and while he was in the ward it had worsened into a bad migraine” (Banks 140). At the hospital, where the eventual breakage of the older brother happens, he looks after a seriously ill child: “what Eric saw when he lifted that plate up [of the child’s head], [...] was a slowly writhing nest of fat maggots, swimming in their combined digestive juices as they consumed the brain of the child” (Banks 142). The figure of the dyeing child resembles Eric since they both have problems in their heads; in Eric’s case this problem (the maggot) is the feminine self which later, according to his sibling, causes his fall.

Whatever it was that disintegrated in Eric then, it was a weakness, a *fundamental flaw* that a real man should not have had. [...] I suspect that Eric was the victim of a self with just a little too much of woman in it. That sensitivity, that desire not to hurt people, that delicate, mindful brilliance – these things were his partly because he thought too much like a woman. (Banks 148)

Consequently, it can be said that the scene where Eric goes insane is the recognition of his own aberration from the expected masculine order. Eric becomes excluded from the patriarchal society because of his feminine self. In the concept of a stable and strong masculinity, a man who is sensitive and delicate is not acceptable, since according to its suggestive ideology “the idea of a fragile masculinity is absurd” (Horrocks 9). In the “special”, radically masculine world of Frank Cauldhame female attributes such as sensitivity and emotionality cannot be tolerated as these intimidate his/her carefully constructed masculine environment. Frank suggests that being a “real man” one has to be strong and they cannot have that “fundamental flaw” in them as that is in the nature of most of the women.

Frank’s religion and Angus’s experiment both represent their need to control something. Angus controls Frank as s/he is the living proof to a strange experiment in which a girl is raised as a boy. In Frank’s case the Wasp Factory functions as a religion constructed in a way that would provide safety for him/her in the patriarchal world. One thing is common in the experiment and the religion: both lack emotionality and they excite strong egocentric approaches without sensitivity. Eric Cauldhame does not fit into this category since he does not own any of these characteristics, and according to Frank, he goes insane because of the feminine self – the primary cause for his insanity is sensitivity. The peculiar cases of Eric and Frank Cauldhame suggest that sex/gender constructions are questionable because instead of providing a stable basis for their identities these make their states even more problematic. The polarity of both Frank’s and Eric’s sex and gender identities is prevalent throughout the text since in both cases gender is

³ The incident described here is examined in the second chapter of the paper as well, but from the perspective of madness.

problematized because of the ambivalent nature of biological sex. From another perspective gender also problematizes biological sex: were it not for Frank's radical masculinity s/he might have less trouble to fit into his/her biological sex. His/her masculinity will not necessarily change in spite of him learning about his/her "real" biological sex in the end of the novel, since s/he says at the conclusion – "I am still me" (182).

Bibliography

- Banks, Iain. *The Wasp Factory*. London: Abacus, 1990. Print.
- Bachelard, Gaston. *The Poetics of Space*. Trans. Marta Jolas. Boston: Beacon, 1994. Print.
- Beaugrande, Robert de. "Literary Theories and the Concept of Madness." *Dionysus in Literature*. Ed. Branimir M. Rieger. Bowling Green, OH: Bowling Green State UP, 1994. Print.
- Busfield, Joan. "Biological Origins." *Men, Women, and Madness: Understanding Gender and Mental Disorder*. London: Macmillan, 1996. 143–65.
- Butler, Judith P. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990. Print.
- Foucault, Michel. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Trans. Richard Howard. New York: Vintage-Random House, 1988. Print.
- Horrocks, Roger. *Male Myths and Icons: Masculinity in Popular Culture*. London: Macmillan, 1995. Print.
- Laing, R. D. "Ontological Insecurity." *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. Harmondsworth: Penguin, 1969. 39–61.
- Macdonald, Kirsty. "Anti-heroes and Androgynes: Gothic Masculinities in Contemporary Scottish Men's Fiction." *The Irish Journal of Gothic and Horror Studies* 3 (2007): Web. 2012.
- Madoff, Mark S. "Inside, Outside, and the Gothic Locked-Room Mystery." *Gothic Fictions. Prohibition/Transgression*. Ed. Kenneth W. Graham. New York: Ams Press, 1989.
- Needham, Joseph. *Science, Religion and Reality*. Whitefish, Montana: Kessinger, 2003.
- Sage, Victor and Allan Lloyd Smith. *Modern Gothic: A Reader*. Manchester: Manchester UP, 1996. Print.
- Szabó Tibor. "Reading Iain Banks' *The Wasp Factory* As a Critique of Modernity." University of Debrecen (2011): 1–45.
- Schoene-Harwood, Berthold. "Dams Burst: Devolving Gender in Iain Banks's *The Wasp Factory*." *ARIEL: A Review of International English Literature* 30.1 (1999): 131–148.

Showalter, Elaine. "The Female Malady." *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. Harmondsworth: Penguin, 1987. 1–20.

---. "The Rise of the Victorian Madwoman." *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. Harmondsworth: Penguin, 1987. 1–20.

Silverman, Kaja. *Male Subjectivity at the Margins*. London: Routledge, 1992. Print.

Winkler, Vikki. "He is a Sister: The Monstrous (De)Construction of the Sex/Gender Binary in Iain Banks' *The Wasp Factory*," 2008: 1–34.

http://www.ubc.ca/okanagan/critical/__shared/assets/winkleressay8263.doc

Fagyal József Szabolcs

The Presence of Transference and the Ethical Aspect of Narrating in Füst Milán's *A feleségem története* and Ford Madox Ford's *The Good Soldier*

(Excerpt)

The Performative and the Vocative Aspects of *Skaz*

In his essay on Gogol's "The Overcoat," Boris Eichenbaum distinguishes between two types of narration: the more traditional, or, as he calls, "primitive" kind is dominated by the narrated events, "because their whole interest and their whole movement are determined by a rapid and diverse succession of events and situations" (Eichenbaum 377). In the case of the other type, composition is not determined by the plot, but the narrating voice dominates throughout the text; as Eichenbaum says, "the center of gravity is transferred from the theme (which is reduced to a minimum) to the narrative devices" (377). The two novels explored in the present essay belong to the second category:¹ although in different ways, the narratives are dominated by the speaking voice. A passage from Füst Milán's *A feleségem története* will suffice to illustrate this point:

S most el kell képzelni mindezek tetejébe: amint nagynehezen hazakászolódom valami autón, még meg is szólít a háziuram. Ez olyan ember volt, akinek magamban már mindenféle nevet adtam: öreg kappan meg ilyeneket. Mert az volt: egy hígfejű, fafejű próféta, egy aprófejű gavallér. Salátaevő a javából, misztikus ember, aki mindig korán kelt fel a madarakkal. Most el kell képzelni, hogy álltam én evvel szemben a lépcsőn. (153)

In this quote, as in the entire text, the narrator's presence is made conspicuous by his use of language. The imitation of oral storytelling (what Bakhtin calls *skaz*) is prevalent throughout the narrative, and Eichenbaum notes the same in the case of Gogol's short story, emphasizing that *skaz* has a performative effect. He analyses this performative aspect of Gogol's literary language on phonological, morphological and syntactic levels. He argues that Gogol's text is composed of the presentation of live speech and verbalized emotion. Moreover: this narrative has

¹ "Samuel Hynes claims that the action of this novel [The Good Soldier] is not the sequence of passionate gestures which in another novel we would call the plot, but rather the action of the narrator's mind as it gropes for the memory" (qtd. in Stannard 384).

the tendency not simply to relate, not simply to talk, but to reproduce words mimetically and by means of articulation, with sentences chosen and joined not according to the principle of logical speech alone, but rather on the principle of expressive speech, in which a special role belongs to articulation, mimicry, sound-gestures, etc. (380)

Eichenbaum's elaborate analysis of the performative nature of *skaz* describes a crucial part of the mechanisms of language in such texts as "The Overcoat," and his ideas can be applied very well to the two novels (*A feleségem története* and *The Good Soldier*) analysed in the present paper, but there is at least one important feature of *skaz* that is not examined in Eichenbaum's essay. In these two novels, the dominance of the narrative act over the narrated contents is due not only to the performativity of language, but also to the vocative aspect of the narrative language, that is, the relationship between the narrator and the listener, the moment of "turning-towards" the listener that necessarily precedes and embeds the narration. This non-referential aspect is going to provide the basis for a transferential and ethical reading of the texts. When arguing for the usefulness of the transferential reading method of literary texts, Peter Brooks also highlights this vocative aspect of language: "Texts are always implicitly or even explicitly addressed to someone. The 'I' that speaks in lyric ever postulates a 'thou'" (Rimmon-Kenan 11).

This is also obvious from the above quote from *A feleségem története*. The Captain's description of his landlord is a spectacular example of what Eichenbaum calls an absurd and illogical combination of words (384). The landlord is described as „hígfejű” and „fafejű” at the same time, which is controversial, since taking these words literally, it is obvious that something which resembles a watery liquid cannot be solid at the same time. What these two adjectives, along with „aprófejű” have in common (though not synonymous even in a figurative sense) is that they all refer to the foolish or stubborn character of the landlord, but what matters throughout is the vocal and acoustic features of the words rather than their semantic content. Another such incompatible pair of words is that of „próféta” and „gavallér,” which are not even from the same lexical register, and, in this case, unlike in the previous example, it is difficult to find any connection between the two at all. The same mundane-transcendent binary opposition can be found in the pair of „salátaevő” and „misztikus ember:” the two clearly cannot be put together to form a distinct outline of the character, because there's nothing mystical about salad, but on the contrary, it is very mundane. The first nickname given to him by Störr is „öreg kappan,” and a couple of lines later we also learn that he „mindig korán kelt fel a madarakkal,” and in this example the connection (similarity to fowls) is evident, but after all the other misleading examples, it is hard to take this one seriously. Even less so if we accept Eichenbaum's claim that the abundance of details is a further (but quite feeble) attempt to mask the logical absurdity of the description, but eventually, it enhances the comical effect by the unsuccessful faint effort (385). Although I examined these phrases in separate groups in order

to highlight the basic antagonism between them, it is important that they are used one after the other to describe the same landlord. This list of incongruous words and features does not give a proper, conceivable description, rather, as Eichenbaum says “The internal vision remains untouched (nothing is more difficult, I think, than to draw Gogolian heroes); – from the entire sentence, there remains in memory, more than anything else, an impression of a kind of progression of sounds” (387). This oversaturated representation of the landlord is a definite example of how the act of telling, the act of narration becomes more important than the content of the speech, and how the text becomes non-referential as a result of this saturation. As Füst Milán says in *Látomás és indulat a művészetben*: „S nekem nem az a célom, hogy elhiggyék nekem, amit mondok, hanem hogy átéljék” (228).² This is the essence of Störr’s unimaginable description of the landlord and other characters: instead of giving an accurate and authentic portrayal, it creates an effect (probably mirroring Störr’s own sensations at the time of perception) in the reader by the performativity of the narrative language.

Störr’s first words („S most el kell képzelni”) already call the reader’s attention to his part in the work of fiction. He instructs us to imagine the landlord, and right after this, he gives a description, or rather, a long list of incongruous characteristics which makes it impossible to imagine him. Therefore, I would suggest that in this quote, the description of the landlord’s figure is not important at all; it may sound paradoxical, but the Captain’s depiction does not serve the purpose of giving a face to the landlord. Rather, it shows how the text works on a bigger scale. Störr’s voice is much more characteristic than the image of the landlord created in the reader’s mind by the portrayal, thus – anticipating my major claim – this quote already suggests that in the novel – to borrow Emmanuel Levinas’s terms – the “Saying” is more important than the “Said.”³ His voice is closer to the reader than the landlord’s or even his own figure, and without his characteristic voice, his story would be less effective – in fact, it would cease to exist. Instead of giving a proper description, this scene emphasizes the act of “turning-towards” the listener on the narrator’s part. By saying „S most el kell képzelni,” he places this act into the everlasting present. He dramatizes the moment of facing the implied reader by such phrases, and, tellingly, he closes the description of the landlord with the same formulae: „Most el kell képzelni, hogy álltam én evvel szemben a lépcsőn.”

² A striking similarity to Füst’s statement can be found among the greatest modernist writers in world literature: “In his preface to *The Nigger of the 'Narcissus,'* Conrad famously and paradoxically remarks, ‘my task which I am trying to achieve is, by the power of the written word to make you hear, to make you feel – it is, before all, to make you see’ (Newton 76).

³ In *Otherwise than Being*, Levinas states that “The correlation of the saying and the said, that is, the subordination of the saying to the said, to the linguistic system and to ontology, is the price that manifestation demands” (6). In these two novels, however, just like in several other literary examples, the works of language can be spotted on the pre-ontological level as well, and measuring the pre-ontological weight of language will be beneficial for my research instead of treating it simply as a code (Levinas, *Otherwise* 43).

Therefore, this example can be read as an allegory of how the moment of “turning-towards” the listener precedes and embeds the narration.

In *Totality and Infinity*, Levinas calls attention to the inherently vocative quality of language: “Language presupposes interlocutors, a plurality. Their commerce is not a representation of the one by the other, nor a participation in universality, on the common plane of language. Their commerce [...] is ethical” (73). This ethical⁴ responsibility over representing the dead, crucial in both novels, will be explored in this paper.

Störr’s and Dowell’s use of language is performative indeed, but the other aspect of *skaz*, that is, directly addressing the implied reader, has another crucial result: our involvement in the flow of narrative becomes inevitable. Though both narrators invite us in by their rhetoric, asking for our opinion and sympathy, they cannot completely succeed, because certain other properties of their narrative voice resist identification. While the Captain tends to exaggerate the importance and consequences of certain events, Dowell understates crucial issues;⁵ the reader, relying on his own judgement, can recognize these occasions and, as a result (in contrast with the narrators’ interest!), s/he is distanced from the narrator’s position. Speaking of their relationship with the Ashburnham family, *The Good Soldier’s* narrator, Dowell refers to what he calls an “extreme intimacy” (9) between the two couples, and this ambiguous construction characterises not only the seemingly perfect, but in fact, false state of their gilded relationship, but also the way the narrator is related to the reader. Through the choice of words, Dowell – probably unconsciously – offers us a clue to interpreting their relationship and, also clarifying our own connection with him. In his paper entitled “Who Framed The Good Soldier? Dowell’s Story in Search of a Form,” Frank G. Nigro argues that “Dowell’s pseudo-structure, a structure based on a false or even artificial sense of ‘intimacy,’ becomes a sort of exoskeleton, like the windy, skeletal, Athenian Parthenon” from which the entire novel grows out (386). Intimacy is supposed to be a benign, gentle or, as *The Oxford Dictionary* defines it, “a cosy and private or relaxed atmosphere” necessary to establish precious interpersonal relationships, but Dowell’s choice of a much harsher and energetic adjective creates a discrepancy between the two words.

This duality also applies to the reader’s position in the case of *A feleségem története*, although Störr achieves the same result as Dowell by means of a very dif-

⁴ I use the word *ethics* in the Levinasian sense, thus I do not intend to give a moralizing reading to these texts, but I wish to explore the *ethical situation of responsibility*.

⁵ They want to remain accurate concerning the events, but their memory either embellishes or distorts them. Barry D. Bort also highlights the significance of Dowell’s auto-suggestion, saying that “he, like Edward [or Störr], is a victim of self-delusion, insisting on the wonderful serenity of their foursome, yet still aware too of its actual horror” (196), and indeed, at some points, he either ignores or understates the harsh facts of how Florence, Leonora and Edward have misled him for nine years. He does so in spite of being aware of his tragedy, as well as Edward’s and Florence’s suicides.

ferent voice. Both of them keep asking questions from the implied reader, not hiding their ignorance, and trusting the listener's knowledge instead. These frequently repeated desperate questions appear at moments of entanglement, when the narrators cannot make head or tail of their own stories, therefore, both narratives are made up partly of remembering and partly of reliving-repeating moments of the past. These are points where the use of the psychoanalytical concept of transference seems especially rewarding, since past events are represented in the present in such moments of repetition, which are "a way of remembering, brought into play when recollection in the intellectual sense is blocked by repression and resistance" (Rimmon-Kenan 10). Thus, transference repetition can be seen as an obstacle, but it also has another characteristic: as Freud claims, it is the only place where unconscious problems can be solved; "every conflict has to be fought out in the sphere of transference" (104). Here are some examples of how Störr and Dowell address the reader: „Most mondja meg nekem valaki, miért vettem én ezt feleségül?”⁶ (Füst, *A feleségem* 191), „Ezt magyarázza meg nekem, aki tudja”⁷ (374), „És ténfergek köztük, és semmit se tudok – mi ennek a titka?”⁸ (162) or “I don't know; I don't know; was that the last remark of hers the remark of a harlot, or is it what every decent woman, county family or not county family, thinks at the bottom of her heart? Or thinks all the time for the matter?” (Stannard 13); after telling all the tragedies except for Edward's suicide, Dowell asks the reader about his own dilemma: “For I ask myself unceasingly, my mind going round and round in a weary, baffled space of pain – what should these people have done? What, in the name of God, should they have done?” (148) What is common between the two otherwise very different narrative strategies and ways of address is the almost obsessive insistence on the lack of the narrators' knowledge, and the almost desperate appeal to the listener or reader.

These two aspects of *skaz* create a triangle between the characters, the narrator and the listener (or implied reader); a triangle which, by definition, is inseparable from transference and ethnicity. The transference model, as Peter Brooks says, “illuminates the difficult and productive encounter of the speaker and the listener, the text and the reader, and how their exchange takes place in an ‘artificial’ space” (51); transference, thus, defines a profoundly ethical conception of intersubjectivity, especially in our case, for both narrators are deceived husbands who represent their deceased wives through dialogized monologue.⁹ It is the ethi-

⁶ “Would somebody please tell me why I had to marry such a woman?” (156) The English translation for the most important Hungarian quotations from *A feleségem története* is provided in footnotes, using Ivan Sanders's translation of the novel: *The Story of My Wife; The Reminiscences of Captain Störr*. NY: PAJ, 1987.

⁷ “Who will explain it to me?” (312)

⁸ “I keep wandering aimlessly in their midst and I learn nothing. What is behind all this?” (131)

⁹ Peter Brooks uses this term in *Discourse in Psychoanalysis and Literature* (11).

cal aspects of the triangle of narrator, character and reader that I am going to discuss in a comparative analysis of the two novels.

The Patterns of Narration

In the case of *The Good Soldier*, I shall give a close reading to the opening pages – laying special emphasis on Dowell’s language use and tropes –, since, as R.W. Lid says “here we have the nexus out of which the story grows as it moves backward and forward through a maze of events” (35). The antagonism between life and art suggests that perfect mediation between the two realms is impossible. Since any retrospective narrative is inherently an artistic approach to the past, it falsifies reality on the one hand, but also offers genuine alternatives to interpret life on the other. Z. Newton gives a spectacular metaphor to illustrate the peculiar relationship between art and reality: “Life, being all inclusion and confusion, and art being all discrimination and selection, the latter, in search of a hard latent value, with which it is alone concerned, sniffs around the mass as instinctively and unerringly as a dog suspicious of some buried bone” (130). Thus, any attempt of “dis-covering” and purifying values buried by life can only happen through simplification in art. Although never with perfect accuracy, life can be reduced to art, to a story, or even to a chain of metaphors which originates from a recurring pattern.

Dowell’s recurring tropes provide the skeleton of his narrative; they establish the patterns of narration, and the first chapter can be read as his quest for the most adequate leitmotiv. Paul de Man “sees literature’s primary duty as that of fictionalizing into tropes its reading subjects” (qtd. in Newton 41), therefore, Dowell’s tendency to constrain and simplify his human relationships into tropes seems appropriate. Although this simile never returns, right in his second sentence,¹⁰ he uses the image of a good glove to characterize their “extreme intimacy” with the Ashburnhams. He also describes it later as “the goodly apple rotten at the core,” and as a safe ship sailing upon a blue sea; he calls their quartet a “little four-square coterie” and a “safe castle” (10). These examples suggest that he wants to connect the visual image of a firm, secure, orderly, and aesthetically pleasing structure to their relationship, which, in reality, was characterized by betrayal and deceit. None of these tropes can become a leitmotiv in the narrative, since the symbolic firm structure of their foursome was destroyed when Leonora revealed everything to him – in fact, it never really existed because of the “physical rotten-

¹⁰ “We had known the Ashburnhams for nine seasons of the town of Nauheim with an extreme intimacy – or rather, with an acquaintanceship as loose and easy and yet as close as a good glove’s with your hand” (9).

ness of at least two pillars [Florence and Edward] of our four-square house" (Stannard 11).

The most appropriate and concise visual image or metaphor he can come up with regarding the relationship of the two couples is the minuet – it becomes a leitmotiv, and moreover, it can be read as a self-metaphoric image of how the text works.¹¹ This very formal and traditional dance (originating from seventeenth-century France) consists of a strict pattern of steps, a closed circle of movements with minimal physical contact. Thomas Seccombe also notes that Dowell's method of narrating resembles a certain kind of dance, "four steps forward and then three back" (Stannard 229). After several unsuccessful attempts to provide an adequate metaphor, this particularly expressive image comes to Dowell by accident: "Permanence? Stability? I can't believe it's gone. I can't believe that that long, tranquil life, which was just stepping a minuet, vanished in four crashing days at the end of nine years and six weeks;" realizing that he composed the finest image so far, he suddenly exclaims "Upon my word, yes, our intimacy was like a minuet" (10). Their minuet is nonexistent in the narrated time, just like the image of the firm structure; however, the former can live on in the process of narration, because it is a genuinely dynamic activity involving the two couples, in contrast to the static four-pillared castle – which also explains why "You can't kill a minuet de la cour" (Stannard 10). Throughout the story, he desperately clings to the benign intimacy of their foursome, he cherishes the image of the minuet, which is "dancing away into the furthest stars" (10); and indeed, their minuet is eternalized by his speaking-voice and by the final text. Despite the fact that I have already claimed that the "talking-cure" does not heal Dowell, at least this effect of the narrative, the nearly idealized representation of their quartet might console him.

In *The Company We Keep*, Wayne C. Booth suggests "that narrative fiction in particular requires an initial act of assent and surrender, asking readers 'to follow story... to accept and pursue a pattern of desires imposed by an other' (qtd. in Newton 64), which means that the implied reader too is bound to follow the patterns of narration enacted by the story-teller. Applying this notion to *The Good Soldier*, it shall be clear that Dowell's "silent listener" contributes to the story by fitting into its kaleidoscopic pattern, since (s)he perforce follows the minuet by reading the text in Dowell's composition. The quartet is reduced to Dowell and

¹¹ Another similarly self-metaphoric image of the text's mechanisms can be found in Dowell's seemingly insignificant description of his title deeds which are of *wampum* (10). As the footnote explains, the word means "Cylindrical beads threaded on strings and used by North American Indians as currency and as a substitute for writing." This short definition offers a sound interpretation: rowing beads on a thread is easily comparable to Dowell's method of narrating (especially as weaving wampum was also a substitute for writing). He records brief scenes one after the other which together make up a full-fledged composition. Maybe the sole discrepancy between his narrative and threading beads is that the former does not follow a linear order, and for this reason, the *minuet* is a more adequate self-metaphor of the text, because it even adopts the forward and backward movement of the unfolding story.

Leonora, but because of the presence of transference in the text, the listener is put into the dead characters' position – which is neither vivid nor utterly lifeless. The listener's presence makes the very act of story-telling possible, and (s)he further contributes by being turned into a kind of mediator between the narrator and other characters, into an essential element in the triangular structure of intersubjective relationships.

Bibliography

- Angyalosi Gergely. "Füst Milán: *A feleségem története* című regényének egy értelmezési lehetőségéről." *A költő hét bordája*. Debrecen: Latin Betűk, 1996, 22–31. Print.
- Bényei Tamás. "Seduction and the Politics of Reading in *The French Lieutenant's Woman*." *Hungarian Journal of English and American Studies* 1.2 (1995): 121–39.
- Bort, Barry D. "The Good Soldier: Comedy or Tragedy?" *Twentieth Century Literature* 12.4 (1967): 194–202.
- Brooks, Peter. *Psychoanalysis and Storytelling*. Oxford: Blackwell, 1994. Print.
- Buber, Martin. *I and Thou*. Edinburgh: T&T. Clark, 1970. Print.
- Cacciari, Massimo. *The Necessary Angel*. Albany: NY UP, 1994. Print.
- Chambers, Ross. *Story and Situation: Narrative Seduction and the Power of Fiction*. Minneapolis: Minnesota UP, 1984. Print.
- Eichenbaum, Boris. "The Structure of Gogol's 'The Overcoat.'" *Russian Review* 22.4 (1963): 377–99.
- Foss, Chris. "Abjection and Appropriation: Male Subjectivity in *The Good Soldier*." *LIT*, Vol.9, 225–44.
- Freud, Sigmund. "Papers on Technique." *Standard Edition*, Vol. XII. London: Hogarth, 1958. Print.
- . *General Psychological Theory*. NY: Collier, 1925. Print.
- Füst Milán. *A feleségem története; Störr kapitány feljegyzései*. Budapest: Fekete Sas, 2000. Print.
- . *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest: Kortárs, 1997. Print.
- . *The Story of My Wife; The Reminiscences of Captain Störr*. Trans. Ivan Sanders. NY: PAJ, 1987. Print.
- Harmath Artemisz. "Feleségem, a fikció: Füst Milán: *A feleségem története*." *Alföld* 2004.2: 81–94.
- Levinas, Emmanuel. *Otherwise Than Being: Or Beyond Essence*. Pittsburgh: Duquesne UP, 1998. Print.
- . *Totality and Infinity*. Pittsburgh: Duquesne UP, 1969. Print.
- Lid, R. W. *Ford Madox Ford: The Essence of His Art*. Cambridge: Cambridge UP, 1964. Print.

- Mártonffy Marcell. *Az újszövetségi példázatok irodalma*. Budapest: Akadémiai, 2001. Print.
- Miller, J. Hillis. *Tropes, Parables, Performatives; Essays on Twentieth-Century Literature*. Irvine: California UP, 1990. Print.
- Newton, Adam Zachary. *Narrative Ethics*. Cambridge, Mass: Harvard UP, 1997. Print.
- Nigro, Frank G. "Who Framed *The Good Soldier*? Dowell's Story in Search of a Form." *Twentieth-Century Literary Criticism* 24.4 (Winter 1992): 381–91.
- Oxford Dictionary of English*. Oxford: Oxford UP, 2010. Print.
- Ragland-Sullivan, Ellie and Mark Bracher, ed. *Lacan and the Subject of Language*. NY: Routledge, 1991. Print.
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Discourse in Psychoanalysis and Literature*. London: Methuen, 1987. Print.
- Robins, Jill. *Altered Reading; Levinas and Literature*. Chicago: Chicago UP, 1999. Print.
- Schein Gábor. "Az én és a másik: a kapitány és a felesége. Füst Milán: *A feleségem története*." *Irodalomtörténet* 2007/4: 451–75.
- Searle, R John. "The Logical Status of Fictional Discourse." *New Literary History* 6.2 (1975): 319–32.
- Stannard, Martin, ed. *The Good Soldier*. Norton Critical ed. NY: W.W. Norton & Company, 1995. Print.
- Todorov, Tzvetan. *The Poetics of Prose*. Ithaca, NY: Cornell UP, 1977. Print.
- Žižek, Slavoj. *The Sublime Object*. London: Verso, 1998. Print.

Vizualitás Jókai Mór *A lócsei fehér asszony* című művében

A verbális képalkotás

Az interdiszciplináris jellegű kutatások egy jelentős területeként határozható meg a vizualitás és irodalom kapcsolódásának vizsgálata, melynek felismerései és összefüggései új utat nyithatnak meg olyan klasszikus újraértelmezésében is, mint Jókai Mór írásművészete. Egy ilyen nézőpontú értelmezési stratégia bevezetése azonban a tudományág alapfogalmainak többértelműsége és használatuk olvasáselméleti függősége miatt is nehezen kivitelezhető.

Ez a megközelítés a vizuális alkotások verbalizálása során végbemenő változásokat, a „látás” áthelyeződésének a mibenlétét vizsgálja. (Ebből a szempontból nem fontos, hogy ez fizikai vagy mentális kép, hiszen ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk, *A lócsei fehér asszony* leírásai esetében nincs ilyen jellegű eltérés.) A verbális és vizuális művészetek között nyilvánvaló különbségek vannak, amelyekre az irodalmi leírások esetében könnyen rámutathatunk.

Az irodalmi leírás létrejötté leegyszerűsítve úgy zajlik, hogy az író/költő meglát valamit vagy a fantáziájában képszerű gondolatok teremődnek meg (elképzel, vizualizál), és azt kiindulópontként használva egy sajátos funkciójú szövegegységet hoz létre a képélményre alapozva.¹ Természetesen a két mű nem ugyanaz, a két médium reprezentációi között jelentős eltérések vannak, hiszen egy mediálisan más jellegű produktum jön létre. Ez azonban még nem a verbalizált képek egyetlen sajátossága, hiszen ebből a transzponált érzületből születhetne egy újabb vizuális reprezentáció is.

A verbalizáció természetesen „vesztésekkel” és „nyereségekkel” is együtt jár, hiszen az elmondott és az ábrázolt képek sohasem lehetnek pontosan ugyanolyanok. Ezenfelül pedig a verbalizáció során átalakul a kép szimultán hatásmecha-

¹ A képélmény fogalma a képpel kapcsolatos reakciókra utal. Dosztojevszkij Holbein festményéről készült ekphrasziszának értelmezése során olvashatunk erről: „Az ippolti ekphraszisz egyik legfontosabb jellemzője, hogy nem pusztán egyszerű képleírás, hanem a képélmény (Bilderlebnis) tolmácsolása is. Ez az ekphraszisz nemcsak a képet írja le, hanem egy különleges érzékeny fiatalembernek, Ippoltinak e képpel kapcsolatos reakcióját is.” Victor I. Stoichita: *Egy félkegyelmű Svájcban: Dosztojevszkij képleírása*, ford. Kovács Tímea = *Narratívák* 1., szerk. Thomka Beáta, Budapest, Kijárat, 1998, 63.

nizmusa is.² A verbálisan felépített kép nyilvánvalóan nem tud egyszerre egy összképet mutatni, hanem kiemelt alkotóelemekből épül föl, amiben az egyes összetevőket illetően már kialakult fókuszpontok, esetleg értékítéletek is vannak.

A narrátornak így lehetősége nyílik az alkotásra, válogatásra: olyan részleteket emelhet ki a leírásaiban, melyek az eredeti képen háttérbe szorultak vagy meg sem jelenhettek. Ezáltal egy-egy ilyen produktum a kiinduló képtől teljesen eltérő olvasatot ad meg. Így a képleírások olyan perspektívát teremthetnek, melyben a karakterek vizuális megjelenítésére vonatkozó leírások mellett a jellemekről is következtetések szűrhetők le.

A verbális képek esetében a narrátornak nem célja, hogy megteremtse a teljes vizualizált képet. A leírásokban elsősorban sajátos funkciójú szövegegységet hoz létre, és így az olvasót egy határozott nézőpontú olvasattal szembesíti, amellyel irányítja a befogadói tekintetet. Ennek az olvasatnak már csak egy összetevője az eredeti képről érkező impulzus: a narrátor nemcsak vizuális kódokat helyez el a leírásában – ami szintén szubjektív kiragadásokból és takarásokból áll –, hanem morális megjegyzéseket tesz, mitikus színezettel látja el a karaktert, más irodalmi művekre vonatkozó utalásokkal dúsítja a jellemrajzot, illetve a leírások ironikus színezettel is rendelkezhetnek. Tehát a vizualitáshoz, a látványhoz kötődnek majd olyan elemek is, melyek a látványon kívül eső impulzusokat generálnak.

A leírások esetében nem szabad megfedkezünk arról sem, hogy nem egyszerűen képleírásról és a realitás illúziójának megteremtéséről van szó, hiszen az értékítéletek és minősítések elsősorban az olvasói tekintet irányítására törekednek. A leírások szemléletességet kívánnak elérni, „amelynek következtében úgy-szólván *magunk előtt* látjuk azt, amit nem látunk, hanem csupán elmeséltek nekünk”,³ ám ez a szemléletesség „nem a leképezés hűségén áll vagy bukik”.⁴

A *lőcsei fehér asszony* értelmezése során azt próbálom feltérképezni, hogy ezek a funkciók hogyan határozzák meg a leírások milyenségét, egyáltalán meghatározzák-e. Úgy vélem, a Jókai-regények karakterleírásai nem elsősorban a vizuális tér megteremtését szolgálják, hanem más aspektusokból válnak fontossá.

² „A képi ábrázolás és a verbális nyelv hagyományos megkülönböztetése azon alapul, hogy míg az utóbbi a nyelvi jelölő lineáris (időbeli) kiterjedésénél fogva képes a folyamatosság és általában az időbeli viszonyok jelölésére, addig a kép szimultaneitása nem teszi ezt lehetővé. A két médiumnak teljesen eltérőek az időbeliség létrehozására vonatkozó lehetőségei.” Füzi Izabella-Török Ervin: *Verbális és vizuális intermedialitás: törés, fordítás vagy párbeszéd? = Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*, Szeged, 2006. <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/tankonyv/intermedia/index.html>. (Letöltés ideje: 2012. december 1.)

³ Hans Georg Gadamer, *Szemlélet és szemléletesség*, ford. Kukla Krisztián = *Fenomén és mű*, szerk. Bacsó Béla, Bp., Kijarat, 2002, 124 (kiemelés az eredetiben).

⁴ Uo., 128.

A regény recepciójának tanulságai

Az először a *Nemzet* hasábjain 1883. október 6. és 1884. május 13. között megjelenő *A löcsei fehér asszony* nem került a Jókai-kritika vizsgálódásainak középpontjába. Az írásművészet egészét tárgyaló monográfiák nem kezelték kiemelt helyen a művet, és az egy-egy regényre fókuszáló értelmezések sorában sem kapott hangsúlyos szerepet. A regény befogadásában sem merül fel a vizuális elemek jelenléte, így érdemes egy pillantást vetni a befogadástörténet egészére, ahol már találunk utalásokat a Jókai-regények képiségére, a képszerű leírásokra.

Sötér István 1941-es *Jókai Mór* című kismonográfiája már foglalkozik a Jókai-regények „eredendően festői valóságábrázolásával”,⁵ amit azonban a szerző – szinte csak – biográfiai adatokra vezet vissza.⁶

Az eddigi recepciótörténeti megközelítésektől teljesen eltérő utat nyit meg Szajbély Mihály 2010-es monográfiája, amelyben a regények értelmezésének irányvonalát médiatörténeti természetű. A Jókai-poétika leírásának egy mellékszálában Szajbély következetesen alkalmazza az ekphraszisz fogalmát: „Jókainál igen gyakori eljárás, hogy valami láttán megmozdul a képi fantázia, a fantáziaképek nyomán születő leírások pedig mintha valóságos, minden részletében kidolgozott és az elbeszélő által alaposan megfigyelt festményeknek az ekphrasziszai lennének.”⁷

Szajbély értelmező javaslata, az ekphraszisz fogalmának bevezetése, változatos olvasási módokat kínál fel a Jókai-regények vonatkozásában. Mivel az ekphraszisz alapvetően egy vizuális látvány nyelvi leírása, ezért a fogalom egyik legvitatottabb aspektusa az ábrázolt objektumra vonatkozik, annak valóságára kérdez rá.⁸ Ám az ekphraszisz etimológiájában nem feltétlenül találjuk meg ezt a valós tárgyra vonatkozó fogalmi kritériumot: „Az idézett szöveghelyek egyáltalán nem azt példázzák, amire az antik ekphraszisz-fogalom kapcsán utal az, aki a terminus ókori és jelenkori értéke közötti különbségekre tekintettel van, mégpedig, hogy az ekphraszisz akkoriban bármilyen tárgy leírására vonatkozott volna. Ezekben a példákban az ekphraszisz nem a ma ismert leírás szinonimája, mai felfogásunk szerint hol egy trópus, hol pedig egy narratív elem alakját ölti.”⁹

A definíció átértelmeződésével az ekphraszisz többé már nem csupán vizuális impulzusokat közvetítő alakzat, hanem „mai értésünkhöz igazítva »eleven, szemléletes elbeszélés« lesz.”¹⁰ A legpontosabban Bartkó Péter fogalmazza meg, hogy a karakterleírások képi benyomásait a vizuális kódrendszer átvétele okozza: „Az ekphrasziszban egy kép kódrendszere idéződik fel a nyelv kódrendszere által, pon-

⁵ Sötér István: *Jókai Mór* (1941) = S. I., *Félkör*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 324.

⁶ Vö. *Uo.*, 296–297.

⁷ Szajbély Mihály: *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, 95.

⁸ Lásd Milián Orsolya: *Képes beszéd*, Bp., JAK-PRAE.HU, 2009, 22–46.

⁹ *Uo.*, 35.

¹⁰ *Uo.*, 39. (kiemelés az eredetiben).

tosabban fogalmazva egy valós vagy fiktív vizuális reprezentáció (festmény, szobor stb.) a szöveg szavainak a segítségével.”¹¹

Ezeknek a leírásoknak már nem elsősorban a szemléletesség lesz a fő célja, hanem a teremtett történeti világ életre keltésében, valamint a jellemteremtési stratégiában kapnak jelentős szerepet.

A képiség mint jellemteremtési stratégia

A verbálisan megalkotott képek sajátosságait – mint már a bevezető elméleti fejezetben említésre került – a narrátor közvetítéséből és a médiumváltásból származó eltérések összessége adja. Ezek a differenciált képek vagy képszerű leírások fontos pontjai lehetnek a Jókai-regénypoétikának, mégpedig a jellemteremtésben betöltött szerepük szempontjából. A jellemteremtés, mint a regényalkotás egyik alapvető stratégiája, már a kezdetektől foglalkoztatja a Jókai-kritikusokat, akik igen sokáig egybehangzó értéktételeket közvetítettek: szövegeit túlzásokkal telinek,¹² karaktereit lélektanilag üresnek tartják, elsősorban Gyulai Pál elgondolását követve. Ahogyan azt *A lőcsei fehér asszony* – a jellemek hiányos motivációját, lélektani defektusait sulykoló – kortárs befogadása is megerősíti, a jellemteremtést a későbbiekben is a Jókai-regénypoétika leggyengébb láncszemeként tartja számon a recepció egy meghatározó vonulata. A főhősöket ördögi és angyali karakterekként¹³ értékeli, akiknek jelleme egykomponensű, fejlődésre képtelenek, cselekedeteik mozgatórugói hiteltelenek: „Az emberi jellem bonyolult fonadékának kibogozásához nincs türelme.”¹⁴

A *lőcsei fehér asszony* esetében azonban nehezen beszélhetünk ilyen erőteljes jó és rossz elkülönülésről. Még akkor sem, ha Szajbély Mihály értelmezésének finomított oppozícióját keressük a szövegben, aki a pozitív és negatív karaktereket elválasztó vonalat a mítoszi struktúrához hasonlóan horizontálisan húzza meg.¹⁵ A kezdő fejezetben látszólag megteremtődhetne ez az ellentétesség Julianna és Serédy Zsófia alakja között, hiszen a leírások első ránézésre a jó és rossz ellentétpárok gazdag tárházát nyújtják az olvasónak.¹⁶ A történet azonban felbontja eze-

¹¹ Bartkó Péter Szilveszter: *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában*, Szkhion, 2006/2, 69.

¹² *Uo.*, 81–82.

¹³ Nagy Miklós: *Jókai*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 289.

¹⁴ Zsigmond: *i. m.*, 342.

¹⁵ „A választóvonal Jókainál nem a harcoló felek között húzódik, vertikálisan, hanem a homéroszi eposzokhoz hasonlóan horizontálisan, egyaránt megosztva mindkét tábor.” Szajbély, *i. m.*, 108.

¹⁶ Julianna: „valami félelmetest, gyanúkelőt talál benne” (Jókai Mór: *A lőcsei fehér asszony I–II.* [1884–1885], s. a. r. T. Hajós Éva, Bp., Akadémiai, 1967, I./6. [Ezt követően a regény kötetiből vett idézetek helyét a főszövegben jelölöm.]), „ez a nő elárulta a nemzetét” (I./7), míg Zsófia: „A köznép szentnek hiszi (I./9), „védangyala volt a népnek” (I./9), „az arc nyugalma andalító” (I./8).

ket az éles határvonalakat, az oppozíciók pedig szituációfüggőkké válnak, mivel a karakterek nem ragadhatók meg egy-egy jellegadó tulajdonságuk alapján.

Ebben a regényben az ellenséges, kuruc-labanc táborhoz tartozók között sem húzhatóak egyértelmű határok. A cselekmény inkább olyan döntéshelyzeteket tár fel, melyben karakterek jól vagy rosszul döntenek, de az egyértelmű megítélés lehetetlenné válik még olyan mellékszereplők esetében is, mint Julianna apja, az izzig-vérig kuruc mentalitású Ghéczy Zsigmond:

„Garamszeghi Ghéczy Zsigmond volt az az ember, aki arról volt nevezetes, hogy senkitől sem félt a világon. Minden forradalomban, összeesküvésben, ami csak Bethlen Gábor óta lefolyt Magyarországon, ott kellett neki lenni. A Zrínyi-Nádasdy-összeesküvés leverése után egy odvas fából nézte, mikor a vezértársát, Köröskényi Gáspárt Kobb Farkas császári hadvezér, huszadmagával karóba húzatta; ő lett volna a huszonegyedik, ha rátálnak. [...] Hát hiszen akit megkaphatott, ő sem sajnálta azt válogatott halálnemével költöztetni ki ebből a világból: az elfogott jezsuitákat csalánban, tövisben hengergetteté meg, csupaszon az utcákon végig táncoltatta korbácsütésekkel, a meztelen sarkaikra patkókat veregett, s hátukon dohányt vágatott...” (II./174–175)

Miközben tehát kuruc hősként mutatja be őt a jellemzés első mondata, később kiderül, hogy egy fa odvából nézi végig társai halálát, vagy az, hogy még a vele egy oldalon állóknak sem tetsző módon kínoztatta meg foglyait.

Szembetűnő, hogy a regény egyébként sem mutat föl következetes hazafias magatartásmintázatot. A lőcsei békekötés esetében is látjuk, hogy a város és az ország nagy része már a lázadás előtt átáll a labancok oldalára.¹⁷ A hazához még hűek pedig mind megszállottak, már-már örültek vagy gyarló emberi tulajdonságokkal rendelkeznek: Ghéczy Zsigmond, Fabriczius János és Czelder Orbán mind ezt a típust képviseli, de leginkább Andrassy Miklós, aki a haza nevében csak kegyetlen rombolást végez maga körül azzal, hogy unokaöccseit megpróbálja elszakítani anyjától¹⁸ és a hazaárulónak ítélt apjuk meggyilkolására biztatja őket. A hazáért küzdők itt már nem illeszkednek az olyan Jókai-irányregényekre jellemző egységes világképbe, mint amilyen például *A kőszívű ember fiai*ban felépül. Ebben a közegben nem a hazafiságot reprezentálók válnak a történet főszereplőivé, hanem Julianna: az a női alak, akit különleges hatalma miatt *még megjelenése előtt* „királynőként” emlegetnek, aki mindenkit képes irányítani vagy befolyásolni, még a hadvezéri képességekben kiemelkedő férfiakat is.

A történet kezdetén megismerünk egy „Pantheon” elnevezésű rajzalbumot, melybe Korponayné és Andrassy István közösen örökítik meg a szabadságharc alakjait. Az egyik oldalon Andrassy realistának mondható ábrázolásaival, a másikon pedig Julianna karikatúráival:

¹⁷ Erről Blumevitz számol be Andrassy Istvánnak.: Vö. I./190–193.

¹⁸ Még a Zsófiának legfontosabbnak bizonyuló hitüket is sikerül dekonstruktívvá tenni, amit a Ferkó által elmondott ima támaszt alá: „Az a másik fiú pedig térdre emelkedett az ágyában, összekulcsolta a kezét, s hőségtől lihegő szóval rebegé: »Tartsd meg Isten a mi hazánkat, az édest; pusztítsd el minden ellenségeit, most és örök időkre! Amen.«” (I./19)

„Andrássy István a tízéves szabadságharc alatt egy egész könyvet rajzolt tele azoknak a hírességeknek az alakjaival, akik e harcokban vezérszerepet játszottak; [...] A megfordított lapján pedig voltak ugyanazoknak a híres nevezetességeknek a torzképei, fintorított vonásaikban is felismerhetők; s ez meg Juliánnának a mestersége volt. [...] Torzképeiben találó élcesség, kegyetlen szatíra volt; minden nagy embernek ismerte a gyengeségeit, s gyarlóságaiba úgy fel tudta öltöztetni jelképesen, hogy mindenkinek nemcsak az arcára, de a jellemére is rögtön rá lehetett ismerni. [...]” (I./94–95)

Ha alaposan szemügyre vesszük a regény ekphraszisszerű karakterleírásait, akkor azt látjuk, hogy Julianna itt megjelenített rajzoló metódusa lényegében kicsinyítő tükre magának *A lőcsei fehér asszony* jellemteremtési stratégiájának. Ezekben éppúgy fellelhetőek azok a torz vonások, melyek karikatúraként ábrázolják a tulajdonságokat, ahogyan egy-egy rajzon is a túlzásoké, az elrajzolásé, tehát a paródiáé a főszerep.

Ezzel a módszerrel él a narrátor a regény „nagy hazafiainak” jellemzése során is. A korábban említett Andrássy Miklós leírása is ilyen:

„Miklós valamikor szerzetes volt. Cisztercita barát, fehér csuhás. Nem is vetette le a csuhát soha; tetszett neki az a kényelmes öltözet, [...] csak éppen a kardot kötötte az oldalára a korda és olvasó helyett, s a fején fekete bársonysüveget viselt, olyan alakút, mint egy fél dinnye. Szelid tekintetű arca volt, gömbölyű, félhold alakú szemöldökkel, amiknek harmadik társul illett oda a felső ajkáról aláfelé hajló, fiatal bajusz. Annál nagyobb volt aztán a szakáll, amely kereken fogta körül az arcát, elől az állán kiborotválva. Ő maga is tudta azt, hogy milyen szelíd, jámbor ábrázata van, amiért is, hogy a lehető tévedést eloszlassa, amint kinyitotta a száját, a legelső szava olyan cifra, körmönfont diákáldást bocsátott ki rajta, aminőnek ékes formuláját a lőcsei archívumban megőrkítve felleljük.” (I./215)

Egy groteszk papi figurát mutat meg ez a verbális kép, akinek központi jellemzőjévé a fehér csuha válik, amely mindenkit arra készítet, hogy papnak higgye. A kiegészítők azonban már a dervisgenerálisra utalnak: kard és bársonysüveg. Ám éppen ezt a fenyegetően ható kelléket, mely színével is próbálja ellentétét adni a fehér csuhának, teszi hasonlóvá egy fél dinnyéhez, ami elveszi a kontraszt élet. Arcában is egy tipizált pap vonásait hordozza, ám a szakáll, mely az időskor, a bölcsesség attribútuma is lehetne, oppozícióba kerül a még rendesen ki nem serkent bajusszal, amit az áll kiborotválása tesz még nevetségesebbé. A hang és a beszéd – akárcsak később Czelder Orbán leírásában – itt is fontos szerepet játszik. „Cifra diákáldásaival” Miklós a papi ábrázatát igyekszik ellensúlyozni, ami azért érdekes, mert a papi csuhát az egyházi dolgok iránt érzett gyűlölete ellenére mégis viseli.

Andrássy István figuraliteremtésében is hasonló tendenciák figyelhetőek meg:

„A kuruc tábornok eszményképe volt a férfiúi szépségnek. Valódi Antinous, magyar kiadásban. Arckép, márványszobor, művészi kéztől alkotva, örökíté meg alakját, nem lehet eltagadni. Mintaképe a hajdankori daliáknak. »Még akkor« kuruc módra vállig eresztett hajat viselt, s az sötétgesztenyeszín volt, és természetből csigákba göndörült. Homloka

magas, derült, redőtelen; sugár szemöldökei hódítók, parancsolók, nagy szemei az ábrándosan félig zárt pillák alól veszedelmes bűbájt sugárzanak elő; orra és ajkai a görög féliszenszobrokra emlékeztetnek, míg az állán levő gödröcske az ázsiai eredetre vall. Termete hēroszi; előkelő arisztokratikus hátradúlással.” (I./90, kiemelés az eredetiben.)

A hazafias hősöket ábrázoló leírások közül Andrásy Istváné bizonyul a leginkább ekphraszisz jellegűnek, amelyben a vizuális többletet adó tulajdonságok kerülnek előtérbe. Jól látszik az átmenet az értékítéletek és a valóban vizuális impulzusként ható elemek között a „sugár szemöldökei hódítók, parancsolók” formulában. A hódító és parancsoló megítélés, illetve az arisztokratikusságot, a szoborszerűséget hangsúlyozó „arckép”, „márványszobor”, „hēroszi termet” egy igazi kuruc hadvezért sejtet a karakterben, azonban az Antonius „magyar kiadásban” és az ázsiai eredetre utaló gödröcske a leírásban elfoglalt helyük alapján inkább elvonnak ennek az eszményiségnek az értékéből. Ez egy sokszínű leírás, melynek egységét mégis megtaláljuk a karakteren: ő az a szereplő, aki, bár szintén követ el morálisan elítélhető dolgokat, alapvetően a történet pozitív szereplője marad. Valóban rendelkezik remek vezetői képességekkel, és nem található meg benne az a szélsőségség, ami a többi hazafias viselkedésüben igen. Andrásyban, ahogy a leírásában is, keverednek az arisztokratikus és a kevésbé fennkölt elemek, ő éppúgy kocsmagenerális is, mint a kuruc sereg egyik legkiemelkedőbb alakja.

Az egyes jellemzések vonalát követve kirajzolódik, hogy a verbális képekben egy összetett struktúra bomlik ki, amely a jellemteremtést szolgálja. Mitológiai utalások, parodisztikusság, irónia, narrátori képelmények, értékítéletek és interpretációk válnak a karakterleírások összetevőivé és a látszólag teljesen a narrátor által uralt szövegrészekbe a főszereplő nézőpontja kerül. Julianna alapvetően ironikus viszonyul ezekhez a figurákhoz, és bár hatalommal bír felettük, végső soron az ő sorsát is meghatározzák.

Sorstörténet és képek – Julianna és Zsófia útja a regényben

A *lőcsei fehér asszony* műfaját tekintve történelmi regény, ezért a múlt megelevenítése¹⁹ – melyben fontos szerep hárul a nyelvi regiszterek révén megteremtődő vizualitásra – a mű egy kulcsfontosságú poétikai hatáselemét képezi. Az olvasó múltba kalauzolása, az időhatárok átlépése három, a főszereplőt ábrázoló kép és

¹⁹ „A történelmi téma választása poétikai konzekvenciákat von maga után, mivel speciális feladat elé állítja a regényíró (akárcsak a befogadás fázisában a regény olvasóját): a legkülönbözőbb esztétikai műveletek alkalmazásával kell felállítania (»megkonstruálnia«) egy letűnt világ képét.” Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 30.

Serédy Zsófia halott testének leírásával történik meg. Ezek a részletes leírásnál sokkal inkább lehetővé teszik, hogy a teremtet világ elevenné váljon. A három főszereplőt ábrázoló kép nem ad biztos leírást a karakterről. Nem magyarázatként funkcionálnak, hanem keretet adnak a további történéseknek, kérdésfelvető szerepük van: vajon mi minden lehet ebben az asszonyban, ami miatt a három perspektívát rögzítő képek mindegyike megállja a helyét? A kérdés megválaszolásához érdemes a három bevezető képleírást az általuk létrehozott nőalak cselekményben betöltött szerepével, valamint további leírásokkal összevetni.

A képleírások mindegyike ugyanazt a személyt ábrázolja, más nézőpontból. A narrátor fontosnak tartja mind a három festett kép formai részleteit leírni, így érdemes megfigyelni, hogy folyamatábra-szerűen értelmezve hordozhatnak-e többletjelentést, illetve hogy egy-egy kép esetében mi kerül a középpontba.

A három verbális kép egymásutániségára koncentrálva a figurára irányuló folyamatos közelítést figyelhetjük meg. Az öltözet leírása egyre részletesebb: „Egy fehér ruhás hölgyet ábrázol a kép, vállán keresztülvetett veres kendővel”, majd „ugyanaz a nő fehér pongyolában” és a harmadik képen:

„...akkori magyar divatú díszöltözetben, három sor bogláros főkötővel, drága csipke nyakfodorral, aranyhímzésű, átlátszó ingujjakban, amiken a fehér kar keresztülvilágít, keblét skófiummal himzett vállfűző szorítja, derekát gyöngyös öv.” (I./6)

A ruházat és ezzel együtt a test bemutatása mellett a kéz mozgulatai is a nyitás, a beengedés folyamatának mozzanatait imitálják: „egyik kezével *hívogatólag int*, a másikkal *egy kulcsot tol az ajtó zárába*” (kiemelés tőlem), a második képnél: „jobb-jával köntösét keblén összevonja, bal kezével *hívogatólag int*” (kiemelés tőlem), majd „kezében szegfűvekkel és tulipánokkal himzett zsebkendő”. Ha ezekhez a mozdulatokhoz hozzátesszük, hogy magában a városban is egyre beljebb haladunk, hiszen az első kép még egy titkos bejárat külső oldalán („Egy ilyen hajdani titkos bejárat ajtaján van egy festett kép...” I./5), a második benn a városban („Benn a városban, a Törökféle ház udvarában, a belső épület emeleti folyosója végénél, a nagy pusztá falon van egy másik kép...” I./5), a harmadik pedig már a torony belsejében van („Ez a kép olajfestmény. Ott hever ráma nélkül a hajdan »mészárosok tornyának« nevezett donjon tágas termében” I./6), akkor észlelhetjük, hogy nemcsak a múlt reprezentációját vezetik be a képek, hanem a nő élettörténeti titkába hatolnak, a mozdulatok pedig a történet sűrűjébe invitálnak minket. A regény cselekményében éppen ennek a rejtélynek, a főhősnő talányos jellemének a kibontakozása történik meg.

A három képet összekötő motívumok közül az arc leírásai a legjelentősebbek. Az első két képleírás esetében még nem látjuk az arcvonásokat, feltáruelni csupán a harmadik verbális kép esetében fognak. Az első két leírás esetében csak a hasonlóságról van szó, ami beazonosítja, hogy az ábrázolások valóban ugyanazt a nőt mutatják. Ám a harmadik verbális kép esetében már kirajzolódik a különbség:

„Arckifejezése első tekintetre megnyerő, hódító; míg ha tovább nézi az ember, valami félelmetest, gyanúkelőt talál benne, hogy aztán, mikor még egyszer visszatér hozzá, ismét megtalálja rajta azt a varázst, mely az ellenmondó kifejezéseket kibékíti.” (I./6)

A leírás lényegében előkészíti a narrátori szólam dilemmáját: „Hol a megoldás az ég-pokol különbségű ellenmondás között egy nő jellemében? Két lelke volt-e ez asszonynak?” (I./7) Az arc leírása az ellentétes benyomások, a „megnyerő” és a „félelmetes” valamilyen varázs általi kibékítésével zárul. Ez egyrészt föltárja azt, hogy a félelmetesség a nőben esetleges, csak fenyegetettség esetén fordul elő, másrészt pedig a karakter egyértelműen negatív megítélését is lehetetlenné teszi.

A három kezdő verbális kép értelmezése során Julianna több tulajdonsága került bemutatásra, de a jellemteremtési stratégia teljes feltárásához a sorstörténet egészének áttekintésére is szükség van. A további értelmezéshez érdemes a regényindító fejezet narrátori kommentárját is figyelembe venni: „Két lelke volt-e ez asszonynak? Minő indulatok, minő szenvedélyek vezethették a kezdettől a végezetig?” (I./7)²⁰

A két lélekre irányuló kérdés felvezeti a történet és egyúttal a már említett képleírások fő dilemmáját: Ki ez a nő valójában? Áruló vagy mártír? Azonban a kérdésre nem kíván egyértelmű feleletet adni a narrátor, maga a felvetés az, ami értelmezési keretet ad a cselekménynek. Azonban a szöveg megoldást kínál azzal, hogy ezeket a képzeteket a jellem egységéhez köti. Nem mondható ki ugyanis, hogy Julianna áruló, sem az, hogy mártír, inkább bizonyos helyzetek kényszerítik arra, hogy azzá legyen. Julianna nem elemien gonosz, mert bár tesz elítélhető dolgokat (megcsalja a férjét, saját érdekeit tartja szem előtt), de nem képes érzelmmentesen és kegyetlenül cselekedni, hiszen aktívan működő energiái fókusza leginkább mégis a szeretet.

Legerősebb módon az anyai szeretet ösztönzi: a fia számára gyűjt örökséget, amellyel a boldogságát akarja biztosítani. Ám ez az érzem sem egyedüli motiváció: Julianna cselekedetei következtetések és logikus felépítettsége jól látszik a kivégzése előtt, amikor Pálffy János próbálja meggyőzni, adja ki a lázadók neveit:

„Most már csak az összeesküvők neveit kell felfedezned, s célt érsz. Ha ezt a titkot magaddal viszed a másvilágra, lappangó tüzet hagysz itt a hazádnak; ami ha fellobban, nagyobb pokol lesz a te lelkednek, mint maga a gyehenna.” (II./284)

Julianna ebben a helyzetben végiggondolja, hogy vajon jó döntést hoz-e azzal, ha nem árulja el a neveket. Nem akar áldozatokat az egész történet során és itt sem. Czelder Orbánt épp azért menti meg a kivégzés előtt, amiért itt nem árulja el a neveket: tudja, ilyen áldozat árán nem szerezheti meg fia boldogságát.

Nemcsak Julianna, hanem Serédy Zsófia karaktere sem képviseli a Jókai-irányregények eszményített nőalakját, melyben az anya szerepéhez egyértelműen

²⁰ A narrátor a történet során újra utalni fog erre a talányra: „Csupa ellenmondás az egész asszony. Ki találja ki, hogy mi az igaz benne?” (I./94)

a haza érdekeinek képviselője társul. Annak ellenére sem, hogy Zsófia nyitófejezetben található leírása az eszményi jó képzetét sugallja:

„A köznép szentnek hiszi, s búcsúra jár hozzá. A szájhagyomány éppen úgy megőrizte áldott hírét, mint testét a természet csodái. Védangyala volt a népnek, és azoknak, akiket szeretett.” (I./9)

A történetben Zsófia valóban szentként viselkedik, ám itt is árnyalódik ez a kép, ahogyan egyre többet ismerünk meg a jelleméből. Bár feleségként valóban keresztényi megbocsátást tanúsít férje hűtlensége iránt, de gyermekeit már képtelen megvédeni, a lelki fájdalmakkal szemben gyengének bizonyul: fájdalmának terhét kisebbik gyermekére helyezi: „Ha ti jók lesztek, nem megyek el” (II./20). „Hát ha azt akarod, hogy meg ne haljak, itt maradjak: légy te nekem jó kisfiam” (II./22). Halálával végső soron elárulja gyermekeit, még ha ez a halál egyúttal a szentek magaslatára is emeli őt. S az is elgondolkodtató, hogy a csodaszerűen épen megőrződő test nem kevésbé csodás „cselekvő” gesztusa, mellyel visszatartja fiát az apagyilkosságtól, végül nagyobbik fia halálához vezet. A szent Zsófia tehát ugyanúgy mártír és áruló egyszerre, mint Julianna.

A két főszereplő persze teljesen ellentétes utat jár be, még ha végül ugyanoda jutnak is. Ahogyan Julianna és Zsófia karaktere árnyalódik a történetben, úgy tűnnek el az olvasó számára az olyan éles különbségek, amelyeket korábban a kezdő képleírások esetében láthattunk. A két sors több helyen is kapcsolódik egymáshoz, miközben a két nő sorstörténete is egybeforr. Nem negatív és pozitív oldalát mutatják meg egy egésznek, hanem szinte tükörszerűen egymásra íródnak a történet végére.

A *lőcsei fehér asszony*ban nem a hazafias férfiak kerülnek a középpontba, mind a bevezető fejezet, mind az *Utóhang* a két nő alakjával keretezi a történetet. Míg a bevezető fejezetben Julianna karakterének bemutatásán van a hangsúly, addig a záró rész már Zsófia épségben megőrződő testének útjával zárul, mintha ez jelentené a végét Julianna mártírhalálának is. Erre erősít rá, hogy Pelargus Julianna kivégzésénél épp úgy gyűjti össze a levágott aranyfürtöket, mintha egy szenttől származó ereklyét kellene megőriznie. A *lőcsei fehér asszony* nem morális igazságok vagy hazafias érzületek felmutatására törekszik. Célja inkább olyan viselkedésminták felmutatása, melyek alapvetően a női léthez köthetőek: az anyaság, az önfeláldozás, a női hatalom és a gondoskodás kérdéseit járja körül, egyaránt megvilágítva ezek működésének konstruktív és destruktív oldalait.

Internetaddikció-vizsgálat a 12. osztályos debreceni fiatalok körében

Bevezetés

A Gemius és az Ipsos kutatásaiból,¹ valamint a KSH vizsgálataiból² kiderül, hogy 5 év alatt a rendszeresen internetezők száma csaknem megduplázódott, és emellett nyolcszorosára emelkedett az az óraszám, amelyet a magyarok internetezéssel töltenek – így egyre gyakoribbá válhat a függőség is. Az internetfüggőség a fiatalokat érinti leginkább, akik számára teljesen természetes a számítógép, a világháló, a Z generáció tagjaiként ezekkel együtt nőnek fel, így sokaknak fel sem tűnik, hogy használatuk kórossá, patológiussá vált (Tari 2011).

Ezek ellenére hazánkban a mai napig a függőségekkel kapcsolatos prevenciók programok megszervezésekor elsősorban az illegális szerek használatának megelőzésére koncentrálnak, a viselkedési addikciókkal, játékszenvedéllyel, internetfüggőséggel kapcsolatos prevenció szinte teljesen hiányzik az iskolákból (Demetrovics 2008).

Korábbi kutatásomban (Galán 2012) bebizonyítottam, hogy a viselkedési addikciókkal kapcsolatos prevenciók foglalkozás alkalmazása elengedhetetlenül szükséges lenne az oktatási intézményekben, ezért kutatásom folyamányaként kidolgoztam, illetve ez idáig 54 osztály csaknem 1550 diákjának tartottam meg egy internet-, illetve szerencsejáték-addikcióval kapcsolatos prevenciók órát. A foglalkozás szerves részét képezi egy 11 ítemes papír-ceruza teszt, amelyet kitöltve a fiatalok azonnal megtudhatják magukról, hogy internetfüggők, illetve veszélyeztetettek-e. A tesztek eredményeit összefoglalva kiderült, hogy az azt kitöltő fiatalok 38%-a nem tudja megfelelő kontroll alatt tartani az internethasználatát; 11%-uk függő, 27%-uk pedig a veszélyeztetett kategóriába sorolható.

Ezek az eredmények rávilágítanak a probléma relevanciájára, azonban ezen tesztek nem szolgálnak kellő információval a kitöltőjükről, így a probléma mélyebb megismerése, elemzése érdekében megalapozott egy mélyebb kutatás elvégzése a témában, amelyre jelen dolgozatban tesztek kísérletet.

Tanulmányom első részében röviden be kívánom mutatni azokat a legfontosabb gazdasági, társadalmi változásokat, amelyek lehetővé tették az internetfüg-

¹ <http://www.origomediagroup.hu/kutatas/az-internetezok-tobbsege-mar-tobb-idot-tolt-a-vilaghalon-mint-a-teve-elott-.html>.

² <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav21209.pdf>.

góság mint deviancia kialakulását, valamint elterjedését. Ezek után elhelyezem az internetfüggőséget a devianciák, szenvedélybetegségek rendszerében, majd bemutatom annak sajátosságait.

Dolgozatom második felében saját kutatásaim eredményeit ismertetem. Vizsgálataim során három debreceni középiskolában: egy gimnáziumban, egy szakközépiskolában, valamint egy szakképző iskolában kérdőíveztem 12. osztályos diákokkal, összesen 204 fővel azért, hogy az eddigi, gyakorlatom során szerzett tapasztalataim eredményét egy kisebb mintán igazolhassam.

A kérdőív adatainak, valamint az általam 54 osztályban megtartott tréning tapasztalatainak elemzésével megvizsgálom, hogy mekkora a dependens internethasználók aránya a mai végzős korosztályban, lehet-e közöttük trendeket leírni, vannak-e olyan szociodemográfiai változók, amelyek mentén az internetfüggőség körvonalazódhat.

1. A kezdetek

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett gazdasági, társadalmi változások alapvetően érintették a fiatal generáció életét, ifjúsági korszakváltás következett be. A társadalmi reprodukció megváltozásával, az iskolai tudás felértékelődésével, az ifjúkor meghosszabbodásával, valamint az ifjúság autonómiájának növekedésével a fiatalok és felnőttek közötti konfliktusok kiéleződtek, ill. átlényegültek. A fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (munkahely, család) közvetett ellenőrző intézmények (média, fogyasztóipar) váltották fel (Gábor és mtsai. 2003).

Ezen változások, a globalizáció, a munkaerő-piaci szektorváltások következtében kialakuló munkanélküliség, valamint a család, a családi, nemi szerepek fellazulásával, átalakulásával, a tradicionális közösségek megtartó erejének gyengülésével az emberek folyamatosan stresszhelyzetekben találhatják magukat (Beck 2003). Az új kockázatok okozta stressz hatására az egyénben menekülőútként merülhet fel a különböző addiktív szerekhez, tevékenységekhez való fordulás, amelyekről a problémás helyzetek elfeledését, megoldását várhatja. A társadalmi változások, feszültségek növekedésével, az informatika megjelenésével és térhódításával új típusú devianciák jelentek meg a fiatalok körében, amelyek kezelésére nincsenek felkészülve a szakemberek.

A társadalom legjelentősebb változását az élethelyzetek és életutak individualizációja jelenti. Az individualizáció előrehaladását jelzi például: az életstílusok pluralizálódása, a család új formái, alternatív kultúrák, újfajta társadalmi mozgalmak létrejötte. Az egyén és a társadalom között újfajta közvetlen kapcsolat jött létre, az eddigi közvetítők (csoportok, intézmények) elvesztették korábbi jelentőségüket (Beck 2003).

A technikai változásokkal, az internet, a globális információs csatornák megjelenésének következtében kialakuló hálózatok miatt azonban az egyének mégsem

maradtak közösségek híján. A hálózatok virtuális tereket hoztak létre, amelyek mind tértől, mind időtől függetlenednek. Ezen virtuális terek a fiatalok új találkozási pontjaivá, internetes közösségek megalakítóivá váltak (Castells 2005). Ezek a közösségek, csoportok, szubkultúrák közös élmények (pl. közös online játék), tevékenységek mentén szerveződnek, ám előfordulhat, hogy a virtuális térből kilépve is közösséggé formálódnak, pl. egy ún. lanparty keretében.

Az interperszonális kapcsolatok sorvadásával egy időben az egyén az életének nagy részét a virtuális világban, virtuális kapcsolatok között kezdi élni, így megváltozik a kapcsolata a társadalommal, a társadalmi intézményekkel, a realitással. A kommunikációs formák annyira alakíthatóvá váltak, hogy az egyén a valóságtól teljesen elszakadva személyesítheti meg magát, akár többféleképpen is. Poster és Wilbur (idézi Szathmáry é. n.) úgy gondolják, hogy ez a folyamat kedvez az egyén labilis énné válásának, hiszen többféle személyiséget is kialakíthat.

Ez a probléma a fiatalok körében is egyre relevánsabb. Gyakori, hogy az életben sikertelen, problémákkal küzdő gyerekek a realitásból a virtualitásba menekülnek, és egy számítógépes játék karakterének bőrébe bújva alakítják ki azokat a személyiségjegyeket, amelyekkel az életben nem rendelkeznek, és érnek el olyan eredményeket, amelyekkel mások csodálatát kivívhatják. Ugyanilyen hatással van a gyenge iskolai teljesítmény is a gyerekek életére. A folyamatos kudarcélmény elől a fiatalok különböző deviáns viselkedésformákba, így kábítószer-használatba vagy az online játékok birodalmába menekülhetnek, ahol, illetve amelyek segítségével elfelejthetik az iskolával kapcsolatos rossz élményeiket (Ranschburg 2010).

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a társadalmi változások okozta stresszhelyzetek, valamint az individualizációs folyamat nyomán kialakuló atomizálódás, illetve a virtuális közösségek előtérbe kerülése és a technikai fejlődés együttese magával hozta a különböző devianciák, így az internetfüggőség szélesebb körben való terjedését is. De mikor beszélünk devianciáról, illetve a szenvedélybetegről? A következő fejezetben erre keresem a választ.

2. A devianciától a függőségig

Dolgozatom keretei nem teszik lehetővé a deviáns viselkedésmódok, illetve a szenvedélybetegségek elméleteinek széles szakirodalmi tárházának bemutatását, így csak a fogalmak rövid tisztázására teszek kísérletet.

„Deviáns viselkedésnek azokat a viselkedésmódokat nevezzük, amelyek eltérnek egy adott társadalomban elfogadott normáktól” (Andorka 2001: 512). Durkheim szerint a deviancia nem egy adott viselkedés lényegéből következik, hanem a társadalomban elfogadott normáktól, amelyek koronként és társadalmanként eltérőek lehetnek (Andorka 2001). Devianciának tekinthetjük többek között az öngyilkosságot és a szenvedélybetegségeket is.

A szenvedélybetegség egy olyan krónikus betegség, melyet a drogokkal összefüggő környezeti (külső) és szubjektív (belső) ingerek sokasága tart fenn. Három fő jelenség utal az addikció fennállására: a tolerancia, a dependencia és a szenzitizáció. Toleranciáról akkor beszélünk, ha folyamatosan emelni kell a drog dózisát ugyanannak a kívánt hatásnak az elérése érdekében. Dependencia (függőség) akkor áll fenn, ha a drogelvonás következtében elvonási tünetek lépnek fel, míg szenzitizáció esetében a drog hatása intenzívebbé válik a rendszeres fogyasztás következtében (Gerevich 2000).

Demetrovics Zsolt (2007) definíciója szerint azokat a viselkedésformákat nevezzük szenvedélybetegségnek, amelyeket az egyén képtelen kontrollálni, és ezeket kényszeresen újra és újra végrehajtja, illetve amelyek a személyre (egészségére, pszichoszociális állapotára, társas kapcsolataira, munkájára stb.) és annak környezetére károsan hatnak. Betegségről azonban csak abban az esetben beszélhetünk, ha a tevékenység a személy mindennapi életvitelére nézve kezd ártalmassá válni.

A szenvedélybetegségeknek két fajtáját különböztetjük meg: az egyik az anyaghoz kötött függőség, a másik a viselkedési dependencia. Anyaghoz kötött függőség esetében a szenvedélybetegség valamilyen anyag (drog, alkohol) iránt alakul ki. Viselkedési dependencia esetében az addikciót nem egy anyag, hanem egy tevékenység váltja ki. Jó példa erre a szerencsejáték-függőség, a munkamánia vagy az internetfüggőség is (Lakatos 1993).

3. Az internetfüggőség bemutatása

Young (1998) volt az első, aki a túlzott internethasználatot addiktív zavarként írta le. Kiemelte, hogy a problémás használók nem tudják kontrollálni az internetezésüket, nem tudnak csökkenteni az internettel töltött időn (idézi Koronczi és mtsai. 2010). Kutatásai alapján azt állította, hogy az internetaddikció sok hasonlóságot mutat a kóros játékszenvedély-betegséggel, a kompulzív vásárlással, de még a nikotin- és alkoholfüggőséggel is (Fábián 2000).

Griffiths (1998) a viselkedési addikciók közé sorolta az internetfüggőséget, amelyet azzal indokolt, hogy a patológiás internetező ismétlődő sürgetést érez, hogy hódoljon szenvedélyének, amely aktuálisan örömet okoz neki, majd distresszhez vezet az internetezés miatt elhanyagolt mindennapi tevékenységek miatt (idézi Koronczi és mtsai. 2010).

A kezdeti kutatásokban gyakran kötötték az internetfüggőséget az internethasználat időtartamához, heti 38 órát meghaladó használat számított problémásnak, azonban ez a megközelítés sok esetben tévesnek bizonyult, ugyanis vannak olyanok, akik pl. a munkájukból kifolyólag sokat használják az internetet, ám mégsem mutatták a függőség jeleit (Demetrovics–Koronczi 2010). De mik azok a jelek, amelyekből internetaddikcióra következtethetünk?

Douglas és munkatársai (2008), valamint Yellowlees és Marks (2007) kutatásainak eredményei alapján az internetfüggőség tünetei a következő módon írhatóak le. A problémás internethasználó tevékenységének jelentős részét az internet teszi ki, ami még akkor is jelen van a gondolataiban – vagy éjjel, az álmaiban –, ha éppen mással foglalkozik. Az internethasználata kényszeressé válik, jóval több időt tölt monitor – ill. manapság már okostelefon³ – előtt, mint mások, többször ül le a gép elé, és tovább is marad ott, ám a tényleges internetezésre fordított idejéről nem számol be, vagy hazudik róla. Ez kontrollvesztést eredményez: bár felismeri, hogy csökkenteni kellene az internetezéssel töltött idejét, azonban képtelen rá. Ha erre valaki felhívja a figyelmét, vagy valamilyen ok miatt nem tud internetezni, akkor feszültté, idegessé, ingerültté válik, ami az elvonási tünetek egyik jele. Ezen feszültségek a még meglévő interperszonális kapcsolataira is hatással lehetnek, amelyek száma a túlzott internethasználat következtében kialakuló elhanyagolás miatt már eleve redukálódott. A családi, baráti, házastársi kapcsolatokat olyannyira károsíthatják ezek a folyamatok, hogy végső soron az egyén elmagányosodásához vezethetnek. Hosszú távon jellemző lehet, hogy a problémás használó számára az interneten kívüli világ unalmassá válik (idézi Koronczai és mtsai. 2010).

Az ember kapcsolatrendszerében történő esetleges zavarok mellett említést kell tennünk azokról a mentális, fizikai problémákról, amelyek a problémás internethasználattal együtt járhatnak. Az általános testi tüneteken (szemromlás, fejfájás, izomzat visszafejlődése) túl potenciális problémát jelenthet az alvásmegvonás, illetve az ennek kompenzálására alkalmazott túlzott kávéfogyasztás (Demetrovics–Kun 2007). A kapcsolatrendszer leépülésével párhuzamosan depresszív, szorongásos tünetek jelentkezhetnek, amelyek hatással lehetnek az egyén iskolai, munkahelyi teljesítményére is (Nyikos és mtsai. idézi Demetrovics–Kun 2007).

Dolgozatom jelen fejezetében röviden ábrázoltam az internetfüggőség sajátosságait, legfontosabb jellemzőit. A következő részben saját kutatásom bemutatásával a probléma mélyebb rétegeinek feltárására, megismerésére teszek kísérletet.

4. Kutatásom eredményeinek bemutatása

Kutatásom (N=204) célja, hogy az internetfüggőség sajátosságait mérje föl 3 iskolatípusra vonatkozóan a Debrecenben tanuló, 12.-es diákok között.

Az adatgyűjtésbe egy debreceni gimnáziumból (n=85, 41%), egy szakközépiskolából (n=49, 25%), valamint egy szakiskolából (n=70, 34%) vontam be diákokat azért, hogy három eltérő szociokulturális milióból érkező csoportot tudjak összehasonlítani. A kutatásba bevont tanulók 55,9%-a (114 fő) lány, 44,1%-a (90 fő)

³ Egyes vizsgálatok szerint 2014-re az okostelefonon való böngészés időtartama meg fogja előzni az asztali gépeken történő internethasználatot (<http://blog.fps.hu/post/34183735827/mobil-web-strategia-responsive-ress>).

pedig fiú, így a mintám nemek szerint reprezentatív. A diákok 17 és 20 év közöttiek voltak, átlagéletkoruk 17,9 év.

Az adatgyűjtés önkitöltéses kérdőív segítségével történt, amely a szociodemográfiai változókon (kor, nem, lakhely, szülők iskolai végzettsége, jövedelme) túl kiterjedt többek között a fiatalok szabadidőtöltésére, valamint internetezési szokásaira is. A kérdőívben ezeken túl Demetrovics Zsolt (2004) internetfüggőségre vonatkozó 18 ítemes tesztjét is kitöltötték. A kérdőíveket a szakközépiskola kivételével magam vettem fel, ott az osztályfőnökök töltették ki a fiatalokkal azt.

Vizsgálataim eredményeinek ábrázolásakor elsődlegesen bemutatom, hogy kit tekintek internetfüggőnek, majd különböző szociodemográfiai változók mentén elemzem őket. Úgy vélem, hogy nemek szerint nem lesz jelentős eltérés az internetaddikció tekintetében, viszont a lakhely, a szülők családi állapota, valamint a fiatalok iskolaválasztása hatással lesz az internetfüggőség kialakulására. Hipotézisem szerint magasabb lesz az internetaddikció prevalenciája a városban élő, egyszülős családban nevelkedő, szakiskolába járó fiatalok között, akik családjaiiban a társadalmi státusbeli különbségek miatt a devianciák kialakulási esélyének veszélye magas.

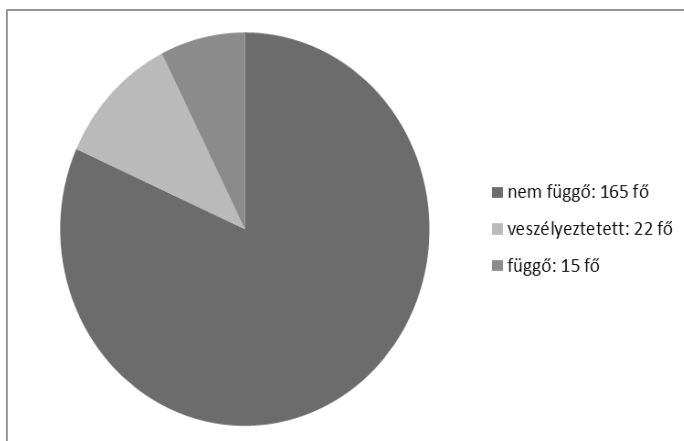
4.1. KI AZ INTERNETFÜGGŐ?

Az internetfüggőség megállapítására a Demetrovics Zsolt (2004) és munkatársai által alkalmazott 18 ítemes Problémás Internethasználat Skálát alkalmaztam, amelyben az azt kitöltőknek egy 1–5-ig skálán kell ábrázolni az egyes állítások gyakoriságát magukra nézve. Tekintve, hogy nem áll rendelkezésre viszonyítási pont arról, hogy ki számít addiktív internethasználónak, a kapott adatokat önmagukban lehet csak elemzés tárgyává tenni.

Németh Attila (<https://bet.szerencsejatek.hu>) a szerencsejáték-függőségről folytatott vizsgálatait alapján annak 3 szintjét állapította meg: szociális, veszélyeztetett és függő szakaszt. Ezt a kutatást alapul véve az eredmények elemzésekor én a nem függő, veszélyeztetett és függő elnevezéseket kívánom használni. Veszélyeztetettnek tekintettem az átlagtól (30,4) legalább egy szórásegységgel (9,4), míg függőnek az átlagtól legalább két szórásegységgel eltérő pontszámú egyéneket.

Ezt a tesztet a 204 fős minta 99%-a, 202 fő töltötte ki. Ahogy az 1. ábra mutatja, a tesztet kitöltő, Debrecenben tanuló, 12.-es diákok 11%-a (22 fő) a veszélyeztetett, és 7,4%-uk (15 fő) internetfüggő. Tehát majd ötödüknek problémát okoz az internet megfelelő kontroll alatt tartása.

Demetrovics Zsolt és munkatársai (2004) (idézi Koronczi és mtsai. 2010) ugyanezen tesztrel folytatott kutatásokat egy 1037 fős mintán, amely tagjainak átlagéletkora 23,3 év volt. A kutatásba bevont személyek 4,3%-a mutatta a dependens internethasználat jeleit, amely 3%-kal kevesebb, mint a 17,9 éves átlagkorosztályon végzett jelenlegi kutatásaim eredménye. A Demetrovics-féle, valamint a saját kutatásom eredményeinek összevetése alátámasztják az általam ko-

1. ábra

Az internetfüggőség megoszlása a mintán belül (saját ábra)

rábban felvázolt megállapítást, hogy az internetfüggőség prevalenciája magasabb a fiatalabb korosztály körében, amely életkori sajátosságaikkal magyarázható. A kamaszkor időszakában esedékes kortárs szocializáció, valamint identitáskeresés a fiatalokat az internet felé hajtja. Az online szerepjátékok és a közösségi oldalak lehetőséget adnak az egyéneknek arra, hogy a sajátjától nagyon eltérő személyiségjegyeket vegyenek föl. Az interneten sokkal érdekesebbnek, humorosabbnak, közkedveltebbnek érezhetik ezáltal magukat, ami növelheti a virtuális világban töltött idejük mennyiségét. Ezek az oldalak továbbá kiváló lehetőséget nyújtanak az ismerkedésre, új kapcsolatok kialakítására is, amely kapcsolatok ráadásul az anonimitás miatt gyorsabban mélyülhetnek (Koronczai és mtsai 2010). Jelen tényezők növelik a fiatalok internetfüggőségi kockázatát.

A továbbiakban az addiktív internethasználók bemutatására tesztek kísérletet több változó segítségével.

4.2. NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁS

Kutatások alapján (Hoyer és mtsai. 2004) a férfiak gyakrabban válnak függővé, akár alkoholoról, cigarettáról vagy különböző drogokról beszélünk. Ez alól csak a kokain jelent kivételt, ahol a női szenvedélybetegek prevalenciája magasabb értéket mutat. A viselkedéses dependenciák, így a patológiás internethasználat esetében is hasonló trendet jeleznek a témában végzett kutatások; a férfi és nő internetfüggők aránya 4:1.

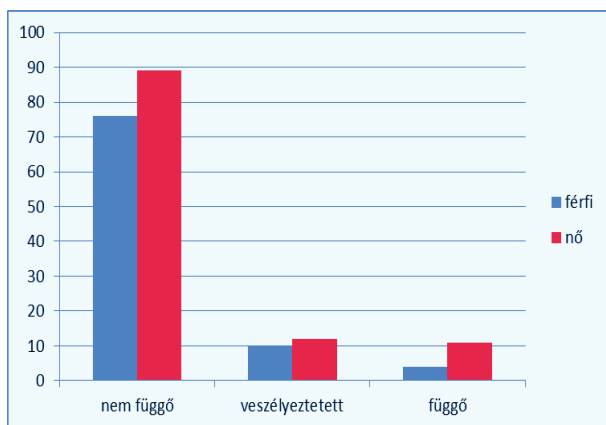
Hipotézisem szerint azonban nem lesz szignifikáns különbség a két nem között, ugyanis míg a fiúk a számítógépes játékok miatt válhatnak leginkább függőkké, addig a lányok a közösségi oldalakon tölthetnek annyi időt, ami már kóros lehet.

Tehát az internet egy olyan komplex felület, amely mindkét nem lelki alkatának megfelelő szegmenst tud kínálni, ezzel is növelve a dependens internethasználatot körükben.

A 2. ábrát megvizsgálva láthatjuk, hogy jelen hipotézisem megdőlt, ugyanis a függők között jelentősen magasabb a lányok száma: 11 lány és 4 fiú mutatja a dependens internethasználat jeleit, tehát az internetfüggő fiatalok háromnegyede lány. Az általam tartott internetfüggőséggel kapcsolatos preventív tréning során a fiatalokkal beszélgetve szinte mindannyian a Facebookot említették mint internetes tevékenységet, amelyet művelnek. Ott beszélnek meg az aznap iskolában történt eseményeket, ott kérdezik meg egymástól a házi feladatot, ott ismerkednek. Ezek a tényezők egy világban önmagát kereső kamasz életében elengedhetetlenek. Ismerkedni kell, tetszeni kell, extrovertálnak, viccesnek kell lenni, mindent meg kell osztani magukról.

A lányoknak a közösségi oldalak plusztartalommal is bírnak, hiszen az oda feltöltött – sok esetben saját magukról, tükörben készített – képek tömkelegével szemléltetik nőiességüket, sikkességüket, és az ezekhez érkezett „like”-ok és kommentek száma csak sikerességüket prezentálja, önbizalmukat növeli. Ezen okból kifolyólag a lányok közötti internetfüggők felülreprezentáltságának okát a közösségi oldalak hegemoniájának terjedésében látom. Állításaimat igazolja, hogy a 15 addiktív internethasználó közül 14-en jelölték meg a Facebookot mint tevékenységet, amelyre az internetet használják. 1 lány volt, aki a kilenc választható tevékenységből csak a közösségi oldalt jelölte meg, és mellette 4 olyan lány fordult még elő, aki facebookozáson kívül csak egy tevékenységet folytat az interneten. A dependens internethasználók harmadánál, valamint a függő internethasználó lányok felénél tehát a Facebook az elsődleges időtöltés, amiért internet elé ülnek.

A veszélyeztetett kategóriában már nincs releváns különbség a két nem között; 10 fiúnak és 12 lánynak kellene jobban odafigyelnie internethasználatára, hogy az nehegy kórossá váljon.

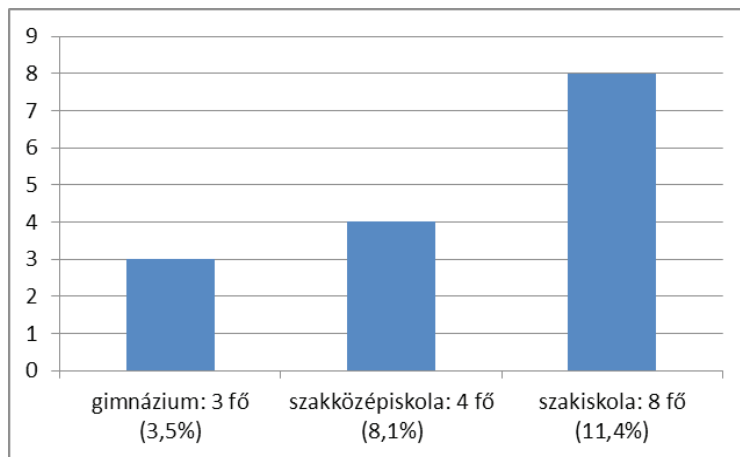
2. ábra

Az internetfüggőség alakulása nemek szerint

4.3. AZ ISKOLÁK SZERINTI MEGOSZLÁS

A következőkben az internetfüggő fiatalokat aszerint kívánom csoportosítani, hogy milyen iskolába járnak.

Mint ismert, a társadalmi helyzet determinálja azt, hogy az egyének milyen iskolába járnak, az iskolaválasztás pedig többek között hatással van a devianciák kialakulására is (Andorka 2001). Ezek miatt a tényezők miatt vélem úgy, hogy az internetfüggő fiatalok között magasabb számban reprezentálják magukat a szakiskolába, mint a gimnáziumba járók.

3. ábra

Az internetfüggők megoszlása iskolák szerint (saját ábra)

A 3. ábrát megvizsgálva láthatjuk, hogy bár az egyes iskolatípusok nem egyenlő elemszámmal voltak jelen a mintában, mégis arányaiban magasabb a dependens internethasználók száma a szakiskolákban a gimnáziumba vagy szakközépiskolába járókhoz képest, tehát az iskola és a devianciák összefüggéseiről szóló hipotézisem bizonyítást nyert.

Ennek oka az, hogy a szakiskolába járó diákok között magasabb az olyan családok aránya, ahol a szülők az alacsony iskolai végzettségük miatt alacsonyabb jövedelemmel is bírnak, így a fiatalok számára nem adják át a tanulás, tudás mint érték fontosságát, hasznosságát. Emiatt ezek a diákok a szabad idejükben nem a különböző ismeretek szerzésével – a gimnáziumba járók 40%-a jelezte, hogy szabad idejét tanulással tölti, ugyanez az arány a szakiskolában 22%-os –, hanem az internettel vannak elfoglalva. Az internet olcsó élményszerzési lehetőséget kínál számukra, hiszen ingyen nézhetnek filmeket, zenéhez juthatnak hozzá, játékok segítségével kikapcsolódhatnak.

Az alacsonyabb társadalmi státuszú egyének körében magasabb a devianciák előfordulásának esélye (Andorka 2001). A fenti folyamatok következtében a szak-

iskolába járó fiatalok újratermelik szüleik társadalmi pozícióját, ezzel is növelve azt, hogy valamelyik szenvedélybetegség csapdájába esnek.

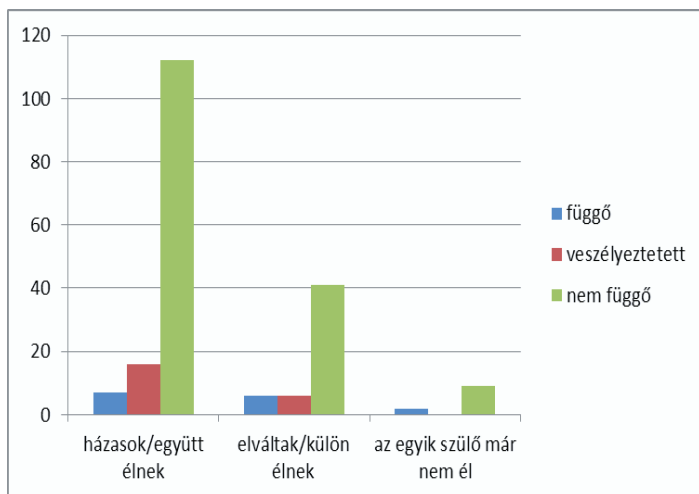
4.4. CSALÁDI HELYZET SZERINTI MEGOSZLÁS

Simons-Morton és mtsai. (idézi Brassai-Pikó 2005) elemzései azt bizonyítják, hogy a deviáns kortársak kockázatonövelő hatással bírnak a különböző deviáns tevékenységek elkezdése, folytatása során, ugyanakkor a szülői kontroll, még ha autoriter szülői gyakorlatról beszélünk is, protektív hatást közvetít a fiatalok káros szenvedélyének kialakulásában.

Dekovi véleménye szerint (idézi Brassai-Pikó 2005) ugyancsak az autoriter beállítódás hasznos a szülők részéről, mivel az szabályozást, rendet hoz a gyerek életébe, ez az egyik legerősebb védőfaktor a devianciák megelőzése során. A szülői „monitoring” ugyanis szignifikánsan csökkenti a szerfogyasztást, valamint más függőségek kialakulási esélyét is.

Fizpatrick (idézi Brassai-Pikó 2005) úgy véli, hogy a nem teljes, egyszülős családokban gyakrabban fordulnak elő szenvedélybetegségek, ugyanis a „hiányos”, kisebb mértékű szülői kontroll növeli a fiatalok veszélyeztetettségét.

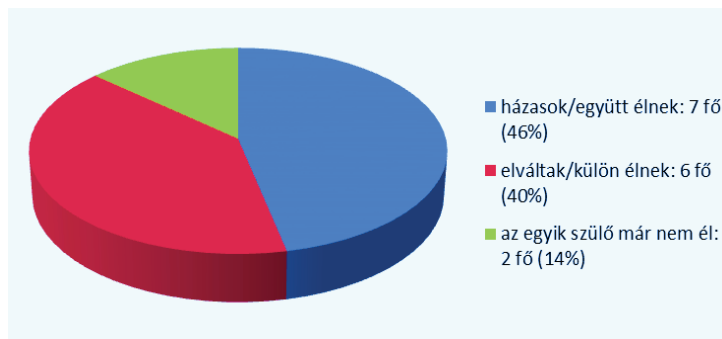
A kutatásom során kapott eredmények Fizpatrick vizsgálatainak hozományát támasztják alá.

4. ábra

Megoszlás a szülők családi állapota szerint (saját ábra)

5. ábra

A szülők családi állapota a dependens internethasználók között (saját ábra)

A 4. és 5. ábrát megvizsgálva láthatjuk, hogy az addiktív internethasználók több mint fele egyszülős családban él, azaz a szüleik elváltak, vagy egyik szülőjük halála miatt féláravá váltak. Az egyszülős családokban a családi, gyermeknevelési terhek nem tudnak megoszlan a szülők között, akikre így több teendő hárul, kevesebb időt tudnak a gyermekeikre szánni emiatt, hiszen mindent nekik kell elintézniük, megoldaniuk.

Az egy főre jutó jövedelem jellemzően alacsonyabb ezekben a családokban, ami nemcsak a szegénység újratermelődését, devianciák kialakulását generálhatja – a korábbiakban említett módon –, hanem arra is késztetheti a gyermekét egyedül nevelő szülőt, hogy több munkát vállaljon azért, hogy ne kelljen nélkülözniük. A munkaidő megnövekedésének következtében azonban tovább csökkenhet a gyermekeire fordítható idő, és ahogy Fitzpatrick elemzéseinek eredményét bemutattam, a csökkenő szülői kontroll növelheti a fiatalok devianciáktól való veszélyeztettségét.

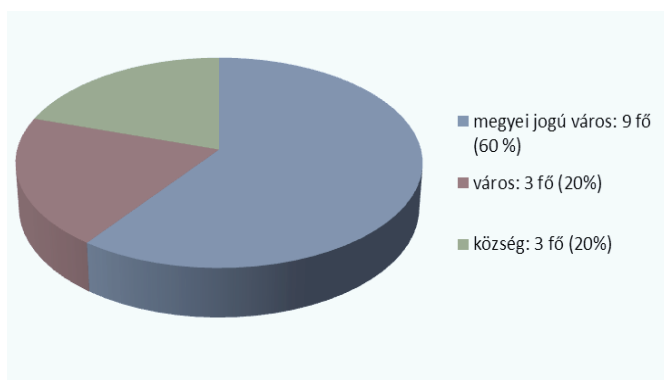
4.5. LAKHELY SZERINTI MEGOSZLÁS

A kutatásba bevont diákok 63,8%-a megyei jogú városban, 23%-uk városban, 13,2%-uk pedig községekben él.

Mint ismeretes, a községekben koncentrálódhat a szegénység, sokan idemenekülnek a városokból a könnyebb megélhetés reményében, azonban ezeken a településeken sokszor nem megfelelő az infrastruktúra kiépítettsége, nincs elég munkahely az ott élők számára, így az ezen okokból felgyülemlett stressz különböző devianciák – főleg alkoholizmus – formájában vezetődhet le. Ezek a települési hátrányok nagymértékben csökkentik a társadalmi integráció esélyeit, hiszen az itt élők a kutatások alapján kevésbé mobilak, így iskolai végzettségük is alacsonyabb, kénytelenek rosszabb minőségű munkákat is elvállalni a boldogulás reményében (Andorka 2001).

Az infrastruktúra kiépítetlensége, az alacsonyabb jövedelmi szint és a mezőgazdasági tevékenységek folyamatos végzése (földművelés, állattartás) miatt – amely tevékenységek erősen strukturálják az emberek napjait – vélem úgy, hogy az internetfüggőség előfordulási esélye a városokban magasabb lesz. Véleményem szerint a kistelepülésekre inkább jellemző az italozó életmód folytatása, amelyet napközben, a földeken vagy akár ebédidőben a helyi vendéglátó-ipari egységbe betérve is lehet végezni.

A 6. ábra eredményei is a hipotézisem támasztják alá: az internetfüggőség prevalenciája magasabb a megyei jogú városban élők körében. Ennek oka a városi kapcsolatok elszemélytelenedésében, a helyi, megtartó közösségek gyengülésében keresendő. A kistelepüléseken ez a folyamat lassabban indult be, ott a lokális közösségek erősebbek, mint a városokban, a szomszédok figyelnek egymásra, gyakran találkoznak, beszélgetnek, akár együtt is italoznak.

6. ábra

Internetaddikció megoszlása lakhely szerint (saját ábra)

Az eddigiekben a legfontosabb szociodemográfiai változók mentén igyekeztem bemutatni az addiktív internethasználók megoszlását a mintámon belül.

5. Összegzés

Dolgozatomban az elmúlt évtized legfontosabb társadalmi változásai: az ifjúsági korszakváltás, a globalizáció és az individualizáció következményeinek ábrázolásával bemutattam azt, hogy hogyan válhatott az internet devianciává, függőséggé. Az individualizáció, a fiatalokat közvetlenül kontrolláló intézmények, lokális közösségek gyengülésének és a hálózatiság terjedésének következtében a fiatalok egyre több időt töltenek a számítógép, illetve internet előtt, akik ráadásul az életkori sajátosságaik miatt különösen veszélyeztetett helyzetben vannak az internetaddikció szempontjából.

Kutatások (Koronczay és mtsai. 2010) szerint az internetfüggőség prevalenciája magasabb a kiskorú, fiatal felnőtt korosztály körében. Az önmagukat kereső, kortársaiknak megfelelni akaró tizenéves generáció számára kedvez az internet nyújtotta anonimitás, a közösségi oldalak, a számítógépes játékok konstruálta világ, amelyben olyan személyiségjegyeket vehetnek fel, amivel az életben nem rendelkeznek, és az ismerkedéstől való szorongásuk is csökkenhet.

Saját vizsgálatom elvégzéséhez az adatokat az általam önkénteskedő kérdőív segítségével lekérdezett fiatalok szolgáltatták. A vizsgálatomba egy debreceni gimnázium, szakközépiskola, valamint szakiskola 12. osztályos diákjait vontam be, összesen 204 főt. A minta a nemek változójára nézve reprezentatív. A kérdőívekben a szociodemográfiai változókon túl a fiatalok internetezési szokásait vizsgáltam, valamint Demetrovics Zsolt és munkatársai (2004) Problémás Internethasználat Kérdőívének segítségével felmértem az internetfüggőséget is körükben.

Vizsgálataim alapján a tanulók 7,4%-a internetfüggő, továbbá 11%-uk a veszélyeztetett kategóriába tartozik, azaz kb. ötödüknek problémás az internet megfelelő kontroll alatt tartása. A legvesélyeztetettebbek közé a megyei jogú városban élő, egyszülős családban nevelkedő, szakiskolába járó lányok tartoznak, akik szabad idejüket a Facebookon töltik.

Összefoglalóan megállapíthatom, hogy vizsgálataim rámutattak a probléma relevanciájára, hiszen minden ötödik fiatalról elmondható, hogy függő az internettől, vagy veszélyeztetve van általa. De hogyan tovább? Úgy vélem, hogy szociális munkásként, illetve szociálpolitikusként nem elég a probléma fontosságának alátámasztása, hanem a megoldási lehetőségek kidolgozása is feladatunk, így a prevenció és korrekció lehetőségét is biztosítani kell.

Ahogy a dolgozatomban elején hangsúlyoztam, az iskolai prevenció során a mai napig elsődlegesen a szerhasználatos függőségek megelőzésére koncentrálnak, a viselkedési függőségekkel kapcsolatos programok hiányoznak (Demetrovics 2008). Az általam kidolgozott és ez idáig 54 osztályban alkalmazott játék- és internetfüggőséggel kapcsolatos prevenciós foglalkozásom sikere bizonyítja, hogy ezekre az alkalmakra szükség lenne az oktatási intézményekben.

Azonban a prevenció túl szükséges olyan intézmények létrehozása is, ahol a függővé vált fiataloknak nyújthatnak szakszerű segítséget professzionális segítők. Szükség lenne például az Anonim Alkoholisták vagy a GA (Gamblers Anonymus – Névtelen Szerencsejátékosok) mintájára szerveződő önszorgató csoportokra is, ahol egymást erősítve, egymás példáján okulva egymástól kaphatnak segítséget az adiktív internethasználók.

Mind a prevenció, mind a korrekció esetében lényeges lenne az iskolákba kihegyezett iskolai szociális munkások szerepe, akik akár megelőző foglalkozásokkal, akár egyéni tanácsadással, vagy a probléma kezelése szempontjából adekvát intézmények megkeresésével támogathatják a fiatalokat, de délutáni közösségfejlesztő rendezvények megszervezésével a szabad idő hasznos eltöltését is segíthetik.

Ezen intézkedések együttesen segíthetik a probléma hatékony és hosszú távú kezelését.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (2001): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernítésbe*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Brassai László–Pikó Bettina (2005): *Szerhasználat és családi tényezők vizsgálata középiskolásoknál*. Addiktológia. 2005/1. 5–26.
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat–Infonia, Budapest.
- Demetrovics Zsolt–Szeredi Beatrix–Nyikos Emese (2004): *A Problémás Internet-használat Kérdőív bemutatása*. Psychiatria Hungarica 2004/2. 141–160.
- Demetrovics Zsolt (2007): *Az addikciók spektruma*. In: *Az addiktológia alapjai I*. 27–46.
- Demetrovics Zsolt (2008): *Szerencsejáték és kóros szerencsejáték Magyarországon*. Psychiatria Hungarica. 2008/23. 336–348.
- Demetrovics Zsolt–Koronczay Beatrix (2010): *Az internet árnyoldala: problémák és függőség*. Oktatás, informatika. 2010/1–2. 44–51.
- Fábián Zsolt (2000): *Az internet: a viselkedési addikciók új formája?* Psychiatria Hungarica. 2000/2. 208–213.
- Galán Anita (2012): *Játék vagy függőség? A játékszenvedély veszélyeztette ifjúság*. Metszetek. 2012/1. 85–96.
- Gábor Kálmán–Kabai Imre–Matiscsák Attila (2003): *Az információs társadalom és az ifjúság*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Gábor Kálmán (1995): *Az ifjúságkutatás irányjai a kilencvenes években*. Educatio 1995/2. 191–207.
- Gerevich József (2000): *Az addiktológia spektruma*. In: Németh Attila – Gerevich József (2000) (szerk.): *Addikciók*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 9–18.
- Hoyer Mária–Pillók Péter–Fábián Zsolt–Ritter Andrea (2004): *Felmérés a magyarországi internet-használatról. Gender vonatkozások*. Addiktológia. 2004/4. 555–573.
- <https://bet.szerencsejatek.hu/Info/html/kj.pdf> (letöltés ideje: 2009. 12. 28.)
- <http://www.hwsz.hu/hirek/48134/okostelefon-piac-samsung-apple-nokia-sony-ericsson-htc-rim-lg-idc.html> (utolsó letöltés: 2013. 01. 05.)
- <http://www.origomediagroup.hu/kutatas/az-internetezok-tobbsege-mar-tobb-idot-tolt-a-vilaghalon-mint-a-teve-elott-.html> (utolsó letöltés: 2013. 01. 02.)
- <http://blog.fps.hu/post/34183735827/mobil-web-strategia-responsive-ress> (utolsó letöltés: 2013. 01. 06.)
- Koronczai Beatrix–Demetrovics Zsolt–Kun Bernadette (2010): *Internetfüggőség és problémás internethasználat*. In: *Az addiktológia alapjai IV*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 253–283.
- Lakatos Mária (szerk.) (1993): *Szerencsejáték szenvedélybetegség*. Szerencsejáték Felügyelet, Budapest.

- Ranschburg Jenő (2010): *Mélységből kiáltok. Depresszió, öngyilkosság és kábító-szer a serdülőkorban*. Saxum, Budapest.
- Statisztikai Tükör (2012): V/96. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/tav/tav21209.pdf>
- Szathmáry Zoltán (2011): *Az információs társadalom és egyes devianciái*. Zempléni Múzsá. 2011/2. http://www.zemplenimuzsa.hu/11_2/szathm.htm
- Tari Annamária (2011): *Z generáció*. Tericum, Budapest.

Alteritätskonstruktionen in Max Zweigs *Medea in Prag*

Das Ziel der vorliegenden Arbeit besteht darin, anhand kulturwissenschaftlicher Theorien das Phänomen und die Konstruktion der Fremdheit im Drama von Max Zweig darzustellen. *Medea in Prag* ist zu diesem Ziel maximal geeignet, weil im Mittelpunkt der Geschichte die schwarze Berberin Leila und ihre unüberbrückbare Fremdheit gegenüber den Tschechen stehen. Dieses literarische Werk schafft trotz ihrer Fiktionalität die Möglichkeit, reale Phänomene darzustellen und zu analysieren. Max Zweig (1892 Prossnitz- 1992 Jerusalem) war ein deutsch-jüdischer Schriftsteller, der die Verfolgung in den 30-en Jahren in Deutschland selbst erfahren hat. Im Drama werden durch die Interaktionen der Figuren die Kommunikationsfehler und -verrutschen reflektiert, woraus man auf weitere Alteritäts- bzw. Identitätskonstruktionen folgern kann. Max Zweig wollte mit der Bearbeitung und dadurch der Aktualisierung des ursprünglich griechischen Dramas *Medea* von Euripides eine Kritik an die totalitären Gesellschaften und an ihr Fremdenbild üben. Der Autor beschäftigt sich aber in seinem Werk authentisch und ausführlich nicht nur mit der Problematik der totalitären Regime wie Nationalsozialismus oder Kommunismus, sondern – und in dieser Arbeit soll der Schwerpunkt auf diesen Aspekt gelegt werden – er nimmt die Erscheinung der Fremdheit und des Fremdenhasses unter die Lupe. Bei Max Zweig ist die Thematisierung des Fremden als Jüdisches, Orientalisches, Zigeunerhaftes starkbetont, die alle in den Augen der „hochzivilisierten“ Menschen zu einer Einheit verschmelzen. Der Autor übt Kritik nicht nur an die diktatorischen Staatsysteme, sondern eigentlich auch an alle „modernen“ Staaten und dadurch an seine Bürger. Nach der Meinung von Norbert Fuerst könnte der im Drama vorgestellte Staat jeder moderne Staat sein, der von seinen Bürgern Opfer verlangt, ohne viel dafür zurückzugeben.¹

„Mit *Medea in Prag* schuf Zweig ein Stück, das alle sozialen, politischen und individuellen Mechanismen von Fremdenhass und Nationalismus aufzeigt.“² Um auf das Drama ständig reflektieren zu können, soll hier eine kurze Zusammenfas-

¹ FUERST, Norbert: *Das Dramenwerk Max Zweigs*. Klagenfurt: Heyn 1986, S. 72.

² REICHMANN, Eva: *Ein brisantes Stück über Fremdenfeindlichkeit und Nationalsozialismus. Zweigs Medea in Prag*. In: REICHMANN, Eva (Hg.): *Max Zweig. Kritische Betrachtungen*. St. Ingbert: Röhrig 1995, S. 295.

sung der Handlung dargestellt werden. Es ist wegen der allgemeinen Unbekanntheit dieses Werks auch notwendig.

Es ist das Jahr 1948, drei Jahre nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs in Tschechien. Prokop kehrt sich nach 9 Jahren wieder nach Hause zu seinen Verwandten in Prag zurück. Im ersten Akt erzählt er seine Geschichte. Er trat am Anfang des Krieges freiwillig der Armee bei, um gegen die Deutschen seinen Staat verteidigen zu können. Er wurde aber gefangen und sogar in Afrika hingerichtet. Dank des Glücks und „Räubernde[r] Beduinen, die das Schlachtfeld durchstreiften“³ hat er es überlebt. Leila, „die Tochter eines hochangesehenen Scheichs“⁴, pflegte ihn gesund. Prokop heiratete sie, sie gründeten eine Familie mit zwei Kindern und er übertrat sogar zum Islam. Er blieb bei dem Wüstenstamm und schrieb auch ein Buch über sie. Er hatte später aber Heimweh und kehrte sich deshalb mit seiner Familie zurück.

Doch in Tschechien veränderte sich vieles. Die Verwandten freuten sich nicht, dass Prokop „eine Negerin“⁵ heiratete und das erste Treffen Leilas mit dem Onkel Klement, Tante Božena und Cousin Zdenka gelang auch nicht gut. Am Ende der Szene sagt Klement: „Die Afrikanerin und ihr Mann kommen mir nicht mehr ins Haus.“⁶ Prokop versucht danach Arbeit zu finden, doch wegen der großen Bürokratie und Gesetze des Staates schafft er es nicht. Inzwischen verstärkt sich wieder seine Liebe gegenüber Zdenka und entfremdet sich von Leila. Zdenka bringt vom Anfang an freundschaftliche Gefühle entgegen Leila. Als sie es versucht, sich zu assimilieren und eine gute Tschechin zu werden, hilft Zdenka ihr viel. Zdenka gewinnt auch die Liebe der Kinder durch Geschenke und empfiehlt den Eltern, sie in einem Heim unterzubringen, wo die Kinder sich leichter assimilieren können.

Nachdem Leila viele Demütigungen wegen ihrer Herkunft ertragen sollte (wurde sogar mit einem Dieb verdächtigt) und es bemerkte, dass ihr Mann sie nicht mehr liebt und der Staat sie ausweist, will sie auch nach Hause zurückkehren. Aber nur mit den Kindern, die als sie ihre Mutter nach einigen Wochen wiedersahen, Angst vor ihr hatten, betrachteten sie als „Fremde“ und benutzten sogar die von Tschechen vorher oft benutzten „Zigeuner“ und „Jude“ Schimpfnamen auch. Als Leila sah, wie sich ihre Kinder im Heim veränderten und sie nicht mehr für ihre Mutter halten, zerbrach und tötete beide mit einem Messer. Ihr Argument war das folgende: „Ich habe sie davor bewahrt, zu werden, wie ihr seid.“⁷

Die folgende Untersuchung zielt auf eine Analyse der semantischen Konstruktionen von Alterität, Andersheit, Fremdheit, Bedrohung und Identität.

Die Protagonistin Leila, die im Drama die Fremdheit an sich repräsentiert, wusste genau, dass ihr Tschechien anders und fremd wird, doch hatte sie Hoff-

³ REICHMANN, Eva (Hg.): *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 64.

⁴ Ebd. S. 68.

⁵ Ebd. S. 67.

⁶ Ebd. S. 75.

⁷ Ebd. S.128.

nungen, weil sie diese Erfahrung des neuen Lebens als Chance betrachtete. Sie lernte die Sprache und die Kultur durch Prokop kennen, damit sie die Distanz und den Unterschied auf den Mindestwert reduziert.

Wenn man die Andersheit und Fremdheit erfährt, soll nach Vera und Ansgar Nünning's bekannter Definition nicht unbedingt nur mit den Gefahren rechnen, sondern – und vor allem – mit Chancen⁸. Diese Erkenntnis kann man später in Analogie zu Sprach-, Lebens-, Kultur-, oder Fremdwissen beurteilen.

Im Drama war die Welt in Tschechien aber für Prokop selbst fremd. Er verfügte über anderen Fremdheitsgrad vor seiner Abfahrt, als nach seiner Heimkehr. In Bernhard Waldenfels' *Topographie des Fremden* wird beschrieben, dass „[w]ährend der Auswanderer oder Vertriebene in eine fremde Heimwelt gerät, in der er sich *noch nicht* auskennt, gerät der Heimkehrer in seine eigene, inzwischen fremd gewordene Heimwelt, in der er sich *nicht mehr* auskennt.“⁹ Prokop war auch selbst überrascht, als er zu Hause ankam, wie sich die Welt, die er früher so gut kannte und liebte, veränderte. Nach 9 Jahren wurde er auch ein Fremder. Tante Bozena sagte auch über ihn: „Und so fremd hat er gesprochen. So förmlich!“¹⁰

Ihm gelingt es trotzdem, seine Distanz und seine Fremdheit, wenn auch nicht ganz, doch sehr stark zu minimalisieren. Es ist sogar den Kindern im Heim gelungen, sich zu assimilieren, was eigentlich das Ziel der Gesellschaft war. Die einzige Person, die es nicht schafft, ist Leila.

Sie war der Opfer der Vorurteile und Stereotypen. Klement hat Angst vor ihr und stellt sie gegenüber sogar dem ganzen Staat als er sagt: „Sie ist eine Fremde. Sie kann uns nicht lieben; sie hasst uns vielleicht. Und sie ist hochintelligent. Solche sind geradezu vorbestimmt für dunkle Dienste.“¹¹ Woher stammt diese Angst? Klement sagt einmal auch: „Ich habe doch oft gelesen, dass solche Primitive alle Fremden hassen“¹².

Er hat Angst davor, dass Leila ihm und seinem beliebten Staat (mit dem er sich identifizierte) Gefahr bedeutet, aber sein Misstrauen stammt eigentlich nicht von Leila her, sondern von ihm selbst. Die Differenztheorien des Postkolonialismus weisen darauf hin, dass das Fremde nicht das Andere (von uns Abweichende) bezeichnet, sondern *das aufgefasste Andere*¹³. Alfred Schütz geht davon aus, dass

⁸ NÜNNING, Ansgar/NÜNNING, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003, S. 281.

⁹ WALDENFELS, Bernhard: *Topographie des Fremden*. Studien zur Phänomenologie des Fremden I. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1997, S. 40.

¹⁰ REICHMANN, Eva (Hg.): *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 60.

¹¹ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 101.

¹² Ebd. S. 65.

¹³ Vgl. KRUSCHE, Dietrich: *Literatur und Fremde. Zur Hermeneutik kulturräumlicher Distanz*. München: Iudicium 1985./ MECKLENBURG, Norbert: *Über kulturelle und poetische Alterität*. In: WIERLACHER Alois (Hg.): *Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik*. München, Iudicium 1987./ SCHEIFFELE, Eberhard: *Affinität und Abhebung. Zum Problem der Voraussetzungen interkulturellen Versehens*. In: Wierlacher 1985./ WEINRICH, Harald: *Fremdsprachen als fremde Sprachen*. (1985) In: Wierlacher 1985.

alle Bemühungen um das Andere als Fremde zu erfassen, beruhen eigentlich *auf Akten des Selbstverstehens*, ist also als *Selbstausslegung* zu begreifen. Die umgekehrte Feststellung ist aber auch gültig, weil „[d]as Verstehen unseres Selbst auf Akten unseres Verstehens Anderer [beruht].“¹⁴

Diese Theorie über die Umkehrung der sogenannten „Bedrohungsrichtungen“ taucht auch bei Sigmund Freud eindeutig auf, als er über das Unbewusstsein spricht. Er behauptet: „Unheimlich nennt man Alles, was im Geheimnis, im Verborgenen... bleiben sollte und hervorgetreten ist.“¹⁵ Die Wiederkehr des Verdrängten erscheint dann in Form von Angst und von Unheimlichkeit. Das Unheimliche ist aber auf keinen Fall etwas Neues oder Fremdes, sondern das dem Seelenleben von alters her Vertrautes, das ihm nur durch den Prozess der Verdrängung entfremdet worden ist und tritt unter bestimmten Bedingungen wieder hervor.

Im Zweigs Drama ist die irritierend oder bedrohlich Empfundene eine schwarze Frau, Leila. Ihre Tragödie besteht darin, dass alle Figuren, die in ihrer Umgebung sind, ihre Ängste auf sie projizieren. Sie gestaltet also all ihre Ängste und so wird sie dadurch auch ständig damit konfrontiert. Leila kann es nicht lange ertragen und am Ende nimmt sie sogar die von ihr erwarteten Verhaltensweisen an sich an und wird die Barbarin, für die sie von Tschechen immer gehalten wurde, die dann sogar ihre Kinder tötet.

Um das Fremde verstehen zu können, muss man sich selbst verstehen, das Problem ist aber, dass man sich selber nur durch die Erfahrung des Fremden erfassen kann. Dieses Paradox wird bei Waldenfels noch komplizierter, der behauptet, dass das Fremde, dadurch, dass man es erfährt und auf seinen Horizont bringt, aufhört, fremd zu sein.¹⁶ An Freuds Theorie anknüpfend lassen sich Waldenfels' Gedanken verstehen und verwenden: „Wüßte ich, worüber ich staune, oder wovor ich mich ängstige, so würden Staunen und Angst verschwinden wie ein Phantom.“¹⁷

Homi K. Bhabha untersucht die Frage der Identität in der Umgebung des Kolonialismus, der auch als Kulisse zum Zweigs Drama dient, in der die Figur der Barbarin, Leila konstruiert und dargestellt wird. Nach Bhabha können Subjekte nicht auf eine ethnische Position festgelegt werden, sondern als Überschreitung jener verschiedenen Teilaspekte der divergierenden ethnischen, klassen- oder geschlechtsspezifischen Zugehörigkeiten begriffen werden, die nur als Verknötung die kulturelle Identität des Individuums ausmachen. Nach seiner Ansicht beginnt das Subjekt erst durch die Annahme der von außen an es herangetragenen kulturellen Gesetzen als gesellschaftliches Wesen zu existieren.¹⁸

¹⁴ NÜNNING, Ansgar/NÜNNING, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. 2003, S. 284.

¹⁵ KRISTEVA, Julia: *Fremde sind wir uns selbst*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1990. S. 199.

¹⁶ WALDENFELS: *Topographie des Fremden*. Studien zur Phänomenologie des Fremden I. 1997, S. 208.

¹⁷ Ebd., S. 44.

¹⁸ BHABHA, *Die Verortung der Kultur*. 2000. S. 9.

Im postkolonialen Text wird die Identität mit ihrer Differenz, mit ihrem Anderen konfrontiert. Diese Gedankenweise wurzelt in der Überzeugung der hierarchisierten Darstellung der Kulturen. Ganz oben in der Hierarchie sind die weißen, christlichen Europäer und auf den niedrigeren Stufen ist der Rest der Menschheit. Im Drama von Max Zweig sind die Tschechen und unter ihnen erstens Klement fest überzeugt, dass sie in der Hierarchie ganz oben stehen und ihrer Meinung nach ist Leila wegen ihrer Herkunft irgendwo weit unten.

Am Anfang der Geschichte versucht sich Leila an die tschechischen Normen anzupassen. Sie möchte eine gute tschechische Frau von Prokop werden, sich integrieren und von der Gesellschaft aufgenommen werden. Als Muster dient für sie Zdenka, weil sie das Ideal der guten Tschechin verkörpert. Nach der Ansicht von Bhabha ist in der Umgebung des Kolonialismus das Verhältnis der „Schwarzen“ zu Weißen nicht ein einfaches „Ich selbst“ und „das Andere“, sondern irgendwie ist eine „Andersheit des Selbst“ herausgebildet. Diese koloniale Beziehung entsteht wegen des Begehrens des Subjekts¹⁹. Das Subjekt möchte sich mit den „Weißen“, mit den Siegern identifizieren. Das Spiel mit den vorgegebenen Identitätsmustern, das Mimikry scheitert aber, indem Leila die Anpassung an die tschechische Gesellschaft in extenso nie in Erfüllung bringen kann.

Prokop stellt im Drama für Leila in Afrika einen Staat, eine Nation und eine Gemeinschaft dar, die nicht existieren. Leila hatte also früher wegen Prokop andere Vorstellungen über Tschechien: „Wir haben drüben keinen Staat. Du hast mir erklärt, dass der Staat die Gesamtheit alle Bürger ist, die durch ihre Vertreter für den Schutz und das Wohl der Einzelnen sorgt.“²⁰ In Prag haben sie aber andere Erfahrungen. Hier herrschen die Bürokratie, die Papiere und Erlaubnisse. Es gibt eine Reihe von Voraussetzungen, die Prokop, um eine Arbeit bekommen zu können, erledigen soll. Man braucht zuerst eine Arbeitserlaubnis, dazu braucht man aber ein Staatsbürgerzeugnis, wozu ein Loyalitätszeugnis nötig ist, dazu braucht man aber ein Militärzeugnis, wo es festgestellt wird, dass Prokop für das Land gekämpft hat.

Leila vergleicht oft ihr Heimatland mit Tschechien. Sie versteht nicht, warum es so viele Gesetze gibt, die ihr Leben nur beschweren. „Auch bei uns gibt's Gesetze. Sogar sehr strenge, um die Ordnung zu schützen und Verbrechen zu strafen. Wozu sind diese Gesetze?“²¹ Leila sieht, wie eindeutig in Tschechien ein autoritäres Regime herrscht, welches das Individuum nicht achtet und die Menschen zu Staatssklaven erniedrigt.²² Das Problem ist also, dass Leila sich leicht von Tschechen distanzieren kann (und vielleicht will auch), was dann Prokop nicht kann

¹⁹ Ebd. S. 65.

²⁰ REICHMANN: Max Zweig: Dramen. Hamburg: Igel 2010, S. 79.

²¹ Ebd. S. 79.

²² MEHLMANN, Israel: Max Zweig. Der Dramatiker. In: BENYOETZ, Elazar (Hg.): Max Zweig. Der Generalsekretär und andere Dramen. Tel Aviv 1979, S. 251.

(und wahrscheinlich will auch nicht). Dazu sind die Gedanken von Bhabha hervorzuheben:

„Ein Subjekt, das die Notwendigkeit von symbolischen Fiktionen, die um Verortung in einer Nation, einer Gemeinschaft oder einer globalen intersubjektiven Vernetzung kreisen, gerade darin ernst nimmt, dass es diese stets als Fiktionen handelt und demzufolge die eigenen Identitäten in Bezug auf die symbolische Anrufung, die an es von diesen sinnstiftenden Fiktionen herangetragen werden, immer mit einer gewissen ironischen Distanz, mit einer Selbstspaltung oder Selbstdoppelung, aushandelt.“²³

Die erwähnten „symbolischen Fiktionen“ sind aber bei Prokop sehr gut beobachtbar. Diese kommen natürlich weit von Heimatland verstärkt vor. Das sieht man bei der Erzählung seiner Geschichte und des Grundes der Heimkehr:

„Eine Karawane, die nach der Nordküste gezogen war, brachte eines Tages ein Grammophon und einen Stapel Schallplatten nach der Oase. Unter den Platten war die „Moldau“ von Smetana. Da wurde alles in mir wieder lebendig: unser weites, welliges böhmisches Land. Die langgestreckten, von blühenden Pflaumen- und Kirschbäumen umsäumten Dorfzeilen. Die Kirschweihen mit den farbigen Trachtentänzen und der gellenden Blechmusik. Die umbuschten Flußläufe, die Hochwälder und blauen Hügelzüge. Die steinerne Krone des Hradschin über dem königlichen Prag.“²⁴

Dieses für ideal konstruierte Bild über das Land sieht Leila aber nicht. Sie sagt: „Kein Himmel über uns. Keine Erde unter uns. Keine Sonne, keine Sterne im Himmel. Es ist trüb und grau. Nur Dunst, Rauch und Nebel“²⁵.

All nach diesen lässt es sich also behaupten, dass das kulturell Eigene und das kulturell Fremde keine Kontrastphänomene, sondern wechselseitige Bezugsgrößen sind.²⁶ Das Fremde ist keine Eigenschaft des Bedrohlichen, Fernen, Ausländischen, Nichteigenen usw., sondern ein Verhältnis, in dem ein Subjekt zum Gegenstand seiner Erfahrung und Erkenntnis steht.²⁷ Mit Aleida und Jan Assmans Worten ist die Fremdheit also eine relationale Größe, die je von Situationen abhängt.²⁸

Zur thematischen Analyse der Fremdheitskonstruktionen im Drama von Max Zweig *Medea in Prag* gehört auch die Problematik des Rassismus. Nach Stuart Hall sind im Rassismus „körperliche Merkmale als Bedeutungsträger, die als Zei-

²³ BHABHA: *Die Verortung der Kultur*. Vorwort von Elisabeth Bronfen. 2000, S. 13.

²⁴ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 66.

²⁵ Ebd. S. 71.

²⁶ NÜNNING, Ansgar/NÜNNING, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. 2003, S. 292.

²⁷ KRUSCHE, Dietrich/WIERLACHER, Alois: *Hermeneutik der Fremde*. In: NÜNNING, Ansgar/NÜNNING, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. 2003, S. 284.

²⁸ BAUSINGER, Hermann: *Kultur kontrastiv- Exotismus und interkulturelle Kommunikation*. In: NÜNNING, Ansgar/NÜNNING, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003, S. 285.

chen innerhalb eines Diskurses der Differenz [funktionieren]“²⁹. Dadurch entstehe ein binär aufgebautes Klassifikationssystem, das die selbstbeschreibenden Attribute über die des ‚Anderen‘ stellt. Diese Art von binärer Spaltung hat die Aufgabe „Identität zu produzieren und Identifikationen abzusichern“³⁰. Durch die Stereotypisierung des ‚Anderen‘ wirkt die eigene Gemeinschaft wie eine homogene Gruppe in die (sprachlich, sozial, religiös, kulturell etc.) andere nicht hineinpassen. Auf diese Weise erfolgt die Konstruktion des ‚Anderen‘ und der eigenen Identität.

Waldenfels stellt auch die Frage, wohin wir eigentlich die Normalität stellen? In die eigene Welt oder in die Welt der Anderen? Leila konnte es lange nicht entscheiden, sie wusste nicht, woran sie glauben sollte – ob ihre berberische Identität „falsch“ war und die Tschechen haben „recht“, oder umgekehrt. Ihre Tragödie war, dass ihr die Möglichkeit der Integration nicht gegeben war: Sie konnte ihre berberische Identität nicht behalten und als zweite Identität die Tschechische aufnehmen: Sie musste wählen. Wegen Prokop wollte sie zuerst noch eine Tschechin sein – später sah aber, dass es keinen Sinn hat, weil Prokop es selbst nicht will. Sie war ihm nur zwischen den Wüsten eine attraktive Frau. Die Veränderung der Gefühle und Gedanken von Prokop ist im Drama beobachtbar: Er sagt: „Dort, unter den ungezähmten Frauen der Wüste, erschien sie mir wie eine Hochgesittete. Hier fang ich an, in ihr die Wilde zu sehen.“³¹ Er passt sich also an seine Umgebung an und im Laufe der Zeit betrachtet Leila immer mehr erst als eine Barbarin. Er sieht alles mit den Augen der Anderen, was das Aufgeben seiner Individualität und Persönlichkeit bedeutet. Er mystifiziert Leila und beschreibt sie als etwas Unheimliches, Angsteinflößendes und als Frau, deren Verlockungen er damals nicht entziehen konnte.³² Die Menge der ungelösten Probleme verstärken nur seinen Verfremdungsprozess von Leila und akzeleriert die Näherung zu Zdenka. Er verfügt aber über ein starkes Pflichtbewusstsein, weshalb er Leila nicht verlässt. Leila spürt aber, dass es nicht mehr um Liebe, sondern um Pflicht geht und sagt: Um die Schwierigkeiten „zu ertragen genügt nicht eine kalte Pflicht“.³³ Klement appelliert ihm auch auf sein Pflichtbewusstsein, nun gegenüber dem Staat. Prokop nimmt diese Argumentation gern an und entscheidet sich für das neue System.

Die rassistische Denkweise im Text wird durch die Bürger veranschaulicht und konstruiert. Zdenka ist die einzige Figur, die sich von Anfang an Leilas Sitten anpasst. Sie will ihr helfen, damit Leila möglichst schnell assimilieren kann. Zygmund Baumann meint, dass es ein typisches Merkmal ist, dass die Kultur, die

²⁹ STUART, Hall: *Rassismus als ideologischer Diskurs*. In: *Argument*. Hamburg: Argument 1989, S. 913.

³⁰ Ebd. S. 914.

³¹ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 94.

³² REICHMANN: *Max Zweig. Kritische Betrachtungen* 1995, S. 379.

³³ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 116.

von der fremden die Anpassung fordert, diese auch die minderwertige erachtet.³⁴ Zdenka selber sagt über die Kinder: „Ich habe sie auf der Straße beobachtet. Sie sind kleine wilde. Wir müssen sie humanisieren.“³⁵ Durch ihre Hilfe für Leila wird im Drama eine rassistische Denkweise ausgedrückt, nämlich: Sie gilt als Muster einer zivilisierten Frau für Leila. Das bemerkt natürlich auch Leila und es ist auch kein Zufall, dass ihre Sympathie für Zdenka später in Eifersucht umkehrt. Sie erkennt, dass Zdenka ihr ein unerreichbares Muster ist. Sie merkt es auch, dass Prokop sich von ihr entfernt und an Zdenka nähert. Am Ende des dritten Aktes bricht sie aus und wirft ihr die folgenden Sätze vor: „Ja und du, Schwesterchen, so rein, so weiß, dass ich neben dir schwarz wie das Verbrechen erscheine! So sicher – sicher darin, einen fremden Mann zu verlocken und dir den Weg gradaus ins Bett einer anderen zu bahnen!“³⁶ Zdenka sagt ihr am Ende des vierten Aktes: „Du bleibst immer, was du im Innersten bist“³⁷.

Die Kinder (Omar, 6 und Amin, 4) werden im Heim völlig „humanisiert“. Sie haben sich auch die aggressive Feindlichkeit und die Mentalität des Fremdenhasses angeeignet. Zur Tragödie führt also die Veränderung der Einstellung der Kinder zu ihrer eigenen Identität und gegenüber ihrer eigenen Herkunft und derer Vertreter: Leila.

Am Anfang werden die Kinder noch stark von ihrer Amme Farida beeindruckt und meinen von den Tschechen, dass sie „ein böses und feiges Volk“³⁸ sind. Sie haben am Anfang also noch ein starkes berberisches Selbstbewusstsein. Omar sagt, „[i]ch bin kein Tscheche! Ich bin ein Senussi!“³⁹ Sie haben auf der Straße Angst vor der unbekannten Welt. Amin hält die Autobusse für wilde Tiere, in deren Bauch Menschen sind. Sie erzählten ihrer Mutter, wie sich die Prager Buben gegenüber ihnen verhalten haben: „Sie haben uns wieder Juden geschimpft. Dann rufen sie noch ein Wort, das ich nicht verstehe. Was sind das: Zigeuner?“⁴⁰ Leila liebt die Kinder sehr und versucht ihnen zu erklären, dass nicht alle Tschechen böse sind. „Es gibt gute Tschechen und böse Tschechen. Es gibt auch gute und böse Senussi.“⁴¹

Als Zdenka vorwirft, dass die Kinder in das Heim gehen sollten, verwahrt sich Leila eindeutig dagegen. Zdenka kann sie nur mit dem Argument überzeugen, dass sie es wegen der Liebe zu ihnen lassen soll: „Weil du sie liebst, wirst du nichts anderes wollen als ihr Wohl. Auch dann, wenn du selbst ein schweres Op-

³⁴ BAUMANN, Zygmund: *Moderne und Ambivalenz*. In: BIELEFELD, Uli (Hg.): *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der alten Welt*. Hamburg: Junius 1992, S. 23-50.

³⁵ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 84.

³⁶ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 105.

³⁷ Ebd. S. 83.

³⁸ Ebd. S. 77.

³⁹ Ebd. S. 77.

⁴⁰ Ebd. S. 76.

⁴¹ Ebd. S. 77.

fer dafür bringen musst. Sonst wäre es Eigenliebe.“⁴² Leila hofft bestimmt, dass sie mit dieser Entscheidung das Leben ihrer Kinder erleichtern kann. Sie weiß in diesem Moment noch nicht, dass sie bald aus dem Land ausgewiesen wird. Am Ende will Prokop nicht zulassen, dass Leila die Kinder mitnimmt. Er sagt: „Ich möchte nicht, dass du und diese fürchterliche Farida sie zu dumpfem Aberglauben erzieht. Meine Kinder sollen zu aufgeklärten Menschen herangebildet werden.“⁴³ In diesem Satz kann man auch die rassistische Einstellung von Prokop bemerken. Leila hat dann doch die Möglichkeit, ein Kind mitzunehmen, aber nur mit der Bedingung, dass sie auch mitgehen wollen. Danach kommt die Tragödie.

In der letzten Szene konstruieren die Kinder selber den Fremdenhass und schreiben ihn fest: „Ich bin kein Senussi. Vater ist Tscheche. Die Senussi sind schmutzige Zigeuner. Sie stehlen und stinken.“⁴⁴ oder: „Du hast mich ihr gestohlen. Alle Zigeunerinnen stehlen Kinder. [...] Wenn ich groß bin, werde ich Soldat. Dann nehme ich ein Gewehr und schieße die Zigeuner tot.“⁴⁵ Es ist kein Wunder, dass Leila nach all diesem wütet und tobt. Sie kann es nicht akzeptieren, dass ihre Kinder sie verleugnen und sogar hassen und kann sich das Leben ohne sie auch nicht vorstellen. Nach der Ansicht von Eva Reichmann macht der „individuelle und durch den Nationalstaat geförderte Fremdenhass für Prokop und Leila eine gemeinsame Existenz als Bürger des Staates unmöglich und führt so schließlich zur Katastrophe.“⁴⁶ Sie betont auch die Wichtigkeit der Affektivität. Max Zweig war der erste in der Reihe von Autoren, die die Tragödie von *Medea* von Euripides bearbeiteten, bei dem der Kindermord nicht durch Rachegefühle motiviert war, sondern bei dem „[Leila] aus einem Gefühlzustand heraus [handelt], für den ihr verminderte Zurechnungsfähigkeit zuerkannt werden kann. Man kann also feststellen, dass Leilas „Reaktion auf das erfahrene Unrecht zwar nicht entschuldbar aber nachvollziehbar ist.“⁴⁷

Zweigs Drama setzt verschiedene Formen von Andersheit und Fremdheit miteinander in Beziehung und thematisiert soziale Gegensätze wie Fremdenhass und Unmöglichkeit der gesellschaftlichen Integration. Meine Arbeit zielte auf die Untersuchung der Konstruktion von Alterität, Fremdheit und Bedrohung. Zwar besteht eine wesentliche Funktion des literarischen Schreibens, das Befremdliche zu bewältigen, doch wird in *Medea in Prag* das Fremde nur beschreibbar, aber nicht beherrschbar gemacht. Die Andersheiten (Differenzen) werden in Frage gestellt, aber sie werden weder verwischt noch destabilisiert.

⁴² Ebd. S. 84.

⁴³ Ebd. S. 118.

⁴⁴ REICHMANN: *Max Zweig: Dramen*. Hamburg: Igel 2010, S. 125.

⁴⁵ Ebd. S. 125.

⁴⁶ REICHMANN, Eva: *Ein brisantes Stück über Fremdenfeindlichkeit und Nationalsozialismus. Zweigs Medea in Prag*. In: REICHMANN, Eva (Hg.): *Max Zweig. Kritische Betrachtungen*. St. Ingbert: Röhrig 1995, S. 296.

⁴⁷ REICHMANN, Eva: *Eine emanzipierte Medea*. In: REICHMANN, Eva (Hg.): *Max Zweig. Kritische Betrachtungen*. St. Ingbert: Röhrig 1995, S. 382.

Literaturverzeichnis

Primärliteratur:

Reichmann, Eva (Hg.): *Zweig, Max: Dramen*. Hamburg: Igel 2010.

Sekundärliteratur:

Bhabha, Homi K.: *Die Verortung der Kultur*. Vorwort von Elisabeth Bronfen. Tübingen: Stauffenburg, 2000.

Fuerst, Nobert: *Das Dramenwerk Max Zweigs*. Klagenfurt: Heyn 1986.

Hermann, Fritz: *Fremdheit*. Zur Semantik eines vielfach polysemen Wortes. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Hettlage, Robert: *Der Fremde*. Kulturmittler, Kulturbringer, Herausforderer von Kultur. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Jacquerline, Rose: *The imaginary*. In: Bhabha, Homi K.: *Die Verortung der Kultur*. Tübingen: Stauffenburg 2000.

Krusche, Dietrich: *Japan, konkrete Fremde*. Dialog mit einer fernen Kultur. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Krusche, Dietrich/Wierlacher, Alois: *Hermeneutik der Fremde*. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Mehlmann, Israel: *Max Zweig*. Der Dramatiker. In: Benyoetz, Elazar (Hg.): *Max Zweig*. Der Generalsekretär und andere Dramen. Tel Aviv 1979.

Mosse, George L.: *Die Geschichte des Rassismus in Europa*. Frankfurt a. M.: Fischer 2006.

Niemann, Gudrun-Sohn: *Die Medea des Euripides und die Medea in Prag von Max Zweig*. Ein Vergleich. 2010. URL: [<http://www.u3l.uni-frankfurt.de/downloads/Medea.pdf>] 30.03.2012.

Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Ohle, Karlheinz: *Das Ich und das Andere*. Grundzüge einer Soziologie des Fremden. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Reichmann, Eva: *Ein brisantes Stück über Fremdenfeindlichkeit und Nationalsozialismus*. Zweigs *Medea in Prag*. In: Reichmann, Eva (Hg.): *Max Zweig*. Kritische Betrachtungen. St. Ingbert: Röhrig 1995.

Reichmann, Eva: *Eine emanzipierte Medea*. In: Reichmann, Eva (Hg.): *Max Zweig*. Kritische Betrachtungen. St. Ingbert: Röhrig 1995.

Stagl, Justin: *Grade der Fremdheit*. In: Münkler, Herfried/Ladwig, Bernd (Hg.): *Furcht und Faszination*. Facetten der Fremdheit. Berlin: Akademie 1997.

Stephan, Inge: *Medea*. Köln: Böhlau 2006.

Stuart, Hall: *Rassismus als ideologischer Diskurs*. Tübingen 1989.

- Wierlacher, Alois: *Einführung. Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik. Akten des 1. Kongresses der Gesellschaft für interkulturelle Germanistik*. In: Benthien, Claudia/Velten, Hans Rudolf (Hg.): *Germanistik als Kulturwissenschaft. Eine Einführung in neue Theoriekonzepte*. Hamburg: Rowolth 2002.
- Wierlacher, Alois: *Interkulturalität. Zur Konzeptualisierung eines Leitbegriffes interkultureller Literaturwissenschaft*. In: Nünning, Ansgar/Nünning, Vera (Hg.): *Konzepte der Kulturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler 2003.

Konzervatív választási kampányok 1945, 1951

Jelen kutatásom témája a brit Konzervatív Párt választási kampánya az 1945., illetve az 1951. évi választások alkalmával. Hogy miért is erre a két kampányra esett a választásom a téma meghatározásánál? Ez több okra vezethető vissza. Mindenképpen kiemelendő az a tény, hogy a korábban évszázadokon át a világ vezető nagyhatalmának számító Brit Birodalom a háborút követően végérvényesen elveszítette ezt a szerepét a nemzetközi politikai életben a két szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió mögött. London képtelen volt tenni a legfontosabb gyarmatok elszakadása ellen, az ország komoly válságba került, ezek voltak az utolsó évei a politikai élet porondján a XX. század talán legkarizmatikusabb brit államfőjének, Winston Churchillnek.

A dolgozatom első felében az 1945. évi kampánnyal szeretnék foglalkozni, amelyen a kormányon lévő Churchill és pártja komoly vereséget szenvedett. A súlyos „bukást” 1950-ben már egy jóval emészthetőbb „szoros” vereség követte, de én mégsem ezzel, hanem az 1951-es győztes kampánnyal fogom folytatni kutatásom második felében. A kampányanyagok közül elsősorban a párt első emberének beszédeit, illetve a konzervatívok plakátjait szeretném elemezni. Előbbiek egy gyűjteménykéntben jelentek meg angol nyelven, míg utóbbiak a Bodleian Library¹ internetes archívumában érhetőek el. Emellett rövid áttekintést szeretnék adni a kampányok sajtóviszhangjáról, a korabeli írott sajtótermékek interneten keresztül elérhető cikkeinek, fotóinak összefoglalásával. A következőkben a kutatásom első felét, vagyis az 1945. évi választási kampányhoz kapcsolódó elemzésem szeretném ismertetni.

A vizsgálódásom során több kérdést is igyekszem körüljárni, ezek pedig a következők: *Miért ne válasszák az emberek a Munkáspártot? Milyen támadási felületet talált ellenfelén a Konzervatív Párt? Miért van Nagy-Britanniának a Konzervatív Pártra szüksége? Mit emelnek ki a kampányból, és hogyan használják az egyes médiumok lehetőségeit? Milyen hibákat követtek el a kampányok alatt?*

¹ Az oxfordi egyetem könyvtára.

A premodern kampány

A korszak kampányainak jellemzőit nagyszerűen írja le könyvében Pippa Norris² (Norris 2000). Felosztásában beszél premodern, modern és posztmodern kampányokról. Ez korszakalkotó volt a maga nemében, mert elsőként adott történeti képet a kampányok alakulásáról. Modernizációs folyamatnak tekinti a kampánykommunikáció alakulását, változásait, melyek együttesen hatnak pártokra, választókra és magára a médiára és annak szerkezetére is. Véleménye szerint a kampányokat el lehet helyezni ebben a fejlődési folyamatban, amit a posztindusztriális társadalmak sajátos velejárói, a technikai és politikai változások indukálnak. A premodern kampányok gyökerei a XIX. századig nyúlnak vissza, és egészen az 1950-es évekig jelen voltak a társadalomban. Egyszerű kampányszervezet jellemezte, a középpontban a pártvezér helyezkedett el (esetünkben Churchill), akit néhány tanácsadó vett körül. Rövid, országos kampányt folytattak, a helyi pártközpontok pártgyűléseket, jelöltvitákat, kilincseléseket szerveztek, szemtől szembeni közvetlen kommunikáció volt a jellemző a politikus és a választó között. A sajtón keresztül zajló kommunikációt dominánsan meghatározták a pártos sajtó termékei, a lapok jelentős része ugyanis közvetlenül a pártok tulajdonában volt, és az úgynevezett független lapok is elkötelezettek voltak egy-egy párt iránt. Ezt fogja majd indirekt módon kiegészíteni a rádió és a mozi. A választópolgárokat nagyfokú stabilitás és a pártok iránti elkötelezettség jellemezte, így a kampányok igazi szerepe a felrázás és a mobilizálás lett. A kampányok gyakran direkt kampányok voltak, ezek azonban a technikai változások, a televízió, a közvélemény-kutatások megjelenése-elterjedése nyomán már csak kiegészítő szerepet töltenek be.

Az 1945. évi konzervatív választási kampány

1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, ezzel kezdetét vette a második világháború. 1940 áprilisában a Wehrmacht elfoglalta Dániát és Norvégiát, ami komoly brit belpolitikai változásokat vont maga után, a miniszterelnök, Neville Chamberlain ugyanis távozni kényszerült hivatalából, helyét Winston Churchill vette át, ezzel pedig éles fordulat állt be Nagy-Britannia háborús politikájában. Churchill kormányfővé választását követően rögtön az első beszédében nyilvánvalóvá tette, hogy célja a háborús győzelem bármi áron. Az első naptól kezdve határozott cselekvéssel látott neki célja megvalósításának, az ötfős testületbe, az ún. háborús kabinetbe³ bevont két munkáspárti politikust is, a tényleges hatalmat azonban ő gyakorolta. A háború nagyon nehezé tette a sziget-

² A harvardi egyetem professzora, elsődleges kutatási területe a politikatudomány, illetve a politikai szociológia.

³ A háborús kabinet tagjai a következő politikusok voltak: Winston Churchill, Neville Chamberlain, Clement Attlee, Lord Halifax és Arthur Greenwood.

ország lakosságának életét (magas jövedelemadó a hadiköltségek fedezése miatt, az élelmiszerek kapcsán bevezetésre került jegyrendszer, illetve a folyamatos légitámadások), az emberek azonban megtanultak együtt élni a nehézségekkel. A háború végére ezeket az emlékeket valamennyire elfeledtette a győzelem ténye, azonban minden siker ellenére Nagy-Britannia nemzeti vagyonának több mint a negyede odaveszett, az államadóssága megháromszorozódott, és elveszítette több évszázados világpolitikai vezető szerepét.

Churchill szerette volna, ha a háborús kormányt egészen a csendes-óceáni hadi események befejezéséig fenntartják, a két nagy párt vezetői azonban rajta kívül mindannyian azt akarták, hogy az erőviszonyok minél hamarabb tisztázódjanak. A kormányfő május végén úgy döntött, hogy a választásokat 1945. július 5-re írja ki (ezzel jócskán meglepve az őszi időponttal kalkuláló munkáspárti politikusokat). A választások napjáig az eredmények kimenetele nem tűnt kétségesnek, egész Nagy-Britannia a Konzervatív Párt és a nemzeti hősként ünnepelt Churchill győzelmét várta, a kérdés mindössze a győzelem mértéke volt (Egedy 1998: 211). A következőkben szeretném megvizsgálni a Konzervatív Párt kampányát, mindezt a párt által használt plakátok, szóróanyagok, illetve Winston Churchill beszédeinek elemzésével.

Kampánybeszéd

A kampány áttekintését kezdjük két beszéd vizsgálatával. Winston Churchill retorikai képességeit nyilván senkinek sem kell bemutatni, rengeteg híres beszéd és parlamenti felszólalás maradt fenn, őrizve szónoki képességeit az utókor számára. Leginkább az Alsóházban, illetve a rádióban a brit néphez és az egész világhoz intézett beszédei során érezte igazán elemében magát. Sajátos stílust fejlesztett ki, amely hatékonysága abból származott, hogy nem láthatatlan tömegként, hanem egyénenként szólította meg az embereket, így sikerült személyes összeköttetést teremteni az utca emberével is. A korszakban természetesen még nem voltak parlamenti közvetítések, a BBC azonban a legfontosabb parlamenti beszédei esetében lehetőséget biztosított, hogy azokat az egész birodalom előtt elmondhassa a rádió hullámhosszain keresztül. Churchill retorikája a heroisztikus mítoszt építő metaforákkal jellemezhető, nagy számban használ evokatív megsemmisítőket, a nemzetet személynek tekintette, aki lehet hős vagy gonosztevő, ebben a kognitív keretben fejezte ki a brit-német szembenállást is, előbbi hősnek, utóbbit gonosztevőnek tekintette (Charteris-Black 2005: 56). Sokak szerint retorikai sikerének másik kulcstényezője a metaforák használata volt.

Az első beszéd, amellyel szeretnék foglalkozni, az úgynevezett „Gestapo-beszéd”, mely egyértelműen megadta az 1945. évi választás alaphangját. A beszéd a „Vissza a pártpolitikához” nevet kapta, 1945. június 4-én hangzott el a rádió hullámhosszain. Mint a bevezetésben említettem, az európai háború befejezésével

felbomlott a háború alatt az országot irányító koalíciós kormány. Churchillt ez a tény eléggé elkésztette. Nem a választások kimenetelétől tartott, sokkal inkább szerette volna, ha az ország a jóval fontosabb háborús kérdésekre tud koncentrálni még néhány hónapig (ázsiai harcok, európai rendezés kérdése, szovjet előretörés) a belpolitikai ügyek helyett. A konzervatívok kampányát kvázi megnyitó beszédében azonban komoly hibát követett el, amely végül meg is bosszulta magát. A beszéd, bár kampánybeszédként tartják számon, egyértelműen propagandisztikus jegyeket visel magán, mivel alkalmazza az egyszerűsítés eszközét, vagyis a felmerülő személyek, események, fogalmak egyszerű megragadását, besorolását (konzervatív eszmék = jók, munkáspárti tervek = kommunizmus = rossz), illetőleg a felnagyítást, a központi téma és az ezzel ellentmondó, korábban leegyszerűsített téma, személy felnagyítását. A propaganda jellemzői közül egyértelműen feltűnik a sztereotípiák, előítéletek gyártása, azok felerősítése és az ellenséggyártás jelensége (Aczél 2009: 160).

A beszédet azzal indítja, hogy kifejezi sajnálatát a koalíciós kormány felbomlása miatt, amely a fentebb említett okok mellett magyarázható azzal a ténnyel is, hogy a kormányzatot mégiscsak ő, mint a Konzervatív Párt politikusa vezette, egy kormányt pedig gyakran szoktak azonosítani annak fejével, így tevékenységük pozitív megítélése mindenképpen köthetővé válik pártjához. Churchill elmondja azonban, hogy a háborús kabinet fenntartásához a három párt egységes akarata-ra és a nép megerősítésére is szükség lett volna, ebben az esetben akár egy évig is fenntartható lett volna a helyzet. Ezen bevezető gondolatok után kezd a beszéd negatív hangvétele jelentősen felerősödni, és válik a rivális Munkáspárt elleni támadássá. Kijelenti, hogy tisztában van azzal, hogy több ellenzéki politikus szívesen maradt volna a koalícióban, ám a Munkáspárt szeretett volna minél előbb megmérkőzni a konzervatívokkal, innentől kezdve pedig nem maradt más lehetőség. Az első állítás, amellyel Churchill támadja politikai ellenfeleit az, hogy: *„Szocialista és liberális barátaink úgy érezték, a haza elé kell helyezniük a pártot.”*⁴ Véleménye szerint Anglia és a Brit Birodalom érdeke tehát megkövetelte volna az együttes kormányzást, ezt azonban a továbbiakban a liberálisok és a szocialisták tisztán „önző” és pártos érdekektől vezérelve nem voltak hajlandóak vállalni.

Ettől a kijelentéstől kezdve indul el a beszéd egyértelműen a szocialisták elleni támadás irányába. A brit Munkáspárt által képviselt szocializmus gondolkörét és eszmeiségét elkezd azonosítani és megfeleltetni a kommunizmuséval, a totalitarizmussal és a központi hatalom, vagyis az állam mindenekfelett valóságával. Azt hangoztatja, hogy az állampolgárok szabadságára és a magántulajdonra is le akarnak sütni, ahogy azt a szovjet kommunista párt tette. Nem mondja ki nyíltan, de burkoltan azonosítja politikai ellenfeleit, a szocialistákat a kommunistákkal, amelynek természetesen egyetlen célja lehet, a szavazók elrettentése. Azt,

⁴ Party Politics Again. In Churchill Speaks 864.

hogy mennyire igyekszik erre az elrettentésre játszani, az alábbi sorok tökéletesen visszaadják:

Hogyan szállhatna szembe az átlagpolgár, avagy alattvaló ezzel a félelmetes gépezettel, amely, amint hatalomra jut, mindenkinek előírná, hol dolgozzon, mit dolgozzon, hová mehet, miről beszélhet, milyen nézeteket valljon, és azokat milyen korlátok között fejezze ki, hol álljon sorba a felesége az állami fejadagért, és milyen oktatásban részesüljenek a gyerekei, amely a szabadságról vallott nézeteiket és jövőbeli viselkedésüket majd meghatározza?⁵

Hangsúlyozza, hogy a szabad viládemokrácia bölcsője és fellegvára, Nagy-Britannia lakossága nem választhatja önként ezt az utat, amelyen haladva szerinte a nép lemond a szuverenitásáról, és teljesen aláveti magát az állam hatalmának. Állításait alátámasztandó megemlíti előbb Herbert Morrison⁶ terveit, mi szerint a kormány gyakorlatilag rendeleti úton kormányozzon, illetve utal Sir Stafford Cripps⁷ egyik beszédére, melyben szintén a parlament szerepének kérdését feszegeti a szocialista államban. A beszéd az utolsó szakaszáról kapta a „Gestapo-beszéd”-elnevezést, ebben ugyanis még tovább megy az állam szerepét és irányítását illető rémkép vázolásában. Churchill szerint egy ilyen erős és központosított irányítás nem engedhetné meg magának a nyilvános elégedetlenséget, ezért mindenképpen felállítana egy titkosrendőrséget, „*valamiféle Gestapót*”. Ez volt az a pont, amellyel sokak szerint (köztük az én véleményem szerint is) a konzervatívok első embere túllőtt a célon. Már a korábban vázoltakat is erősnek érezheti az ember (vagyis az összevetést egy totalitárius mintával, és az egyének életének ilyen mértékben történő irányítását), de ez az a pont, ahol túl erősre sikeredett a szocialisták ellen irányuló támadása. A beszéd lezárásaként kifejti, hogy ő az egyének szabadságáért és jogaiért áll ki a szabadon választott parlament által hozott törvények keretei között. Volt kollégáira irányuló vádjaival és rágalmaival egyértelműen elvetette a sulykot, és joggal komoly felzúdulást váltott ki munkáspárti körökben, ugyanis ők soha semmilyen módon nem fejezték ki a totalitárius rendszerek iránti szimpátiájukat. Ebben a pillanatban még nem ismerte fel, de a brit nemzet 1945 nyarán sokkal inkább tartott attól, hogy a hosszú évek óta gyarapodó szociális problémákat képtelen lesz megoldani a Konzervatív Párt, mint attól a rémképtől, hogy a munkáspártiak titkosrendőrséget ültetnek a nyakukba.

A másik beszéd, melyet szeretnék megvizsgálni, a kampány hajrájához közeledve hangzott el 1945. június 21-én Londonban és a rádió hullámhosszain, „*A szabadság fenyegetése*” címen vált ismertté. Ez a beszéd is az előzőhöz hasonlóan egy háborús bevezetéssel veszi kezdetét, megemlíti, hogy ugyan közel hat éven át tartó

⁵ Party Politics Again. In Churchill Speaks 865.

⁶ Munkáspárti politikus, a háborús kabinet tagja, politikai pályája során bel- és külügyminiszeri pozíciót is betöltött a brit kormányban.

⁷ A XX. század első felének egyik ismert munkáspárti politikusa, a háborús kabinet működése során különböző tisztségeket töltött be, majd 1945 és 1950 között tagja Attlee kormányának is.

kemény próbatételen van túl Nagy-Britannia, de Japán legyőzése az USA-val karöltve még hátravan. Ezután a rövid rész után hamar rátér a politikai rivális, a Munkáspárt támadására, akik szerint azt hangoztatják, csakis ők képesek az országra váró nehézségeken átvezetni Angliát és a Brit Birodalmat, Churchill szavai szerint a szocialisták véleménye az, ha végül nem ők nyerik a választásokat, az elmúlt időszak felgyülemlett problémái maguk alá temetik Londont.

A Gestapo-beszédhez hasonlóan, itt is a Sir Stafford Cripps beszédében elhangzottakat használja támadási felületként a szocialistákkal szemben, igaz ezúttal már finomabban fogalmaz, de a lényeg ugyanaz: a Munkáspárt célja a szocialista állam kiépítése Nagy-Britanniában, a központi irányítás létrehozása, melynek tetején Cripps és a hasonló politikusok együttesen határoznak meg mindent, a termelési eszközök elosztásától kezdve az emberek mindennapjáig. Az erőszak-szervezetek témáját itt már érezhetően finomabban kezeli Churchill, már nem Gestapóról, hanem „csupán” a szocialisták által szerinte szükséges esetben alkalmazni kívánt erőszakról beszél. Hangsúlyozza, hogy korábban is figyelmeztette már a brit népet arra, hogy mi vár rá, ha nem ők, azaz a Konzervatív Párt nyeri a választásokat. Véleménye szerint a jelenlegi helyzetben sokkal fontosabb dolgokra kellene koncentrálnia a brit népnek:

az összes erőnket arra kellene koncentrálnunk, hogy gyakorlati problémákat oldjunk meg, azokat a problémákat, amelyek minden egyes reggel vészjóslóan az ajtónkon kopogtatnak, figyelmet és választ követelve; hogy hazahívjuk a hadsereget, hogy házakat építsünk, amelyeket a háború alatt nem lehetett megépíteni, vagy az ellenség rombolta le, hogy új hadsereget, flottát és légierőt állítsunk ki, amellyel felvonulhatunk Japán ellen...⁸

Szerinte ezek az újonnan felmerülő problémák ismeretlenek azok számára, akik szavazni fognak, vagyis a brit nép számára. Hangsúlyozza, hogy a szocialisták intézkedéseinek bevezetése milyen korlátozásokkal járna az egyéni szabadságok terén, a gyári munkások helyzetét hozza fel példaként, akik jelenleg még a szakszervezetekhez fordulhatnak (köszönhetően a konzervatívoknak), ám az erős központosított rendszerben ez a lehetőség sem marad meg a számukra. A szocialista kormány nem engedhet magának semmilyen erős kihívást, a munkások sztrájkjoga, a kollektív alkudozáshoz való joga, a munkahelyük szabad megválasztásának lehetősége mind-mind ellenkezik a szocialisták Churchill által vélt törekvéseivel. Érvelését annak megkérdőjelezésével folytatja, hogy a Munkáspárt tulajdonképpen miért címkézi meg magát így, amikor nemcsak ők dolgoznak vagy harcoltak Angliáért, hanem sok millió konzervatív választópolgár is, ezt az eszmefuttatást egy frappáns támadással zárja: *„A szocialista pártnak sokkal kevesebb joga van magát Munkáspártnak hívni, mint Mr. Attleennek, hogy a vezetőjüknek mondja magát.”*⁹ A beszédet a háborús koalíció felbomlásával kapcsolatos gondolataival zárja, ezúttal is hangoztatja, mennyire szeretne volna, hogy a vezető pártok

⁸ A Threat to Freedom In Churchill Speaks 869.

⁹ A Threat to Freedom In Churchill Speaks 870.

együttesen irányítsanak a távol-keleti harcok végéig. Mivel ezt nem sikerült megvalósítani, felajánlja a lehetőséget, hogy választási győzelmük esetén a munkáspárti jelölt, Attlee kísérje el őt a soron következő háborús rendezésre irányuló konferenciára. Ezt a munkáspártiak elfogadták, Churchill és Attlee együtt utaztak el a potsdami konferenciára. A választási vereséget követően azonban Churchill már nem tért vissza a konferenciára.

Összevetve az előbb elemzett beszéddel megállapítható, hogy ugyanazokat az érveket és toposzokat használja (háborús koalíció felbomlása, szocialista központosítási törekvések, szocialista állam kiépítése), ám ezúttal sokkal konszolidáltabb és visszafogottabb formában támadja a Munkáspártot, okulva a Gestapo-beszéd utóhangjaiból, visszhangjából. Mindkét beszéd a modern retorika azon sajátosságát tükrözi, hogy a logikai bizonyítás és racionalitás helyett a lélektani, érzelmi érveket tartja fontosnak, „az emberi akarat kulcsa a logika, a cél pedig a kommunikáció” (Adamik 1993).

Kampányplakátok

Az elemzés korpuszaként az Oxfordi Egyetem könyvtárának, a Bodleian Libraries internetes archívumában talált nyolc, 1945-ből származó plakát szolgált. Az anyagok két kivételtől eltekintve csak szöveget tartalmaznak, a képek mindössze illusztrációként szolgáltak, nem pedig szimbolikus tartalomhordozóként. A használt betűtípusok nagyjából megegyeznek, apró különbségek figyelhetők

Kampányplakátok 1945-ből.

Forrás: <http://bodley30.bodley.ox.ac.uk:8180/luna/servlet/ODLodl~6~6>

meg (dóltan szedett, esetleg vastagon kiemelt szöveg, illetve eltérő betűméretek). A színek megegyeznek a párt és a Union Jack színeivel: kék-piros (fehér alapon), illetve ez kiegészül a leggyakrabban használt fekete árnyalattal. Közös jellemzőként elmondható még az egyszerűség, mindenhol a kampányüzenet van a középpontban, illetve hogy egy kivétellel az összes plakát alján a konzervatívok választási szlogenje látható: „Vote National” (vagyis Szavazz a nemzetre).

Az 1945. évi plakátok vizsgálatánál egyszerű dolgunk van, ugyanis az egyetlen elem, amit vizsgálni tudunk, az a plakátok szövege. Az első kiválasztott anyag a mezőgazdaságból, a földből élő réteget szólítja meg. A vidéki választókerületek, amelyeknek lakói igen jelentős számban éltek a korszakban a mezőgazdaságból, hagyományosan a toryk szavazóbázisához tartoztak, ezért természetesnek tekinthető, hogy a párt külön is megszólítja őket. A következő három plakátot azok hasonlósága miatt együttesen szeretném értelmezni. Mindegyik plakát hasonlóan épül fel: egy rövid, egymondatos szöveg piros vagy fekete betűkkel, a plakát alján pedig a „Vote National”-felirat. Mik ezek az egymondatos üzenetek? Az elsőn a következő szerepel: Britannia harcolt a szabadságért – Lássuk, ahogy megkapja. Ez a szöveg az ország második világháborús küzdelmeire utal, melynek során a brit nemzet csaknem öt éven keresztül harcolt a náci Németországgal szemben a szabadságért, az ország és a nép szabadságáért. A mondat második fele összekapcsolható Churchill Gestapo-beszédével, vagyis a kampánymondat üzenete: Anglia győztesen vívta meg a háborút népének szabadságáért, amit most meg is kell kapnia a konzervatívok vezetésével, nem pedig a Munkáspárt által bevezetni készülő elnyomó hatalomnak kell következnie. A másodikon a párt egy újabb jelentős szavazóbázisát, a kisvállalkozókat szólítja meg. A harmadik plakát szövege: Követeld a demokráciát, ne a bürokráciát – ismételten a rivális szocialisták ellen szól, akiknek célja a nemzet központi, állam általi irányítása, nem pedig a demokrácia. Tartalma miatt idevenném a következő plakátot is, amely szintén a Munkáspárt ellen irányuló üzenetet közvetít, ám ezúttal már nyíltan. Leírja, hogy a legutóbbi munkáspárti kormány alatt 1 644 412 főre emelkedett a munkanélküliek száma az országban, míg a legutóbbi konzervatív kormány alatt, a háború előtt ugyanez a mutató 1 530 527-re csökkent. Ez az egyetlen plakát a vizsgáltak közül, amelyen alul más szlogent találunk: „Why vote labour?”, vagyis Miért szavaznál a Munkáspártra? Itt tehát a korábbi burkolt utalások helyett nyíltan bírálja a szocialisták politikáját számokkal alátámasztva, és feltéve a kérdést: a britek tulajdonképpen miért válasszák a Munkáspártot, ha képtelenek pl. munkahelyek teremtésére, a foglalkoztatás növelésére?

A következő három plakát némileg eltér az előzőekben vizsgáltaktól. Az első két plakát üzenetében és felépítésében is megegyezik, mindkettő egy bizonyos társadalmi réteget szólít meg. Az első újból a vidékhez szól, leírja, hogy a vidék nem hagyott minket cserben, ezért mi sem hagyhatjuk őket cserben, vagyis ismételten megerősíti, hangsúlyozza, mennyire fontos számukra a vidéken, a földművelésből élők helyzete és életkörülményei. A másik plakát elsősorban a kereskedelemben dolgozókat, az abból élőket szólítja meg rövid, háromszavas üzenetével: *Enterprise*

– *Export – Employment!*, vagyis Vállalkozás – Export – Munka (Foglalkoztatás), az illusztráció pedig a korabeli kereskedelem egyik szimbolikus jelképe: a hajó, mivel a szigetország a kereskedelmét természetesen évszázadok óta hajóflottájával bonyolította, így a gyarmatokkal vagy a kontinenssel való kereskedelem jelképe is ez lett. A harmadik (és egyben utolsó) tartalmában és üzenetében is teljesen más, ez nem a pártot népszerűsíti, vagy a szocialistákat támadja, sőt még csak kampány-üzenetet sem hordoz, hanem személyes plakát. Ez sem volt új keletű, a korábbi választások alkalmával is bevált szokás volt, hogy a párt első emberét, akivel gyakran a pártot is azonosítják, külön kampány keretében is népszerűsítik, főleg, ha olyan karizmatikus vezetőről van szó, mint Winston Churchill. A használt színek (piros – kék – fehér) a brit lobogó színei, ezzel is kifejezve a nemzethez tartozást, hordozva a „*Vote National*” üzenetét. A szöveg ismét csak rövid, tömör, és angolul frappánsan hangzik: „*Confirm your confidence in Churchill*”, vagyis „Erősítsd meg a bizalmad Churchillben”. A szöveg alatt egy szavazólapon X-et rajzoló kéz látható illusztrációként, valamint a „*Put it there*” (Tedd ide) felirat.

A választások a sajtóban

A kampány vizsgálatát a korabeli brit sajtóról szóló összefoglalással szeretném zárni. A hagyományosan konzervatív napilapnak számító *The London Times* jelentősen elkülönült a választások folyamán a sajtó többi termékétől, más pártok „szócsöveiként” használt napilapoktól. Sőt kijelenthető, hogy a voksolás alkalmával inkább a liberálisokat támogatta. Érdekes, hogy éppen egy ilyen kiélezett helyzetben figyelhető meg a *Times* néhány elérhető cikkét szemlélve bizonyos „távolságtartás” a többi napilaphoz képest, ugyanis igyekeztek röviden kommentálni a kampány eseményeit, és csak a legfontosabb történésekre koncentrálni, megfelelően ezzel igazi feladatuknak, a szavazók objektív tájékoztatásának anélkül, hogy pozicionálni igyekeznének őket. Az egész brit sajtóhoz hasonlóan egyetértettek abban, hogy a legnagyobb favorit a voksolások alkalmával a Konzervatív Párt, szemben a Munkáspárttal vagy a liberálisokkal. A *Times* és Churchill között fennálló „bizalmatlanság” már a kampány kezdetétől (az első beszédeitől) megfigyelhető volt, de erőteljesen Churchill harmadik és negyedik kampánybeszéde után rajzolódik ki. A konzervatívok igazi szószólói szerepét a másik hagyományosan hozzájuk köthető lap, a *The Daily Telegraph* látta el kiegészülve a *The Sunday Times* című hetilappal. Ezen két lap mellett úgy érzem, szükséges megemlítenünk kampánybeli szerepe miatt a *Yorkshire Post*ot és a *Glasgow Herald*ot, utóbbi írásai általában személyesen Winston Churchillre voltak kihegyezve. A hagyományosan konzervatív lapok felsorolása közül természetesen a *The Daily Mail* sem hiányozhat.

A domináns *Daily Telegraph*ot túlnyomóan defenzív hangvétel jellemezte a kampány egésze során. Idomulva Churchill beszédeihez és a párt központi kam-

pányához, elsősorban a háborús koalíció elhagyása és a választások kierőszakolása miatt támadta a Munkáspártot. Megvédte a konzervatívok kormányzati programját a Churchill által kiadott *Declaration to the Electors*¹⁰ nyomvonalán haladva, s csak némely ponton támadták a szocialisták választási programját, mivel utóbbi azért jelentős hasonlóságokat mutatott a koalíciós kormány programjával (kiegészítve egyes szocialista intézkedésekkel). A konzervatív sajtó egyik kedvenc támadási pontja volt a választások alatt Sir Stafford Cripps és egy-két másik vezető munkáspárti politikus (előbbit előszeretettel emlegette beszédeiben Churchill is), akik véleményük szerint a brit nép szabadságjogainak korlátozásán igyekezve próbálták többek között megváltoztatni a választási törvényt is. Komoly fordulópontja volt a napilapok kampányainak hangvételében Harold Laski¹¹ feltűnése. Június 22-én a *Daily Telegraph* megjelentetett egy cikket, „*No Sham Fight*” címmel, melyben arról írnak, hogy a szocialista párt hogyan készül felborítani az ország politikai rendszerét és a Parlament szuverenitását.

Ahogy a *Times* hagyományosan konzervatív lapnak számít, a *The Manchester Guardian* éppen annyira könyvelhető el szocialista lapnak, de a kampány alatt a *Times*hoz hasonlóan bizonyos távolságtartással kezelte kezdetben a Munkáspárt kampányát. A mi szempontunkból érdekes, hogy a *Guardian* elsősorban személy szerint Churchillt támadta hasábjain, már június első napjaitól különböző negatív hangvételű jelzőkkel illetve őt, a legélesebben pedig természetesen a Gestapo-beszéd elhangzása után nyilvánult meg mindez. A két pártoldal lapjainak címlapjait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb különbség az, hogy a kampány más-más aspektusát hozták le vezető hírként, erősítve ezzel „pártjuk” pozícióit, illetve igazodva hagyományos olvasóközönségük igényeihez (R. B. McCallum & Readman 1965).

Visszatérve a konzervatív lapokhoz, meg kell említenünk a *Daily Mail* kapcsán azt, hogy a kampány hajrájához közeledve a június végi, július eleji napokban rengeteg képet jelentetett meg Churchillről, amelyeken különböző helyzetekben és városokban jelenítették meg az országjárását. Július második hetében, amikor is a konzervatívok első embere visszatért Londonba, különböző populista címekkel jelentek meg az őt ábrázoló képek a lap hasábjain, mint például „*Again Triumph*” (Ismét győzelem) vagy „*The Hero Home*” (A hős itthon). Előszeretettel használtak olyan közeli képeket az ábrázolásnál, amelyek a beszédét a tömegeknek mondó miniszterelnököt jelenítették meg.

¹⁰ Churchill által 1945-ben megjelentetett választási röpirat, füzet, melyben a Konzervatív Párt programjáról és terveiről ír a háború utáni Nagy-Britanniában.

¹¹ Harold Laski munkáspárti politikus, közgazdász, akit sokat támadtak elsősorban marxizmusa miatt. A Munkáspárt elnöke volt 1945 és 1946 között.

A voksolások végeredménye

A kampány áttekintése után szólunk a választások végeredményéről, illetve le kell vonnunk a konklúziókat. A választások végeredményét 1945. július 26-án hozták nyilvánosságra. Az első jelentések néhány perccel tíz óra után futottak be, és már munkáspárti sikerekről számoltak be, ám akkor még ezeknek nem tulajdonítottak túlságosan nagy jelentőséget. A kora délutáni órákra azonban biztosá vált a szenzáció, vagyis a Munkáspárt fölényes győzelme. A korábbi 166 mandátummal szemben a Munkáspárt 393-at szerzett, míg a konzervatívok mindössze 213-at, mellettük a liberálisok 12, a kommunista párt pedig 2 főt delegálhatott a Parlamentbe. A vereség okában minden szakértő egyetértett, a választók nem a háborús kormány tevékenységéről, hanem az azt megelőző évtizedről mondtak véleményt. A brit emberek úgy vélték, hogy a beköszöntő béke éveiben más politikára és másfajta vezetőre van szükség, mint a háborúban, emellett sokat nyomtak a latban a munkáspártiak azon ígéretei, hogy megőrzik a teljes foglalkoztatottságot, illetve erősítik a szociális biztonságot. Churchill törekvése, hogy a kampányt a szocialista kormány totális hatalomkiépítésére vonatkozó törekvéseire hegyezi ki, hibás volt, a brit nemzet sokkal jobban félt a szociális problémák megoldatlanságától, mint ettől a fenyegetéstől. A korábbi erőteljes és kemény háborús retorika helyett Anglia egy ígérekkel, az újjáépítés és az újbóli jólét lehetőségét felmutató puhább kampány mellett tette le a voksát. Nem csoda tehát, hogy az utca embere úgy érezte, szenvedéseikért cserébe most már folytatódnia kell a II. világháborút megelőző jóléti politikának (Szántó 2007: 241). Ian Macleod szavai összegezték legjobban a vereség utáni tanulságot a konzervatívok számára: „1945-ös veresége után a Konzervatív Párt számára lehetetlenség lett volna önmagát megreformálni és újjászervezni, ha megvetően arra az álláspontra helyezkedik, hogy a választók rosszul döntöttek. Ehelyett abból indultunk ki, hogy mi, a Konzervatív Párt tagjai követtük el a hibát, s nem az ország népe.”¹²

Bibliográfia

- Aczél Petra (2009): *Új retorika*. Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás: *A retorika történetének tanulságai a mai iskola számára*. In: Fekete Péter–Raisz Rózsa (szerk.) *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. MNyTK. 196. 63–69.
- Charteris-Black, Jonathan (2005): *Politicians and Rhetoric. The persuasive power of metaphor*.
- Egedy Gergely (2005): *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest, Századvég.

¹² Egedy 1998: 245.

- Egedy Gergely (1998): *Nagy-Britannia története*. Aula.
- James, Robert Rhodes (1981): *Churchill speaks: Winston Churchill in Peace and War*. Atheneum.
- Kissinger, Henry (1998): *Diplomácia*. Panem-Grafo, Budapest.
- McCallum R. B. & Readman Alison (1965): *The british general election of 1945*. Routledge.
- Norris, Pippa: *A virtuous circle: Political communications in postindustrial societies*
<http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/VIRTUOUS/CHAPTER7.pdf>
- Szabó Dániel (2006): *Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete*.
In: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*.
Osiris. 373–389.
- Szántó György Tibor (2007): *Anglia története*. Akkord.
- Urbán Csilla (2009): *Rendszerváltás és szimbolikus kommunikáció*, Médiakutató,
2009/3. http://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/05_rendszervaltas_szimbolikus_kommunikacio/01.html?q=rendszerv%E1lt%E1s#rendszerv%E1lt%E1
- <http://www.bodleian.ox.ac.uk/cpa>
- <http://www.conservatives.com/>

A szlovák emigráns mozgalmak kapcsolatai a magyar kormányzattal a két világháború között

I. Bevezetés

Az etnikai feszültségektől terhes Osztrák–Magyar Monarchia számára az I. világháború jelentette a végső kegyelemdöfést. A kisebbségek öntudatra ébredése, mely a 19. század óta egyre komolyabb erővel veszélyeztette a dualista államot, megoldhatatlan feladat elé állította Bécs és Budapestet. Az asszimilációs törekvések a kívánt eredmény helyett inkább katalizátorként hatottak a nemzetiségi mozgalmakra, melyek vezetői közül többen jó érzékkel vették észre, hogy a Monarchia a „Nagy Háború” éve alatt a nyugati hatalmak szemében elvesztette tekintélyét és azt a képet, hogy ez az állam az európai erőegyensúly egyik sarokpontja. A Szerbia és Románia részéről megnyilvánult expanzív törekvések mellett a csehek által kifejtett belső bomlasztó erők jelentették a legnagyobb fenyegetést. A Tomáš Masaryk által kigondolt demokratikus berendezkedésű és az államalkotó nemzetiségek számára széles körű autonómiát biztosító ország koncepcióját a szlovák kisebbség vezetőinek többsége is támogatta, és ennek végül a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni gyűlésén adtak hangot.¹

Azonban 1919-re Andrej Hlinka² és az általa vezetett Szlovák Néppárt több tagja is felismerte, hogy Masaryk az ígéretek ellenére egy központosított államot akar, ahol nincs helye a szlovák autonómiának. Magyarország a Károlyi Mihály-féle kabinettől kezdődően ezzel az elbizonytalanodó csoporttal, illetve az eddig is magyar³ Kelet-szlovák Nemzeti Tanáccsal együttműködve próbálta az ország északi

¹ A Szlovák Néppárt 1918. október 29–31. között Turócszentmártonban megrendezett ülésén a szlovákok a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett döntöttek. – Bővebben lásd: Peter Švorc: A szlovák autonómia lehetőségei. *História*, 2009/5–6. 38–39.

² Andrej Hlinka (1868–1938) szlovák politikus és katolikus pap, aki 1895-ben kezdte a politikai pályafutását, 1905-ben saját Szlovák Néppártot hozott létre, 1918-ban a turócszentmártoni deklaráció egyik aláírója, majd az újjáalapított Szlovák Néppárt vezetőjeként a csehszlovák Nemzetgyűlés tagja lett. A Jehličkával megtett párizsi utat követően börtönbe zárták, ahonnan 1920 áprilisában szabadult, és a Néppárt képviselőjeként egészen haláláig a prágai Nemzetgyűlés tagja lett, ahol a szlovák autonómia igényének és a katolikus felekezet érdekeinek egyik legfőbb védelmezője volt. – Bővebben lásd: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés: Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Lilium Aurum, Galánta-Dunaszerdahely, 2002. 313.

³ Magyarón: magyarbarát, magyar politikai célokat támogató más nemzetiségű személy.

részének integritását megőrizni. A tárgyalások ugyan már nem befolyásolták a saint-germaini és trianoni békeszerződés által kialakított határokat, azonban a Budapestre költöző szlovák értelmiségiek létrehozta egy olyan csehellenes központot, mely a következő két évtizedben a magyar revíziós törekvések egyik legfőbb szószólójává vált. Dolgozatomban ennek a központnak egy olyan különálló csoportját veszem górcső alá, mely messze a legaktívabb propagandatevékenységet folytatta ebben az időszakban. Igaz, hogy csupán 1932-ben alakultak hivatalos szervezetté, mikor Genfben létrehozták a Szlovák Nemzeti Tanácsot, azonban az azt megelőző mintegy egy évtized során is együtt dolgoztak a magyar irredentizmus támogatásáért.

A tanulmányom célja, hogy bemutassa ennek a csoportnak a kialakulását, az általuk véghezvitt propagandatevékenységet és a magyar kabinetekkel való kapcsolatot a két világháború közötti időszakban. A magyarón szlovák emigránsok témája eddig tulajdonképpen parlagon hevert, és a korszakkal foglalkozó magyar munkákban csak mellékszereplőkként tűntek fel. Kivétel szerencsére akad, először is Janek István munkái, melyekben többek között a csoport egyik vezéralakjának, František Jehličkának a pályafutását mutatta be 1919-től 1925-ig.⁴ Rajta kívül meg kell említeni Tilkovszky Lórántot, aki a magyarországi nemzetiségek 20. századi történetének egyik legjelesebb kutatója, így több tanulmányában foglalkozott a hazai kisebbségek I. világháború utáni helyzetével, kitérve a szlovákságra is.⁵ Nem utolsósorban pedig megemlíteném Ablonczy Balázst, aki egy 2011-ben megjelentetett tanulmánykötetének egy írásában a mozgalom két tagjának, František Jehličkának és Viktor Dvorčaknak az életpályájába adott betekintést.⁶

Mivel ezek a tanulmányok inkább egy-egy szempontot vagy rövidebb periódust vettek górcső alá, így a témát érintő szakirodalmak átnézése mellett a Magyar Nemzeti Levéltár iratanyagára is támaszkodnom kellett. A levéltári állomány áttekintésénél főként a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség anyagai, valamint a Magyar Távirati Iroda archívuma bizonyult értékes információbázisnak. Az emigránsok ugyanis havi rendszerességgel küldtek jelentéseket a Dísz térre, melyekben a csehszlovák belpolitikai helyzet mellett a saját propagandaakcióikról is beszámoltak. Több esetben mellékelték is egy-egy kiadványukat, valamint alkalmanként ilyen küldeményekben kértek támogatást újabb röpiratok elkészítésé-

⁴ Janek István: František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatolása érdekében 1919–1925 között. In: *Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére – Megértő Történelem*. Szerk.: Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor, Rainer M. János. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 271–295; Uő: Magyar törekvések a Felvidék megszerzésére 1938-ban. *Történelmi Szemle*, 2010/1. 37–66.

⁵ Tilkovszky Lóránt: Viták a Területvédő Liga nemzetiségi bizottságában 1920 júliusában. In: *Baranyai Helytörténetírás 1987–1988*. Szerk.: Szita László. Pécsi Szikra Nyomda. Pécs 1988. 435–478; Uő: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve. *Századok*, 2000/3. 555–596.

⁶ Ablonczy Balázs: A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Ablonczy Balázs, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, 69–87.

hez. Sajnos a jelentések többsége megsemmisült, de a megmaradtak között is van olyan, amely a mikrofilmre történő archiválás közben vált olvashatatlanná. Teljesebb mértékben csak František Jehlička jelentései maradtak fenn, Viktor Dvorčák és František Ungeré már jóval töredékeesebb formában, míg másokról, pl. Karol Bulissáról szinte alig lehetett találni valamit. Ez a téma feltárása szempontjából egyáltalán nem ideális, hiszen így egy-egy személy történetét és nézőpontját sokkal részletesebben ismerjük, mint a társaiét, azonban a kutatás során az is nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a megmaradt levéltári és egyéb források, valamint propagandakiadványok mennyisége és az adott személy csoporton belüli jelentősége közel azonosan arányul egymáshoz. Végére is a propagandisták fő célja a saját nevük és az általuk képviselt idea köztudatban tartása, így azok, akik nem tudtak kellő nyomot hagyni magukról az utókor számára, nem végeztek kifejezetten hatásos munkát. Természetesen a kutatás még korántsem fejeződött be, számtalan olyan levéltári csomó található még Budapesten, a vidéki és a határon túli levéltárakban, melyek segítséget nyújthatnak a szlovák emigránsok történetének részletesebb megismerésében. Így ez a dolgozat alapvetően magyar szakirodalom- és forrásbázison alapul, mely majd a következő időszak kutatásainak eredményeként egészül ki a cseh, valamint a szlovák levéltári anyagok és tudományos munkák tapasztalataival.

II. A háború végétől a béke megkötéséig

A harcok lezárulta és a békeszerződések megkötése közötti időszak egy rendkívül zavaros periódus, mivel a stabilan elkötelezett nemzetiségi vezetők mellett több olyan személy is volt, aki korábbi álláspontját revideálva váltott székértábort, akár többször is. A stabilan magyarbarát irányzatot a Kelet-szlovák Nemzeti Tanács vezetői képviselték, azaz Viktor Dvorčák, Karol Bulissa és František Unger. Ez a csoport a turócszentmártoni gyűlésre válaszul Eperjesen jelentette ki Kelet-Szlovákia magyar fennhatóság alatt való maradását, és hozta létre a kérészéletű Kelet-Szlovák vagy Szlovják Köztársaságot.⁷ A tanács megmozdulása azonban hatástalan maradt, mivel a csehszlovák csapatok megkapták az engedélyt a Felvidék keleti felének megszállására is. Eperjes december 28-án került a csehek kezére, a csoport vezetői ezért kénytelenek voltak elhagyni a várost. František Unger Lengyelországba, míg Viktor Dvorčák és Karol Bulissa Magyarországra költözött. Az „ingadozó” tábor legismertebb és legbefolyásosabb képviselője František Jehlička volt. A katolikus pap és teológus az újjáalakuló Szlovák Néppárt tagjaként az éppen formálódó Csehszlovák Köztársaság iránt fejezte ki lojalitását, és akkori véleménye szerint: „Magyarország az igazságtalanságra volt alapozva, és jött egy vihar,

⁷ Kovač, Dušan: *Szlovákia története*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, 197.

amely romba döntötte az igazságtalanság épületét.”⁸ Kapcsolatai és lojálisnak tűnő magatartása miatt országgyűlési képviselő lett, és Pozsony birtokbavétele után kinevezték az egyetem kormánybiztosává.⁹ 1919 elején az addigi ígéretes karriert azonban félredobta, mivel úgy tűnik, hogy nem elégedett meg a csehek által a szlovákságnak nyújtott feltételekkel, vagyis miután kiderült, hogy a Milan Hodža¹⁰ által szerkesztett Turócszentmártoni Deklarációból kimaradt a szlovák önrendelkezési jog követelése, valamint az önálló szlovák képviselői igénye a párizsi békekonferencián. Hlinkával együtt a lengyel kormány által kiállított hamis útlevelel Párizsba utazott tiltakozni, majd Budapestre ment, ahol felajánlotta szolgálatait a magyar kormány számára. Egy szlovák autonómiakonceptió kidolgozásába kezdett, melyben segítségére voltak a Kisebbségi Minisztérium Tót és Rutén Főosztályának vezetői, Szviezsényi Zoltán és Kutkafalvy Miklós.¹¹ A tervet magával vitte az Apponyi Albert vezette magyar küldöttség is, azonban ez már nem változtatott az északi határvonal meghúzásán.

III. Az emigránsok politikai tevékenysége a 20-as évek során

A Magyarország számára sokkoló trianoni békeszerződés után a Dísz tér újra fontolóra vette az agresszívabb eszközök felhasználását. Ehhez kapóra jött az 1919 óta húzódó lengyel–szovjet háború, mely 1920 nyarának közepén a Vörös Hadsereg megállíthatatlannak tűnő offenzíváját hozta. Jehličkát Lengyelországba küldték azzal a céllal, hogy Magyarország hajlandó csapatokat küldeni a szovjetek ellen, ha a lengyelek cserébe segítséget nyújtanak a Felvidék és Kárpátalja visszafoglalásában. Több koncepció is elkészült, Ébredés, Ébredés-II és Árpád fedőnéven.¹² Végül a leghatékonyabb verziónak azt tekintették, hogy a Szlovákián és Ruszinszkon való átvonulás során, azaz Csehszlovákián belül indítják meg az offenzívát. A lengyel erőket azonban augusztusig teljesen lekötötte a Vörös Hadsereg megfékezése, a Varsónál aratott győzelmük után pedig Franciaország már szük-

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), K 428/f, MTI Lapszemle, 1929. szeptember 20.

⁹ Miroslav, Michela: Plans for Slovak autonomy in the policy of Hungary, 1918–1920. *Historický časopis* 2010. supplement, 67.

¹⁰ Milan Hodža (1878–1944) szlovák agrárpárti politikus, aki Budapesten szerzett jogi diplomát, majd a Szlovák Nemzeti Párt képviselőjeként tagja volt a magyar parlamentnek 1906–1910 között. Az első világháborút követően a csehszlovák Nemzetgyűlés tagja lett, majd a következő két évtizedben kormánypárti politikusként több miniszteri posztot (unifikációs, mezőgazdasági, iskolaügyi) is betöltött. Pályájának csúcán, 1935–1938 között csehszlovák miniszterelnök volt, ám a müncheni egyezmény aláírása után emigrált, és az Amerikai Egyesült Államokban halt meg. – Bővebben lásd: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés, i. m., 313–314.*

¹¹ Tilkovszky Lóránt: *Viták a Területvédő Liga, i. m., 470.*

¹² Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés, i. m., 51–52.*

ségtelennek tartotta a magyar beavatkozást. A végül sikertelenül zárult egyeztetések alatt Magyarországon megkezdődött a Trianon miatti bűnbakkeresés. A szlovák autonómia koncepciójáról a Területvédő Liga (továbbiakban: TEVÉL) is tudomást szerzett, mely olyannyira elmérgesítette a ligák és a Nemzetiségi Minisztérium közötti viszonyt, hogy a TEVÉL vezetése követelte a Simonyi-Semadam-kormánytól, hogy szüntesse meg a minisztériumot. A helyzet megoldására Steuer György, a német főosztály vezetője tett javaslatot, aki egyeztető tárgyalásokat kezdeményezett a liga és a minisztérium képviselői között. Mindenesetre a Nemzetiségi Minisztérium és a TEVÉL bizottságainak ülései nem hozták meg a várt eredményt. A liga emberei nem voltak hajlandók elismerni, hogy nemzetiségi kérdés fennállt volna Magyarországon, míg a nemzetiségi vezetők egyértelműen kárhoztatták az 1918 előtti magyar iskolapolitikát és közigazgatást, mely a kisebbségek elidegenítését okozta. A felek nem kívánták tovább folytatni a vitát, ezért az ülésen készült jegyzőkönyvet 1920 októberében elküldték Teleki Pál miniszterelnöknek.

Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a határok megváltoztatására nincs remény 1-2 éven belül, ezért az emigráns csoport tagjai a magyar kormány támogatásával jobbnak látták, ha külföldön folytatják a további munkát. Jehlička Lengyelországban maradt, mivel Varsónak a sziléziai Teschen-vidék hovatartozása miatt szintén vitája volt Csehszlovákiával, így nem meglepő módon védelmet és támogatást nyújtottak a szlovák értelmiségieknek. A teológus itt találkozott František Ungerrel, akinek személyében megtalálta a legmegbízhatóbb „harcostársát”. Ő volt az, aki 1921-ben, a már említett Zakopanében alapított Szlovák Nemzeti Tanács külügyminisztereként proklamációt küldött az európai országok vezetőinek, amelyben azt kérte, hogy a szlovák nép hivatalos képviselőjének ismerjék el őket. Ígéretet tett az üres miniszteri posztok mihamarabbi betöltésére, valamint arra, hogy egy külön felelőst neveznek majd ki a magyar ügyek felügyeletére. Emellett szükségesnek találta külképviseletek nyitását Budapesten, Bécsben és Párizsban.¹³ A nemzeti tanács fő tevékenységi köre a Lengyelországban nyomtatott propagandaanyagok Szlovákiában való terjesztése, cikkek elhelyezése a hasonlóan csehellenes attitűdű lengyel lapokban, mint az *Ilustrowany Kurier Codzienny*, *Dziennik Poznański*, *Echo Beskidzkie* vagy éppen a *Nowiny Śląska Cieszyńskiego*, valamint két saját lapnak, a *Slovaknak* és a *Wiadomosci Polsko-Slowackie*-nak a szerkesztése volt. Cikkeikben és propagandakiadványaikban főként a pánszlávizmust, a prágai kormányzat központosító törekvéseit, valamint a Hlinka vezette Szlovák Néppárt erélytelen kisebbségpolitikáját bírálták. Pellengérre állították emellett a szlovák lutheránus egyházat is, melyet a csehszlovakizmus eszméjének támogatása miatt a szlovákság árulóinak neveztek, míg a csehek tevékenységét a középkori husziták pusztításához hasonlították. Viktor Dvorčák Párizsba helyezte át székhelyét. Kapcsolatrendszerét kihasználva neki is sikerült a francia sajtó több lapjában a szlovák nemzetiség helyzetét bemutató cikket írnia vagy íratatnia, melyek

¹³ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1921. augusztus 26.

közül az egyik legkorábbi a *Le Rappel*ben jelent meg. A cikk, mely „A csehek a tótok nélkül” címet viselte, Csehszlovákiát az új Osztrák–Magyar Monarchiának titulálta, és kiemelte Dvorčák, Jehlička és Hlinka erőfeszítéseit a szlovák önrendelkezési jog visszaszerzése érdekében.¹⁴ Mivel Dvorčák kiválóan beszélt franciául, így ő is egy saját lap szerkesztésébe kezdett, *La Slovaquie* néven,¹⁵ valamint a magyar kormány kérésére, de a szlovákok képviselőjében előadásokat tartott a Népszövetségi Ligák Uniójának kongresszusain. Mivel Magyarország csak 1922-ben lett tagja a Népszövetségnek, így Dvorčák révén lényegében már ekkortól képviselve lettek Budapest érdekei. Sikerét az is bizonyítja, hogy a genfi népjogi kongresszus negyedik bizottságának elnöki tisztségét is megkapta.¹⁶

Mindeközben Magyarországon is jelentős változás történt. A Bethlen-kormány megalakulásával megváltozott a magyar diplomácia attitűdje. Az új kormányfő a nemzetgyűlési bemutatkozó beszédében kifejtette, hogy a világháború utáni megváltozott nemzetközi viszonyok a magyar politikától is egy új irányvonalat követelnek. Az új kabinet a diplomáciai elszigeteltségből való kitöréshez simulékonyabb és a nemzetközi közvélemény által elfogadottabb hangvételő külpolitikát akart folytatni.¹⁷ A kényszerből vállalt új külpolitikai irányvonal ellenére az emigránsokat sem felejtették el a Disz téren, ezért a Népszövetségi Ligák Uniójának müncheni kongresszusán Dvorčák mellett már Jehlička is feltűnt.¹⁸ Az 1922 utáni évek tevékenységéről meglepően kevés információval rendelkezünk, ami egyértelműen az agitáció visszaszorulására utal. Az okok között kutatva kiderült, hogy ez részben Budapest utasítása volt, ahonnan megtiltották az emigránsoknak, hogy a Szlovák Néppárt elleni agitációs tevékenységet tovább folytassák, és ezzel aláássák a magyar kabinet és Hlinkáké között kialakult törekeny kapcsolatot.¹⁹ A másik ok, hogy a csehszlovák diplomácia sikeresen megrontotta a legtevékenyebb tag, azaz Jehlička és a Vatikán között fennálló viszonyt. Az ekkor a Varsói Egyetem teológiai karán tanító Jehličkának ugyanis a Szentszék megtiltotta, hogy bármilyen csehszlovákellenes propagandatevékenységet folytasson, ha meg akarja őrizni az állását. Így egészen 1927-ig csupán nagyon visszafogott agitációt fejthetett ki.²⁰

Azonban 1927 egy újabb fordulópontot jelentett. Jehlička felmondott a Varsói Egyetemen, és a továbbiakban Bécsből folytatta az agitációs tevékenységet. Feltődött, hogy a szlovák irredenta mozgalom egy új lapot indítson, melyet mind a

¹⁴ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1921. június 5.

¹⁵ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1921. augusztus 15.

¹⁶ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1921. szeptember 6.

¹⁷ Romsics Ignác: *Bethlen István válogatott politikai írások és beszédek*, Osiris, Budapest, 2000, 117.

¹⁸ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1922. április 20.

¹⁹ 1926. december 7. Khuen-Héderváry külügyminiszter-helyettes magánlevele Ambrózy bécsi követéhez, amelyben megtiltja Jehličkának, a szlovák autonomista mozgalom egyik vezérének a Hlinka-párt ellen tervezett akcióját. In: *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. Kötet*. Szerk.: Nemes Dezső–Karsai Elek: Kossuth Kiadó, Budapest, 1959, 790.

²⁰ MNL, K 64, 23. csomó 7/b tétel 443/res/1927.

Felvidéken, mind az Egyesült Államokban terjeszteniének.²¹ Ennek anyagi támogatásban számítottak a magyar és a lengyel kormányzatra, valamint Rothermere-re is. Jehlička végül sikeresen meggyőzte pártfogóit a lap finanszírozásáról, melyhez havonta mintegy ezernégyszáz dollár támogatást kért, cserébe a *Samostatnost* (Függetlenség) néven létrehozott újság hetente négyezer példányban készült el, melyből ezret az Egyesült Államokba, háromezret pedig a Felvidékre juttattak el.²² A lap stílusa, fogalmazásmódja és üzenete az egyszerűsége és a könnyű átláthatóságra törekedett, mivel Jehlička nem csupán a tanultabb középosztályt akarta elérni, hanem az alsóbb társadalmi rétegeket is. Az általa és munkatársai által közölt cikkek mellett népszerűsítette azokat az egyéneket és kiadványokat, akik és amelyek a magyar revízió érdekében véleménye szerint figyelemre méltót alkottak, így pl.: Lord Rothermere-t, Sir Robert Gowert, Dudley Heathcote-ot, vagy Sir Robert Donaldot. Az újság populista stílusa azonban gyakran túlzottan is demagóggá vált. A *Samostatnost*-ra azonban láthatóan volt igény, és hamar népszerűvé vált. A pusztá propagandán túl azonban felmerült bennük az a vágy is, hogy aktívan formálják a csehszlovák belpolitikát. Mivel a Szlovák Néppárt kormányba kerülése belső feszültségek kiéleződéséhez vezetett, így az emigránsok igyekeztek a radikálisabb irányultságú köröket aktívabb tevékenységre ösztönözni. Ennek érdekében vették fel a kapcsolatot Vladimir Kedroviccsal és Jan Olbrichttal, a Szlovák Néppárt keresztényszocialista osztályának másodelnökével, akiknek a feladata Hlinka elmozdítása lett volna a pártelnöki pozícióból.²³ A puccskísérlet azonban a rendőrség beavatkozása miatt kudarcot vallott, így az emigránsoknak a Néppárttal való viszonya kibékíthetetlené vált.

A csehszlovák rendőrség eközben tovább folytatta a nyomozását az irredenta szlovákság ellen, és a következő letartóztatott Vojtech Tuka lett, akinek pere az évtized végének és fordulójának egyik legnagyobb volumenű ügye volt. A Szlovák Néppárt tagjára már az évtized elejétől kezdve rávetült a magyarokkal és az emigránsokkal való összejátszás árnyéka, azonban több évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy elegendő bizonyítékot tudjon összegyűjteni a csehszlovák titkosszolgálat a vádemeléshez. Mindemellett Ungerék figyelmetlensége is kellett, akik a Tuka által írt, vagy legalábbis neki tulajdonított *Vacuum iuris* cikk szövegét, mely hivatalosan 1928 januárjában jelent meg a Szlovák Néppárt lapjában, a *Slovakban*, már 1927 év vége előtt „Hív a tót nemzet!” címmel röplapként terjesztették.²⁴ Maga a per egyébként kiváló forrás a korszak háttéréről, mivel ennek révén kerültek napvilágra azok az információk, melyek Tukanak a felvidéki és az anyaországi ma-

²¹ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1927. december 15.

²² MNL, K 64, 23. csomó 7/b tétel 527/res/1927.

²³ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1928. március 28.

²⁴ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1929. január 16.

gyarság közötti pénz és információ közvetítő szerepét, valamint az emigrációs mozgalommal való kapcsolatát bizonyították.²⁵

IV. Az emigránsok politikai tevékenysége a 30-as évek során

Az 1929-től egyre mélyülő gazdasági világválság következtében a magyar revíziós propaganda forrásai is erősen korlátozottak voltak. A csehszlovák sajtóban egyre gyakrabban bukkantak fel olyan hírek, hogy a pénztelenség hatására a szlovák emigránsok szakítanának Budapesttel és hazatérnének. Ezekben a hírekben Prága olykor a kemény szigor öreként tűnik fel, aki elutasítja az árulók visszatérését, máskor pedig a megbocsátó képét sugározza, aki örömmel fogadná a „tékozló fiait”. Előbbire példát a *Slovenský večerník* hoz, amely szerint Viktor Dvorčák illetőségi bizonyítványért folyamodott Prágához, azonban elutasították a kérést.²⁶ A másikkra példát František Jehlička-val kapcsolatban találunk, amely az előző példához képest egy heteken át tartó sajtóháborúvá fajult. A „bomba” a Szlovák Néppárt lapjának, a *Slovak*nak a cikkéből robbant ki, mely szerint Masaryk elnök állítólag amnesztiát, egyetemi katedrát és igen méltányos nyugdíjat ajánlott fel Jehličkának, ha az felhagy a csehellenes politikai tevékenységével. Jehlička megerősítette a hírt, és a Budapestnek küldött jelentéseiben arról számolt be, hogy ezt az ajánlatot a *Lidové Noviny* nevű kormányközeli lap tulajdonosa, Adolf Stránský közölte vele. Mivel Stránský Masaryk közeli barátjának számított, így valóban lehetséges, hogy a csehszlovák köztársasági elnök volt az üzenet feladója. Jehlička azonban elutasította az ajánlatot. Masaryk munkatársai ezzel szemben cáfolták az állításokat, és így egy heteken át tartó szópárbaj alakult ki a csehszlovák sajtóban, melyben egyik fél igazát sem sikerült bizonyítani, de Jehlička köztudatban tartására ez kétségtől tökéletes lehetőség volt.²⁷

Érdekes jelenség volt a 30-as évek elején, hogy az emigránsokkal eddig kifejezetten ellenséges viszonyban álló lutheránus, szlovák értelmiségiek keresték a közeledés lehetőségét Jehličkáékhoz.²⁸ Igor Štefánik vagy Martin Rázus egyre gyakrabban fogalmaztak meg a csehekkel szembeni kritikákat, amire korábban elvétve akadt csak példa. Sőt maga Rázus személyesen akart találkozni Jehličkával, hogy megpróbálják áthidalni a korábbi nézeteltéréseiket.²⁹ A szlovák közéletből így egyre többen vették fel a kapcsolatot az emigránsokkal a közös munka vagy egy-egy kiadvány elkészítése céljából. Ilyen esetre jelentett példát Milan Frič szlovák gaz-

²⁵ A Tuka-perrel kapcsolatban bővebben lásd: Veres Tímea: A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2004/1. 149–154.

²⁶ MOL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1930. július 4.

²⁷ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1930. július 23.

²⁸ MNL, K 64, 49. csomó, 7/a tétel 401/res/1932.

²⁹ MNL, K 64, 49. csomó, 7/a tétel 672/res/1932.

dasági szakember jelentkezése, aki egy a szakterületének megfelelő munka megírására vállalkozott, melyben Szlovákiának és Kárpátaljának az impériumváltás utáni gazdasági hanyatlását fejtette volna ki. Jehlička igent is mondott a felkérésre, miután a Dísz tér jelezte felé, hogy hajlandóak 2700 csehszlovák korona apánázst adni Fričnek a munkáért.³⁰ A kiadvány³¹ el is készült, melyet tartalmi szempontból dicsért Jehlička, de úgy vélte, hogy a terjedelme rövidebb, mint amiben előzetesen megegyeztek. Így a pénzt ugyan átadta Fričnek, de jelezte, hogy ezért cserébe ismét kér tőle egy munkát a közeljövőben, és ha ezt nem hajlandó teljesíteni, akkor a pénzvételtől szóló nyugtát a megfelelő prágai körökhöz fogja továbbítani.³²

Az időközben Lengyelországban történt változások is az emigránsok bizakodására adtak okot, a külügyminisztérium élére ugyanis kinevezték Jozef Beck-et, aki egy sajátos külpolitikai koncepcióval állt elő. A célja egy olyan kelet-közép-európai szövetségi tömb létrehozása volt, mely véleménye szerint képes lett volna ellenállni a német és a szovjet hatalmi törekvéseknek. A szövetségi tömböt Lengyelország mellett Magyarország, a Csehszlovákiától független (esetleg Budapest fennhatósága alatt álló autonóm) Szlovákia, Románia, Jugoszlávia és Olaszország alkotta volna. A lengyel külügy szerint a szövetségi tengely létrehozásához elengedhetetlen lett volna Kárpátalja vagy Felvidék Magyarországhoz való csatolása.³³

A csoport tagjai szoros kapcsolatban álltak a Revíziós Ligával, melynek ülésein több alkalommal is részt vettek a 30-as évek során, főként Herczeg Ferenc meghívására, akivel baráti viszonyban voltak.³⁴ Az egyik ilyen megbeszélés alkalmával a liga tagjai arra gondoltak, hogy Ivor Dénes újságírón keresztül fel kell venniük a kapcsolatot az úgynevezett – az ő megfogalmazásuk szerint – „prágai revizionistákkal”.³⁵ Ez alatt Ferdinand Peroutka újságírót értették, aki bár Masaryk közeli munkatársi és baráti köréhez tartozott, de kétségtől egyike volt azoknak a cseh közéleti személyiségeknek, akik egy esetleges etnikai revíziót elfogadható kompromisszumnak tartottak.³⁶ Peroutka ezt inkább kényszermegoldásnak tekintette, így semmiképpen sem titulálható a szó szoros értelmében revizionistának. Az ülés után Dvorčák Genfbe utazott, ahol Jehlička vezetésével, valamint Ungerrel és az 1919 óta ugyan aktívnak tekinthető, mégis alig némi nyomot hagyó Karol Bulissával együtt megalapították a Szlovák Nemzeti Tanácsot. Az alakuló ülés után egy memorandumot adtak át a Népszövetség főtítkárságának, melyben a földrajzi, a

³⁰ MNL, K 64, 49. csomó, 7/a tétel 479/res/1932.

³¹ Frič, Milan: *Neutešený hospodárský vývoj na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava, Nákl. „Národného Hospodára”, 1932.

³² MNL, K 64, 49. csomó, 7/a tétel 635/res/1932.

³³ Czettler Antal: Lengyel tervek Közép-Európa újrendezésére, és Kárpátalja visszatérése a magyar anyaországhoz 1939 márciusában I. rész. *Magyar Szemle*, X. 2001/7-8. 64-65.

³⁴ Herczeg Ferenc: *Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései*, III. rész. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1993, 222.

³⁵ MNL, K 428/i, MTI Bizalmas értesítések, 1933. május 12.

³⁶ Steier Lajos: Cseh politikai arcképek I. *Magyar Szemle*, 1934/9-12. 376.

gazdasági és a történelmi szempontokat felsorakoztatva követelték Szlovákia Magyarországhoz való visszacsatolását.³⁷

A genfi Szlovák Nemzeti Tanács létrejötte után pár nappal, brit kezdeményezésre egy négyhatalmi (brit, francia, német, olasz) konferenciára került sor Rómában, melyet a kelet-közép-európai és a balkáni viszonyok esetleges átalakítására hívtak össze. Az emigránsok az eseményre való tekintettel megjelentették a Népszövetségnek átnyújtott memorandumukat a *Giornale d'Italia* című lapban.³⁸ Ugyan a konferencia végül nem eredményezett határkorrekciót, de rávilágított arra, hogy a nagyhatalmak már korántsem gondolják olyan kőbe vésettnek a párizsi békerendszert, mint ahogy azt a 20-as években hangsúlyozták.³⁹ Ezt a nemzeti tanács tagjai is hasonlóan gondolták, ezért Jehlička elnöki minőségében egy európai előadássorozatot szervezett, melynek első állomása augusztusban Róma volt.⁴⁰ A következő helyszínnek Hollandiát választotta, majd az év végén Bethlen Istvánnal közösen Nagy-Britanniába utaztak. Ezzel az úttal kapcsolatban a *Nádorní Listy* egy cikket közölt, mely szerint Bethlennek láthatóan komoly tervei voltak Jehličkával, akit a magyar diplomácia a Szlovák Nemzeti Tanács elnökeként akkreditálni akart Angliában és a többi európai nagyhatalomnál, ezzel olyan pozíciót biztosítva neki, mint amelyet Masaryk élvezett a háború idején,⁴¹ azonban ez csak a cseh újságírók túlzásának tekinthető. Az angliai út során történt, hogy Jehlička Bethlennel folytatott beszélgetései alkalmával biztosítékot szeretett volna kérni az exminiszterelnöktől, hogy a Felvidék visszacsatolása esetén a magyar kormányzat nem fog ismét asszimiláló politikát folytatni. Bethlen, aki a Gömbös-kabinet regnálása idején már nem rendelkezett akkora befolyással, hogy egy ilyen jellegű kérdésben ígéretet tegyen, csak annyit válaszolt, hogy véleménye szerint az aktuális magyar kormányzat tiszteletben fogja tartani a szlovákok nyelvét és kultúráját.⁴²

Az előadókörutaknak is köszönhetően a genfi Szlovák Nemzeti Tanács tagjainak mondanivalója iránt egyre nagyobb lett az érdeklődés. 1935-ben a német nemzetiszocialisták lapja, a *Völkischer Beobachter* interjút készített a néptanács tagjaival, majd Jehlička a Német Akadémia meghívására a Münchener Egyetemen tartott előadást a szlovák kérdésről.⁴³ Előadásában főként a Közép-Európára nehezedő bolsevik veszélyt hangsúlyozta, melynek legfőbb támogatójának Csehszlovákiát nevezte meg. Jehlička nagy sikert arathatott Münchenben, hiszen Németországban már napirenden volt egy a Szovjetunió ellen irányuló szövetség létreho-

³⁷ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. július 11.

³⁸ MOL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1933. július 13.

³⁹ Lukász Zs. Tibor: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. *Rubicon*, 1997/1. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag (letöltve: 2012.12.03.).

⁴⁰ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. augusztus 3.

⁴¹ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. december 4.

⁴² MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1933. december 1.

⁴³ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1936. június 15.

zása. Az antikomintern paktumot néhány hónappal később, november 25-én hozta létre Németország és Japán.

Az évtized vége felé egyre inkább felgyorsultak az események. Prága érezte, hogy diplomáciai szempontból lassan elfogy körülötte a levegő. A *Paris Midi* vezető helyen tárgyalta a szlovák kérdést, melyben kitértek az emigráns mozgalomra, valamint arra is, hogy a szlovákság mellett más kisebbségek is jelentős számban lakják Csehszlovákiát, így megkérdőjelezték ennek az államnak a fenntarthatóságát. A lap információja szerint Anglia prágai nagykövete folyamatosan békülékenységre és a szomszédos országokkal való kiegyezésre biztatta a kormányt, mely könnyen lehet, hogy ekkor már elkésett próbálkozás volt.⁴⁴ A szeptemberi müncheni egyezmény azonban még nem foglalkozott a Felvidék kérdésével, csupán kilátásba helyezett egy döntőbíráskodást, ha Budapest és Prága nem tud megegyezni három hónapon belül. Az emigránsok csalódottak voltak, de eltökélten folytatták a nyugat-európai propagandát, mert arra számítottak, hogy végül úgyis a nagyhatalmak szava fog dönteni. A komáromi tárgyalások kudarca után valóban így alakult a forgatókönyv, azonban a novemberben Bécsbe összehívott ülésre a brit és a francia küldöttség végül érdektelenségre hivatkozva el sem ment, ezzel szabad kezet adtak az olasz és német vezetésnek, akik az etnikai szempontok figyelembevételével jelölték ki az új határvonalakat. A november 2-án megszületett első bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta Felvidék és Kárpátalja magyar többségű déli sávját, valamint Ungvár és Munkács városát. A döntéssel végül maradéktalanul senki sem volt elégedett. A csehek a már amúgy is szétदारolt Cseh-Szlovákia végső felosztását vizionálták, a Szlovák Néppárt az elszakított déli sáv miatt háborgott, míg Magyarországon az integráns revízió hívei kevellették a visszakapott terület nagyságát.

V. Az emigráns mozgalom utolsó időszaka, a szlovják koncepció

A szlovák emigráns csoport szintén elfogadhatatlannak tartotta a döntést és azt, hogy a Felvidéket, és ezzel a szlovákságot is szétválasztották, ezért szükségesnek tartották a további agitáció folytatását, azonban 1939 elején František Jehlička váratlan halálával a mozgalom elvesztette a vezérét.⁴⁵ Jehlička nélkül František Unger nem kívánta már folytatni az agitációt, így ő visszavonult a politikától, ezért a Szlovák Nemzeti Tanács vezetése Viktor Dvorčák kezébe került. Lényegében ellenpólus híján már a saját ideáját és terveit valósíthatta meg, így előkerült a keletiszlovák, azaz szlovják koncepció, melynek már 1918 előtt is híve volt. Ez az

⁴⁴ MNL, K 428/f, MTI Lapszemle, 1938. március 26.

⁴⁵ MNL, K 428/a, MTI Napi tudósítások, 1939. január 3.

elmélet arra épül, hogy létezik egy nyugati és egy keleti szlovák nyelv, melyek között akkora a különbség, hogy lényegében önálló nyelvként kell őket tekinteni. Dvorčák szerint azonban nem csupán a nyelv különbözik, hanem maguk az emberek is, mert a szlovjakság a magyarok, németek, ruszinok és vallonok keveréke.⁴⁶

Ez az ötlet tehát további és még mélyebb megosztottságot okozott volna a szlovákságon belül, ami egyértelműen ellenkezett azzal, amit František Jehlička és a genfi Szlovák Nemzeti Tanács korábban képviselt. A szlovják koncepciótól függetlenül Dvorčák továbbra is kitartott a felvidéki területek teljes revíziója mellett, amit a Genfben megjelenő „Független Szlovákia?” című munkája is mutat.⁴⁷ Mivel a második Teleki-kormány is biztosította őt a támogatásáról, így számíthatott Budapest anyagi szubvenciójára is. Párizsból hazaköltözve Kassára tette a székhelyét, ahol 1941-ben Ojčizna néven kultúregyesületet hozott létre, mely a szlovják nyelv ápolására szótárat és nyelvtankönyveket akart kiadni.⁴⁸ A politikai élet irányítására pedig létrehozta a Naša Gazdovská Strana nevű pártot.⁴⁹ Az erőfeszítéseit azonban nem koronázta siker, az identitásformálásra nem volt vevő a kelet-szlovák lakosság, és ezt a tervét Pozsony is minden eszközzel igyekezett akadályozni. 1943-ban bekövetkezett halálával az emigráns mozgalom végleg befejezte munkáját.⁵⁰

VI. Összegzés

Nyilvánvaló, hogy mivel a szlovák nép története végül nem az emigránsok által elképzelt úton folytatódott, ezért a genfi Szlovák Nemzeti Tanács tagjai ma nem számítanak pozitív történelmi alakoknak az északi szomszédainknál. Azonban véleményem szerint hiba lenne ezeket a személyeket a szlovák nép áruelőként aposztrofálni. A Viktor Dvorčák által képviselt és eleve kudarcra ítélt szlovják akciót leszámítva a szlovákság megosztását egyáltalán nem tűzték ki célul. A František Jehlička közreműködésével 1919-ben kidolgozott autonómiakoncepció pedig egyértelműsíti, hogy a Felvidék visszacsatolását csak megfelelő ellenszolgáltatás fejében támogatták. Azonban a mozgalom nem ért el akkora sikert, hogy a 30-as évek szlovák társadalmában a Magyarországgal való újraegyesülést egy felülmúlhatatlan és a jelentős többség által kívánt alternatívává tegye. Mindemellett a

⁴⁶ Ábrahám Barnabás: *Interetnikus kapcsolatok X. A szlovákság történelmi törésvonalai: konfeszionalizmus és regionalizmus 2.* <http://m.cdn.blog.hu/ce/centralog/file/MCS10.pdf> (letöltve: 2012. 11. 08.).

⁴⁷ MNL, K 428/t, MTI Házi tájékoztató, 1939. május 6.

⁴⁸ MNL, K 428/t, MTI Házi tájékoztató, 1941. január 20.

⁴⁹ Ablonczy Balázs: A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok.* Ablonczy Balázs, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011, 83.

⁵⁰ MNL, K 428/t, MTI Házi tájékoztató, 1943. augusztus 13.

legnagyobb kérdés számomra inkább az, hogy Budapestben valóban megvolt-e a hajlandóság arra, hogy teljesítse az emigránsoknak ígért feltételeket, ha a Felvidék teljes területe visszakerült volna az országhoz. Kárpátalja és a ruszinság esetéből, illetve a számukra szintén ígért autonómia megvalósulatlanságából ítélve ez erősen megkérdőjelezhető.

„Kicsoda az ember a' ki él, és a' halált nem láttya?”¹

18. századi katolikus halotti prédikációk egy kolligátumban

A 18. századi magyar nyelvű katolikus halotti prédikációk kutatása, helye a 18. századi katolikus prédikációkutatásban

Prédikációkutatással szisztematikusan az 1970-es évek óta foglalkoznak Magyarországon, az irodalomtörténet-írás ekkor kezdte egyre aktívabban és rendszerebben vizsgálni az egyházi irodalom műfajait. A megélénkülő prédikációkutatás kapcsán sok kérdés került előtérbe, amely ma is foglalkoztatja az irodalomtörténészeket. Azonban a 18. századi halotti prédikációk vizsgálata – mind a református, mind a katolikus beszédekkel illetően – eddig nem volt túl jelentős. A legújabb kutatások közül elsősorban V. László Zsófia tanulmányait, valamint doktori értekezését érdemes megemlíteni, mely az 1711 és 1825 közötti protestáns halotti beszédekben vizsgálja a női szerepek változását – főként mentalitástörténeti szempontból. A szerző fő célkitűzése azt rekonstruálni, hogy „a 18. század emberei milyen életet szántak leányaiknak, a férfiak milyen elvárásokat támasztottak a jövődobeljükkel, majd a feleségükkel szemben, illetve a nőknek maguknak milyen lehetőségeik voltak sorsuk alakítására”.² A 18. századi katolikus halotti prédikációk hasonló vagy más szempontú feldolgozása egyelőre hiányzik.

Az 1599 és 1711 között kiadott halotti beszédek táblázatos adatbázisa³ azt mutatja, hogy a katolikus halotti prédikációk kiadása az 1650-es évek közepén indult meg, mely ekkor jóval elmaradt a református halotti beszédek kiadása mögött.⁴ Az

¹ Az idézet a Zsoltárok könyvéből való (Zsolt 88,24). – Ladányi Elek Zsigmond (1685/90–1758) minorita szerzetesnek az elhunyt Gersei Pethő Mihály felett Sztropkó várában mondott halotti prédikációjának textusa. *Inevitable decretum az az: Istennek megmásolhatatlan decretuma*, Kassa, Frauenheim, 1735, A2r. Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860: Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, II, Bp., Dobrowsky Ágost, 1888–1891, 531. tétel. (A továbbiakban: Petrik.)

² Tézisek: V. László Zsófia: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2011, 2. A szerző összeállította az 1711 és 1825 között megjelent nőkről írt és protestáns parentációk bibliográfiáját. Uo., 4, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/laszlozsofia/tezis.pdf>. A letöltés ideje: 2012. december 10.

³ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Könyvkiadó, Bp., 1998, 282–292.

⁴ Az 1711-ig megjelent 358 halotti prédikáció között mindössze 30 katolikus található. Uo., 34.

1680-as évek közepétől lett kiegyensúlyozottabb a halottibeszéd-nyomtatványok felekezet szerinti megoszlása, vagyis a katolikusok részéről is egyre több beszéd jelent meg nyomtatásban.

Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka a *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* című, tizenkét darab 17. századi halotti beszédet tartalmazó, 1988-ban megjelent kritikai kiadásának bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy a kötet „az irodalom egy alig vizsgált műfajának szövegeit tartalmazza”.⁵ Ezt a szerzők a 17. századi szövegtörzshoz nézve állapítják meg, de ma már (nagyreszt éppen Kecskeméti 10 évvel későbbi, idézett monográfiájának köszönhetően) inkább csak a 18. századi prédikációkra igaz.

OTDK-dolgozatomban egy 18. századi magyar és latin halotti beszédeket, valamint néhány más prédikációt tartalmazó, jelentős részben a kolozsvári minoritákhoz köthető, eddig nem vizsgált, 18. századi kötésű kolligátumot mutattam be több különböző, részben összekapcsolódó szempont felől közelítve a szövegekhez. Egyrészt a könyvtörténeti elemzés új szempontokkal gazdagíthatja a kötet néhány darabjának eddigi filológiai vizsgálatát, valamint néhány adalékkal egészítheti ki a könyvtár- és állománytörténeti kutatásokat. Másrészt a halotti prédikációk argumentációjából kiindulva azt vizsgáltam, hogyan jelenik meg az elhunyt mint példakép a hallgatóság előtt a *jó halál* felekezeti-független kontextusában. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, a 18. század első évtizedeiben megjelent halotti prédikációkban (az elhunyt laudációjában mint a hallgatóság meggyőzésére szolgáló érvelésben) fontossá váltak a következő kérdések. Egyrészt az, hogy vajon az elhunyt, akit gyakran elsősorban a névből vett érveléssel jelenít meg a halotti beszéd, megtett-e mindent üdvössége elnyeréséért. Másrészt az, hogy az éppen temetett személy szerepelhet-e jó példaként a beszédet hallgatók/olvasók előtt.

A mintaadó jelleg viszont azt is jelenti, hogy a prédikáció mint argumentatív szöveg csupán elvárást, előírást közvetít: ezen keresztül nincs közvetlen hozzáférésünk a haldoklás tényleges vallásos gesztusaihoz. Egy teljes történeti antropológiai kutatás tárhatná fel ezek rendszerét a 18. századi egyháztörténet, Erdélyben különösen az 1730-as évek elejétől jellemző katolikus térnyerés kontextusában.⁶ Az OTDK-dolgozat prédikációelemzései a folyamatban lévő kutatásom egyik fázisának eredményeit rögzítették, de a továbblépéshez szükségesnek tartom más források, például az *ars moriendi*-irodalomnak, valamint a canonica visitációknak, a végrendeleteknek és más levéltári dokumentumoknak a vizsgálatát. Így nemcsak a (főképpen halotti) prédikációk érvelését érthetjük meg jobban a közönség szempontjából, hanem alaposabban feltárhatjuk a haldoklás felekezeti-független értelmezésének tágabb összefüggéseit a 18. század első felében.

⁵ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. jegyz. Kecskeméti Gábor, bev. Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988, 9.

⁶ Lásd ehhez például Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740*, Akadémiai, Bp., 1988, 420–422.

E dolgozatban terjedelmi okok miatt a névből vett érvhez és a jó halálhoz kapcsolódó szövegelemzések bemutatására nem, csak a kolligátum filológiai ismertetésére van lehetőségem.

Conciones Variae – a kolligátum bemutatása

Jelenleg a kötet a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában található, a fedlapjának versójára írt bejegyzés szerint 1964. március 2-án Almássy Márton, református lelkész, hajdúböszörményi vallásanár ajándékozta a könyvtárnak. A könyv gerincén ez a cím szerepel: *Conciones Variae*, 1698 és 1769 között ki nyomtatott magyar és latin nyelvű halotti, illetve egyéb alkalmakra készült magyar nyelvű prédikációkat tartalmaz.

A kötet nem kiadói, hanem valószínűleg tulajdonosi (gyűjteményi) kolligátum. Az jelenleg nem tudható, hogy miként került a 20. századi adományozóhoz, a kötet és darabjainak korábbi történetét rekonstruálva azonban néhány megállapítás megfogalmazható.

A kolligátum hátlapjának rectóján olvasható kéziratos index – *Series Materiarum ordine* – huszonhárom prédikációt sorol fel.

Jelen állapotában azonban a kolligátum nem tartalmazza egyrészt a *Keserves dicsirete Nehai G. Esterhas Anna Aszszonynak* (1669)⁷ című prédikációt, melynek szerzője Sennyei István veszprémi püspök. A beszéd 1669. október 7-én hangzott el a lékai Szent Miklós-templomban, és Bécsben nyomtatták ki. Másrészt az *Arany Almája G. Draskovics Pál Urnak* (1694)⁸ című prédikációt,⁹ amely 1694 februárjában hangzott el Lékán, az ágostonosok templomában, és Nagyszombatban nyomtatta ki Hörmann János. A cím, valamint Kecskeméti és Nováky szövegkiadása alapján sem tudunk a szerzőről semmit. A kolligátumban az ötödik, Pethő Mihályról szóló prédikáció és a hatodik, Bornemisza János temetésére készült beszéd között kivágott lapok kötésben maradt széle látszik. Mivel az index sem tüntet fel e két beszéd között más prédikációt, úgy tűnik, már a jegyzék írásakor is csonka volt a kötet, vagyis nem az index alapján hiányzóként regisztrált két prédikáció valamelyike állt itt.

Az alább látható táblázatban egyrészt a kéziratos index alapján készült címléírások, másrészt a kötet jelen állapotában a prédikációk címlapján olvasható bibliográfiai adatok szerepelnek.¹⁰

⁷ *Régi magyarországi nyomtatványok, IV, 1656–1670*, Heltai János [et al.], szerk. P. Vászárhelyi Judit, Bp., MTA, OSZK, 2012, 3509. tétel. (A továbbiakban: RMNy.)

⁸ Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár, I, Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1879, 1466. tétel. (A továbbiakban: RMK.)

⁹ A prédikáció modern kiadása: *Magyar nyelvű halotti...*, i. m., 273–289.

¹⁰ Bár a kéziratban nem szerepel, a könnyebb követhetőség miatt megszámozom a prédikációkat.

	<i>Series Materiarum ordine (kézirat)</i>	<i>A kolligátum bibliográfiai adatai</i>
1.	Keserves Dicsirete Nehai G. Esterhas Anna Aszszonynak.	[hiányzó prédikáció]
2.	Hütes Koronája Nehai G. Kornis István Urnak.	P. BIRÓ János, <i>Hütes korona az az: igaz keresztény hitű nagy érdemű nehai Göncz-Ruszkai Méltóságos Kegyelmes Kornis István Úr [...] Halottas dicsiretének Koronája [...]</i> , Kolozsvár, Becskerek, 1741. ¹¹
3.	Örök Jutalomra siető Nehai G. Zichy István Ur.	<i>Érdemes ligeteknek útait járó [...] Szarvas. Az az: Méltóságos öregbik Gróff Zichy István [...]</i> , Győr, Streibig, 1759. ¹²
4.	Az Úr Házán jelentetett Menyei Dicsősége T. Krucsai Jánosnak. Búcsúztató Versek ez után.	P. Bócsó Mátyás, <i>Az Úr házán jelentetett menyei dicsőség [...] Krucsai János Úr [...]</i> Kassa, [s. n.], 1742. ¹³
		<i>Rettenetes utolsó szempillantás [...] Krucsai János Úr [...]</i> , Kassa, [s. n.], 1741. ¹⁴
5.	Istennek meg másolhatatlan Decretuma. G. Pető Mihály.	T. P. LADÁNYI Elek Zsigmond, <i>Inevitabile Decretum. az az: Istennek meg másolhatatlan Decretuma [...]</i> Pethő Mihály [...], Kassa, Frauenheim, 1735. ¹⁵
6.	Halotti Praedicatio. Nehai I. B. Bornemisza János Úr fe.	P. GYALOGI János, <i>Halotti Praedikatio. Mellyet a' nehai meltosagos és nagysagos iffiabbik kaszoni baro Bornemisza Janos urnak [...] Temetése fölött [...]</i> , Kolozsvár, Fejj, 1747. ¹⁶
7.	Házát kösziklán építő Nehai G. Haller György.	KOLOSVÁRI Pál, <i>Házát kösziklán építő bölcs ember. Az az, Nehai Méltóságos, és Nagyságos Hallerkői Haller György [...]</i> , Kolozsvár, Weilhamer, 1730. ¹⁷
8.	Halotti gyaszos Pompája T. Krucsai Márton Urnak.	<i>Midön Az, Tekéntetes, Nemes, Nagy emlékezetű, ritka hosszas életű Krucsai Márton Úr [...]</i> , Kassa, Frauenheim, 1733. ¹⁸

¹¹ Petrik V, 67.

¹² Petrik II, 531. Az 1700-as első kiadás itt szerepel: RMK I, 1566a.

¹³ Petrik I, 305.

¹⁴ Petrik III, 519.

¹⁵ Petrik II, 531.

¹⁶ Petrik II, 2.

¹⁷ Petrik II, 437.

¹⁸ Petrik II, 733.

9.	Halotti Pradicatioja G. Barkoczi Kristina Aszszonynak. Második ugyan azoné. Harmadik ugyan azoné.	<i>Az néhai meltosagos groff Szalai Barkoczi Kristina aszszonynak [...] hideg teteminek az Gyászos Koporsóban-való bé-tételekor [...], Kassa, Frauenheim, 1724.¹⁹</i>
		<i>Masodik halotti praedicatio [...] Ugyan azon [...] Méltóságos Gróffné Aszszonynak [...] Gyászos pompája alkalmatosságával, Kassa, Frauenheim, 1724.²⁰</i>
		<i>Homályban borúlt ékes Korona. Az az: A' nagy okosságú Abigail, és minden dicséretre méltó Tábita. Néhai Meltosagos Groff Szalai Barkoczi Kristina aszszony[...], Kassa, [s. n.], 1724.²¹</i>
10.	Igaz Utazó Nehai Mgs Csato Sigmond Úr	<i>SZÉKELY László, Igaz utazo a' vilagi, és mennyei meltosagra; az az: Csik Delnei meltosagos Csato Sigmond Úr [...], Csíksomlyó, [s. n.], 1752.²²</i>
11.	Gyaszos vadászattya G. Erdödi Gábor Urnak.	<i>T. P. AUER Leopold, Venatio lugubris gyászos vadászat, a' melyben nehai meltosagos monyorokereki groff Erdödi Gabor Antal [...] Temetésének alkalmatosságával [...], Kassa, [s. n.], 1745.²³</i>
12.	Le szakasztatott nád-szál T. Krucsai Julianna.	<i>Rövid üdőben le szakasztatott sok üdöket töltött nád szál az az: Nadfői Tekentetes Nemzetes Krucsai Julianna Aszszony [...], Nagykároly, Sz. Némethi Pap István, 1759.²⁴</i>
13.	Arany Almája G. Draskovics Pál Urnak.	[hiányzó prédikáció]
14.	Szorgalmatos Márta G. Redei Kristina Aszszony.	<i>RácZ Kelemen, Szorgalmatos Martha és buzgó Maria [...] Redei Kristina Aszszonynak örökké fenn maradandó emlekezetire [...], Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1731.²⁵</i>
		<i>RácZ Kelemen, Draga nyereseg [...] Redei Kristina Aszszony [...], [s. l.], [s. n.], 1731.²⁶</i>

¹⁹ Petrik V, 341.

²⁰ Petrik V, 341.

²¹ Petrik V, 203.

²² Petrik V, 493.

²³ Petrik I, 138.

²⁴ Petrik V, 435.

²⁵ Petrik III, 168.

²⁶ Petrik III, 168.

15.	Preciosus in Conspectu Dni obitus C. Stephani Csaki.	<i>Pretiosus In Conspectu Domini obitus, Illustrissimi Domini, Domini Comitatis Stephani Csáki de Kereszt-Szegh [...], Kolozsvár, [s. n.], [1720].</i> ²⁷
16.	Memoria Posthuma C. Stephani Kornis.	<i>Memoria Posthuma. Excellentissimi, ac Illustrissimi Domini Comititis Stephani Kornis L. Baronis De Göncz-Ruszka [...], Kolozsvár, Becskereki, 1742.</i> ²⁸
17.	Funebris Pompa I. B. Joannis Petri.	<i>Funebris Pompa. Supremmo Honori Illustrissimi ac Magnifici Domini, Domini Joannes Petri S.R.I. Liberi Baronis Joanelli [...], Lőcse, Brewer, 1698.</i> ²⁹
18.	Lelki öröm.	KELEMEN Didák, <i>Lelki öröm</i> , Kassa, Frauenheim, 1732. ³⁰
19.	A' Sz. Misének Aldozytyáról. Mít jelentenek a' Papi öltözetek.	<i>Dicsirtessek az Úr Jesus Kristus. Az Melchisedek rendin való [...] fő Pap a' Kristus Jéhus [...], Kassa, Frauenheim, 1737.</i> ³¹
20.	Isten, és ember etc. az Oltári Szentségről.	<i>Isten, Es Ember Jesus Kristus Bizonyosság tétele [...], Kolozsvár, [s. n.], 1752.</i> ³²
21.	Lelki Beszélgetes az Oltári Szentségről.	BERNÁRD Pál, <i>Lelki beszélgetés</i> , Kassa, Frauenheim, 1735. ³³
22.	Arca in Sanctuario Templi posita.	P. ESZTERHÁZI Pál, <i>Arca in sanctuario templi posita. A' templom szent helyébe helyezettett szekrény [...], [s. l.], [s. n.], 1763.</i> ³⁴
23.	A Végso Itiletről valo emlékezet.	HAJDICS Eusebius, <i>Antidotum spirituale. Lelki orvosság az az a' végso itéletről való emlékezet [...], Pest, Eitzenbergerin, 1769.</i> ³⁵

Több prédikáció címlapján található possessori bejegyzés. Egy esetben, Zichy István temetési beszédén félig levágva ez olvasható: „M. G. Petki Davidné Aszony.” Petky Dávidné Zichy Sára nem más, mint az 1700-ban elhunyt Zichy István lá-

²⁷ Petrik II, 898.

²⁸ Petrik II, 713.

²⁹ RMK II, 1928.

³⁰ Petrik II, 355–356.

³¹ Petrik I, 529–530.

³² Petrik V, 222.

³³ Petrik I, 250.

³⁴ Petrik I, 714.

³⁵ Petrik V, 185.

nya.³⁶ Ez alapján valószínű, hogy a beszéd egy olyan példánya került a kolligátumba, amely a Zichy család birtokában volt. Ezenkívül tizenkét beszéd címlapján a kolozsvári minoriták könyvtárának possessorori bejegyzése látható,³⁷ ezek a következők³⁸ (zárójelben a címlapokon olvasható egyéb possessorori bejegyzésekre, továbbí, a possessorokkal kapcsolatos információkra utalok):

6. Gyalogi János jezsuita szerzetes: Bornemisza János temetése (Ezen a címlapon Szabó István minorita szerzetes [1705–1783, 1747-ben a kolostor házfőnöke]³⁹ neve is olvasható, valószínű, hogy ő írta a bejegyzést.)
7. Kolozsvári Pál jezsuita szerzetes: Haller György temetése (Ezen a címlapon egy másik possessorori bejegyzés is látszik: Damasi Győri Agria O. M. C. Tehát egy egri minorita, Győri Damasus is birtokolta ezt a prédikációt.)
8. ismeretlen minorita: Krucsai Márton temetése
9. ismeretlen minorita: Barkóczy Krisztina temetése
10. Székely László jezsuita szerzetes: Csató Zsigmond temetése
11. Auer Leopold minorita szerzetes: Erdődi Gábor Antal temetése
12. ismeretlen minorita: Krucsai Julianna temetése
14. Rácz Kelemen református prédikátor: Rédei Krisztina temetése
15. ismeretlen jezsuita: Csáki István temetése
17. ismeretlen jezsuita: Petri János temetése
18. Kelemen Didák minorita szerzetes: *Lelki öröm*
21. Bernárd Pál minorita szerzetes: *Lelki beszélgetés* (A 6. prédikációnál említett Szabó István neve is szerepel a bejegyzésben.)

A minorita possessorori bejegyzés gyakorisága alapján az feltételezhető, hogy a kolozsvári minorita kolostor könyvtárában kötötték egybe a prédikációkat. Ezt – közvetve – a Régi Magyar Könyvtár (RMK) két megjegyzése is alátámasztja. A *Keserves dicsirete Nehai G. Esterhas Anna Aszszonynak* (1669) című, mint fentebb jeleztem, az index szerint a kötetben korábban még megtalálható prédikációt úgy

³⁶ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XII, Helikon, Bp., 1987–1988, 372, http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/mo_csaladai_12.pdf. A letöltés ideje: 2012. december 10.

³⁷ Sipos Gábor ezt írja a ferences könyvtár állományáról: „Mivel a több mint harmadfélszáz éves könyvtár múltjáról a [...] rendtörténetek sem emlékeznek meg, a gyűjtemény kialakulásának főlázolásához magukat a régi magyar könyveket kellett vallatóra fogunk. Segítette kutatásunkat a kolostori tékát őrző XVIII. századi barátok azon szokása, hogy a kötetekbe a »Conventus Claudiopolitani Fr[atrum] Minor[um] Strictioris Observantiae in Óvár« szövegű tulajdonosbejegyzés mellett gyakran feltüntették az állományba vétel évét is.” A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa, szerk., bev. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004, 531. Sajnos e kolligátum darabjain egyetlen állományba vételi évszám sem található.

³⁸ A prédikációk előtt a könnyebb követhetőség kedvéért a táblázatban szereplő, a Series Martiarum ordine alapján felállított sorrendre, sorszámokra hivatkozom.

³⁹ Magyar katolikus lexikon, főszerk. Diós István, szerk. Viczián János, Szent István Társulat, Bp., 1993, <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szab%C3%B3.html>. A letöltés ideje: 2012. december 10.

tartja számon az RMK I. kötete, hogy teljes példány található a beszédből a kolozsvári minoriták könyvtárában.⁴⁰ Az RMNy átveszi a teljes vonatkozó bekezdést épp az RMK-ból – e mondat kivételével.⁴¹ Valószínűleg tehát a beszéd Szabó Károly által a kolozsvári minoriták állományában jelzett teljes példánya azonos azzal, amely a most vizsgált kolligátum darabja volt. Csakhogy – talán egy restaurálás során – kikerült a 18. századi kötésű kolligátumból, valamikor az RMK I. kötetének megjelenését, 1879-et követően, de még az 1964-es adományozás előtt.

A kötetből jelenleg szintén hiányzó, de az indexben szereplő *Arany Almája...* című prédikációból (1694) az RMK I. kötetében szereplő címleírás nyilvántartása szerint ugyancsak volt (legalábbis a kötet megjelenésekor, 1879-ben) egy példány a kolozsvári minoriták könyvtárában.

Az *Adattár* sorozat közli a kolozsvári minoriták könyvtárának katalógusát az 1749. évből. Ebben ugyan a kolligátum még nem szerepelhet, hiszen a legkésőbbi beszéd 1769-ben jelent meg. Viszont az 1749 előtti prédikációk (tizenhét ilyen van a kötetben) sem találhatók meg benne.⁴² Tehát – amennyiben teljes a katalógus – ezek egyenként is 1749 után kerülhettek a kolostor birtokába, ezután írták címlapjukra a possessori bejegyzéseket, és kötötték egybe azokat (valamint a kolligátum többi, possessori bejegyzéssel el nem látott darabját, illetve a családi possessori bejegyzéssel ellátott Zichy-prédikációt), talán itt, a minoriták könyvtárában.

Mint a fentebbi címleírásokból kiderült, elsősorban kolozsvári és kassai nyomtatványok találhatók a kötetben: kilencet nyomtattak Kolozsváron, tizenegyet Kassán, egyet-egyet Győrben, Csíksomlyóban, Nagykárolyban, Lőcsén és Pesten. A két hiányzó beszédet Bécsben, illetve Nagyszombatban nyomtatták.

Pavercsik Ilona a következőket állapította meg a kassai jezsuiták 1737 és 1744 között kiadott *catalogus librorum*ai alapján: *Conciones in funeribus diversorum Ungarico idiomate dictae* címmel tizenkilenc halotti prédikáció jelent meg.⁴³ Ezek közül hat a vizsgált kolligátumban is szerepel:

Homályban borúlt ékes Korona... A' nagy okosságú Abigail... Barkoczi Kristina... (1724),

Inevitabile Decretum. az az: Istennek meg másolhatatlan Decretuma (1735),

Midőn Az, Tekéntetes... Krucsai Márton Úr... (1733),

Az néhai meltosagos groff... Barkoczi Kristina... (1724),

Rettenetes utólsó szempillantás... Krucsai János Úr... (1741),

Az Úr házán jelentetett menyei dicsőség... (1742).

A kolligátum egyéb, nem halotti, magyar nyelvű prédikációi közül a *Lelki beszélgetés* szintén kassai nyomtatvány (1735), amely az 1737–1738-as *catalogus*

⁴⁰ RMK I, 1080.

⁴¹ RMNy IV, 3509.

⁴² *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak 1681–1750*, s. a. r. Zvara Edina, szerk. Monok István, Bp., OSZK, 2008 (*Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/3), 172–186.

⁴³ Pavercsik Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., OSZK, 1992, 152–155.

librorumban szerepel.⁴⁴ Az 1737-ben kiadott *Dicsirtessek az Ur Jesus Kristus. Az Melchisedek rendin való [...] fő Pap a' Kristus Jésus [...]* című prédikáció viszont egyetlen catalogus librorumban sem fordul elő.⁴⁵ A *Lelki öröm* című beszéd (1732) a Pavercsik Ilona által az 1716–1733 között Kassán megjelent kisnyomtatványokról összeállított jegyzékben szerepel, a catalogus librorumban nem fordul elő.⁴⁶

A tizennégy magyar nyelvű halotti prédikáció szerzője közül nyolc neve olvasható a címlapon:

2. Biró János kolozsvári plébános (Kornis István temetése),
4. Bócso Mátyás leveleki plébános (Krucasai János temetése),
5. Ladányi Elek Zsigmond minorita szerzetes (Pethó Mihály temetése),
6. Gyalogi János jezsuita szerzetes (Bornemisza János temetése),
7. Kolosvári Pál jezsuita szerzetes (Haller György temetése),
10. Székely László jezsuita szerzetes (Csató Zsigmond temetése),
11. Auer Leopold minorita szerzetes (Erdődi Gábor Antal temetése),
14. Rácz Kelemen református prédikátor (Rédei Krisztina temetése, két beszéd).

A hat egyéb (magyar nyelvű) prédikáció szerzője közül négy neve szerepel a címlapon:

18. Kelemen Didák minorita szerzetes (*Lelki öröm*),
21. Bernárd Pál, aki a legutóbbi kutatások szerint valószínűleg minorita szerzetes⁴⁷ (*Lelki beszélgetés*),
22. Eszterházi Pál pálos szerzetes (*Arca in sanctuario templi posita*),
23. Hajdics Eusebius minorita szerzetes (*Antidotum spiritalae*).

A három latin nyelvű prédikáció (15–17.) szerzője közül egyiknek sem szerepel a címlapon a neve.

A névtelen szerzők mind szerzetesek, a címlapok alapján az tudható, hogy mely szerzetesrendhez tartoznak. Eszerint a tizennégy magyar nyelvű halotti prédikáció szerzője közül négy minorita (Krucasai János, Krucasai Márton, Barkóczi Krisztina és Krucasai Julianna temetése) és egy jezsuita szerzetes (Zichy István temetése) közli beszédét névtelenül. Az egyéb ünnepi prédikációk két névtelen szerzője minorita szerzetes (*Dicsirtessek az Ur Jesus Kristus. Az Melchisedek rendin való [...] fő Pap a' Kristus Jésus [...]*; *Isten, Es Ember Jesus Kristus Bizonyág tétele [...]*).

⁴⁴ Uo., 156–157.

⁴⁵ Uo., 154–155.

⁴⁶ Uo., 228–229.

⁴⁷ Mercs István, „...az oktatásnak nem földinek, nem hűségosnak &c. kell lenni...”: Írásértelmezés és retorika a késő barokk prédikációirodalomban, doktori (PhD)-értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2010, 15–16. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/100956/5/Ertekezes-Irasertelmezes-es-retorika-t.pdf>. A letöltés ideje: 2012. december 10.

A három latin nyelvű halotti prédikáció (Csáki István, Kornis István és Petri János temetése) névtelen szerzője jezsuita szerzetes.

Ezek az adatok a prédikációk címlapján olvashatók, de az eddigi kutatások alapján kijelenthetjük, hogy több esetben is Kelemen Didák rejtőzik a kolligátum „névtelen minorita” jelzővel ellátott prédikációi mögött. (Ezt jelöli a táblázatban a szögletes zárójelben, dőlten szedett megjegyzés.)

Rákos B. Raymund szerint Kelemen Didák alázatból hagyta ki a nevét több szentbeszédből.⁴⁸ A kolligátum 8. darabját, a Krucsai Márton temetésére készült, névtelenül megjelentetett beszédet (*Midön Az, Tekéntetes [...] Krucsai Márton Úr [...] – Rákos érvelése szerint – csak ő írhatta. Egyrészt ugyanis személyes lekötöztetve volt a Krucsai családnak az oltárépítés miatt, másrészt pedig mind a beszéd retorikai felépítettsége, mind forráshasználata olyan egyházi irodalmi képzettséget és jártasságot mutat, amely a korban más minorita szerzetesre nem volt jellemző. Szintén Rákos B. Raymund Kelemen Didák-életrajza alapján állítja azt Kecskeméti Gábor, hogy a Rettenetes utolsó szempillantás... című, Krucsai János felett elhangzott beszéd szerzője is Kelemen Didák.⁴⁹ Az egyéb, nem halotti prédikációk közül pedig a *Dicsirtessek az Ur Jesus Kristus. Az Melchisedek rendin való [...] fő Pap a' Kristus Jéhus [...] címűt tulajdonítja Rákos a minorita szónoknak. A Barkóczi Krisztina fölött mondott temetési beszédek szerzőjének is Kelemen Didákot tartják.⁵⁰ Az újabb kutatásokat ismerve tehát a kolligátum 4., 8., 9. és 19., névtelenül megjelentetett prédikációjának szerzője Kelemen Didák.**

⁴⁸ Rákos B. Raymund: *Ugye, atyafiak?! Isten szolgája, P. Kelemen Didák élete*, Edizioni Agiografiche, Róma, 1975. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, <http://www.ppek.hu/text/kdidak01.txt>. A letöltés ideje: 2012. december 10.

⁴⁹ Kecskeméti Gábor: *Rettenetes utolsó szempillantás* = Publicationes Universitatis Miskolcensis: Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére, a 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai, szerk. Horváth Zita, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2008, 31–32.

⁵⁰ Rákos, i. m., „1724. április 25. – a Kelemen Didáknak tulajdonított gyászbeszéd megtartása gr. Károlyi Sándorné Szalai Barkóczi Krisztina felett.” Rákos a Barkóczi Krisztina felett mondott temetési beszédek olyan példányát olvasta, amelyen az eperjesi minoriták possessori bejegyzése mellett ez látható: A.R.P.M. Didacus Kelemen. „Véleményünk szerint, ez az 1763-ból származó kézírás a maga természetes egyszerűségében elégnak látszik a kelemen szerzőség igazolására, ha egyéb kritériumot nem is keresünk, mint például éppen a közismert »egy Minorita Barát« alázatos elrejtőzését a nyilvánosság elől” – írja Rákos. Vö. Kelemen Didák kapcsolata a Károlyi családdal a levelezése alapján: *Isten szolgája, P. Kelemen Didák, O.F.M. Conv. levelei 1714–1743*, s. a. r. Rákos B. Raymund, Edizioni Agiografiche, Róma, 1978, IX–X; Kernács Dorottya: *Kelemen Didák műveinek helye a 18. századi kassai jezsuita könyvkiadásban* = Publicationes Universitatis Miskolcensis..., i. m., 41.

Magyar nyelvű halotti prédikációk (14)							
katolikus (12)						református (2)	
szerzetes (10)				világi (2)			
minorita (6)		jezsuita (4)					
névvel	név-telenül	névvel	név-telenül	névvel	név-telenül	névvel	név-telenül
1	5	3	1	2	–	2	–
Auer Leopold	[Kelemen Didák – 4 prédikáció]	Gyalogi János Kolosvári Pál Székely László		Bíró János Bócsó Mátyás		Rácz Kelemen Rácz Kelemen	

Latin nyelvű halotti prédikációk (3)		Egyéb (magyar) prédikációk (6)			
katolikus (3)		katolikus (6)			
szerzetes (3)		szerzetes (6)			
jezsuita (3)		minorita (5)		pálos (1)	
névvel	névtelenül	névvel	névtelenül	névvel	névtelenül
–	3	3	2	1	–
		Kelemen Didák Bernárd Pál Hajdics Eusebius		Eszterházi Pál	

Összesen: 23 prédikáció.

Szerzők: 12 névvel, 11 név nélkül.

A felekezeti megoszlásról:

Katolikusok: a legtöbb (11) szerző minorita, emellett hét jezsuita és egy pálos szerzetes, illetve két világi pap beszéde szerepel a kolligátumban.

Reformátusok: a két beszéd szerzője Rácz Kelemen református lelkész.

A huszonhárom prédikáció szerzője közül összesen tizenhat neve ismert a kutatások alapján. Figyelemre méltó, hogy ezek közül öt szerzője Kelemen Didák.⁵¹ Amellett, hogy ily módon a beszédek több mint egyötödének szerzője a minorita szerzetes, a szerző személye kapcsolatot teremt a halotti és az ünnepi prédikációk, illetve a kolligátum darabjainak két legfontosabb köre, a minoriták és a jezsuiták között, hiszen Kelemennek a kolligátumban található öt prédikációját a kassai jezsuita nyomdában nyomtatták ki.

⁵¹ Három halotti beszéd és két ünnepi prédikációé: az egyik a nyírbátori templomszentelés alkalmával, a másik a miskolci minorita templom oltárának felszentelése alkalmával hangzott el.

A jezsuitákhoz hasonlóan „Kelemen Didák irodalmi munkássága csaknem kizárólag a rekatolizációt szolgálja [...]. Az összevetett bibliográfiai adatok, az 1716 és 1773 közötti catalogus librorumok, a kassai műhely nyomtatvány-jegyzékei azt mutatják, hogy a korszakban megjelent tudományos, teológiai vonatkozású munkák majd kizárólagosan Kelemen Didák tollából kerültek ki” – írja Kernács Dorotty. ⁵² A kolligátumba azonban nem a hitvitázó írásai kerültek be, hanem három halotti és két ünnepi prédikációja.

Nem hitvitázó prédikáció a kolligátum 7. darabja sem, Kolosvári Pálnak a Hal-ler György fölött mondott halotti prédikációja, mégis kapcsolódik a polemikus iro-dalomhoz. ⁵³ Kolosvári két alkalommal hivatkozik Pázmány *Kalauz*ának IX., feleke-zeti szempontból leginkább polemikus könyvére. „Az idézeteken túl azoknak az érvelésben való elhelyezése is részben a pázmányi metódusra megy vissza. Mivel tehát a *Kalauz* az egész Kolosvári-prédikáció inventiós bázisát jelentő szöveghely fontos mintájának látszik, alaposabban kell foglalkoznunk a szöveg kompilációs gyakorlatával: szövegalkotási technikájával, a *Kalauz* és a prédikáció szerkezeti összehasonlításával, illetve a forráshasználat vizsgálatával – a továbbiakban más Pázmány-munkákra is tekintettel.” ⁵⁴

Pázmány és a kompiláció teremt kapcsolatot Kolosvári halotti prédikációja és Kelemen Didák *Dicsírtessék az Ur Jesus Kristus. Az Melchisedek rendin való [...] fő Pap a' Kristus Jésum [...]* című prédikációja közt. Azonban Kelemen nem a *Kalauzt*, hanem – kutatásaim szerint – az *Imádságos könyvet* használta fel a miskolci mi-norita templom oltárszentelésén elhangzott prédikációk után közölt imádságszö-vegekben. OTDK-dolgozatomban Maczák Ibolyának a kompilációt mint prédiká-ciószerkesztési módot vizsgáló elemzési szempontjait ⁵⁵ felhasználva és az „imád-ságkompilációra” kiterjesztve mutattam meg, illetve jellemeztem az egyezéseket, melyek bemutatásáról jelen tanulmányban – a terjedelmi korlátok miatt – szintén le kell mondjak. A további kutatások során azonban érdemes lesz az imádságszö-vegek kompilációjának technikáját is alaposabban megvizsgálni, tovább pontosít-va az OTDK-dolgozatban megfogalmazott megállapításokat.

⁵² Kernács, i. m., 47.

⁵³ „Kolosvári halotti beszéde ugyanis azzal együtt, hogy laudatio, hitvitázó jellegű is.” Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, „a' mint ezt Pázmány Péter Cardinál szépen meg mutattya” – Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730) = *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Mondat, Vác, 2013, 147–158.

⁵⁴ *Uo.*, 155.

⁵⁵ Maczák Ibolya: *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, WZ Könyvek, [Bp.], [2010], 10–12.

A rezultatív szerkezetek és az igekötők eloszlása a magyar nyelvben*

1. Bevezetés

A tanulmány témája a rezultatív szerkezetek megjelenése és eloszlása a magyar nyelvben. Ezzel a témakörrel foglalkozik többek között Komlósy (1992, 1994), É. Kiss (2004, 2006), Bene (2005), és elsősorban az általuk végzett kutatásokból indulok ki. A rezultatív szerkezet egy a páciensi argumentum jelölétén bekövetkező eredményállapotot fejez ki, amit a magyar nyelvben raggal ellátott eredményhatározóval vagy igekötővel jelölhetünk. A páciens egy olyan tematikus szerep, amely egy hatás vagy egy változás elszenvedőjét jelöli. Mind a tranzitív, mind az intranszítív igékkel egyaránt megjelennek az igekötős és a névszói rezultatívok, és általában komplementer (kiegészítő) eloszlást mutatnak, azaz vagy csak a névszói, vagy csak az igekötős rezultatív jelenik meg, a kettő, úgy tűnik, nem fordul elő egyszerre, mint ahogy az (1) és (2) példáiban látható. Az (1) példái Komlósy (1992: 502, 512) adatain és ítéletein alapulnak.

- (1) a. Péter pirosra festette a kerítést.
b. Péter befestette a kerítést.
c. *Péter pirosra befestette a kerítést.
- (2) a. Jéggé fagyott a víz a hidegben.
b. A víz megfagyott a hidegben.
c. *A víz jéggé megfagyott a hidegben.

Azonban vannak olyan adatok, amelyek azt mutatják, hogy ez a komplementer eloszlás nem minden esetben jellemző. Ahogyan azt a (3) mondatai is illusztrálják, lehetséges, hogy a névszói és az igekötős rezultatívok egyszerre legyenek jelenek.¹

* A tanulmány elkészítését részben az OTKA K 72983 számú kutatási projekt, részben pedig a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A TÁMOP projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Az adatokat a Magyar Nemzeti Szövegtárból vettem. A Magyar Nemzeti Szövegtárról lásd Váradi (2002).

- (3) a. A haját **befestette szőkére**.²
b. **Főzzük meg puhára** a zöldborsót.

A (3) példái szerint a két rezultatív kifejezés együttes előfordulása lehetséges. Azonban az (1–2) és a (3) példák között látható ellentmondás felvet bizonyos kérdéseket, mint például, hogy milyen gyakorisággal fordul elő ez a szerkezet, milyen tényezők befolyásolják a szerkezet elfogadhatóságát és hogyan elemezhető ez a szerkezet.

A tanulmány is ezen problémák köré összpontosul és a következőképpen épül fel. A 2. rész a névszói rezultatívok és az igekötők eloszlásának szakirodalmát tekintti át. Majd a 3. rész a korpuszvizsgálat eredményeit foglalja össze. A 4. rész a vizsgált szerkezet lehetséges elemzéseit mutatja be. Végül pedig az 5. rész összegzi a tanulmány főbb konklúzióit.

2. A névszói rezultatívok és az igekötők eloszlásáról szóló szakirodalom áttekintése

A témával foglalkozó szakirodalom nem vélekedik egységesen erről a nyelvi jelenségről, gyakran nagyon hasonló adatokat eltérően ítélnék meg. Ez a rész a két rezultatív kifejezés eloszlásáról szóló szakirodalmat tekintti át. A rezultatív kifejezés az alany által végzett cselekvés eredményét jelöli, illetve azt fejezi ki, hogy a cselekvés eredményeképpen milyen állapot jött létre. Ezt a magyar nyelvben rendszerint *-ra/-re* (sublativusi) vagy *-vá/-vé* (translativusi) ragokkal létrehozott eredményhatározók vagy igekötők segítségével fejezzük ki, mint ahogyan ezt a fenti példák is mutatják. Az igekötők rezultatívként történő elemzéséről többek között Komlósy (1992, 1994), É. Kiss (2004, 2006) és Bene (2005) is írnak.

2.1. KOMPLEMENTER ELOSZLÁS

Vannak olyan adatok a szakirodalomban, amelyek szerint a névszói rezultatívok és az igekötők szigorúan komplementer eloszlást mutatnak. A (4) példáiban megjelenő mondatok és azok ítéletei Komlósytól (1992: 502) származnak.

- (4) a. **Péter pirosra befestette a kerítést.*
b. **Péter szénné elégette a húst.*
c. **Péter elégette szénné a húst.*

² A tanulmányban a korpuszból vett példákban félkövérrel emelem ki a névszói rezultatívot, az igekötőt és az igét.

A (4) mondatai alapján úgy tűnik, hogy a névszói rezultatív és az igekötő nem fordulnak elő egyszerre. Komlósy (1992: 502) szerint „két elem rendszerint akkor zárja ki egymást egy szerkezetből, ha mindkettő ugyanarra a szerkezeti helyre, azaz ugyanarra a funkcióra pályázik. (Egy-egy szerkezeti helyet ugyanis [...] egyidejűleg csak egy elem tölthet be.)” Tehát ha mind a névszói rezultatív, mind az igekötő ugyanazt a funkciót töltik be, akkor csak az egyik lehet jelen, a kettő együtt nem fordulhat elő.

Továbbá É. Kiss (2006: 19) amellett érvel, hogy a névszói rezultatívok és az igekötők ugyanazt a funkciót töltik be. Mind a rezultatív igekötő, mind a névszói rezultatív egy az esemény eredményeképpen létrejött állapotváltozást fejeznek ki. É. Kiss a névszói rezultatívokhoz hasonlóan a rezultatív igekötőket is másodlagos predikátumokként elemzi, mivel mindkettő a páciensről tesz állítást. Ezeknek a rezultatív kifejezéseknek a logikai alanya az ige belső argumentuma; a páciensi argumentum. A másodlagos predikátumok predikatív egységek, amelyek egy állítást fejeznek ki, és az az egység, amelyre vonatkoznak, az számukra a logikai alany szerepét tölti be.

Viszont É. Kiss megjegyzi, hogy míg az igekötők és a névszói rezultatívok egyaránt a cselekvés végpontját, illetve a cselekvés eredményeképpen létrejött állapotváltozást jelölik, addig az igekötők lexikai értelemben véve nem rendelkeznek leíró tartalommal, vagy csak nagyon kevés. Az (5a) mondatban a hajfestés eseménye következtében egy állapotváltozás jön létre, megváltozik a haj színe és az új hajszín szőke lesz, azonban az (5b) mondatban az igekötő csak azt jelöli, hogy a hajfestés következményeként egy új állapot állt be, az új állapot milyenségét nem írja le.

- (5) a. *Éva szőkére festette a haját.*
b. *Éva befestette a haját.*

2.2. EGYÜTTES ELŐFORDULÁS

A szakirodalomban azonban vannak olyan adatok is, amelyek szerint a névszói rezultatív és az igekötő együttes előfordulása lehetséges. É. Kiss (2004: 23–24) hoz olyan példákat is a rezultatív igekötők vizsgálata során, ahol a rezultatív igekötő és a névszói rezultatív egyszerre fordulnak elő, ahogyan ezt a (6) mondatai reprezentálják. Ezeket az adatokat É. Kiss úgy elemzi, hogy egy összetett igevonzat jelenik meg két alakban. A rezultatív igekötő úgy viszonyul a névszói rezultatívhoz, hogy csupán grammatikai jegyeket hordoz, mint például a végpontot jelölő aspektuális jegyet, egy új állapot létrejöttét, leíró tartalmat nem.

- (6) a. *Éva kimosta a ruhát tisztára.*
b. *Péter befestette a kerítést pirosra.*
c. *János felvágta a húst darabokra.*

É. Kiss (2004: 24) ezt a viszonyt egy például a spanyol nyelvben is megtalálható szerkezethez hasonlítja, amikor egy igevonzat két alakban van jelen, az igehez kapcsolódó névmásként és a vele koreferens tartalmas főnévi kifejezésként (7).

- (7) *Miguelito* **le**_i *regaló un caramelo* **a** *Mafalda*_i.
Miguelito neki adott egy karamellát Mafaldának.

Komlósy (1992: 501–502) szintén tárgyal olyan szerkezeteket, ahol az igeikötő és a névszói rezultatív egyszerre fordulnak elő. Az igeből -ás/-és-sel képzett főnevek általában megőrzik az alapigéjük vonzatait. Ez általában úgy történik, hogy a vonzat és az igeből képzett főnév közé beiktatjuk a *való* szót, de vannak olyan egységek, amelyek nem igénylik a *való* szó jelenlétét vagy egyenesen összeférhetlenek vele.³

- (8) a. ?*A kerítés pirosra való festése jó ötlet volt.*
b. **A kerítés be való festése jó ötlet volt.*
c. *A kerítés pirosra való befestése jó ötlet volt.*

Míg a (8a)-ban csak a névszói rezultatív van jelen, a (8b) mondatban csak az igeikötő áll az igevel együtt. A (8c) példában a névszói rezultatív és az igeikötő egyszerre fordulnak elő, és ezt a mondatot Komlósy helyesként elemzi. Ezeket az adatokat a következőképpen magyarázza:

„Az igeikötőszerűen viselkedő predikatív vonzatok és az igeikötők is kizárólag 0 vonásszámú igehez kapcsolódhatnak. Ez azért fontos, mert predikatív vonzat igeikötős igehez is járulhat, de ilyenkor sohasem ő, hanem mindig csak az igeikötő mutat igeikötőszerű viselkedést. Ilyenkor tehát más szerkezeti helyet kell feltételeznünk a számára, mint az igeikötőlen igeik mellett.” (Komlósy 1992: 507)

Tehát ha az igeikötő és a névszói rezultatív egyszerre vannak jelen, akkor a névszói rezultatívnak egyértelműen más a szerkezeti pozíciója, mint abban az esetben, amikor csak a névszói rezultatív van jelen egy szerkezetben.

Komlósy (1992) további tényezőket is tárgyal, amelyek befolyásolhatják a két rezultatív kifejezés együttes előfordulásának elfogadhatóságát. A névszói rezultatívokat és az igeikötőket egyaránt igemódosító elemeknek tekinti, amelyek az igevel együtt egy szemantikai egységet alkotnak. Semleges mondatban az ige előtti helyen állnak az ige módosítójaként. Ha egy mondatban két igemódosító elem van jelen, akkor ezek közül csak az egyik állhat közvetlenül az ige előtt, a másik elem máshol kap helyet, viszont ekkor a mondat semleges hangsúllyal agrammatikus lesz (9c, d). Ezért két igemódosító egység csak fókusz tartalmazó mondatban fordulhat elő egyszerre (9a, b). A (9a)-ban a névszói rezultatív a mondat fóku-

³ Az ilyen típusú nominalizációról a magyarban lásd, többek között, Laczkó és Rákosi (2007).

szát képezi, a (9b)-ben pedig kontrasztív topikként van jelen. A (9) példái és az ítéletek Komlósytól (1992: 512) származnak.

- (9) a. *János PIROSRA festette be a kerítést.*⁴
b. *Pirosra legutóbb JÁNOS festette be a kerítést.*
c. **János befestette pirosra a kerítést.*
d. **János befestette a kerítést pirosra.*

Komlósy (1992: 501, 502, 512) alapján látható, hogy ez a két rezultatív kifejezés előfordulhat egyszerre nominalizáció esetén, illetve nem-semleges kontextusban.

A (8a) és (8b) mondatokban a névszói rezultatív és az igekötő feltehetően ugyanabban a pozícióban helyezkednek el. Azonban a (8c) alapján látható, hogy nyelvtanilag nem teljesen egyenlők. Tehát valószínűleg nem teljesen ugyanazt a funkciót töltik be. A (8)-as példa a (10)-es példában van megismételve.

- (10) a. *?A kerítés pirosra való festése jó ötlet volt.*
b. **A kerítés be való festése jó ötlet volt.*
c. *A kerítés pirosra való befestése jó ötlet volt.*

Továbbá ha a (6b) és (9d) mondatokat összevetjük, akkor ugyanazt a szerkezetet figyelhetjük meg. A (6b) és (9d) mondatok a (11a) és a (11b) mondatokban ismétlődnek. Míg É. Kiss (2004: 23–24) a (11a)-t grammatikusnak tekinti semleges hangsúlyozás mellett, addig Komlósy (1992: 512) számára a (11b) agrammatikus semleges hangsúlyozás mellett.

- (11) a. *Péter befestette a kerítést pirosra.*
b. **János befestette a kerítést pirosra.*

Ahogy a (11) példa is mutatja, az irodalom nagyon hasonló adatokat eltérően ítél meg. Ezért a tanulmány egyik legfontosabb célkitűzése megvizsgálni, hogy az igekötők és a névszói rezultatívok ténylegesen kizárólag nem-semleges kontextusban fordulnak-e elő együttesen, ahogyan azt Komlósy (1992: 512) írja.

3. Korpuszos kutatás

A kutatás során a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából (<http://corpus.nyud.hu/mnsz/>) gyűjtöttem adatokat a 2.2. részben tárgyalt álláspontok értékeléséhez és a vizsgált szerkezet mélyebb megértéséhez. Elsősorban a szakirodalom-

⁴ A tanulmányban a példamondatok fókuszát nagybetűvel jelölöm.

ban gyakran előforduló névszói rezultatívok alapján indítottam kereséseket. A találatok áttekintése közben összegyűjtöttem azokat a példákat, amelyekben a névszói rezultatív és az igekötő együttesen fordultak elő. Csak véges igét vettem figyelembe a korpuszvizsgálat során. A függelékben három táblázat foglalja össze a kutatás eredményeit. Az első táblázatban látható, hogy a névszói rezultatívok átlagosan kb. 6%-ban fordulnak elő igekötővel együtt változó gyakorisággal. Ez egy viszonylag jelentős gyakoriság, ami önmagában véve erős érv a szerkezet létezését illetően.

3.1. SEMLEGES ÉS NEM-SEMLEGES KONTEXTUSOK

A korpuszvizsgálat alapján a névszói rezultatív és az igekötő együttes előfordulása lehetséges semleges és nem-semleges hangsúlyozású mondatokban egyaránt, amint azt a (12) példa semleges és a (13) példa nem-semleges mondatai illusztrálják.

- (12) a. *Itt most nagyon fertőzött volt a kút, **kimertük szárazra**, és feloldott mésszel végigszórtuk az alját.*
 b. *A Samu család sírjait **laposra egybekapálták**, simították.*
 (13) a. *Csak a közlekedési lámpák **váltottak** át mechanikus pontossággal pirosról gyorsan villogó **zöldre**.*
 b. *Megfogta a szempilláját és lehúzta, s majdnem **feketére kente ki** a szemhéját.*

Vannak mondatok, amelyekben a névszói rezultatív megelőzi az igekötős igét, a mondat mégis semlegesnek tűnik, ahogy ezt a (12b) mutatja. Ezeket a mondatokat anyanyelvi beszélők nem tartják agrammatikusnak. A (13) példa mondatai nem-semlegesek; mindkettő fókuszot tartalmaz.

3.2. AZ IGEKÖTŐRŐL

A vizsgált mondatokban a következő igekötők jelentek meg: *át, be, egybe, el, elő, fel, ki, le, meg, össze, széjjel, szét, újra*. A függelék második táblázata összefoglalja, hogy melyik igekötő milyen gyakran fordult elő névszói rezultatívval az általam összegyűjtött példamondatokban. A táblázatban látható, hogy a három leggyakrabban előforduló igekötő a *szét, meg* és a *be* voltak. Mind direkcionális (irányt kifejező), mind nem-direkcionális igekötők előfordultak névszói rezultatívval, ahogyan a (14) és (15) példák mondatai mutatják.

- (14) a. *Megfogta a szempilláját és lehúzta, s majdnem **feketére kente ki** a szemhéját.*
 b. *S hol **sütött le** a nap ilyen **feketére**?*
- (15) a. *A morzsát kicsit rá is nyomkodjuk, majd 180 fokban 4-5 perc alatt szép **pirosra megsütjük**.*
 b. *A levélrés üres száját körbeszegezték valami fémmeleg, s a csatorna sárkánytorkát **újrafestették, pirosra**.*

Míg a (14) példa mondatai a direkcionális *ki* és *le* igekötőket tartalmazzák, addig a (15) példa mondataiban a nem-direkcionális *meg* és *újra* igekötők jelennek meg. Annak ellenére, hogy a *meg* igekötő nem rendelkezik lexikai tartalommal, egészen gyakran fordul elő; a második táblázat szerint 35-ször.

3.3. A NÉVSZÓI REZULTATÍVRÓL

Az első táblázat alapján a kutatásban a három, igekötővel együtt leggyakrabban előforduló névszói rezultatív a *darabjaira*, *pirosra* és *darabokra* voltak. Viszont a *halálra* névszói rezultatív egyáltalán nem fordult elő igekötővel együtt. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a *halálra* elveszítette az eredeti lexikai tartalmát és igekötővé vált.⁵ Ha a *halálra* névszói rezultatívot nem tartalmazná a korpuszvizsgálat, akkor a névszói rezultatívok átlagosan kb. 7%-ban fordulnának elő igekötővel együtt, a kb. 6% helyett.

4. Az igekötő és a névszói rezultatív közötti viszony elemzése

Az igekötő és a névszói rezultatív közötti viszony két főbb módon elemezhető. Az igekötő és a névszói rezultatív állhatnak egymással fej-komplementumi viszonyban (Hegedűs megj.e.) vagy egyfajta appozíciós (értelmezői) viszonyban (Surányi 2009). Mindkét megközelítés keretén belül ez a két rezultatív kifejezés egy összetevőt alkot. Még ha a felszínen nem is alkotnak egy egységet, egy összetevőként

⁵ Az alábbi (i) példa a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából származik, és azt illusztrálja, hogy a *halálra* névszói rezultatív már nem rendelkezik az eredeti lexikai tartalmával és sokkal inkább igekötőként viselkedik.

(i) *Ha lemondasz, bevágnak egy gyárba, egy hivatalba, **halálra dolgozod** és **halálra unod** magad...*

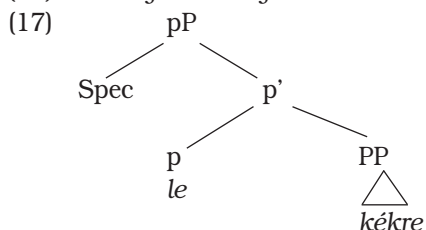
A *halálra dolgozod* egyszerűen azt fejezi ki, hogy rengeteget dolgozol, a *halálra unod* magad pedig azt jelenti, hogy nagyon unod majd magad. Látható, hogy a *halálra* eredeti lexikai tartalma itt nincs jelen. Forgács (2004) amellet érvel, hogy az *agyon* kifejezés egy helyjelölő kifejezésből vált igekötővé.

jelennek meg a reprezentáció valamilyen mélyebb szintjén mindkét esetben. A fej-komplementumi viszony esetében a fej kiválasztja a komplementumát, de a kettő között nincs egyezés grammatikai tulajdonság tekintetében. Ezzel szemben az appozíciós viszonynál, az értelmezői viszony két tagja egyforma grammatikai típusú.

4.1. FEJ-KOMPLEMENTUMI VISZONY

Hegedűs (megj.e.: 153–155) olyan szerkezeteket vizsgál, amelyekben az igekötő és a névszói rezultatív együttesen vannak jelen (16). A névszói rezultatívokat egy-fajta direkcionálisként elemzi, és amellet érvel, hogy ezeket a névszói rezultatívokat a direkcionális igekötők kiválasztják ebben a szerkezetben. Az igekötő egy kiterjesztett PP-ből (prepositional phrase) származik, a sublativusi raggal ellátott névszói rezultatív pedig egy direkcionális PP. Amikor a kettő egyszerre fordul elő, akkor az igekötő a PP feletti funkcionális projekcióban, a pP-ben a p fejet tölti be. Tehát az igekötő és a névszói rezultatív különböző pozíciót foglalnak el; míg a névszói rezultatív egy PP-ben, addig az igekötő a pP-ben generálódik (17).

(16) *Mari lefestette a falat kékre.*

Azonban, Hegedűs szerint az ilyen szerkezetekben csak direkcionális igekötők állhatnak, mivel az igekötő a pP fejeként egy hozzá illő PP-t szelektál, amely egy direkcionális PP. Ezért a lexikai tartalommal nem bíró *meg* igekötő nem fordulhat elő névszói rezultatívval együtt (18). A (18) példa és ítélete Hegedűstől (megj.e.: 154) származik.

(18) **János meguverte Pált laposra.*

Ez a típusú elemzés nem ad magyarázatot a korpuszadatok egy részére, mivel nem-direkcionális igekötők is megjelennek a korpuszvizsgálat során (19). Ahogyan a második táblázatban látható, a nem-direkcionális *meg* 35-ször, az *újra* igekötő pedig kétszer fordul elő.

- (19) a. A morzsát kicsit rá is nyomkodjuk, majd 180 fokban 4-5 perc alatt szép **pirosra megsütjük**.
 b. A levélrés üres száját körbeszegezték valami fémmel, s a csatorna sárkánytorkát **újrafestették, pirosra**.

4.2. APPOZÍCIÓS VISZONY

A másik lehetséges elemzés szerint az igekötő és a névszói rezultatív között egy appozíciós viszony van jelen. Ennek az értelmezői viszonnak a legkézenfekvőbb interpretációja szerint, ahogy az Surányi (2009) elemzésében az adverbális lokatív igekötők esetében megjelenik (20), a névszói rezultatív és az igekötő adjunktumi (szabad módosítói) viszonyban állnak egymással. A (20) mondatában az adverbális lokatív igekötő *fel* és a direkcionális oblikusz *tizedikig* appozíciós viszonyt alkotnak, ahol az utóbbi tovább konkretizálja az előbbit.

- (20) *Felment a tizedikig.*

Surányi (2009) felhívja a figyelmet, hogy az appozíciós szerkezetben nincs szükség formai egyezésre, ahogyan azt az adverbális lokatív igekötők esete is illusztrálja (20), (21). A *fel* igekötő előfordul az *-ig/-ra/-be* ragokkal ellátott oblikusszal is.

- (21) *Felment a másodikra / a mennybe.*

A (22) a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából származik, és azt mutatja, hogy ugyanaz az igekötő (*fel*) megjelenhet sublativusi raggal ellátott névszói rezultatívval (*darabokra*) is.

- (22) *Utána 10 dkg gombát folyó vízben alaposan megmosva **vágjunk fel** kisebb **darabokra**.*

A tanulmányban vizsgált szerkezetben az igekötő különböző típusú névszói rezultatívokkal is előfordulhat, azaz az igekötő nem írja elő a névszói rezultatív formáját. Míg a (23a) mondatban az *át* igekötő sublativusi raggal ellátott névszói rezultatívval (*szőkére*) jelenik meg, addig a (23b) mondatban az *át* igekötő translativusi raggal ellátott névszói rezultatívval (*hőssé*) fordul elő.

- (23) a. ...a fekete hajú Magdikát **átfestették szőkére** és a Balázs Jóska barátom mentette meg.
 b. Az én képzeletemben az ott történtek kapcsán **változott át** Trebich Laci egy mesebeli, lázadó **hőssé**.

Továbbá a (24) példamondatban a vessző, amely az igekötős ige és a névszói rezultatív között helyezkedik el, arra utal, hogy a beszélő is egyfajta appozíciós értelmezésben használta ezt a szerkezetet.

- (24) *A levélrés üres száját körbeszegezték valami fémmel, s a csatorna sárkánytorkát **újrafestették, pirosra.***

A (24)-ben használt szerkezet nem teljesen ugyanolyan, mint azok a szerkezetek, amelyek nem tartalmaznak vesszőt. Különböznek abban például, hogy míg a (24) intonációja a vesszőnél egy kis szünetet tartalmaz, addig a vesszővel nem ellátott szerkezetek esetében nincs szünet. Viszont a két szerkezet abban megegyezik, hogy mind a kettő esetében feltehető az appozíciós elemzés.

További érv is szól az appozíciós elemzés mellett. Surányi (2009) elemzésében az adverbialis lokatív igekötő és az oblikusz appozíciós szerkezetet alkotnak, amely egy egységmenten kihelyezhető a mondat elejére (25). Ez a fajta mozgatás nem igazán alkalmazható a tanulmányban vizsgált szerkezet esetében (26). Azok az esetek is, amelyek egy kicsivel jobban hangzanak, erősen jelöltek. Azok a mondatok jobbnak tűnnek, amelyekben az igekötő erősebb lexikai tartalommal bír (26a). Ez lehet egy független megszorítás, ami nem feltétlenül befolyásolja az appozíciós elemzést. Ez a típusú mozgatás jól működik olyan kifejezésekkel, ahol a fej lexikai tartalommal bír.

- (25) [_{ContrTop} *Fel a mennybe*]_i csak kevesen jutnak *t_i*.
 (26) ?/ * [_{ContrTop} *Be pirosra*]_i Péter festette *t_i* a kerítést.
       * [_{ContrTop} *Meg laposra*]_i János verte *t_i* Pált.

5. Összegzés

A tanulmány azt a központi kérdést vizsgálta, hogy az igekötő és a névszói rezultatív, mint rezultatív kifejezések, komplementer eloszlásban vannak-e egymással vagy pedig lehetséges, hogy együttesen forduljanak elő. A szakirodalom nem vélekedik egységesen erről a nyelvészeti jelenségről. Bizonyos elemzések agrammatikusnak ítélik azokat az adatokat, amelyekben az igekötő és a névszói rezultatív egyszerre vannak jelen, más elemzések grammatikusnak tekintik ezt a szerkezetet, legalábbis bizonyos feltételek mellett. A korpuszvizsgálat alapján látható volt, hogy az igekötő és a névszói rezultatív együttes előfordulása egy létező nyelvészeti jelenség. Ez a szerkezet előfordulhat semleges és nem-semleges kontextusban egyaránt. Továbbá a névszói rezultatív előfordulhat direkcionális és nem-direkcionális igekötőkkel is. A tanulmányban amellet érveltem, hogy az igekötő és a névszói rezultatív közötti viszony inkább appozíciós szerkezetként elemezhető, mint fej-komplementumi viszonyként. Az igekötő nem írja elő a névszói

rezultatív formáját. A névszói rezultatív tovább konkretizálja az eredményállapot pontos lexikai típusát. További kutatási téma lehet, hogy ez az appozíciós viszony hogyan valósul meg a szintaktikai szerkezetben.

Felhasznált irodalom

- Bene Annamária (2005): Az igék bennható-mediális-tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- É. Kiss, Katalin (2004): Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* C:15–42.
- É. Kiss, Katalin (2006): The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss K. (szerk.): *Event structure and the left periphery*, 17–55. Dordrecht: Springer.
- Forgács, Tamás (2004): Grammaticalisation and preverbs. *Acta Linguistica Hungarica* 51. 45–84.
- Hegedűs, Veronika (megj. e.) Predicative PPs and particles. Előkészületben lévő doktori disszertáció 4. fejezete.
- Komlósy, András (1992): Régensek és vonzatok. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan*. 1. Mondattan, 299–528. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy, András (1994): Complements and Adjuncts. In: Kiefer F., É. Kiss K. (szerk.): *Syntax and Semantics*. The Syntactic Structure of Hungarian, 91–178., Academic Press, San Diego.
- Laczkó Tibor és Rákosi György (2007): Mire való? Egy lexikai-funkcionális esettanulmány. In Alberti Gábor és Fóris Ágota szerk. *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 13–34.
- Surányi, Balázs (2009): Adpositional preverbs, chain reduction, and phases. In: M. den Dikken & R. Vago eds. *Approaches to Hungarian 11*, 217–250. Amsterdam, John Benjamins.
- Váradi, Tamás (2002): The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, 385–389. Spanyolország, Las Palmas. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

Függelék

1. táblázat

Névszói rezultatív	Találatok száma	Igekötővel való előfordulások száma	Százalékos arány
<i>szárazra</i>	201	6	2,99%
<i>szőkére</i>	57	2	3,51%
<i>laposra</i>	148	4	2,70%
<i>pirosra</i>	500	47	9,4%
<i>zöldre</i>	310	17	5,48%
<i>feketére</i>	410	22	5,37%
<i>szélesre</i>	288	7	2,43%
<i>hőssé</i>	145	7	4,83%
<i>darabokra</i>	500	40	8%
<i>darabjaira</i>	162	23	14,20%
<i>halálra</i>	500	0	0%
összesen	2933	175	5,97%

A Találatok száma azt jelzi, hogy hányszor fordult elő az adott névszói rezultatív a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában.

Az Igekötővel való előfordulások száma azt jelzi, hogy hányszor fordult elő a névszói rezultatív igekötővel együtt rezultatív szerkezetben.

A Százalékos arány az Igekötővel való előfordulások számának és a Találatok számának az arányát fejezi ki; azaz milyen arányban fordult elő névszói rezultatív igekötővel együtt.

2. táblázat

Igekötő	Névszói rezultatívval történő együttes előfordulások száma
<i>be</i>	26
<i>ki</i>	17
<i>le</i>	11
<i>fel</i>	3
<i>meg</i>	35
<i>el</i>	1
<i>át</i>	17
<i>szét</i>	56
<i>össze</i>	4

Igekötő	Névszói rezultatívval történő együttes előfordulások száma
<i>egybe</i>	1
<i>újra</i>	2
<i>elő</i>	1
<i>széjjel</i>	1

A 2. táblázat a korpuszvizsgálat során előforduló igekötőket foglalja össze.

A Névszói rezultatívval történő együttes előfordulások száma azt mutatja, hogy hányszor fordult elő az adott igekötő névszói rezultatívval együtt.

3. táblázat

Az igekötő és a névszói rezultatív kombinációja	Előfordulások száma
<i>szét + darabokra</i>	32
<i>meg + pirosra</i>	29
<i>szét + darabjaira</i>	23
<i>be + feketére</i>	11
<i>be + pirosra</i>	8
<i>be + zöldre</i>	6
<i>ki + szélesre</i>	6
<i>át + pirosra</i>	5
<i>át + hosszé</i>	4
<i>ki + zöldre</i>	4

A 3. táblázat a tíz leggyakrabban előforduló igekötő és névszói rezultatív kombinációt illusztrálja.

A Debreceni Egyetem Tanárképző Intézete gyakorlógimnáziumának módszertani elvei és gyakorlata az 1930-as években

A Gyakorlógimnázium indulása

A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának (a továbbiakban Gyakorlógimnázium) vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy az „újrafelfedezett”¹ iskoláról kialakult képet tovább árnyalhassuk, az intézmény jelentőségét az utókor számára még inkább megvilágítsuk.

A vizsgált korszak a Gyakorlógimnázium indulásától számított négy évet öleli fel, 1936 szeptemberétől 1940 júniusáig. Ez idő alatt a felmenőrendszerből fakadóan valamennyi osztály tantárgyi tematikájáról képet kapunk. A határt az 1940 áprilisában dr. Gyulai Zoltán előadásában elhangzó értekezés jelenti, mely az addig uralkodó, bemutatni kívánt nevelési elveket immár elvetendőnek minősíti.² A változás oka jórészt a II. világháború közelségében keresendő, mely hatással lehetett a nevelés célkitűzéseire. A vizsgált nevelési elvek nem tűnnek el hirtelen, nyomtalanul, ennek bizonyítékául szolgálnak az egy-két évvel későbbi magyar-füzetek, azonban a hivatalos irány megváltozását mégis korszakhatárnak tekintem a téma szempontjából. Lezárul ugyanis az oktatásban az a prosperáló időszak, mely a pedagógiai újítások számára teret biztosított. Úgy gondolom, hogy a vizsgált időszakban megfogalmazott nevelési elvek jelentősége, a történelem alakulása folytán, csak napjainkban érthető meg igazán, ezért is fontos, hogy bemutassuk őket, s jótékonyan hasznosítsuk belőle, amit értékesnek ítélnünk.

Az intézmény megalakulásának körülményei és a szellemiség, amelyben létrehozták, meghatározzák a kereteiben folyó munka elveit és minőségét. A Gyakorlógimnázium, amint arról már szó esett, 1936-ban alakult meg, és a M. Kir. Vallás-

¹ Brezsnýánszky László: *A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma = Gyakorlógimnázium a Simonyi úton: A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma 1936–49.*, szerk.: Brezsnýánszky László–Fenyő Imre, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Intézete, Debrecen, 2009 (Acta Pedagogica Debrecina, CIV), 10.

² „Az új elvek, fejezi be előadását Gyulai Zoltán dr., a munka-iskola címe alatt Németországból jöttek hozzánk is be. Tekintetbe kell azonban venni, hogy míg a régi katonás fegyelmű német középiskolában üdvös volt egy kis lazítás, nálunk az eszme kritika nélküli átvétele veszélyeket rejt magában. A magyar úgylis individualista és a fegyelmezett iskolai nevelés igen üdvöz számára, mert *faji jellegén helyes irányba végez korrekciót.*” (Kiemelés tőlem.) HBML VIII. 53/a, 4. kötet, 1940. április 12-i módszeres értekezlet.

és Köznevelési Minisztérium fennhatósága alatt állt.³ Jóllehet a debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának és a Tanárképző Intézetnek egy alulról jövő kezdeményezéseként formálódó intézményről van szó, mely az 1924-es törvény értelmében jöhetett létre, a VKM hozza meg a végső döntést az iskola létrehozásáról.

Az egyetem és a Tanárképző Intézet láthatóan nagy szerepet játszik az iskola létrejöttében, és a tantestületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Gyakorlógimnázium egész munkáját figyelemmel kísérik, jelenlétükkel gazdagítják annak szellemét. A módszeres értekezleteken nemegyszer felszólal Pap Károly mint a Tanárképző Intézet elnöke, illetve Mitrovics Gyula az egyetem pedagógiaprofesszora. Mégis az intézmény szinte nyomtalanul tűnik el az idők folyamán, hiszen a funkcionális jogutódok nem ismerik el jogelődként. Brezsnýánszky ebben az értelemben ír a Gyakorlógimnázium újrafelfedezéséről.⁴

Kutatásom szempontjából kiemelt jelentőséggel bír az intézmény jellege, hiszen gyakorlógimnáziumi státuszából egy hármas szerep eredeztethető: egyszerre kíván jó iskola lenni, a gyakorlati tanárképzés magas színvonalú helyszínévé válni, valamint pedagógiai műhelyként mintát szolgáltatni.⁵

E különböző, egyidejűleg működő szerepekből fakadnak azok a nagy reményű elvárások, melyeket a Gyakorlógimnáziummal szemben támasztanak. Teljesíthetőségük legfontosabb alapja a tanári kar összetétele.⁶ Jausz Béla „az egykori tanítványok, kollégák szerint is kora legkiválóbb tantestületét volt képes kialakítani”.⁷ A tanárok nagy része doktori fokozattal rendelkezett, publikációik, módszertani műveik jelentek meg.⁸ Tudásuk elismerését mutatta már kinevezésük is, hiszen a Gyakorlógimnázium tanáraitól elvárták, hogy a munkájukban alkalmazott módszereket publikálják: „Nagyon örvendene (ti. Mitrovics professzor), ha ezeknek az elveknek alapján, azzal a pedagógiai megalapozással, amely nélkül komoly methodikai munka valóban nem képzelhető el, az iskola tanárai az idők folyamán kidolgoznák saját tárgyaiknak didaktikáját. Különösen fontos volna ez a magyar nyelv és irodalom körében.”⁹ A Tanárképző Intézet részéről ugyanez az igény fogalmazódik meg: „Dr. Pap Károly tanárképző intézeti elnök úr különösképpen hangsúlyozza a tankönyvek és pedig a jó tankönyvek jelentőségét. Feltétlenül szüksé-

³ A Debreceni M. Kir. Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának Értesítője 1936–37, 27.

⁴ Brezsnýánszky, i. m., 10.

⁵ Uo., 14.

⁶ A Gyakorlógimnázium tanári karáról bővebben lásd Fenyő Imre, *A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumának tanári kara = Gyakorlógimnázium a Simonyi úton: A Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma 1936–49.*, szerk.: Brezsnýánszky László–Fenyő Imre, Debreceni Egyetem Neveléstudományi Intézete, Debrecen, 2009 (Acta Pedagogica Debrecina, CIV), 45–90.

⁷ Vargáné Nagy Anikó: *Jausz Béla a pedagógus professzor: Szakmai életút 1919–1959*, PhD-értekezés (Elővita), témavezető dr. habil. Brezsnýánszky László, 2012, 121.

⁸ Uo., 116.

⁹ HBML VIII. 53/a. 1. kötet, 1936. okt. 1-i tanári kar módszeres értekezlete.

gesnek tartaná, ha az új iskola tanárai megírnák a maguk szakjának új tanítási anyagát és feldolgoznák azt a módszert, amelyet munkájukban kialakítottak.”¹⁰

Jausz is a tanári kar mint közösség erejében látta a tanítás minél hatékonyabb módszerének kidolgozási lehetőségét: „Nem lehet a módszer egyéni törekvések szabad érvényesítése, hiszen ez a kollektív iskolai munkát lehetetlenné tenné. Ezért szükséges olyan munkaközösség megteremtése, melyen belül a tanár egyénisége még mindig érvényesülhet és érvényesülnie is kell, nehogy a tanítás munkája pusztán formalizmusba süllyedjen.”¹¹

Gyakorlógimnáziumként olyan módszertani újításoknak is helyt adhat az iskola, amelyek egy hagyományos gimnázium esetében nehezen lennének megvalósíthatók. A kezdetben alacsony tanulói létszám¹², a kevesebb óraszám¹³, valamint az egyetemmel és a Tanárképző Intézettel fenntartott tudományos szempontból termékeny kapcsolat, mely a folytonos megújulás és a gondolkodás frissességének záloga, olyan szellemi műhelyt hoz létre, amely szavatolja a tanítás eredményességét. Pap Károly az iskola megnyitóján mondott beszédében külön szól e többi iskolától megkülönböztető jellegről: „így lesz ez az iskola aztán a folytonos pedagógiai elmélkedés színhelye, nemkülönben a pedagógiai köztudat elmélyítésének és továbbfejlesztésének gyakorlati szerve”. A tanárjelöltek jelenléte biztosíték arra nézvést, hogy az itt megfogalmazódott újítások lassanként elterjedjenek a közoktatásban, hiszen a tanárjelöltek „oly elvszerű és bevált pedagógiai megfontolásokon nyugvó életközösségbe” érkeznek, melyben „igazi hivatásuknak” tudatára ébrednek, és a rendes tanárok munkájában „folyton ösztönző példákra és lelkesítő emlékekre” tesznek szert.¹⁴

A módszertani újításokat nem a kor oktatáspolitikájával, illetve általánosan elfogadott nézeteivel szemben gondolták megvalósíthatónak, épp ellenkezőleg, abból mintegy szervesen következő, kutatásokon alapuló szakmai munka hozadéaként tekintettek rá. Jausz már az iskola megnyitóján kihangsúlyozza a Gyakorlógimnázium alapelveit: „A gyakorlóiskola nem reklámiskola. Nem tehet magáévá kritika nélkül hangzatos pedagógiai jelszavakat. Ez nem zárja ki természetesen, hogy ne újítson, ne haladjon. Sőt éppen ellenkezőleg: a magyar pedagógiának ez éppen egyik hívatott szerve arra, hogy igenis állandóan javíttassanak, tökéletesítsenek azok az elgondolások és módszerek, amelyek a tanítás és nevelés leglényegesebb tényezőit alkotják. De mindezt természetesen a modern pedagógia és gyermekpszichológia szigorúan tudományos alapján.”¹⁵ A következő fejezet arra törekszik, hogy bemutassa, mire utalhatott Jausz, amikor a „szigorúan tudományos” alapokra támaszkodott.

¹⁰ Uo.

¹¹ HBML VIII. 53/a. 1. kötet, 1936. nov. 19-i módszeres értekezlet.

¹² 1936-ban az I. osztály létszáma 17 fő, míg 1939-ben már 31 fő.

¹³ A gyakorlóban tanító tanári személyzet óraszámja 12–15 körül mozgott hetente, akkor, amikor a középiskolai tanárok heti óraszámja 18 órában, lásd Vargáné, *i. m.*, 128.

¹⁴ *Értesítő* 1936–37, 6.

¹⁵ *Értesítő* 1936–37, 11.

Két cikk 1935-ből

Az 1935-ben induló, magát „népszerű tudományos folyóirat”-ként meghatározó *Búvár* című lapban két, a témánk szempontjából fontos cikk jelenik meg a Gyakorlógimnázium létrejöttét megelőző évben. Hogy a lapot ismerték, s feltételezhetően olvasták a tanárok, arra bizonyíték, hogy az egyik cikkre ők maguk hivatkoznak 1937-ben egy értekezés alkalmával. Fraknóy József a munkáltató tanítás módszere mellett érvel írásában. Kétségtől erre utalhatott Jausz, amikor a „modern pedagógia” alapjait határozta meg mint a Gyakorlógimnázium tanítási módszerének kiindulási pontját.

Fraknóy cikke két dologra világít rá, melyek visszatérnek majd a Gyakorlógimnázium nevelési elveiben is. Az egyik fontos szempont, magának a munkáltató tanításnak mint módszernek a jelenléte az oktatásban. A cikk egy népszerűsítő folyóiratban jelenik meg, melyben leginkább a tudományos újítások gyakorlati alkalmazásáról írnak, minél szélesebb közönséghez kívánván eljuttatni ezeket. Valószínűsíthető, hogy a módszert sikerrel alkalmazták, de főként a természettudományok terén. Így a Gyakorlógimnázium tanári karából dr. Szondy György munkásságát az oktatás korszerűsítésére vonatkozóan kiemelkedőnek kell tekintenünk a korszakban, hiszen természet-, föld- és néprajztanárként igyekezett a munkáltató oktatás előnyeit a humán tárgyak (történelem és magyar) módszertanába is beépíteni.

A másik fontos szempontot a kor oktatáspolitikai célkitűzései jelentik, melyek kiolvashatók a cikkből. Fraknóy lelkesen érvel a munkáltató oktatás módszere mellett, hiszen az „megéri, mert az új nevelés az új Magyarország mozgékonyabb, aktívabb vezető rétegét akarja kialakítani”.¹⁶ Úgy tűnik, a társadalmi változásokra való igény az oktatás „belpolitikájában” is olyan szemléletváltást eredményezett, mely felülírta az ismeretközpontú, minél nagyobb műveltségi anyagot felhalmozó tanítás ideáját az aktív és cselekvő részvételre nevelő, készség szintű tudást birtokló polgárok eszméjével. Erre utal, hogy értelmiségi körökben egyre inkább a munkáltató oktatástól várják a társadalmi változások bekövetkeztét: „csak így remélhetjük, hogy a most felnövő nemzedéken keresztül a jövő magyar társadalmában több hatalma lesz a cselekvés alkotóerejének, mint a szavak ünnepélyes kultuszának”.¹⁷ A módszer ellenzői között azokat a hangokat tartják számon, amelyek „minél több tudással szeretnék felvértezni a magyar ifjúságot”.¹⁸ A két szempont ütköztetése nyilvánvaló konfliktushoz vezet a tanításban, hiszen „az ilyen típusú tanítás (ti. munkáltató oktatás) a réginnél több időt igényel, tehát ugyanannyi rendelkezésre álló idő alatt valamivel kevesebb anyagot lehet így elvégezni”.¹⁹

¹⁶ Fraknóy József: *Az öntevékenységek útján az önállóság felé*, *Búvár*, 1935, 4. sz., 258.

¹⁷ *Uo.*, 258.

¹⁸ *Uo.*, 258.

¹⁹ *Uo.*, 258.

A cikk által felvetett problémák a Gyakorlógimnázium életében is megmutatkoznak. Ezek megértéséhez látnunk kell tehát, hogy a 30-as évek közoktatásában kibontakozóban van egy irány, mely szerint az új magyar vezető értelmiség kineveléséhez a munkáltató oktatás módszerén keresztül vezet az út.

A másik cikk, melyről említést kell tennünk, egy olyan intézmény létrejöttéről tudósít, mely a legnagyobb hatást gyakorolja a kor pedagógiai elméletére. Nem más ez, mint a „nemzetnevelés és lelki egészségügy egyik pillére”,²⁰ a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet. A magyarországi társadalmi szükségletekre válaszolva jöhetett létre az intézmény, mely mögött „az államhatalom intézményesen kiépített egészségügyi programja”²¹ áll. Hóman Bálint kultuszminiszter rendelkezése „az Állami Gyógypedagógiai és Orvopsychológiai Intézetet az egész közoktatásügy szervezetébe illeszkedő gyermeklélektani intézménnyé szervezte át”²² (kiemelés tőlem). A cikk szerzője hangsúlyozza, hogy az intézetet „orvosi, szociális és pedagógiai előrelátás hívta életre”.²³ A magyarországi oktatáspolitikai szemléletéről vall az intézet korban egyedülálló jellege: „a hasonló célú hazai és külföldi minden más intézményektől leginkább abban különbözik, hogy a lelki egészségügy szolgáltatába állította és a megelőzés magasabb szempontjai szerint, – ahol még van menteni való – a gyermekkorban kezdi meg a gyógyító nevelés minden eszközét felhasználó gyakorlati munkát”.²⁴

A következő fejezetben ismertetésre kerülő oktatás, melynek középpontjában az érzelmek és azok nevelése áll, a Gyermeklélektani Intézetben folyó munka eredményeire támaszkodva formálódik egységes nevelői koncepcióvá.

A Gyakorlógimnázium nevelési elvei

A debreceni Gyakorlógimnázium pedagógiai műhelyként való funkcionálásának eredményeként jön létre az a kiépített rendszer, mely a folyamatos eszmecserék jegyében tanárok és tanárjelöltek fejlődését egyaránt szolgálja: a módszeres értekezlet. Az itt folyó megbeszélések nemcsak az elvégzett munka bemutatását szolgálják, hanem fórumot biztosítanak a pedagógiai tárgyú értekezések megvitatásához is. Ha figyelembe vesszük, hogy a Gyakorlógimnáziumban milyen magasán képzett tanárok dolgoztak, akiknek idejét jórészt a tanítás töltötte ki, akkor a módszeres értekezletek anyagát kitüntetett szerepűnek kell tartanunk, hiszen nagy részben ezek rögzítik a tanárok kutatásainak, tudományos igényű fejtegetéseinek anyagát, melyek nem kerültek később publikálásra. A gyakorlat szakembereinek elméleti munkái különösen érdekesek a tanítás, tanárképzés szempontjára.

²⁰ Sági Ferenc: *Az új gyermeklélektani intézet*, Búvár, 1935, 11. sz., 749.

²¹ *Uo.*, 750.

²² *Uo.*, 751.

²³ *Uo.*, 751.

²⁴ *Uo.*, 751.

ból, hiszen tudományos igényességgel összeállított értekezések ezek, melyek a gyakorlatban megjelenő problémákra, kérdésekre keresik a választ. Jausz Béla igazgató úr az első olyan módszeres értekezleten, melyen jelen vannak már a gyakorlói tanárjelöltek is, ismerteti az értekezlet célját: „A modern gyakorlati pedagógiában sok szó esik a módszerről. Ez egyrészt a tanár oktató és nevelő munkáját könnyíti meg, másrészt a tanulóét, akihez a módszer viszi közelebb az ismereteket és eszméket. A módszerességet szolgálják ezek az értekezletek is.”

Jausz fontosnak tartotta a szakon belüli megbeszéléseket, egyeztetéseket: „javasolja a tanári testületnek, hogy az azonos szakos kartársak tartsanak közös megbeszéléseket a tárgyaikat érintő didaktikai elvek szempontja és az egységes terminológia használata tárgyában”.²⁵ A módszeres értekezletek azonban azt a célt szolgálták, hogy szaktól függetlenül egységes módszertani elveket dolgozzanak ki, és egymás munkájából is tanuljanak: „szükség van arra, hogy a tanár, már itt a gyakorlói gimnáziumban megismerje a más szaktárgyak célját, munkabeosztását, módszerét, egyrészt, hogy megismerve megbecsülje a kartársak munkáját, másrészt pedig, hogy szakfanatizmustól mentes, általános pedagógiai érzékre tegyen szert”.²⁶ A gyakorlói tanárjelölteket e célból arra is buzdítja, hogy szaktárgyaikon kívül minél gyakrabban látogassanak más tanítási órákat is.

Az elméleti keretet a Gyakorlógimnázium esetében elsősorban Mitrovics Gyulának, az egyetem pedagógiaprofesszorának módszeres értekezleteken elhangzó előadásai jelentik. A vizsgált négy év alatt öt előadást tartott, valamennyiük középpontjában az érzelmek nevelésre gyakorolt hatása áll.

Mitrovics egy új korszak születéséről beszél a nevelésben, melyet „emocionalizmusnak” nevez: „a finom érzelmiség korának kell elkövetkeznie a pedagógiában is”.²⁷ Az érzelmek legnagyobb szerepét az erkölcsi nevelésben látja, mert az intellektuson alapuló erkölcsiségnél „biztosabb azon erkölcsiség, amelynek bázisa az érzelem”, hiszen „a belátás, az intellektus tévedhet”.²⁸ Tehát a nevelés elsődleges feladata az érzelmi élet nevelése. A tudományok differenciáltságából következő szaktudás fontos részét képezi a tanításnak, azonban „a legtöbb tanügyi reform azért jut csődbe, mert minden szaktudós a maga értékeit erőszakolja az egységes nagy szempontok figyelmen kívül hagyásával”.²⁹ Gondolatmenetéből az következik, hogy a tanítás sikerességének kulcsa három tudományterület találkozását jelenti: egyfelől a szaktudás, másfelől a „methodika”, de ezeken felül a pedagógia mint az összeset átfogó tudomány jelenléte szükséges ahhoz, hogy valódi eredmény és előrelépés születhessen. Tulajdonképpen a pedagógia tudománya határozza meg a mindenkori célt, amely felé a tanításnak haladnia kell. E cél Mitrovics megfogalmazásában: „A középiskola nem szakembereket kíván nevelni, hanem

²⁵ HBML VIII. 53/a. 3. kötet, 1939. febr. 17-i módszeres értekezlet.

²⁶ HBML VIII. 53/a. 3. kötet, 1938. nov. 11-i módszeres értekezlet.

²⁷ HBML VIII. 53/a. 1. kötet, 1936. okt. 1-i módszeres értekezlet.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

egész embereket.”³⁰ Ennek jegyében a tantárgyak között nincs hierarchia, „nem előbbre valók a reális tudományok a humán tárgyaknál, sem pedig fordítva, emezek a reál szakoknál”.³¹ Szerinte a lélek differenciálása nem a gimnázium, hanem a szakiskola és az egyetem dolga.

Az iskola legfőbb célja egész (érzelmileg egész) emberek nevelése. Az emocionalizmus mint új korszak egy új ideál megszületését jelenti, melyben „a nevelés célja az embernek a nemzeti társadalom szolgálatában álló valláserkölcsei személyiség méltóságára való emelése”,³² amely emberben az erkölcsiség szabályozza a többi emberhez és a társadalomhoz való viszonyát.

Egy jól körvonalazható modellt rajzolódik ki Mitrovics előadásai nyomán, melynek középpontjában az érzelmek állnak. Az oktatás célja, hogy új vezető értelmiséget neveljenek, akik szociálisan is érzékenyek, fogékonyak a társadalomban megjelenő problémák iránt, ugyanakkor nem bújnak majd a szavak pátosza mögé, hanem aktív, cselekvő polgárokká válnak. Az I. világháborút megélt társadalom igényei fogalmazódnak meg az oktatással szemben támasztott elvárásokban. A pedagógia feladata, hogy eszközöket találjon az elmélet gyakorlatba ültetésére. Mitrovics professzor az elméletből kiindulva fokozatosan jut el a gyakorlatban alkalmazható módszer kereteinek megalkotásához.

Az érzelmek jellegéből fakadóan Mitrovics következtetése a tanításra vonatkozóan, hogy „jellemet tehát csak úgy lehet nevelni, ha a gyermek lelkét gazdag érzelmi világán keresztül vesszük birtokba”.³³ A gyakorlatban ez azonban nehézségekbe ütközik, hiszen az érzelmek maguk közvetlenül hozzáférhetetlenek. „Az érzelmek nevelését tehát csak az őket előidéző érzelmi élmények megválogatása és helyes felidézése útján lehet elvégezni.”³⁴ A tanítás szintjén a központi kérdés így a tananyagtartalmak kiválasztásának szempontja, illetve a tanítási módszer megválasztása. A tanítási tartalom kiválasztása a hasznossági elv és az emberi lélek fejlesztésének elve mentén történhet. Bár a kettő összeegyeztetése sokszor nehézségekbe ütközik, egyértelműen a második, vagyis a lélekfejlesztés elsődlegessége mellett érvel: „csak annyit tanítsunk, csak annyit dolgozzunk fel, amennyit ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével feldolgozni tudunk, s amennyit ezeknek szemmeltartásával kiaknáznunk lehet”.³⁵

Mitrovics megkülönbözteti az ismeretközpontú tanítás eredményeként 'létrejövő' művelt ember és a munkáltató oktatás során 'kifejlődő' cselekvő ember típusait. Látható tehát, hogy a feltételezésekkel ellentétben nem a művelt ember ideája áll a pedagógiai gondolkodás középpontjában. Felismerik ugyanis, hogy az érzelmek határozzák meg leginkább az emberi cselekedeteket, s így „a szellemi műveltséget

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² HBML VIII. 53/a. 3. kötet, 1939. február 17-i módszeres értekezetlet.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

az érzelmek kifinomulása teszi csak teljessé”.³⁶ Igazán csak akkor válik érthetővé a pedagógiai eszmény megváltozásának jelentősége, ha a Mitrovics professzor által megemlített keretben vizsgáljuk. A korszakot tekintve meghatározóak szavai: „ma, a nagy háborút követő általános eldurvulás korszakában [...] ha valaha, akkor ma van szükség arra, hogy a ránk bízott növendékekben az érzelmi élet finomságait fejlesszük”.³⁷ Nem véletlen tehát ez a pedagógiai iránykeresés, hanem egy nagyon tudatos folyamat eredménye, melynek sikeressége meghatározhatja a jövő alakulását: az egész felnövekvő nemzedék érzelmi alapú nevelése, mely a lélek „finomodását” eredményezi, egy újabb háború lehetséges elkerülésének eszközeként szolgál.

A módszerre vonatkozóan az élményszerűséget tartja kulcsfontosságúnak a tanításban, melynek ellentéte a portatív memóriára való kizárólagos támaszkodás. Az emlékezetbeli maradandóság kulcsa, hogy a tanuló nemcsak logikailag, de „pszichikailag” is átéli az új anyag, új ismeret megszületését.

Az erkölcsi nevelést az esztétikai nevelésen keresztül látta megvalósíthatónak. Mivel a művészeteknek van „a legnagyobb érzelmi rezonanciája”, ezek töltik be a legfontosabb szerepet „az ifjúság érzelmi életének esztétikai nevelése” során.³⁸ A művészetek közé sorolja a költészetet is, és ezen keresztül az irodalmat, mely a korban az egyedüli művészeti tárgy az iskolában.³⁹ A művészi oktatás élmények átadásán kell hogy alapuljon, ennek kapcsán az iskolák az egyoldalú esztétikai kultúrájukon változtatni kötelesek. A korban teret hódító vetítés, illetve gramofon iskolai használata szükségszerűvé válik ezáltal.⁴⁰

A művészetek nagyobb mértékű bevonása a tanításba az esztétikai nevelés jegyében, egy pártoló, műértő és -élvező közönség kinevelésének célját is szolgálja: „olyan magyar közösséget kell kitermelni, melyet érdekel a magyar irodalom, sőt szükségét érzi a magyar irodalomnak”.⁴¹ A középiskolai tanároknak „érezniök kell a felelősséget és az ifjú nemzedékbe bele kell nevelni az irodalom és a kultúra igényét”.⁴² Míg az ismerettudományok az „alkalmazkodása révén eredményes embert” segítik kinevelni, addig a művészetek az „alkotó ember” személyiségjegyeit erősítik a tanulóknál.

Ez a cél a tantervtől, a professzor szerint, „az igazság és nemzeti szellem érvényesülését” követeli meg, mely a magyar nyelv és irodalom tantárgyban jut leginkább kifejezésre. A magyartanítás kulcsfontosságú szerepet tölt be abban a folyamatban, melynek során a háború utáni nevelési paradigma az ismeretek átadásának elsődlegességéről fokozatosan egy gyermekközpontú, érzelmi alapú nevelésre

³⁶ HBML VIII. 53/a. 2. kötet, 1938. febr. 19-i módszeres értekezet.

³⁷ Uo.

³⁸ HBML VIII. 53/a. 2. kötet, 1937. október 29-i módszeres értekezet.

³⁹ A rajz jórészt műszaki rajzra korlátozódik, a zenét pedig csak I–III. osztályban tanulnak.

⁴⁰ Az eszközigényt az igazgató már az iskola indulásakor jelezte a minisztérium felé, hasonló szempontok szerinti indoklással, lásd. Vargáné. i. m., 113.

⁴¹ HBML VIII. 53/a. 2. kötet, 1937. október 29-i módszeres értekezet.

⁴² Uo.

tér át, melynek célja az iskolai tanítás során egy cselekvő, szociálisan érzékeny, erkölcsös (erkölcsi ítéletalkotásra képes), alkotó, új nemzedék kinevelése. Szerteágazó és az élet sok területére kiterjedő cselekvésre kell felkészítenie az iskolának a diákjait. Az 1930-as évek közepén még hisznek tehát abban, hogy a nevelés erejével sikerül egy olyan nemzedéket újtárra bocsátani, amelynek tagjai felnőttként, a társadalomban megfelelő funkciót ellátva, megakadályozhatják egy újabb háború kitörését. Az eddig uralkodó értékek mellé a tanításnak be kell emelnie a kor társadalmi igényeire reagálva más új értékeket is:

„Középiskoláink eddig csak a történelmivé vált értékekkel foglalkoztak. Az új tanterv (1938) már figyelmeztet a társadalmi és közgazdasági szempontokra. – Nem csak az arany, a pénz érték, hanem a nemzeti munka és a nemzeti vagyon is. Foglalkozni kell tehát a munka és pénz viszonyával, mert ezt mindenkinek tudni kell, és mert csak ekkor lesz a nevelés korszerű. Ezen fogalmakkal meg kell barátkozniuk a növendékeknek, hogy szempontjaik legyenek ilyen kérdésekben véleményalkotásra. Foglalkozni kell továbbá a nemzeti szaporodás, a föld népesezési és ellátási helyzetével, szociális és gazdasági stb. kérdésekkel. Nevelésünk főfeladata tehát az, hogy egész emberek nevelésére törekedjünk, mert csak így lehet a gyermekeket a magyar jövő biztos munkásaivá tennünk.”⁴³

A társadalom felől érkező igények az iskolákat és a tanárokat nagy feladat elé állították. Mitrovics professzornak a magyartanárképzés kulcsszerepére vonatkozó nézetei alapján a tanáron múlik, hogy az irodalom be tudja-e tölteni a tőle elvárt funkciókat az iskolai oktatásban. Ha a középiskolai irodalomtanítás nem találja meg az utat a diákokhoz, vagyis nem tud élményszerűvé válni, akkor „az íróknak az irodalomtörténetbe való bevonulása sok esetben az írók koporsóba tételét”⁴⁴ jelenti. Az eddig kizárólag történeti jellegű irodalomtanítást ezért új alapokra kell helyezni, ami nem más, mint egy esztétikai megközelítésű érzelmi nevelés. Az irodalmi olvasmányok között helyet kell kapniuk éppen ezért olyan munkáknak, melyek művészi eszközökkel mutatják be a társadalomban jelenlévő szociális problémákat. A magyar nép életének bemutatásakor olyan korszerű képet kell látniuk a tanulóknak, amely felnőttként cselekvésre ösztönzi majd őket. Az irodalomtanításban a vezető tanárnak alapvető esztétikai elveket kell növendékei tulajdonává tennie. Mitrovics szerint a helyes irodalomtanítást a korban uralkodó irodalomtudományon belüli szemlélet is akadályozza: „a mai irodalmi kritikában egyetemesen uralkodó elv a kritikus egyéni beállítottsága/meggyőződése/ízlése, ami azonban nem lehet egyetemesen uralkodó elv”.⁴⁵ Megoldásként ő egy tudományos alapokra épülő esztétikai képzés tanárképzésbe való beépítését javasolja.

Az irodalomtanítás funkcióját átalakítja a gyermeklélektani alapokon nyugvó nevelési szemlélet. Így még a történeti tárgyú olvasmányoknál sem az a cél, hogy ismereteket közöljenek, hiszen ez a „történeti szaktanítás feladata”. A hősöket ki-

⁴³ HBML VIII. 53/a. 3. kötet, 1939. február 17-i módszeres értekezlet.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ HBML VIII. 53/a. 3. kötet, 1939. február 17-i módszeres értekezlet.

emelve a nagy mozzanatok sodrásából példaként kell a gyermek fogékonysága elé állítani: „a történeti olvasmányoknál tehát [...] a magyar óra lényege [...] a gyermeki lélek hősigénylésének kielégítése”.⁴⁶ Ezáltal kialakul a felnövekvő, új nemzedékben „az az érzelmi és meggyőződésbeli közneveltség, amely egyértelműen tud és mer sorsdöntő kérdésekben állást foglalni, nemzeti eszméket önfeláldozóan szolgálni”.⁴⁷

Az irodalom oktatásban elfoglalt helyének változása figyelhető meg, mely folyamat csúcsa arra az időszakra tehető, amikor a Gyakorlógimnázium megkezdte munkáját. A századforduló „túlzott historizmusa” Éber szerint elfeledtette „az irodalmi oktatásnak eredeti és sajátos szempontjait”, és ezek helyett egy bevezető tantárgyat csinált belőle a történelem számára. Bizonyos szempontból felelőssé teszi ezt az oktatási szemléletet a háborúért is: „hogyan ennek a hazafias szólamokkal fellelengzős történet szemléletnek mennyire nem volt köze a történelmi lényeglátáshoz, a közelmúltban – gondoljunk az összeomlás bomlott kábulatára! – »saját bőrünkön« szenvedtük, azóta is folyton érezzük a nagy ellentétet a tényleges feladatok és csupán hangulati, szavaló történet-vállalás között erkölcsi és egyéb vonatkozásban egyaránt”.⁴⁸ Az irodalom tanításában nem tartja célravezetőnek a történeti szemléletet. Nem tagadja, hogy az irodalomban lejátszódó folyamatok megértéséhez szükséges a történelmi háttér ismerete, de az oktató munkában nem szabad ennek elsődlegességet tulajdonítani.⁴⁹

A társadalomban lejátszódó folyamatok „zűrzavaros útkeresését” távol kell tartania a tanárnak az iskolától, azonban ezeknek a változásoknak mégis hatással kell lennie a tanításra, hiszen „a középiskola tanulóanyaga már régen nem csak a középosztály fiaiból toborzódik”.⁵⁰ A tanár „a nyilvános középiskola kiegyenlítő szerepét szolgálja”, midőn az óráin „diákjai szívébe tudja lopni a becsülettel végzett bármilyen munkának, mint egyetlen értékmérőnek elismerését, a szeretet jegyében vállalt közösségi szolgálatnak gondolatát”.⁵¹ Ezért a tárgyalt olvasmányok megválogatása során a „minden dolgozó magyar réteg megbecsülésére, istápoló gondoskodására előkészítő nevelésnek”⁵² kell előtérbe kerülnie. A tanári munka feladata, hogy a „feltörő nemzedéket” ne elválassza attól a műveltségében alacsonyabb társadalmi rétegtől, amelyből származik, hiszen így a társadalom csak

⁴⁶ Éber János: *Néhány szempont az alsófokú magyarnyelvi oktatáshoz*, HBML VIII. 53/a. 2. kötet, 1938. I. 12-i módszeres értekezlete.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Néhány gondolat a magyar nyelvi írásbeli dolgozatokról*, HBML VIII. 53/a. 4. kötet. 1939. XII. 13-i módszeres értekezet.

⁵⁰ Éber János: *Néhány szempont az alsófokú magyarnyelvi oktatáshoz*, HBML VIII. 53/a. 2. kötet, 1938. I. 12-i módszeres értekezlete. Az idézetek pontos helyét oldalszám hiánya miatt nem tudom feltüntetni.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

„gyökértelen törtétkre” tenne szert, hanem „múltjukat megbecsülő, környezetük sorsát továbbépítő öntudatos polgárokat”⁵³ kell nevelnie.

Az éppen önállóul irodalomtanítás gyakorlati elveinek és a gyermeklélektan eredményeinek találkozásaként jön létre az „élménydolgozat”. Lényege, hogy a „feladott tétel személyes formájú legyen”, és a tanuló „egyéni leleményét, fantáziáját, kifejező kedvét” ébressze fel, „a mindennapi környezet jelenségeit” is érdekes témává alakítva.⁵⁴ A társadalmi igények megváltozásával magyarázza Éber az irodalomtanítás iránti igények változását: „az újítás tehát korigényt elégít ki, amikor az élet elevebb lüktetését is bebocsájtja az iskola termeibe és sok eleddig nem »iskolaképes« tárgyat is bevon a tanuló érdeklődésébe”.⁵⁵

A iskolai dolgozatok téje túlmutat a magyarázókereteken. A fogalmazástani tást annak a felsőbb célnak a szolgálatában képzeli el, mely az új vezetők nevelésére irányul: „A magyar közélet és szellemi küzdőtér »örösváltására« nemcsak hangulatot kell teremteni, hanem lelkileg is fel kell készülnünk. Egyrészt bátorságot kell önteni a magyar értelmiség vezetőibe, hogy legyen szavuk az emberi szenvedés kikiáltására – a művészi forma varázsával. Legyen egyéni felelősségük és legyen sajátos nyelvük ennek a küzdelmes belső életnek megmutatására.”⁵⁶

A művészeti igényre való nevelés követelményeként tárgyi, személyi és tanárképzési feltételeket szab. A tanár részéről e nevelés „komoly és a művészi alkotásokban alázatosan elmerülő lelkeséget” feltételez, amely mentes az előítéletektől, s ez sokszor a tanár saját beidegződéseinek felülbírálatát jelenti. A mélyebb és humanosabb esztétikai alapvetést a magyartanárképzés kulcsaként határozza meg, akárcsak Mitrovics professzor. Az egyetemen irodalmi szakra beiratkozó hallgatókat e kritérium szerint választaná ki: „esztétikai fogékonyság és beállítottság vizsgájával kerüljenek mérlegre”.

A Gyakorlógimnázium tanárainak értekezései a maguk nemében egyedi értékel bírnak, hiszen egy kiemelkedő intézmény magas színvonalú tanári karának elhivatottságát és tudományos igényű munkásságát rögzítik. Azonban fontos látnunk, hogy törekvéseik nem egyedülállóak a korban. A tantestületi jegyzőkönyvek nyomán felfedezett Vajthó-féle sorozat tanúskodik erről a leginkább. „Még soha annyi neveléstani gondolat nem forrott a levegőben, mint ma. A tanítás reformkórát éljük”⁵⁷ – olvashatjuk az induló sorozat bevezetőjében, 1934-ben.

Jelen dolgozat anyaga tehát csak az első lépés annak a szerteágazó munkáságnak a feltárásában, amely a hazai közoktatás egy újító szellemű, termékeny időszakában született. Úgy gondoljuk, hogy időbeni távolságtól függetlenül, a mindenkori tanításra hatással lehet ennek bemutatása.

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Néhány gondolat a magyar nyelvi írásbeli dolgozatokról*, HBML VIII. 53/a. 4. kötet, 1939. XII. 13-i módszeres értekezéslet.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Vajthó László: *Tanulók szerepe az irodalomtanításában*, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1934 (A tanítás problémái, 1), 4.

Kovács Dorottya

Internet Killed Television – Videoblogok a YouTube-on

Bevezetés

MIK IS A VIDEOBLOGOK?

Az interneten már több mint két évtizede jelen vannak a mostanra már csaknem mindenki számára ismert blogok. A videoblogok a szóösszetételből adódóan lehetnének egyszerűen az írott blogok audiovizuális változatai. Ez a kijelentés azonban önmagában is feszültséget foglal magában, hiszen ha valami írottból audiovizuális formát kap, a kettő szükségszerűen nem lehet ugyanolyan – gondoljunk csak kedvenc könyveink filmadaptációira. Az írás alkalmasabb az összetett, mélyebb gondolatok közvetítésére, míg a videonapló jellemzően a hétköznapi eseményeit örökíti meg direkt módon, majdhogynem vágatlanul. Az egyik absztinenciához, a másik pedig emócióhoz vezet.

Amikor videoblog-csatornákról beszélünk, akkor egy folyamatosan frissülő, új videókkal kiegészített internetes sorozatra gondoljunk, melyek a legkülönbözőbb témákban léteznek a világhálón. Vannak a mindennapok eseményeit dokumentáló hagyományos videonaplók, léteznek tematikus vlogok sztárhírekről, politikáról, hobbiokról, de gyakoriak a rövid, szórakoztató jelenetekkel operáló vlogcsatornák is, és jellemző, hogy a televízióból ismert valamennyi műfaj internetes változata is megjelent videonapló formájában.

De miért is érdemes foglalkozni a vlogokkal? Roger Silverstone, a London School of Economics egykori professzora a *Miért van szükség a média tanulmányozására?* című könyvében így ír:

A média jelenlétét és a médiareprezentációt nem lehet kikerülni. Függővé váltunk a médiánktól, legyen az nyomtatott vagy elektronikus, legyen szó tájékozódásról vagy szórakozásról, vigasztalódásról vagy biztonságérzetről, a tapasztalat folytonosságáról, illetve néha az élmény intenzitásáról. [...] Azt állítom, hogy a médiát azért kell tanulmányoznunk, mert központi helyet foglal el az életünkben. Úgy kell tanulmányoznunk, mint a modern világ egy társadalmi, kulturális, gazdasági és egyúttal politikai dimenzióját. Szemügyre kell vennünk jelenvalóságát mindenütt, továbbá összetettségét. (Silverstone 16)

A videoblogok az újmédia olyan eszközei, amelyek véleményem szerint kiemelten alkalmasak a vizsgálódásra. Nemcsak azért, mert az általuk kínált élmények, tapasztalatok ugyanúgy élettapasztalataink, világértelmezésünk részévé válhat-

nak, mint bármilyen más élmény, amelynek közvetlenül, vagy valamilyen médium által közvetetten vagyunk részesei, és nem is csupán azért, mert a műfaj a szórakoztatóipart is némileg átalakítja, hanem főként azért, mert a videoblog az újmédián belül is egy vadonatúj, izgalmas önkifejezési eszköz, lehetőség. Úgy gondolom, érdemes azt megvizsgálni, hogy az újmédia nyújtotta korlátlan, világméretű publicitást hogyan tudják kihasználni az egyébként nem a médiaiparban dolgozók, és hogyan tudnak esetleg karriert is befutni magánemberek amatőr tartalomszolgáltatóvá válva.

Kutatásom három irányba mutat: foglalkozom először is magával az újmédiával, az internet kínálta új szórakoztatóipari lehetőségekkel. A videoblogokat ebben az értelmezésben megpróbálom az internetes interaktív platformon belül elhelyezni, miközben működésmódjukat a mostanra már hagyományos médiummá vált televízió műsorainak struktúrájához hasonlítom. Másodszor magával a videobloggal mint műfajjal foglalkozom. Végül egy videoblog-csatorna elemzésén keresztül mutatok rá az elemzett médiaműfaj néhány sajátosságára.

Dolgozatom fő célja, hogy ennek az új műfajnak a megismerésével rávilágítsak az internet világában kialakult szórakoztatóipar működési lehetőségeire. Azt remélem, hogy az eredmények elgondolkodtatók lehetnek azok számára, akik szintén szeretnék jobban megismerni, megérteni a média gyorsan változó világának jelenlegi állapotát.

I. fejezet

A videoblogokról és a vloggerekről

A VIDEOBLOG MINT MÉDIAMŰFAJ JELENTŐSÉGE

A Google tulajdonában lévő YouTube 2006-ban kezdte meg működését, és ma ez a legnagyobb és legnépszerűbb videomegosztó portál, ahol minden felhasználó önálló csatornát működtethet eredeti, saját készítésű videókkal. Bár a technikai lehetőségek már jó ideje adottak ahhoz, hogy a házi készítésű videók betöltsék a médiavilágban nekik jósolt forradalmi szerepet, azonban csak a web 2.0 térhódításával érték meg arra, hogy alternatív szórakoztatási és informálási lehetőségként felvegyék a versenyt akár a televízióval is. A YouTube legnépszerűbb csatornáinak videóit nap mint nap több millió néző követi figyelemmel, kommentálja, készít hozzájuk válaszvideót, osztja meg azokat másokkal. Dinamikusan működő és változó világ ez, amelynek szele hazánkat még csak alig érte el, de használóinak száma világszerte gyorsan növekszik.

Az internet ugyan eddig is teret biztosított a magánember véleménynyilvánításának blogokon, fórumokon keresztül, a YouTube azonban sztárságra nyújt lehetőséget úgy, hogy közben lényegében kihagyja a menedzserek lépcsőfokát. A videoblogoknál működőképes az ideális rendszer, miszerint a sikerhez a tehetség a

leglényegesebb, és hogy valaki mennyire az, azt kizárólag a néző dönti el – a média felülről jövő manipulációja csak nagyon kevésbé tapasztalható. Épp ezért lényeges, hogy egy-egy magánember hogyan bánik ezzel az újfajta nyilvánossággal, mennyire tudja kihasználni lehetőségeit, és miképp tud széles körű ismertségre, sőt megélhetésre szert tenni általa. Főként ebben a felismerésben rejlik a videoblogok izgalmassága.

Kutatásomban megkísérlem feltárni a nyilvánosság ezen új formájának a működésmódját, és a benne rejlő lehetőségeket a magánember, illetve a szórakoztatóipar számára.

A VIDEOBLOGOK GAZDASÁGTANA ÉS A VLOGGEREK SZUBKULTÚRÁJA

Felmerülhet a kérdés: hogyan lehetséges az ingyenes YouTube-ra feltöltött videókkal pénzt keresni? A YouTube egy növekvő súlyú kulturális jelenség, melyben épp ezért a gazdasági érdekek is fontos szerepet játszanak. 2009-ben a Business Insider weblapján megjelent egy tanulmány a TubeMogul reklámügynökségtől, melyben bemutattak tíz olyan YouTube-személyiséget, akiknek a csatornáján elhelyezett szalagreklámokból származó évi jövedelme meghaladja a 100 000 USD-t (kb. 24 millió Ft) (www.businessinsider.com) – az általam elemzett SHAYTARDS nevű csatorna házigazdája, ShayCarl hatodikként szerepel a 2009-es listán.

A YouTube gazdasági működését a YouTube Partner Program határozza meg: ha valakinek eredeti tartalmakkal működő csatornáján 200-nál több feliratkozó van, és videóinak eddigi összes megtekintése eléri az 50 000-et, abban az esetben az adott youtube-os jelentkezhet YouTube-partnernek. Amennyiben a jelentkezés elfogadásra kerül, ettől kezdve a vlogger videóival minden 1000 néző után 2–6 dollárt keres (www.youtube.com). Ha tehát a YouTube-partner egy videóját mondjuk százezren nézik meg, azért 200–600 dollárt kap.

Annak ellenére, hogy a vlogolás önmegvalósítási és karrierlehetőséget biztosít egyének számára, mégis úgy tűnik, a videoblogolás nem individuális tevékenység, hanem egyre inkább intézményesülőben van. A továbbiakban arról próbálom meggyőzni az olvasót, hogy a vlogolás tevékenysége foglalkozási csoporton és közös hobbin alapuló aktív szubkultúrát hozott létre és működtet, melynek tagjai a vlogolók és a nézők egyaránt (Kacsuk 91).

Érvelésemhez, miszerint a videobloggerok szubkulturacsoporthoz tartoznak, Paul Hodkinson szubkultúra-fogalmát veszem alapul, aki először definiálja a szubkulturákat az önkifejezéshez és fogyasztási szokásokhoz kapcsolva, ahelyett hogy a korábbi szubkultúra-értelmezések devianciafogalmát kötötte volna a szubkulturákhoz. Hodkinson négy pontot sorol fel, amelyek mindegyikének meg kell hogy feleljen egy csoport ahhoz, hogy szubkulturaként beszélhessünk róla (Kacsuk 91). Az elsőt következetes jellegzetességnek nevezi, ami azt jelenti, hogy a szubkulturához tartozók hasonló ízlésvilággal és attitűdökkel rendelkeznek. Ha zenei ízlésről beszélünk, ami a szubkulturákról szóló diskurzusban igen gyakori,

akkor a vloggerekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a vloggerek rendszerint más vloggerek zenéit hallgatják. Emellett tv helyett YouTube-ot néznek, és nemcsak a vloggerek, de a vlogok követői is ehhez a kultúrához ragaszkodnak (Kacsuk 91). A második eleme a szubkultúrákhoz való tartozásnak a közösségi identitás megléte. Ezt a youtube-osoknál már csak az is jelzi, hogy önmagukat vloggerként emlegetik. Emellett a közös identitás erősítője a stúdiókba való tömörülés is, amiről később, más megközelítésben még lesz szó. Az egyik legnagyobb és legrégebbi YouTube-vloggerstúdió a Maker Studios, de 2012 végén sorra alakultak az újabb és újabb kis cégek ugyanilyen céllal. A harmadik elemet Hodkinson elkötelezettségnek nevezi, ami azt jelenti, hogy a szubkultúra tagjainak áldozniuk kell a szubkultúrával kapcsolatos tevékenységre a szabad idejükből. A vloggerek a mindennapi vlogolás, a közös projektek mellett évente közös rendezvényeket, ha úgy tesszük, rítusokat is tartanak. Az egyik nagyszabású youtube-os vlogger-konferencia a Playlist Live, amely korábban YouTube Live néven került megrendezésre. Az év folyamán időrendben a második pedig a VidCon nevű, hasonló konferencia. Mindkettő lehetőséget nyújt élő, színpadi szereplésre a YouTube-sztároknak, illetve a rajongókkal és más youtube-osokkal való személyes találkozóra (Kacsuk 91). Végül Hodkinson az autonómiát említi, és itt arról beszél, hogy a szubkultúrának saját, a tömegmédiától független médiumokat kell használnia. A YouTube esetében a médiumhasználat adott, és nagyon jellemző is. Így tehát úgy gondolom, nem túl bátor dolog, hanem igencsak helyénvaló a vloggerek szubkultúrájáról beszélni (Kacsuk 91).

Érdekes jelenség továbbá a YouTube-vloggerek Hollywoodba történő vándorlása, amely körülbelül két éve kezdett tömeges méreteket ölteni. Mivel a vloggerek – ahogy az egy foglalkozási csoporton alakuló szubkultúrához illik – egyre több közös forgatásban, projektben vettek részt, szükségszerűvé vált, hogy ahelyett, hogy havonta mindenki Los Angelesbe repüljön forgatni, azok a vloggerek, akik hivatásszerűen foglalkoznak a videógyártással, Californiába költözzenek. Ahelyett azonban, hogy a tehetséges fiatal videokészítők megkeresték volna az ott már létező rengeteg kisebb stúdiót, és beilleszkedtek volna a hollywoodi filmes kultúrába, Hollywood szabályrendszeréhez igazodva saját rendszerüket alakították ki, és a beolvadás helyett egy alternatív youtube-os Hollywoodot hoztak létre, szintén kihasználva a Los Angeles nyújtotta kedvező természeti feltételeket.

II. fejezet

A napi videoblog műfaja

REALITY TV AZ INTERNETEN?

„It's just nice to see reality...”

A napi videoblogok épp azok, amiknek hangzanak: ahogyan a naplónkba naponta leírjuk benyomásainkat, vagy azt, hogy mi történt velünk aznap, úgy a vlogok is a mindennapjainkat dokumentálják – audiovizuálisan. Az, hogy a világhálón gyakorlattá vált a többé-kevésbé sikeres napi videocsatornák működtetése, tehát az, hogy egyfajta saját készítésű online reality show-t készítünk az életünk-ből, számos kérdést felvet.

A videoblogok és a tévés valóságshow-k között tehát számos hasonlóság felfedezhető, de azt is látnunk kell, hogy előbbi műfaj a televíziós realitykhez képest egészen más igényeket szolgál ki. Míg a hagyományos valóságshow-k alapvető működtető eleme a dráma, addig a videoblogok, a naplókhoz hasonlóan az élet apróságairól, hétköznapi dolgokról szólnak – egy kellemesnek tűnő életmódot próbálnak eladni. Nem scripted – vagyis előre szövegezett – jeleneteket lát itt a néző, mint sokszor a televíziós realitykben. Egyszerűen csak valakit, akárkit a kamera előtt, aki azt mondja a nézőknek: *„Hé, én egy érdekes ember vagyok érdekes élettel, nézd meg a videóimat!”*

És hogy mi a vonzó egy ennyire egyszerű műsorban a nézők számára? Először is az, hogy a vlogkövetés személyes élmények illúzióját kelti: nemcsak életmódot, hanem virtuális ismeretségeket, kapcsolatokat is „eladnak” a vlogok. Még akkor is, ha ezek jóval egyoldalúbbak a hagyományos értelemben vett barátságokhoz képest – de még egyéb virtuális barátságokhoz viszonyítva is. Ennek ellenére a személyes érzést erősíti például az, hogy a vlogcsatornák követésével mi is egy aktív és élő virtuális közösség, ha tetszik, egy egész szubkultúra tagjai leszünk. Végül pedig: nyilvánvaló, hogy a videoblog-csatornák szórakoztató tartalmak, és bármennyire is amatőr munkák legyenek, az internet által világméretűvé vált szórakoztatóiparban láthatóan ezekre is van igény.

III. fejezet

A „shaytards” nevű videoblog-csatorna elemzése

SZIGORÚAN NEM BIZALMAS – THE SHAYTARDS

*„If life is worth living, then its worth recording” (ShayCarl) –
„Ha az életet érdemes élni, akkor érdemes felvenni is”*

A következőkben tehát egy napi videoblog-csatorna elemzésén keresztül szeretnék rámutatni a videoblogolás műfaji és működésbeli sajátosságaira.

A SHAYTARDS nevű YouTube-csatorna 2008. október 1-jén indult a családfő második csatornájaként, egy évvel a ShayCarl nevű YouTube comedy csatorna indulása után. Napi videobloggá a következő évben vált, 2009. március 4-én, a családfő, ShayCarl 29. születésnapján. A kezdetek óta, tehát 2013-ban már ötödik éve – csupán néhány nap kihagyással – mindennap újabb videóval frissült a csatorna. Feliratkozóinak száma (2012 októberében) közel egymillió. Videóit összesen 513 millió 700 ezerszer látták. A család, melynek életét megörökíti, hattagú: ShayCarl és a felesége Mommytard, valamint a gyerekek, akiknek valódi neve (néhány véletlen bakit kivéve) egyszer sem hangzik el a négy „évad” során: Sontard (9), Princesstard (7), Babytard (5) és Rocktard (2,5).

Az új, családi csatorna indulásakor még eggyel kevesebben voltak a Shaytardok: a legkisebb fiú, Rocktard már a youtube-os sikerek kellős közepébe született bele, ami azt jelenti, hogy ő *szó szerint* a születésétől kezdve a kamera előtt, a nézők szeme láttára növekedett, növekszik. Azt hiszem, ez mindenképpen egyedülálló és érdekes jelenség a médiaiparban, a szórakoztatóiparban vagy a sztárkutatás területén. A pár ma négy gyermeket nevel, 2013 tavaszán épp az ötödiket várják, és ezt nagyban megkönnyíti számukra, hogy nemcsak kötelességük a gyermeknevelés, hanem mindketten teljes állásban velük lehetnek, és abból tudják fenntartani a családot, hogy a gyerekekkel töltött időt, a közös játékot videóra rögzítik.

MIT MUTAT A KAMERA?

De hogyan is történik a rögzítés? A youtube-os videoblogolásnak, mint más szórakoztatóintézménynek is a maga idejében, kialakultak a saját technikai megoldásai, amelyek leginkább illeszkednek a műfaj elvárásaihoz. A vlogolás „hivatalos” eszköze a flipkamera lett – a megfordítható, magunkra irányítható kompakt felvevőkészülék. A flipcamek méretükből, hordozhatóságukból, viszonylag jó minőségükből és abból a tényből adódóan, hogy az „operátor” könnyen maga felé irányítja azt, olyan széles körben elterjedtek a youtube-osok között, hogy azok is, akik egyébként jobb minőségű, nagyobb kamerákat, esetleg komplett stábot és profi felszerelést használnak videóikhoz, rendelkeznek ilyen eszközzel is a mobili-

tásuk miatt. A flipkamera további előnye, hogy bár a modernebb készülékek képesek HD minőségben rögzíteni (1280×720 pixeles képernyőfelbontással), de a videók viszonylag kisméretűek maradnak, ami mindenképp előny, hiszen napi feltöltéseknél az is szempont, hogy mennyi időt vesz igénybe a szerkesztési és a megosztási procedura.

Kezdetekkor a hagyományos videoblogokban egyébként nem volt feltétlenül szükség flipkamerára, hiszen a vlogger rendszerint leült webkamerája elé, és onnan intézett monológot a közönség felé. De ahogy a filmek is dinamikusabbá váltak fejlődésük során, egy idő után a videoblogok sem engedhették meg maguknak ezt a monotonitást és mozdulatlanságot. Ettől kezdve kialakult az igény a flipkamerák iránt. Természetesen megmaradt a vlogolás hagyományos formája is, például a tematikus vlogoknál ma is az asztala előtt ülve beszél a vlogger: sminkről, divatról, sztárokról, kisbabanevekkal kapcsolatos trendekről, videojátékokról stb. A jellemzően vlogolásból kialakult kameramozgatási stílus mégiscsak az, amikor a főszereplő és egyben cameraman kinyújtott kézzel maga felé fordítja a kamerát, sétál, és közben a közönséghez beszél – ez figyelhető meg Shaytardéknál is.

A videók hosszáról: a vloggerek saját magukat szabályozzák ezen a téren. Ki kell találniuk egy perclimitet, hiszen a YouTube ezt nem szabályozza, de a rövid műsorszekvenciákhoz szokott közönség igényei mégis szükségessé teszik a korlátozást. A SHAYTARDS csatornára naponta 8–25 perces videók kerülnek fel.

Az átlagos böngésző nagyjából hét másodpercet tölt el egy videóval, és ennyi idő alatt dönti el, hogy megnézi-e azt vagy sem. Ezért hát a sikeres vlogolók általában használnak intrókat, hogy ezzel is meggyőzzék a nézőket a tartalom minőségéről, ám ezeket rendszerint három-négy másodpercesre szűkítik. Az általam elemzett csatornán az intrókat maguk a nézők készítik el, így a SHAYTARDS körülbelül tíztizenöt különböző intró közül válogat mindennap – ezzel is interaktívvá téve a műsort.

A vlogolás hagyományos módjaiból adódóan általánossá vált, hogy a vloggert premier plánból látjuk, az arca nagyon közel van a kamerához, hiszen azt csak karnyújtásnyira tudja eltávolítani magától. Még egy ilyen sokszereplős vlogban is igen gyakran fordul elő ez a fajta beállítás. Valamivel ritkábban úgy is használják a kamerát, hogy maguktól elfordítva mutatják meg például a tájat a közönségnek.

Az elbeszélés szempontjából ezek a videók nagyon kevésbé megszerkesztettek, többnyire véletlenszerűek. A kamerát élethelyzettől függően kapcsolják be és ki, egy húszperces napi videóban így átlagosan 6–10 vágás van. Az egymás után következő jelenetek nem feltétlenül épülnek egymásra, és nem összefüggő történetet mesélnek el, legfeljebb annyi átvezetés fordul elő közöttük, hogy egy-egy vágás után az épp vlogoló szereplő elmondja, merre jár, mibe csöppentünk bele vagy mi az, ami történni fog.

A kamera naponta fél óráig-egyven percre van bekapcsolva, tehát végeredményben Shaytardék a nap legnagyobb részében *normális* családi életet élhetnek. A normális definíciója az ő esetükben persze további kérdéseket vet fel. Különböség van-e valóságshow és aközött, amikor bekamerázzák az egész lakást, és a szerep-

lőknek napjuk minden pillanatát rögzítik? Utóbbinak kimondottan az a célja, hogy a hétköznapi pillanataiból álljon össze végül egy félórás műsor, itt azonban a kamerát csak akkor kapcsolják be, amikor épp történik valami rögzítésre érdemes, vagy a szülők mondani szeretnének valamit a közönségnek. Így bár a kamera tényleg bármikor bekapcsolható, mégis kialakulnak azok az időszakok, amikor be is kapcsolják: ha úton vannak, ha játszanak vagy ha társasági életet élnek. A kamera tehát nem telepedik rá egész életükre, csak annak bizonyos elemekre. Megszokott lesz a gyerekek számára is, hogy ha épp játszanak, akkor közben a nézőkhöz is beszélnek, de azt is tudják, hogy a nap legnagyobb része mégis kameramentes időszak. Kérdés, hogy mennyiben különbözik a kettő.

„YOU” A YOUTUBE-ON. AZ IDENTITÁS PROBLÉMÁJA

Ha a blogolást exhibicionizmusnak tartottuk, akkor a vlogolásról még inkább ez lehet a véleményünk. A folyamatos kamera előtti lét egyrészt egy képet épít fel, amiben szerepet játszik a megjelenés és a megjelenített témák is. Másrészt azonban ennek a képnek a felépítése vissza is hat a vlogolók, esetünkben Shaytardék életére. Azzal együtt, hogy a közönség számára felépítenek egy imázst, valóban alakítják is saját személyiségüket, és igyekeznek megfelelni a közönség fejében élő képnek. Az életét a vlogger a kamerán keresztül látja még akkor is, amikor az be sincs kapcsolva.

Lauren Fairweather kérdőíves kutatásában, melynek címe *YouTube and Identity*, a YouTube identitásképző és -módosító hatásáról arra az eredményre jutott, hogy a videobloggerek több mint fele figyel oda jobban környezetére és külsejére – öltözködik másképp vagy visel több sminket –, amikor a kamera be van kapcsolva, és nagy részüknek saját bevallásuk szerint megváltozott az önértékelése, valamint más emberekhez való hozzáállása a vlogolás hatására. Ezeket a változásokat nagyrészt a negatív és pozitív visszajelzések, feedbackek eredményezték – ahogyan a kutatásból kiderül (Fairweather).

A Butler család esetében végképp problémás az identitás kérdése, hiszen a SHAYTARD csatorna „nagyüzemben” végzi a videogyártást. A hattagú család legfiatalabb tagjai kisbabakoruktól a YouTube nyilvánosságához vannak hozzászokva, és nemcsak hogy hat rájuk ez a helyzet, de ezt tartják a normális, megszokott életmódnak. Amíg a kamera be van kapcsolva, másképp kell viselkedni: a hároméves gyereknek is tudnia kell, hogy ha videóznak, akkor a testvéreit nem szólíthatja valódi nevükön. Ugyanakkor épp azért, mert négy éve napi tevékenységük a vlogolás, felvetődik a kérdés: lehet-e nem önmagunkat adni ilyen hosszú ideig?

INTIM MŰFAJOK ÉS AZ ANONIMITÁS

Philippe Lejeune írja *Önéletírás, élettörténet, napló* című könyvében:

Az önéletírást olvasója számára mindenekelőtt a személyazonossági szerződés határozza meg, melyet a tulajdonnév pecsétel meg. Ez pedig a szöveg írója számára is igaz. Ha anélkül írom meg az életem történetét, hogy kimondanám benne a nevemet, honnan tudná meg az olvasó, hogy az én voltam? Lehetetlen, hogy az önéletírói elhivatottság és a névtelenség szenvedélye egyszerre legyen meg ugyanabban a személyben (Lejeune 24).

A Butler családról szóló sorozat szerves részei a videókban használt nevek. Ezek funkciója eredetileg a gyerekek személyiségének védelme volt. Így váltak ők a „tard”-okká, bár a kifejezés használata politikailag nem egészen korrekt, ezért saját bevallásuk szerint, ha újrakezdhetnék a vlogolást, a névválasztást jobban átgondolnák, hiszen a „tard” szó (retard = retardált) szellemileg sérült emberekre utal.

A gyerekek és a szülők neve tehát nem hangzik el a sorozatban, helyettük youtube-os becenevükön, „művésznevükön” szólítják egymást. A sorozat kezdetekor, 2009-ben még csak három gyereke volt a szülőknek: evidens volt, hogy az egyetlen fiúgyerek Sontard legyen. A nagyobb lány a kis hercegnőjük, Princesstard lett, az akkor még pólyás baba Emmi pedig egyszerűen Babytard. Időközben azonban újabb kisbaba érkezett a családba, a Babytard név azonban már foglalt volt. Az újszülött mozdulatait azonban már születésétől kezdve, sőt bizonyos értelemben már előtte is követhette a nyilvánosság. Az ő jellemfejlődését tehát a lehető legkevésbé akarták megzavarni a szülők, ezért az ő álneve nagyon hasonlít a keresztnevéhez (mely csupán egy véletlen baki miatt került nyilvánosságra): Brockból Rocktard lett.

A nevek tehát egytől egyig beszélő nevek. Így a családtagoknak, a műsor „szereplőinek” az álnevükhöz egy álarc is társul: Son, Princess, Baby és Rock. Ezek mögé az álnevek, karakterek mögé el kell rejtőzniük naponta körülbelül negyven percig, és a névhez méltóan viselkedniük – még ha nem is egészen tudatosan.

A FOLYAMATOS SZÍNREVITEL KÖVETKEZMÉNYEI

Bár a közösségi média, a blogok és a valóságshow-k világában élünk, az még mindig nem természetes, hogy valaki élete minden napját akár több tízezer emberrel osztja meg, és hagyja, hogy a nézők kommentálják, véleményt formáljanak és kritizálják az életét, a gyerekevelési szokásait. Mindez felvet néhány etikai kérdést is: joguk van-e a szülőknek a nyilvánosság elé tárni gyerekeik életét, akik egyedül még nem képesek felfogni ennek jelentőségét és következményeit? Az persze régóta ismert jelenség, hogy egy-egy jól sikerült családi felvételt megosztunk az interneten, és ezek gyakran népszerűvé is válnak – a mindennapos nyilvánosság

előtti lét azonban ennél sokkal többről szól, és veszélyei – újszerűsége miatt – egyelőre homályosak.

A kamera előtt bármennyire is arra törekszenek, hogy önmagukat mutassák, épp a megmutatás, a reprezentáció miatt távolság is teremődik önmaguk és videó reprezentációjuk között. A szereplés, az, hogy a kamerák előtt máshogy viselkednek, nem mondanak és nem csinálnak bizonyos dolgokat, valamint a kamera és a számítógépek közbeavatkozása miatt ez a távolság a valóság és a videók valósága között sosem tűnik el teljesen. A viselkedésformák, a kamera előtti és a kamera nélküli valóság közötti feszültség főleg a kisebb gyereket állítja olyan probléma elé, amelynek még súlyát is képtelenek felfogni (Mátyus).

A folyamatos kamera előtti létnek nemcsak az identitásra, de a család biztonságára nézve is vannak következményei. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a vlogok elindulása óta Shaytardék többször is megváltoztatták már lakóhelyüket – legutóbb azért, mert a címük nyilvánosságra került. Az álnevek használata mellett arra is ügyelnek, hogy sosem veszik videóra a házukat kívülről, és a környezetet, ahol laknak.

A vlogolás negatív következményei ellenére a családfők úgy gondolják, hogy a gyerekeknek előnyükre vált a kamera előtti lét, erősítette személyiségüket, bátrabbak és határozottabbak lettek.

INSPIRÁCIÓ, AVAGY LIFE LESSONS

A vlogolás tehát szórakozásnak indult, tulajdonképpen fogadásnak: Shay, a vloggerszalád apafigurája eldöntötte, hogy húszas éveinek utolsó évében minden nap feltölt egy videót a YouTube-ra. Ebből lett a 2013 márciusában már négy éve futó műsor, amely mostanra főmunkaidős vállalkozássá vált. De kell, hogy legyen valami más célja annak, ha a magánéletem többé már nem a magánügyem, hanem bárki bármikor megnézheti, csatlakozhat az életem követéséhez, értékelheti, kritizálhatja és beleszólhat.

Shayt és a többi vloggert tekinthetjük az új amerikai self-made man megtestesítőjének a szórakoztatóiparban. A self-made man pedig nem tud megállni egy helyben és élvezni, amit elért, hanem folyamatosan küzd és célokat állít maga elé. A vlogokat sem öncélú tevékenységnek, munkának vagy hobbinak szánja, hanem nemesebb célja is van velük, bár a nézők nem biztos, hogy ennek fényében követik a műsort. A shaycarl nevű vlogcsatorna bemutatkozójában azt olvashatjuk, hogy szórakoztató és oktató (educational) tartalmakat oszt meg. Shay célja, hogy saját életével a nézőket inspirálja. Így egy-egy videó sem múlhat el motiváló beszéd nélkül. Az elsődleges cél az, hogy folyamatosan változtasson és javítson a saját és családja életvitelén, közvetve azonban az, hogy változtatásaival és ötleteivel mozgalmat indítson el, és mások is változtatni akarjanak életükön az ő hatására.

Ennek a változásnak és saját fizikai és lelki növekedésünknek dedikálta 2012 szeptemberét, amit a vlogger Shaytembernek nevezett el. ShayLoss nevű fogyókú-

rás csatornájára mindennap feltöltött egy inspiráló videót, és kérte, hogy a nézők csatlakozzanak ehhez a mozgalomhoz. Több százezren csinálták végig Shayjel ezt a hónapot, fogytak le, kezdtek el egészségesen élni, szoktak le a dohányzásról, tanulták meg jobban kezelni pénzügeiket és emberi kapcsolataikat. Shay az utóbbi fél évben több mint 50 kg-ot, vagyis 115 fontot adott le, teljesen megváltozott a külseje, sőt lefutott három maratont és egy félmaratont, tehát hiteles személy a változásra. Emellett többször meghívták már Dave Ramsey rádióműsoraiba motivációs beszédeket tartani, illetve az általa tartott üzleti konferenciákra, Shay ugyanis számos videójában mesél arról, hogyan szabadult meg adósságaitól és kezdett új életet – többek között Dave Ramsey rádióműsorai hatására. Így sokak számára Shay az inspirációt, a változás lehetőségét jelenti, csatornájának követése pedig motivációt egy olyan embertől, aki már sokszor bizonyította, mennyire rátermett a hatalmas célok kitűzésében, és ami még ritkább – azok elérésében.

Felhasznált irodalom

- Bolter, David Jay–Grusin, Richard: *A remedializáció hálózatai*. Apertúra. 2011 tavasz. [online] <http://apertura.hu/2011/tavasz/bolter-grusin>. Hozzáférés: 2013. május 25.
- Czipott Eszter Klára: *A 21. század intim műfaja: a blog* [online]. 2011. november 7. Elérhető: <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/11/07/a-21-szazadintim-mufaja-a-blog/>. Hozzáférés: 2012. október 1.
- Császi Lajos (2011): *A Mónika-jelenség kulturális szociológiája*. Budapest–Pécs, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–22.
- Fairweather, Lauren (2009): *YouTube and Identity*. [online]. <http://www.laurenfairweather.com/lauren-fairweather/youtube-and-identity/> Hozzáférés: 2012. október 18.
- Herzogernath, Wulf: *Videóművészet. Új médium, de nem új stílus*. [online]. Elérhető: <http://www.intermedia.c3.hu/mszovgy1/herzogen.htm> Hozzáférés: 2012. október 18.
- Kacsuk Zoltán: *Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma*. Replika. 2005 december. 53. 91–110.
- Lejeune, Philippe (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan Kft.
- Maksa Gyula (2007): *A paleotelevíziótól a neotelevízióig – és tovább?* Debreceni Disputa, 10. 35–39.
- Maksa Gyula (2008): *A médianarratológia mint második generációs médiumelmélet*. In: Havasréti József és Szijártó Zsolt (szerk.): *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúrákutatók változatai a „kulturális fordulat” után*, Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–96.
- Mátyus Imre (2007): *Mindenki médiája*. Debreceni Disputa, 10. 4–9.

- Mátyus Imre (2010): *Színpadok, hálósobák és csatornák – Önreprezentáció a YouTube-on.* [online] Apertúra. V/4. Elérhető: <http://apertura.hu/2010/nyar/matyus>. Hozzáférés: 2012. november 29.
- Nalty, Kevin (2010): *Beyond Viral.* John Wiley and Sons.
- TV By The Numbers, <http://tvbythenumbers.zap2it.com/> Hozzáférés: 2012. november 29.
- William Wei: *Meet The YouTube Stars Making \$100,000 Plus Per Year.* [online]. <http://www.businessinsider.com/meet-the-richest-independent-youtube-stars-2010-8?op=1#ixzz29ek3YgrP> Hozzáférés: 2012. november 29.

Széchenyi István halála

Az ábrázolási irányok kezdetei

A magyar társadalom kollektív emlékezetében gróf Széchenyi István alakja az egyik legmeghatározóbb viszonyítási pont. A modern Magyarország genezisztörténetének mitikus alakja, akinek életpályája alapjaiban határozza meg a reformkor történeti narratíváját. Kultuszának erejét és rendkívüli összetettségét mutatja, hogy máig a legkülönbözőbb szinteken (politika, közoktatás, kultuszápoló közösségek) elevenedik fel újra és újra. A Széchenyi-kultusz alapsémái már az 1830-as években kialakultak, mégis az 1860. április 8-án bekövetkezett halála kulcseseménye lett a Széchenyi-emlékezettörténetnek. Egyrészt azért, mert a gyász alkalmat adott a kultusz újrafogalmazására, másrészt azért, mert az „öngyilkosság” traumája az emlékező közösségeket annak feldolgozására vagy éppen az elhárításra készítette. A gróf halála mindmáig a róla szóló „kommunikatív emlékezet” neuralgikus pontja maradt, és egymással rivalizáló elbeszélésformákban jelenik meg. A témában írt első megnyilatkozások értelmező sugalmazásait a kollektív emlékezet elfogadta és hosszú időn keresztül használta. Jelen kutatásomnak ezért az a célja, hogy a Széchenyi haláláról szóló „közösségi beszéd” sémáit, formáit, rétegeit, nyelvét és alakulástörténetét a kezdetektől indulva feltárjam.

Dolgozatomban az 1860-tól az 1866-os évvel bezárólag, a Széchenyi István halálával kapcsolatos szövegekből igyekszem elemzést nyújtani. A szöveganyagot a sokrétűségében akarom bemutatni, s azt vizsgálom, hogy a haláláról (vagy annak kapcsán) megfogalmazott „beszéd” milyen természetű a legkorábbi tudósításokban és nekrológokban, a kortársak-munkatársak „emlékezetében” (és memoárkonstrukcióiban), illetve egy öt méltató pályatárs emlékező szövegében.

A sajtóban jelentek meg az első reakciók, ezért a vizsgálatom első része hírlapi cikkek tematikus elrendezésére és elemzésére irányul, ami Viszota Gyula Gyűjteményének¹ felhasználásával készült. A megjelent szövegeket annak alapján válogattam, hogy azok összefüggő gondolatmenettel, érdemben tárgyalják-e Széchenyi halálát. Ez alapján a tudósítások és a nekrológok csoportját különböztettem meg. A műfaji megjelölés mögött lényeges tartalmi különbségek ragadhatók meg. A tudósítások adatközléseik miatt fontosak: milyen módon mutatták be a halál körülményeit, mennyiben keveredett a hírbe politikai felhang. A nekrológok ezzel szem-

¹ Viszota Gyula Gyűjteménye, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Széchenyi-gyűjteményében.

ben emlékszőveggként funkcionálnak, így az ábrázolási irányokat nézve beszéde-sebbek.

A Bécs egyik külvárosában található döblingi elmeegógyintézetben, 1860. április 8-a reggelén találták meg az akkor már halott Széchenyi Istvánt. A sajtóban majd két hónapon keresztül jelentek meg tudósítások a halál körülményeiről. Példaként a *Pesti Hírnök* anyagát emelem ki, amely megfelelően tükrözte a hazai sajtó általánosan kialakult diskurzusát a témában. A lap 1860–1861-ben élte fénykorát, ekkor a *Pesti Napló* mellett az ország legolvasottabb, legszínvonalasabb napilapja volt. Széchenyi kultusza mellett olyannyira elköteleződtek, hogy 1860 májusától a gróf magyar ruhás alakja látható a példányok fejlécén, mellén a nemzeti címerrel, háttérben a Lánchíddal és egy gőzhajóval.² A *Pesti Hírnök* következően, minden lapszámában tudósított a halálesetről. Hírközléseiket nemzeti érzésű megállapításokkal kísérve közölték, emellett az osztrák sajtó értékeléseit is kommentálták.

A korai cikkek két kérdéskört érintenek. Az egyik Széchenyi betegségének és az öngyilkosságnak az összefüggése, a másik felelősök keresése. A *Pest Hírnök* április 12-én idézi az *Ost-Deutsche Post* közlését: „Elméjének állapota fölött sok ellenmondó nézet uralkodott.” „...barátai azt erősítették, hogy némi exaltatio kivételével, mi több vagy kevesebb mértékben mindig sajátsága volt, (!)...” „A tragikus vég azonban, mit saját kezével idézett elő, azon alapos gyanításra vezet, hogy exaltatiójának komor pillanatokban még erősebbnek kellett lenni, mint az egészséges elmével összeegyeztethető.”³ Szoros logikai kapcsolatot feltételeznek az öngyilkosság és a betegség között, vagyis Széchenyi csakis elmebetegsége okán lehetett öngyilkos. Ezzel nyitva hagyják azt a lehetőséget, hogy ha az egyik tétel megdől, akkor a másik is érvényét veszíti, a gondolat kifuttatása pedig kifordíthatóvá válik.

A *Pesti Hírnök*, április 14-én a *Fortschritt* és az *Oesterreichische Zeitung* alapján egy másik álláspontot mutat be, miszerint Széchenyi István többévi betegsége után felépült és öngyilkosságát tiszta fejjel követte el. „A tébolydában [...] inkább bérlii minőségben s nem mint beteg lakott...”⁴ A tudósítást felhasználva a *Pesti Hírnök* kijelentheti, hogy a bécsi lapok hírei között ellentmondások találhatók, ezért Széchenyi István halálának körülményeit illetően teljes bizonytalanság uralkodik.

A betegség-öngyilkosság mérlegelése mellett a híradások másik fontos szegmense a felelősök keresése. E kérdéskörben leginkább dr. Görgen intézetigazgató szerepét feszegették, akinek felelősségének mértéke természetesen akképpen alakul, hogy Széchenyi valóban beteg volt-e. Az orvos már a hatósági vizsgálat kezdeti szakaszában igyekezett tisztázni magát a vádak alól, azonban a *Morgen-Post*-ban

² A magyar sajtó története, II/1. 1848–1867. Szerk.: Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Bp., 1985. 515 és 517.

³ *Pesti Hírnök*, 1860. április 12. Viszota Gyula Gyűjteményében, MTAK Mikrofilmtár Széchenyi-gyűjtemény (MTAK KT, SZGY): K 307/50.

⁴ Uo.

tett nyilatkozat és a nyilvánosság elé tárt több magánlevél alapján sem eldönthető, hogy Széchenyi valóban örült lett volna.⁵

A „Görgei intézete és Széchenyi” című cikk eredetileg az *Oesterreichische Zeitung* 89. számában jelent meg. Görgei felelősségét teljesen elhárítja, hiszen mindenki tisztában volt a ténnyel, hogy az 1848-as események miatt távozott menhelyre a gróf.⁶ A magyar lapok e kérdésben megvédik Széchenyit, és egyértelműen kiállnak a betegsége mellett, ezért a halála felelősségét nyomatékosan Görgei hárítja.⁷

Fontos hangsúlyozni, hogy az 1860-ban megjelent, most vizsgált sajtóanyag nem tartalmaz gyilkosságot vagy politikai merényletet mérlegelő gondolatmenetet. Léteznek az öngyilkosság tényét elbizonytalanító gesztusok, de ezen megjegyzések a felelősök keresésén nem lépnek túl. A gyilkosság-öngyilkosság kérdése így semmiképpen sem tekinthető meghatározónak, csakis sokadlagosan felmerülő lehetőségként jelenik meg. Természetesen számításba kell venni, hogy a neoabszolutizmus időszakában a hatalmat érintő konkrét vádat nem írhatták volna le, tehát ha valóban erős gyanú élt volna a köztudatban, akkor is öncenzúrát gyakoroltak volna a lapok. A politikai rendszer büjtött bírálataira azonban számos példát találhatunk, így feltételezhető, hogy Széchenyi meggyilkolásáról ugyanígy megtalálták volna a megfelelő módot „az igazság megismertetésére”. A kortársak számára azonban megkérdőjelezhetetlen Széchenyi öngyilkossága, ezért helyeződnek az elbeszélések hangsúlyai ennek magyarázatára, amit lelkivilágának elemzésével tesznek meg.

A cikkek tartalmuk szerint jóval nagyobb arányban tudósítanak Széchenyi emlékének ápolásáról. Időben távolodva a halál időpontjától ez az állítás még inkább igaz. A nekrológok, majd az emlékszüvegek folyamatosan napirenden tartása egyértelműen mutatja, hogy a közbeszédnek ez a valódi tárgya.

Az emlékszüvegek a nagy ember magasztalása köré építik érveiket. Felfokozott érzelmi töltettel, határtalanul dicsérik alakját és kivételességét hangsúlyozzák. Széchenyi mitizálása rögzített interpretációs szempontok szerint történik, folyamatos ismétlés által: alakját élettörténetébe ágyazódva jelenítik meg, amely összefonódik a nemzet sorsával. A halála köré épülő tradíció tartalmában a nemzetremény és fenntartás bír a legnagyobb fokú rögzítettséggel. A szövegekben megbonthatatlan formában jelenik meg, elhagyhatatlan ez a tényező.⁸ A róla írt emlékbeszédek legalapvetőbb célja ennél fogva nem lehet más, mint a nemzet szolgálatára, a nemzeti és társadalmi eszmények bemutatása. „...egy gyászban nem a

⁵ *Pesti Hírnök*, 1860. április 15. MTAK KT, SZGY K 307/53.

⁶ *Pesti Hírnök*, 1860. április 18. MTAK KT, SZGY K 307/55.

⁷ *Pesti Hírnök*, 1860. április 20. MTAK KT, SZGY K 307/57.

⁸ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., 1999, 103.

csüggedés, hanem a tettvágy ragadja meg keblünket, mert a tettek emberének letünése egy nemzetre hagyta hátra hazafi küzdelmének kötelességét.”⁹

A Széchenyiről szóló emlékszövegekben az élettörténetét beszéljük el, vallási és történeti mintákra építve. A történelem mint önálló entitás van jelen, az értékekről minden vélemény felett álló ítélőszék értelemben. A múlt példázatos megjelenítésével és a korszakolással érzékletesen emelik ki Széchenyi egyedülálló tevékenységét. A történelem társadalmi funkcióját használják így fel, hogy pozitív nemzeti identitást, illetve jelen- és jövőképet közvetítsenek. Elveinek követése isteni törvényekhez, a hithez, egy univerzális emberi törvényhez kapcsolódik. „...igyekezzünk bátor fölemelkedéssel az elembe helyezni magunkat, mely által az emberi kebelben rejtőző isteni szikra álomkórságba nem csak süllyed, de varázsa megnyitja előttünk az eget.”¹⁰ Megállapítható, hogy a „bátor fölemelkedés” ehhez az isteni szférához való csatlakozásként is értelmezhető, de egyben ennek mikéntjét is rejt. A zsenialitás merészsége többnyire együtt jelenik meg a haladás liberális eszméjével. Széchenyit megkérdőjelezhetetlen tisztelet övezi, melyen keresztül az isteni szférához csatlakozik és halhatatlanná válik. „– Legyen világosság! – szóla ő, a világműveltség tűzgócánál meggyújtva s szemünk elibe tartva a haladás vezéri fáklyáját... Legyen egyenlőség! – szóla ő...”¹¹ A vallási és a történeti minta találkozása, amikor a nemzet prófétájaként emlegetik őt. „Magyarország nem volt, hanem lesz!” mondá Széchenyi. És nekünk teljesíteni kell a nemzet prófétája jóslatát.”¹²

Az emlékezés retorikáján keresztül Széchenyi tökéletessé válik, nem követhet el hibákat. Életének ellentmondásosabb eseményeire, mint amilyen öngyilkossága is, igyekeznek magyarázatokat keresni. A nekrológszövegekben olvasható egyik érvelés szerint, halála értelmezhető a hazáért való küzdelem utolsó, elementáris erejű önfeláldozásaként, illetve a rendszer elleni hazafiúi tiltakozásként is. Így válik Széchenyi mártírrá. A másik hasonló célú érvelési mód alapján tettei megérthetetlenek a hétköznapi emberek számára.¹³ Ez a fajta szemlélet Kemény Zsigmond 1851-ből való jellemrajza¹⁴ nyomán válik népszerűvé és erősödik fel a lélektani tényező hangsúlyozása.¹⁵ Fontos elbeszélői hagyományként Lackó Mihály *Széchenyi elájul – Pszichotörténeti tanulmányok* c. tanulmánykötetében vezeti be. Kemény Széchenyi kettősnek látott személyiségét ábrázolja, amit a szív és az ész állandó küzdelmeként mutat be, egyetlen eszme, a haza érdekében. A nagy ember a hétköznapi józan ész által megérthetetlen, érzelmein uralkodik esze által, amíg a mély krízis idején egészen az összeomlásig jut.¹⁶

⁹ Kolozsvári Közlöny, 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/22.

¹⁰ Delejtű, 1860. április 24. MTAK KT. SZGY K 307/2.

¹¹ Napkelet, 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/37.

¹² Kolozsvári Közlöny, 1860. április 15. MTAK KT. SZGY K 307/22.

¹³ Vasárnapi Újság, 1860. április 15. MTAK KT, SZGY K 307/90.

¹⁴ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. Magyar szónokok és statusférfiak. Politicai jellemrajzok. Szerk.: Csengeri Antal, Pest, 1851.

¹⁵ Lackó Mihály: Széchenyi elájul – Pszichotörténeti tanulmányok, Bp., 2001, 79.

¹⁶ Uo., 80–82.

Kemény jellemrajzi ábrázolása minden elemzett szövegben érezteti hatását, Falk Miksánál vagy Kecskeméthy Aurélnál eredeti formájában van jelen, akár szövegszerűen is idéznek tőle. Eötvös Józsefnél viszont újragondolt, realizált módon jut érvényre. Eötvös 1860 őszén az akadémiai gyászünnepeken mondta el Széchenyi-emlékbeszédét,¹⁷ amelynek megközelítése és egyénített látásmódja jelentősen eltér a magasztaló emlékszövegektől.

Eötvös a dolgozatban bemutatott szövegekkel összehasonlítva rendhagyó módon úgy értelmezi feladatát, hogy Széchenyi valódi jellemét kell bemutatnia elhallgatás nélkül. Az emlékezet csak erre a valós képre épülhet rá, nem egy megkonstruált mítoszra. „...*nagy emléke világosan állva előttünk, őnmaga hirdesse dicsőségét, mint Memnon szobra...*”¹⁸ Kortársként kiemeli saját szerepét és ezt a pozíciót viszi végig, ez alapján alkot Széchenyiről mind politikai, mind emberi tekintetben ítéletet.

A reformkor genezistörténetét röviden bemutatva megállapítja, hogy az 1825-ös országgyűlés, Széchenyi első közéleti fellépése valóban történelmi korszakhatárnak tekinthető alkotmányos fejlődésünk, de akár gondolkodásmódunk szempontjából is. A rendszer azonban csakhamar önműködővé vált, ezért a korszak közvetve köszönheti haladását Széchenyinek, aki „csak” példateremtő volt.

Az akadémiai szónoklat szükségszerű retorikai elemein túl Eötvös folyamatosan lebegteti kritikáját. Véleménye szerint „a legnagyobb magyar” valódi tehetsége a nagy eszme általi elragadtatottság volt. Elvhűsége azonban szükségszerűen hozta elmagányosodását és bukását. Túlgondolt, óvatos következtetéseit a közvélemény nem érthette meg. A napi politikai gyakorlaton túlmenő célt tűzött ki maga elé, a pártok körén kívül rekedt. „*Széchenyiben voltak hibák s voltak nagy tulajdonok, mik azon közvetlen befolyásnak útjában álltak, melyet egyesek tömegekre gyakorolnak...*”¹⁹ Emellett nem vette figyelembe a nemzeti mozgalom tulajdonságait, hogy az egyre gyorsul, ő ennek ellenére mégis egyre csak mérsékelni akarta azt, nehogy a haza veszélybe kerüljön. Eötvös kritikájának csúcspontján felteszi a legfontosabb kérdést, majd nyitva hagyja a választ, ezzel nyilvánítva ki ítéletét: „*Helyes volt-e ezen nézet vagy nem, alaposak voltak-e azon aggodalmak, melyeket az ország állapotára nézve már 1841-ben kifejezett? Annak megítélését másokra hagyom.*”²⁰ Ne feledjük, hogy az 1841-ben kirobbanó *Kelet Népe*-vitában, Eötvös Kossuth véleményét teszi magáévá, s előbb levélben próbálja meggyőzni Széchenyit Kossuth megtámadásának célszerűtlen voltáról, majd röpiratban áll ki mellette.²¹ Széchenyi tévedett, mikor a mozgalomban a forradalom előjeleit látta, de

¹⁷ Oltványi Ambrus előszava. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk.: Oltványi Ambrus, Bp., 1976, 31.

¹⁸ Eötvös József: Gróf Széchenyi István. *Eötvös József munkái*. XIV. k. *Emlék és ünnepi beszédei*. 3. kiadás. Ráth Mór, Bp., 1893, 116–117.

¹⁹ *Uo.*, 140–141.

²⁰ *Uo.*, 146.

²¹ Eötvös József – gróf Széchenyi Istvánhoz, 1841. március 1. Eötvös József: *Levelek*. 135–138.

állandó félelmei érthetővé teszik 48-as összeomlását. Eötvös a döblingi évekről, Széchenyi utolsó 12 évéről hallgat.

A döblingi évek első írásos visszaemlékezései két újságíró nevéhez fűződnek. Dolgozatom további része Kecskeméthy Aurél *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála* című kötetét elemzi, a több tekintetben vele megegyező vonásokat mutató, Falk Miksa azonos című munkájával összehasonlítva.²²

Az említett Lackó Mihály-féle tanulmánykötetben a jellemrajzi ábrázolás mellett a másik fontos elbeszélő hagyomány Almási Balogh Pál beszámolójához kapcsolódik. 1848. szeptember 20-án jelent meg a Közlönyben az orvos egyéni tapasztalatain nyugvó, történetközpontú és élményalapú elbeszélése, melyben összegezte Széchenyi 1848-as szeptemberi egészségi állapotát. Kiindulópontja az emberi természet és a politika szoros kapcsolata.²³ A két visszaemlékezés ezt a hagyományt folytatja: Széchenyi lelki életére előfeltevéseket állapítanak meg, tulajdonképpen pszichologizálnak, hogy az események egy értelmezési keretben elhelyezhetők legyenek.

Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa egyaránt fizetésből élő újságírók voltak. Publicisztikájuk gyakran különösebb elvi meggyőződés nélkül is működött. Főleg Kecskeméthy Aurélra jellemző a feltétlen érvényesülési vágy.²⁴ 1854-ben császári-királyi rendőrbiztossá nevezték ki, itt könyvvizsgálás lett a feladata.²⁵ „Egy valóban végzetesen szűk mozgásteret nyújtó abszolutista időszakban testesítette meg a mindenkori hatalomhoz igazodó, s igazodását a hatni akarással, a képességeinek megfelelő »magas« állás igényével alátámasztó értelmiségi típusát.”²⁶ A társadalmi és politikai értékek iránt cinikus közömbösséget mutatott, amely fiatalkori ideáljainak elvesztése miatt alakult ki benne, mint egyfajta tudati reflex. Falk Miksa következetesebben vallotta a liberális elveket, emellett a magyar nemzeti törekvésekkel is nyíltabban rokonszenvezett. Mindkettőjük szemlélete a birodalmi polgárságéhoz hasonlított leginkább, melyben az egyéni érdek állt az első helyen. Időben később ismerkedtek meg Széchenyivel. Kecskeméthy 1857 nyarán látogatott ki először Döblingbe.²⁷ Széchenyi általa hívta meg 1859 őszén Falk Miksát.²⁸ A gróffal való kapcsolat önmagában jelentett presztízst, azonban nincs okunk feltételezni, hogy ezen haszon mellé ne járult volna őszinte rokonszenv és bizalom. Az ő segítségük ugyanis nagyban hozzájárult a döblingi ellenzéki sajtóközpont kialakításához, amely a Bach-rendszer ellen harcolt.

²² Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Bp., 2005, 10.

²³ Lackó M., i. m., 52.

²⁴ Gergely András előszava. In: Kecskeméthy Aurél: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849–1860*. 1987, 8.

²⁵ Gergely András előszava, 10.

²⁶ Rózsa Miklós bevezető tanulmánya. In: Kecskeméthy Aurél: *Napló. 1851–1878*. Szerk.: Rózsa Miklós. Bp., 1909. XI. 13.

²⁷ *Uo.*, 16–18.

²⁸ Oltványi Ambrus utószava. In: Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*. Bp., 1984, 114.

A két munkát azonos címmel (*Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*) publikálták, ugyanabban az évben, 1866-ban. Falk Miksa több művet is írt a „döblingi oroszlánról”.²⁹ A Széchenyi-kultuszt inkább az ő rövidebb lélegzetű műve szolgálja, míg Kecskeméthy valóban életszerűen, mértéktartóbban fogalmaz. Meglehetősen sok alkalommal kitérnek saját helyzetükre, az ügyben játszott szerepükre. Széchenyi halála után Kecskeméthy rendőri megfigyelés alatt állt és vizsgálat is folyt ellene. Könyvében külön ki is emeli: „...csekély nevem is a nagy Széchenyi névvel együtt fog emlegettetni.”³⁰

A két visszaemlékezés nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megkeressék, milyen okok vezettek a gróf öngyilkosságához. Széchenyi lelki fázisainak megfigyelésével igyekeznek értelmezni a döblingi éveket, amit később összehasonlítanak a reformkori életszakasszal. Betegségének megítélése kapcsán Falk hátrítja a konkrét állásfoglalást, bár a döblingi első szakaszt a tébolyodottság időszakaként kezeli. Egyértelműen elhatárolja egymástól a szakaszokat: 1848. szeptember 7-től egészen 1851 augusztusáig az önvádak a meghatározóak, 1851 nyarától 1856 tavaszáig a csöndes rezignáltság következett, és 1856 februárjától Széchenyi visszatért a politikai cselekvéshez. A következő években gyögyultnak tartja Széchenyt, aki halála előtt ismét elborult. Falk úgy látja, hogy lelkialkatából fakadóan szükségszerűen végződött katasztrófával a gróf élete. Kecskeméthy kifejtettebben írja le álláspontját, és időben is máshová helyezi el a fázisokat. Könyvének felépítettsége is jól mutatja Széchenyi állapotváltozásait: külön fejezeteket szentel az 1848-tól kezdődő periódusnak, és külön tárgyalja az 1853-tól 1860 márciusáig terjedő időszakot. Az utolsó szakasz 1860. március 3-tól kezdődik és az öngyilkosságig vezet. Az örökltség kérdésére nem adható válasz, mert mindig voltak Széchenyi jellemében nem hétköznapi vonások, ami folytonosságot teremt a 48 előtti és utáni életszakasz között.

Az öngyilkosságot megelőző időszakot a visszaemlékezések kiemelten kezelik, a további elemek ennek előkészítései. A haza ügyének ellehetetlenülését tartják a gróf összeomlása elsődleges okának, és egyaránt március 3-tól, a házkutatástól látják a visszaesés jeleit, de amíg Falk a halálhoz vezető utat modellszerűen, 1848 mintájára mutatja be, addig Kecskeméthy egyetlen pont, a rendőri vizsgálat köré építi az eseményeket. Az öngyilkosság felelősségét végső soron a rendőrségre, vagyis a hatalomra hárítja.

Az erőszak motívumára szintén mindkét elbeszélés fontos elemeket épít. Falk megemlíti a merénylet gyanúját, viszont nem hagyja élni, kizárólag Széchenyi féltelmeinek körébe sorolja, ezért hangsúlyozza a szellemi elborulás fokozódását. Kecskeméthy viszont megkeresi a felelősöket. Ennek alapján Görgen doktort a kezelés elhanyagolásáért teszi bűnbakká. Az öngyilkosság tekintetében a kor-

²⁹ 1866: Az *Oesterreichische Revue* c. folyóiratban folytatásokban közölt életrajzi esszé, 1868: *Gróf Széchenyi István és kora*, 1879: *Összeesküvés a döblingi tébolydában*, 1884: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*, 1902: *Kor- és jellemrajzok*.

³⁰ Kecskeméthy Aurél: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849–1860*. 1987, 36.

mányt látja bűnösnek, mivel embertelenségével belehajszolta a beteget a végzetes tettbe. Kecskeméthy itt hoz fordulatot az elbeszélésébe: kijelenti, hogy a rendőrség tevőleg is részt vett az öngyilkosságban, mivel megteremtette a lehetőséget a végrehajtásához. „...a halálnál csak rosszabb sors várt reá. Láttuk [...] mily körülmények voltak, melyek e fegyvert mint utolsó mentőszert kezébe erőszakolták...”³¹ „És csak azon egyet találjuk különösnek, hogy fegyvereit,... a rendőrség el nem kobozta, [...] hanem birtokában hagyta, s később Görgen doktort vádolák annak elmulasztásával, mit a rendőrség könnyebben tehetett volna s tennie kötelessége vala; de tenni véletlenül elfeledett!”³² A gondolatnak erős lökést ad azzal, hogy felsorolja több, időben egymáshoz közel álló, Széchenyihez kapcsolható személy hirtelen halálesetét. Ezzel mintegy lebegteti a gyilkosság gyanúját, mégis megmarad az öngyilkosság gondolatánál.

A két visszaemlékezés nem maradt visszhang nélkül. Falk Miksa művére báró Eötvös József reagált. Az 1866. október 6-án keletkező magánlevelet azért is fontos részletezni, mert mintegy kiegészíti, magyarázza Eötvös 1860 őszén elmondott Széchenyi- emlékbeszédét.

Levele az első kritikus dokumentum a körülmény-élmény alapú történetmondással szemben. Eötvös hangsúlyozottan nem kritikát fogalmaz meg, inkább értekezik a saját Széchenyi-képéről. Kiemeli, hogy Falk jelentősen befolyásolja a nagy emberről kialakított képet az ellentmondásos személyiségjegyek elhallgatásával. Eötvös ugyanis hiányolta Széchenyi egyéniségéből a közvetlenséget és az ember-szeretetet.³³ Többször kiemeli, hogy a gróf a szó legszorosabb értelmében csakis a hazának élt, ami túlemelt fogalomként jelent meg, ezért nem látta mögötte az embereket. „Hazáján kívül csak önszemélye volt az, mi számolásainak tárgyát képezé...”³⁴ Széchenyi elvont eszmékért elszántan küzdő idealista, hideg és számító lélek volt, összeomlásának legfőbb oka egyéni önzése volt. Eötvös meglátásai valódi ellenpontot képeznek a magasztaló szövegek ábrázolásaival szemben. Nagyszerűsége furcsa módon abban rejlik, hogy negatív ítélete hozza felszínre az időszak egyetlen objektív és életszerű jellemzését Széchenyi Istvánról. Egyéni véleménye ellenére mégis helyesen látja, hogy Falk emlékszöveget ír, amelynek célja példaképeket emelni és tökéletessé stilizálni az egykori hús-vér embert.

Kecskeméthy Aurél kötetét elsőként Gyulai Pál vette kritika alá, már 1866-ban. Gyulai nem ismerte személyesen Széchenyit. Számára minden jellemzés pusztán elemzésre váró szöveg volt, amelyet belső ellentmondásaiktól akart megtisztítani.³⁵

Gyulai álláspontja az, hogy Széchenyi 1848 előtt nem volt beteg. A forradalom eseményei vitték az örületig, és utána döblingi évei alatt rögeszmék gyötörték. Széchenyi belső harca nem a Kemény Zsigmond által hangsúlyozott ész és a szív

³¹ Uo., 158.

³² Uo., 161.

³³ Oltványi Ambrus előszava. In: Eötvös J.: *Levelek*. 20.

³⁴ Eötvös József – Falk Miksához, 1866. október 6. In: Eötvös J. *Levelek*. 475.

³⁵ Laczkó M., i. m., 85.

küzdelme, hanem az öngyilkossági hajlam és az azt tiltó vallásosság küzdelme, ami állandó volt személyiségében. Nem egyetlen vezéreszme van és nem elegendő a körülmények mérlegelése sem. A lélek egyedisége helyett a betegség kialakulásának folyamatát és a hajlamosító személyiségjegyeket kell vizsgálni. Széchenyinnél ez a kényszeresen perfekcionista, szorongásra hajlamos lelkiállapot.³⁶ „...az örültség némi maradványai: a fogadalom, mely önvádjából foly, mint vezeklés; az öngyilkosság, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja.”³⁷ Gyulai betegségközpontú megközelítése ellentétes Kecskeméthy művének végki-csengésével, miszerint az öngyilkosságot a kormány erőszakos fellépése idézte elő, emellett az újságíró személyét sem tartja méltónak e nagy formátumú munka elkészítésére, mivel megírásában csak egyéni céljai motiválták.

Az 1860 és 1866 között keletkezett, Széchenyi István halálával kapcsolatos különmemű szövegek, mint a cikkek, akadémiai beszéd, életrajzi esszé, emlékirat, könyvkritika és magánlevél rendkívül összetett képet rajzoltak a vizsgálat folyamán. Láthatóvá vált, hogy a körülmény-élmény, illetve a jellemrajzi ábrázolási irányok egymás mellett élnek a szövegekben, egyik a másiknak kiegészítő érveléseként létezik; magyarázat és következtetés. A körülmény-élmény alapú megközelítés természetes reakcióként jelenik meg, magyarázó érvelést tesz lehetővé, míg a jellemrajzi ábrázolás elemzést, értelmezést von maga után.

A halála után keletkezett művek másik fontos vonása, hogy a szerzők egyénisége dominálja a műveket. Kecskeméthy és Eötvös esetében domborodott ki leginkább, hogy lelkialkatuknak megfelelően alakult Széchenyi-értelmezésük. Eötvös maga is vall arról, hogy saját lelki érzékenysége miatt látja olyannyira ellenszenvesnek Széchenyi hidegségét. Kecskeméthy szavai közt szintén nem találunk melegséget a nagy halottról. A szerzők egyéniségének nagyfokú előtérbe helyezése miatt az emlékszövegek tartalmi szempontból nagyon különböznek. Nincs olyan leírás, mely akár csak törekedne is Széchenyi személyiségének teljességét megragadni.

A nyilvános beszédben a kezdetektől élt az elv, hogy Széchenyit nem érheti kritika, csakis legekkel illő jellemezni. Gondoljunk csak Eötvösre, aki soha nem vállalta fel a nyilvánosság előtt személyes véleményét. Gyulai kivételével minden alkotó személyesen ismerte Széchenyit, éppen ezért hiányolnunk kell a leírásokból a részvét fájdalmanak érzelmi töltetét. A grófról való emlékezés mindig megtart egy bizonyos távolságot. Az egyetlen cél a méltatás, ami kiválóan megmutatkozik a nekrológokon keresztül. A magasztalás retorikájának állandó elemei vannak, ábrázolása szimbólumokban rendkívül gazdag. A közvetített Széchenyi-képre az emberi szférától elkülönült, isteni örökléthez közelítő tökéletesség és állandó alkotófolyamat a jellemző. A Széchenyi köré épülő kultusz tartalmában is történik elmozdulás: korábban a haladáselvű reformátorszerep a jellemző rá, halála után

³⁶ Uo., 86.

³⁷ Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István utolsó évei (1866). In: *Emlékbeszéddek*. I. köt. 3. kiad. Bp., 1914, 356.

viszont a nemzetteremtés, illetve -fenntartás a meghatározó, amely alapvetően konzervatív jellegű. Pozitív példává emelkedett alakja, amit a mindenkori politikai legitimáció eszközeként használtak fel. A politikai véleménynyilvánítás rendkívül szorosan összefügg Széchenyi betegségének kérdésével: akár 1848 szeptemberében, akár 1860 áprilisában vagy 1866-ban az örültség elfogadása vagy éppen tagadása már önmagában konkrét politikai állásfoglalást jelent. Így nem meglepő, hogy a betegséghez kapcsolt öngyilkosság kérdése később szintén politikai érdekel telítődik.

Az 1860–1866 között vizsgált szövegek nem tartalmaznak gyilkosságot vagy merényletet mérlegelő gondolatmenetet. A tudósítások, de főleg Kecskeméthy ugyan lebegtetik a témát, és vannak az öngyilkosság tényét elbizonytalanító gesztusok, de ezen megjegyzések a felelősök keresésén nem lépnek túl. Nemzeti érzelmű megnyilatkozások vagy egyéni érdekek érvényesítése esetén vetődnek fel, egyfajta lehetőségként.

A gróf lelkiállapotáról ezen eltérő személyes tapasztalatok nem adtak egységes képet. A változáshoz a kutatás tudományosság felé fordulására lett volna szükség. Emellett a megfelelő dokumentumok, főként Széchenyi naplói hiányoztak a kérdés pontos vizsgálatához. A források azonban csak az 1870-es évek végén váltak hozzáférhetővé. A két utolsó kötet pedig csak a döblingi hagyaték részeként, 1921 után lett kutatható.

A Walt Disney bemutatja mint generációs emlékezhely¹

Bevezetés

1993. december 12-én vasárnap délután kevéssel 5 óra után a Magyar Televízió 1-es csatornáján a *Walt Disney bemutatja* című gyermek- és ifjúsági műsort megszakították. Az elsötétített képernyőn gyászzene csendült fel, majd Boross Péter belügyminiszter bejelentette Antall József miniszterelnök halálhírét. Az adásmegszakításnak idén lesz a huszadik évfordulója.

A történet széles körben ismert és szimbolikus, az akkor a tévé előtt ülő gyerekekre gyakran használják a „Kacsamesék-generáció” megnevezést. A Walt Disney Stúdió népszerű rajzfilmsorozatának *A gonosz bálna* című epizódja maradt félbe, aminek egy jól körülhatárolható korosztály együtt volt tanúja, így jómagam is. Öt-éves voltam, de csak arra a keserűségre emlékszem, hogy elmaradt a *Gumimacik*, mely a blokk utolsó műsorszáma lett volna, ám az én szívemhez valahogy közelebb állt, mint az ominózus *Kacsamesék*.

A történet részletei mégsem maradtak rejtve előttem akkor sem, ha maga a tapasztalat akkor még értelmezhetetlen is volt, mivel a történet beépült a korosztály közös emlékezetébe, része lett az oral historynak. Majd a 2000-es években web 2.0-ás felületeken: fórumokon, értelmező cikkekben, blogbejegyzésekben tört fel újra az emlék. Többen sokkoló, traumatikus² eseményként számolnak be róla. Ahelyett, hogy mesét néztünk volna, egy halálhírrrel kellett szembesülnünk.

Az emlékezetes eseménnyel kapcsolatban leggyakrabban felmerülő kérdés, hogy miért válhatott az adásmegszakítás traumatikusnak értett generációs emlékké? Erre az igen összetett kérdésre elsősorban médiumelméleti és médiatörténeti magyarázatokat próbálok adni, mivel ezek az összefüggések mind ez idáig nem kaptak elég hangsúlyt.

A dolgozatban amellettsz érvelek, hogy a kollektív élménnyé váló adásmegszakítás tényét le kell választanunk az esemény értelmezéséül szolgáló és jóval később kialakuló diskurzusról. A megszakítás pillanatát a televízió mediális sajátosságai-

¹ A munkát Bujdosó Ágnes témavezetése mellett Horváth Ambrussal közösen kezdtük el. Az, hogy egyedül fejeztem be, nem von le érdemeiből.

² Nem áll szándékomban traumaelméleti megközelítésből vizsgálni az eseményt, sem érvelni amellettsz, hogy az lenne. A kifejezés túlzó, használatát az indokolja, hogy mind a publicisztikák, mind a fórumfelületek gyakran interpretálják így az adásmegszakítást.

nak egy olyan együttállása jellemezte, mely a bejelentés diskurzusát minden bizonnyal szándékon felül dramatizálta.

A beégett, véleményem szerint értelmezhetetlen élményt Reinhardt Koselleck terminológiájával elsődleges tapasztalatnak tekintem, s ezt szinte szükségszerűen követte a másodlagos emlékezés, az értelmezés. Ahogy Koselleck írja: „Primér tapasztalatként minden tapasztalat töredékes marad, és az összegzés későbbi folyamata mindig másodlagos” (Koselleck 1999: 3). A kollektív közös értelmezési folyamat akkor jelent meg a magyar nyilvánosságban, mikor a médiaesemény tanúi már el tudták mondani, fel tudták fejteni saját emlékeiket, értelmezték, ezzel együtt identitásképző elemként is tudták használni a tapasztalatot. Mindazonáltal véleményem szerint ez nem az eseménybe íródott sűrű szemiózisra vagy a valóban sokkszerű haláltematikára vezethető vissza, hanem a médiumidentitásának alakulását, változását élő televízió sokkoló diskurzusa nyomán, a tapasztalat közvetítetttségének környezete, módja miatt égett be a befogadók tudatába.

Dolgozatom éppen arra kívánja ráirányítani a figyelmet, hogy egy közvetített esemény valahogyan értéséről beszélve fontos szem előtt tartani a közvetítő közeg sajátosságait és az ehhez kapcsolódó recepció folyamatát. Egy információs társadalomban, információs technológiákon szocializálódott generáció esetében nem beszélhetünk úgy sem társadalmi, sem kulturális kérdésekről, hogy a közvetítő közeg jellemzőit nem vesszük figyelembe. Vélekedésem szerint a televízió korabeli mediális sajátosságai magyarázzák az emlék tömeges rögzülését. Két médiatörténeti kontextus összeütközésének következményeként próbálom magyarázni a Disney-matiné megszakítását. Az eseményhez kapcsolódó értelmezések így az utólagos emlékezetnarratíva szempontjából fontosak. Ilyen a haláltapasztalás vagy a politikai hatás, kényszerített bevonódás toposza az esettel foglalkozó cikkekben. Az én nézőpontomból a műsort néző gyerekeknek az adásmegszakítás elsősorban nem Antall József, hanem a médium ígéretének halálát jelentette.³

Médiaelméleti háttér

A francia médianarratológia a médiatörténeti kutatások fókuszába helyezte a recepció kérdését. A tudományterületen használt médiumfogalom a technológia mellett az ahhoz kapcsolódó társadalmi praxisokat is beemelte a fogalomba.

A rendszerváltást megelőzően Magyarországon működő televíziós rendszert paleotelevíziós vagy őstelevíziós médiakörnyezetnek tekinthetjük. Umberto Eco terminusát Jenei Ágnes honosította meg a magyar szaknyelvben. A fogalom párja a neotelevízió, mely egy újabb megszólalásmódot, műsorszerkesztési elvet közvetítő

³ A szerződés- és ígéretelméletek nyomán a kortárs francia műfajelméleti gondolkodásban a megnyilatkozó médium ígér egy műfaji konvencióknak megfelelő értelmezést. Az újabb kutatások a szerződés helyett az ígéretmetafora (promesse) használatát javasolják (Maksa 2008: 90. lábjegyzet).

televíziós struktúrára, a mai kereskedelmi televíziókra alkalmazható (Jenei 2008: 28). A két modell közötti alapvető különbség abban ragadható meg, hogy a paleotelevíziónak nevezett korszak szerepválasztáson és hierarchiaalkotáson alapszik, míg a neotelevíziós struktúra nem követi a pedagógiai jellegű kommunikáció modelljét. Ez a közelség, a közvetlenség, a fraternizálás, a „mindennapiság ígéretét”, vagy legalábbis ezek illúzióját kelti (Maksa 2008: 90).

Nagymértékben építke a médianarratológia médiumidentitás fogalmára a paleotelevíziós és neotelevíziós modellek közötti átmenet leírásakor. Az egyik legnagyobb hatású médianarratológiai kutatás eredménye André Gaudreault és Philippe Marion médiatörténet-elméleti modellje (Egy médium mindig kétszer születik, 2000 – idézi Maksa 2008: 83–92), mely azt próbálja meg leírni, hogy egy médium hogyan találja meg a saját identitását túllépve a kezdeti intermedialitáson. Médiumfogalmuk (egyes számban) Eliséo Verón meghatározásából indul ki, aki szerint a médium: egyrészt (kommunikációs) technológia, másrészt azon társadalmi gyakorlatok összessége, amelyek e technika előállításához és elsajátításához szükségesek; további feltétel a nyilvános (akár fizetős) hozzáférés a közvetített üzenetekhez (Maksa 2008: 84).

A francia szerzők értelmezése szerint a médiumok nem egy pontszerű időpontban találják meg saját identitásukat, azért sem, mivel a közönség befogadási szokásai nem idomulhatnak azonnal. A példaként szolgáló médium, a mozi esetében az első születés a korábbi társadalmi gyakorlatok (színpadi és szórakoztató műfajok) meghosszabbítása, a második születés pedig az önálló intézményrendszer kialakulása, és az autonóm műfaj elismerése. Ez utóbbira pontosabb kifejezés az eljövétel, mivel nem tekinthető pontszerű eseménynek (Maksa 2008: 83–87).

Elméletükben Gaudreault és Marion nem emelik ki a televíziót, de későbbi kutatások erre a médiumra is alkalmazzák a szerzőpáros elméletét. A szemio-pragmatikusok által korábban azonosított jelenség, a programszerkesztési elvek radikális változásai (a műsorok határainak elmosódása, a beékelések megszaporodása és a klipes médiaszöveg-alakítási eljárások népszerűbbé válása) ráirányították a figyelmet a televízió mediális jellemzőire, így előhívták a médiumelméleti megközelítéseket is. A megközelítésmód a televízió esetében a programtervezéssel kapcsolatos kutatásokat helyezi előtérbe. A médianarratológia nézőpontjából a két televíziózás-történeti modell beemelése a szaknyelvbe új perspektívákat nyitott (Maksa 2008: 90).

Általánosabb az a megközelítés, ami a neotelevízió megjelenését tekinti a médium eljövételének, ám ahogy Maksa Gyula írja: „Elképzelhető persze olyan identitásrögzítés és történeti koncepció is, amelyben a paleotelevízió már médiumként szerepel. Ez a lehetőség azt is mutatja, hogy egy médium történetileg nem egyszer s mindenkorra találja meg az identitását” (Maksa 2008: 91). Ez a megközelítés értelmezésemben pontosabb képet ad a vizsgált korszakról. A Kádár-rendszer erősen szabályozott médiapolitikája kijelölt pozíciót kínált a műsorkészítőknek és a befogadókknak egyaránt. Ezt jól mutatja az 1980-as évek később részletezett hibridizációjának egy fázisa, melyet Wisinger István ír le. A Magyar Televízió kettes

csatornájának megjelenését sok néző nem a választás szabadságaként értelmezte, hanem a rendszer hibájának, hiszen egy időben akár két ugyanolyan érdekes műsort is sugározhatnak, melyek egyikéről a néző lemarad. Ennek elkerülése a közönség véleménye szerint a szerkesztők feladata lenne. (Wisinger 1984 – idézi Urbán 2005: 101.)

Úgy gondolom tehát, pontosabb úgy tekinteni a rendszerváltást megelőzően sugárzó Magyar Televízióra, mint kialakult médiumidentitással rendelkező intézményre, ahol az 1980-as években kezdődő változási folyamat, hibridizáció lassú átmenet egy neotelevíziós struktúra felé. A folyamat vége nem pontszerű, de a dolgozat szempontjából ez nem is fontos, hiszen az 1993-as adásmegszakítás pillanatában fennálló hibrid jelleget, a produkció és recepció viszonyait próbálom körülírni.

Paleotelevízió

Az őstelevízió az Európában meghonosodott korai televíziós modellekre utal, melyek az amerikai televíziós piachoz viszonyítva hasonló fejlődéspályát jártak be. Jellemzője az állami monopólium. A közszolgálati tévécsatornák esetében Jenei Ágnes abban éri tetten a modellek közötti különbséget, hogy neotelevíziós környezetben az állami televíziótársaságnak is számolni kell a médiapiacon megjelenő kereskedelmi tévéadókkal (Jenei 2008: 28), melyek saját médiumidentitására is befolyással vannak, ezekhez viszonyítva kell definiálnia önmagát, a néző pedig rendelkezik a választás lehetőségével.

A paleotelevízió diskurzusa elitista, népnevelő jellegű. Olyan műsort próbálnak vetíteni, amelyet a szerkesztők jónak, hasznosnak – a keleti blokkban a politikai irányelveknek megfelelőnek – ítélnék a néző számára. A műsorszerkesztés programadó, egy olyan napirendet kínál, amelyben a televíziózásnak meghatározott ideje van, teret engedve más tevékenységeknek, tehát a nézőnek kínál fel alkalmazkodási lehetőséget. Ezzel szemben a neotelevízió azt kívánja, hogy mindig őt nézzék (Jenei 2008: 32–34).

A gyermekműsorok esetében Mráv Noémi megfigyelése alapján a tartalom mellett a programsáv, a sugárzás időpontja is kiemelt szerephez jut (Mráv 2009: 1). Az esti mese célja, hogy kiszakítsa, elszakítsa a gyermeket a naptól. A napirend kijelölő szerep logikája mentén a vasárnapi *Walt Disney bemutatja* a hét lezárását jelenti. „[a matiné után következő] *Hét* főcímének kapcsán a Youtube-on olvasható hozzászólások igen nagy része számol be arról, hogy a főcím a vasárnap esti »rituális« készülődés (például kádfürdő, hajmosás, hajszárítás) mozzanatainak emlékét hívja elő” (Bujdosó 12⁴).

⁴ A felhasznált szöveg megjelenés előtt álló kézirat, így az oldalszámozásokra ez alapján hivatkoztam 1-től 12-ig.

A paleotelevízió rendkívül erős tematizációs képességgel bíró médiatípus, hiszen a befogadók nagy tömege egy időben, ugyanazt a műsort tudta csupán nézni. Így a közös élmény beszívárog a nézők beszélgetéseibe, társalgási témát ad (Jenei 2008: 46). Erre utal Papp Julianna visszaemlékezése: „A Walt Disney az egyetlen nézhető dolog a tévében. Erről viszont nem szabad lemaradni, különben hétfőn kiesik az ember a beszélgetésekből” (Papp 2010: 63). Más televízió-műsorok is hasonló mechanizmussal képeznek témát, a jelenség a sorozatlogikára épülő medialitás sajátja. Paleotelevíziós környezetben erősebb ez a hatás, mivel nincs televíziós alternatíva a bevonódással szemben.

A sorozatelv mint közönségszervező erő

A sorozatelv alkalmazása egyáltalán nem idegen a korai televízió medialitásától sem. A periodikába helyezett műsorfolyam egyes részei meghatározott időközökkel, heti vagy napi ritmusban ismétlődnek, a folytonosságot, az összekötő kapcsot pedig a műsort egyedivé tevő állandó elemek, a főcím, a stúdió berendezése vagy a műsorvezető szerepe köti össze (Bujdosó 10). Az epizodikus, vagy a történet tagolásával bemutatott szórakoztató tartalom is megjelenik a paleotelevíziós szerkesztésben. Az intermediális gyakorlat előzményei a fikciós rádiójátékok vagy a XIX. századi sajtóban népszerű feuilleton műfaja.

A Magyar Televízió is épített a fikciós sorozatok vonzó hatására, hiszen amíg adásmentes nap volt a hétfő, a népszerű sorozatok kerültek kedden adásba, mikor egyébként is nagyobb figyelemre számíthattak. A formátum kezdetben itt is főleg irodalmi adaptációkat takart (Jenei 2008: 41). Mégis a televíziós sorozat a neotelevízióban vált meghatározó műfajjá, ahol a nézői érdeklődés fenntartása az elsődleges szempont. A neotelevízió szerialitás elve tartja össze a műsorfolyamot, a néző számára pedig „biztonságot” és „kiszámíthatóságot” jelent (Jenei 2008: 56). A megadott időközökben sugárzott sorozatokat várakozás előzi meg, a gyakran a legizgalmasabb dramaturgiai pillanatban megszakadó epizód a periodika szerinti folytatás ígérését hordozza magában, és számít a néző várakozására és visszatérésére. Az adásmegszakítás tehát ebből a szempontból a médiaműfaj alapján elvárt folytatás ígérését nem teljesítette.

A televízió médiumára jellemző sorozatlogikára épülő mediális elrendezettségében a gyerekeknek szóló tartalom is hasonló módon jelent meg. A Magyar Televízióban naponta jelentkező *Esti mese* több rajzfilmsorozatot tartalmazott, ahogy Dobay Ádám is kifejti, az 1980-as, 1990-es évek fordulójának gyerekei nagyon jól el voltak látva mesével (Dobay 2010: 70–79). A régi magyar rajzfilmekről kezdve az újabb magyar és főleg európai meseműsoron át az újdonságot jelentő sci-fi és fantasy műfajú ifjúsági sorozatokig. A változatosságra találó a megfogalmazás: „Bámulatos, hogy ha két ember akár csak pár hónapos eltéréssel született, már teljesen más a meseállománya” (Dobay 2010: 71). A mesék kollektív tapasztalatát

az magyarázza, hogy egyetlen csatornán, meghatározott műsorsávban futottak. A folyamból azonban kilógott a *Walt Disney bemutatja*, mely vasárnap délután volt látható. Egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hogy a műsor kilógott az *Esti mese* által megszabott műsorfolyamból, ahol a rajzfilmek gyakran cserélődtek, csupán a tévémaci által megszabott keret volt az összekötő kapocs. Ahogy a visszaemlékezésekből kitűnik, a kiemelés növelte a műsor iránti érdeklődést. A néző nem pusztán mesét várt, hanem kifejezetten ezt a műsort, a sorozatelv minden összekötő elemének ismeretével és hatása alatt.

Neotelevíziós hatások – hibridizáció

Jenei Ágnes megfigyelése alapján a Magyar Televízió történetében is érzékelhető a paleotelevíziós szerkesztésselvelemozdulása. Az 1980-as évek elejétől kezdve mutatózó jeleket Jenei a politikai és társadalmi klíma változásaként értelmezi, és a híradó témáinak bővülésében éri tetten (Jenei 2008: 63). A jelenség egyértelműen összefügg a politikai rendszer 1980-as években már megfigyelhető enyhülésével, valamint a lazuló médiapolitikai szabályozással (Bajomi-Lázár 2005: 20–28), mely lehetővé tette a nyugati típusú új televíziós modell hatásainak beszívargását. Bár a hibridizálódó televíziós médiakörnyezet az 1980-as években már hatott a befogadási szokásokra, az 1990 után bekövetkező, már széles közönséghez eljutó programszerkesztési változások élményét nem érdemes alábecsülni.

Fontos technomediális újítás volt a színes televízió terjedése. A Magyar Televízió 1961-ben már megkezdte a színes adás sugárzását, de még 1987-ben is csupán a felnőtt lakosság harmada rendelkezett színes televíziókészülékkel, tehát a technológia terjedése igazán a rendszerváltást követően indult be. Legalább ennyire fontos, hogy műholdon fogható nyugati (főleg osztrák) adások váltak elérhetővé (de csak behatárolt területeken), melyek látványos, gazdag képi világa egy vonzó nyugat-európai életszínvonalat közvetített. Ekkor kezdtek terjedni a VHS videolejátszó készülékek is, melyek nemcsak nyugati tartalmat tettek elérhetővé (jó részt olyan műsorokat és akár műfajokat is, melyek nem voltak jelen a hazai televíziós piacon), de a technológia hatott a tévénézés módjára is, immár a néző kezébe is adta a szerkesztés lehetőségét. A kábeltévé-szolgáltatás kiépítése 1984-ben kezdődött, először helyi, majd az 1990-es évek elején már külföldi csatornák is elérhetővé váltak (Urbán 2005: 98–109). Tehát a politikai nyitás, a külföldi csatornák nagyobb elérhetősége, valamint a video VHS formátum terjedése nem tervezett módon, de egybeesett. Ezek látványvilága és szerkezete merőben különbözött a Magyar Televízióban láthatótól. Ahogy Urbán Ágnes írja: „[Az új csatornák] olyan televíziós kultúrát juttat[tak] el sok háztartásba, amely ma már teljesen megszokott, akkor azonban a nyugati világ felszabadultságát, csillogását szimbolizálta”

(Urbán 2005: 102–103).⁵ Az MTV maga is nyitott az új megszólalásmód felé, megjelentek olyan sorozatok, amelyek már neotelevíziós médiakörnyezetből származnak, ám az állami televízió csak kismértékben elégítette ki ezt a keresletet (Urbán 2005: 102). Nem elhanyagolható szempont, hogy a neotelevízióban versenyhelyzet uralkodik, a néző ingerküszöbe magasabb (Jenei 2008: 53), a produkció látványa úgy volt szabva, hogy elnyerjék a néző figyelmét.

A Magyar Televízió 1988-ban indított kísérleti kereskedelmi jellegű adást MTV Plusz néven a kettes csatornán, melynek a felmérések szerint pozitív fogadtatása volt, a megkérdezettek 91 százaléka szívesebben látta volna a továbbiakban is azt az adást MTV 2-n (Urbán 2005: 101). A Magyar Televízióban megjelenő látványosabb tartalom vonzó és keresett volt. A neotelevízió, de legalábbis az újdonság vonzását közvetítette, nem a programkijelölő szerkesztői szándékot. A kevés nyugati tartalom is jelentős hatással bírt. Ayhan Gökhan idevágó emlékeit idézem:

Tévénk már volt a kilencvenes évek elején – a kivonuló katonák itt hagyták mementóként –, szép és nagy darab és szovjet gyártmányú, ami több évvel élte túl a rendszerváltást és a demokrácia illetanát tanuló Magyarország történelmi súlyú pillanatait, Antall halálát, a szimfonikusokat, a Magnumot, a Kojaket és a Dallast is ezen néztük. És a Walt Disneyt, minden vasárnap délután négytől. Soha nem hittük volna, hogy kapunk egy kis kóstolót a „művelt és szabad nyugatból”, azt pedig végképp nem, hogy a fél nyugati „civilizáció” a lakásunkba költözik. (Ayhan 2010: 63–64)

Médiapolitika a rendszerváltás után

Hogy pontos képet kaphassunk az adásmegszakítás médiakörnyezetéről, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a rendszerváltást követő médiapolitikai elveket sem. Az Antall-kormány idején még nem sikerült stabilizálni a köztvé helyzetét. A szabályozási környezet tartós bizonytalansága, a kiszámíthatatlan jogi környezet súlyos problémát jelentett (Urbán 2005: 97). A médiapolitikai irány és érdeklődés meg is határozzák a korszakkal foglalkozó médiatörténeti irányvonalat.

Az MDF kormány médiapolitikája elsősorban az írott sajtóban, különösen a privatizált helyi lapokban megmaradt baloldali túlsúllyal szemben a televízióra (és a rádióra) mint a konzervatív pártideológia és a kormányzat szócsövére tekintett. A politikai vélemények intézményen belüli sokszínűségének biztosítása helyett külső pluralizmus, vagyis a teljes médiarendszerre levetített véleményegyensúly elérése volt a kormányzati szempont (Bajomi-Lázár 2005: 34–39). Ennek a következménye, hogy a közmédiára kirótt szócsőszerép mellett kisebb hangsúlyt kapott az „egyéb” közszolgálati tartalom, mint a kulturális műsorok vagy a gyerekműsor. Ugyanakkor a korábban ideológiai okokból kizárt, nyugati, neotelevíziós tartalom megjelenhetett.

⁵ A stílusos módosítást azért iktattam be, mert Urbán Ágnes kifejezetten két, műholdas csatornára, a Sky Channelre és a Super Channelre értette a mondatát.

A magyar médiapolitikai irányvonalak felrajzolása a tudományos diskurzusban is csak az 1990-es évek elején kezdődött meg, melynek hatásai az 1996/I.-es médiatörvényben fogalmazódtak meg. A különböző kategóriák egymás mellé rendelese itt már megfigyelhető. A gyermek- és ifjúsági műsorok elvben egyenértékű közszolgálati tartalomként jelennek meg a tájékoztatással és hírközléssel.

Az adásmegszakítás viszont élesen mutatja, hogy a gyermektartalmat – és feltetelezhetően bármely tartalommal így lett volna – alárendelték a kormányzat gyászritusának. Nem mehetünk el ugyanakkor a tény mellett, hogy nem egy hírolvasó bejelentésének lehettünk tanúi (bár a mesét megelőző híradó szerkesztői már tudhatták a hírt, de nem mondták be), hanem a belügyminiszter maga jelent meg a képernyőn. Jekel András szerint az adásmegszakítás részben tervezett politikai lépés volt:

Boross Péter 1993. december 10-én, amikor már sejteni lehetett, hogy a miniszterelnök halála hamarosan bekövetkezhet, kijelentette: „Egyet tudok, gyerekek. Ha megtörténik, berohanok a televízióba és bejelentem a hírt.” (Jekel 2010: 69; Marinovich Endre 1315 nap – Antall József naplója című könyve alapján.)⁶

Antall József halálát tehát az MDF kormányritusként mutatta be, melyet egy paleotelevíziós eszmeiség mentén értett köztelevízióban, a kormány szócsövének tekintett médiumban közöltek. A médiapolitika ugyanakkor nem számolt a bejelentést övező recepciós környezettel.

Az adásmegszakítás médiakörnyezete

A Magyar Televízió médiumidentitásának alakulását élte át a rendszerváltás időszakában. Az intézmény ideológiai háttéréül szolgáló politikai rendszer megszűnt, ám a televíziós médiapiac még nem vált egészében többszereplőssé. Az Antall-kormány médiapolitikája a hír- és véleményműfajokra korlátozódott, így a korábban ideológiailag kizárt, nyugati, neotelevíziós tartalom is megjelenhetett. Növekszik a sorozatok száma, amely a neotelevízió jellegzetes műfaja, ugyanakkor ezek a produkciók nem árasztották el az MTV képernyőjét. A videokazettán és kábelcsatornákon már elérhető hasonló tartalomhoz, újabb megszólalásmódú te-

⁶ „[A korban] rendkívüli módon felértékelődött Antall szerepe, valamint betegségének köszönhetően a kormánypárt körein kívül nem különösebben népszerű miniszterelnököt a közvélemény is kezdte (legalábbis a nagybeteg iránt érzett részvét síkján; lásd a híres »pizsamás interjút«) elfogadni. E szempontból érdekes lehet, hogy Boross idézett kijelentése [...] a politikai jelentőség túldimenzionálásából eredhetett-e vagy megrendültségből (vagy mindkettőből). De [...] a gyereknézők valamiképpen (és több szempontból is) »áldozatai« lettek annak, hogy a »felnőtt«, illetve a (véltetően rosszul felfogott) politikai szempontok maguk alá gyűrték a gyerek- és a magánéleti szempontokat egy pillanat (az adásmegszakítás) erejéig.” (Havasréti József, a dolgozat bírálójának hozzáfűzése.)

levízióhoz ekkor még keveseknek volt rendszeres hozzáférése. A Walt Disney-rajzfilm látványossága felülmulta a korábbi meseműsorokét, amit az is indokol, hogy a korábbi mesék kiválasztásánál, műsorba illesztésénél (és elkészítésénél) nem csupán a szórakoztatás volt szempont, hanem a nevelés, illetve az ideálisnak tekintett nézői pozíció kijelölése. Hiába a neotelevíziós tartalom, ez a műsorpolitika még mindig paleotelevíziós megszólalásmódban, programkijelölő jelleggel közvetített tartalmat. Az *Esti mese* esetében fontos volt, hogy a mese a nap lezárását jelentse. A vasárnapra ütemezett matiné pedig az egész hét lezárásaként érthető, a befogadók pedig elfogadták ezt a pozíciót. „A nemzedék számára a vasárnap egyet jelentett a mesével” (Jekel 2010: 68). A műsor tetszésindexe elérte a 92%-ot, az 1993. december 12-i adást 2,5 millióan nézték (Jekel 2010: 66).

A hétköznapi mesékhez képest a kiemelkedően látványos *Walt Disney bemutatja* programkijelölő időtöltés volt. A médiapolitikai döntés a gyereknézők számára a hetet lezáró vasárnapi rítus televíziós programtervbe illesztett műsorsávját szakította meg. A kormány kisajátította, felülírta és saját rítusának színterévé tette. A közelség, a közvetlenség, a fraternizálás, a „mindennapiság neotelevíziós ígéretét” hordozó tartalom funkciót töltött be a mindennapok ritmusában, ennek megszakítása pedig – tetézve azzal, hogy a mese és a bejelentés megszólalásmódja éles kontrasztot alkotott – egy olyan közönségreteghez juttatta el üzenetét, akinek nem szólt. A rítus általában az új hét indítását is jelentette, hiszen a televízió (különösen a paleotelevízió) erős tematizációs képességével összefüggésben a gyerekek beszélgetéseiben másnap is szerepe volt az új epizódok kibeszélésének. A történet hosszú emlékezete is tekinthető akár e tematizációs erő kitolódásának.

A *Walt Disney bemutatja* – mint emlékezhely

Reinhart Koselleck terminológiája alapján az esemény kollektív, ám értelmezhetetlen elsődleges tapasztalatként írható le, mely sokkhatást jelentett az adás nézőinek. Míg az értelmezés, az intézményesült másodlagos emlékezés csak a 2000-es évek második felében töltötte meg jelentéssel és jelentőséggel ezt az eseményt, amikor az akkori gyerekek már tankönyvből tanulták a rendszerváltást, és feltételezhetően ezt tudták hozzá kötni mint saját emléket (Koselleck 1999: 3–8). Így talán nem véletlen, hogy a *Kacsamesék*-részlet és a fórumok is 2008/2009 során kerültek a figyelem középpontjába.

A legkorábbi hivatkozott videodokumentumot (Ócsai 2009) a *Benzoldog* nevű felhasználó töltötte fel a YouTube videomegosztó portálra 2008. október 9-én a következő kommenttel: „Ez volt az a rész, amikor Antall József halálakor félbeszakadt a Kacsamesék.” A 2000-es években megjelenő fórumok és cikkek nagy száma viszont már nem az esemény leírásában, hanem értelmezésében játszik szerepet, illetve értelmezésem szerint emlékezhellyé válásában. Az emlékezhelyek lehetőséget kínálnak, hogy visszanyerjük a múlt történéseinek valóságát vagy szimbo-

likus jelentéseket társítsunk ezekhez. Ahhoz, hogy valamit emlékezhelynek tekintsünk, feltétlenül szükséges az emlékezés szándéka. A populáris kultúra olyan jelenségei, melyek nagyszámú egyén közös tapasztalatát képezik, az emlékezet „kikristályosodási helyeként” működhetnek (Oláh 2012/1: 15–18).

György Péter hívja fel a figyelmet arra, hogy a kollektivitás élményének létrejöttében a rádió példáján keresztül az egyes hangoknak is kiemelt szerep jut. „A műsorszórás szimbolikus kerete – a szünetjelekből, adóazonosítókból, ismétlődő elemekből szőtt háló” (György 2005: 1/3) fontos szerepet játszik a kollektív élmény előhívásában és kikristályosításában. Ezt a vélekedést meggyőzően támasztják alá Oláh Szabolcs (Oláh 2012/2) és Bujdosó Ágnes (Bujdosó 2012) munkái. A szocialista tévéreklámok, a *Delta* sorozat főcímdala és a Walt Disney adás megszakítása is olyan utóélettel rendelkezik a megosztás és kommentálás kontextusában, mely rámutat a műsorszerkesztés apró szegmenseinek, szerkesztői döntések eredményeinek emlékezetbe való beágyazottságára.

Az online web 2.0-ás fórumok és adatbázisok használata és népszerűsége korábbi programtervezett műsorszórásból származó műsorelemek újrahasznosításában akár marginálisnak tűnő, fragmentumszerű elemeket is hangsúlyossá tehetnek, és lehetőséget biztosítanak a közösségi önértelmezésre, emlékezésre. Bujdosó Ágnes a *Delta* tudományos ismeretterjesztő magazin főcímeinek elemzése kapcsán tett megállapítása szerint: „ezek a főcímek éppen arra a tömegkulturális praxisra irányítják a figyelmet, amelynek egykor ők maguk is szerves részét képezték” (Bujdosó 2012: 11). Ebben az értelemben a *Walt Disney bemutatja* megszakítása nem azért került előtérbe, mert az eseménybe írt szemiózis vagy a megszakítás traumája olyan megkerülhetetlen hatással lett volna a nézők lelki fejlődésére, még ha a visszaemlékezésekben meg is fogalmazódnak ilyen vélemények. A kor legnépszerűbb médiumában, a televízióban bemutatott, rendkívüli eseményként egy és csak egy körülhatárolható korosztály közös élményévé vált. A sorozatlogikájú meserítus megszakított egyszeri adásának szentelt új médiumok: blogok, web 2.0-ás csoportok, fórumok és a YouTube használata sokkal inkább egy korábbi kollektív emlék és az ehhez kapcsolódó sorsközösségérzet felidézésére utal, mint egy trauma feldolgozására. Ez a korosztály az önidentitás-képzés eszközeként használta fel az eseményt, és a szimbólumává tette azt. A közösségi újmédia jó terepnek bizonyul az élmények újraéléséhez, az emlékezéshez. Bujdosó Ágnes szerint e mögött „a nagy közösségi élmények utáni nosztalgikus vágyakozás lehet” (Bujdosó 11). Így értve nem meglepő, hogy a generációs identitás szimbólumává éppen egy olyan élmény vált, mely a korabeli kulturális praxisokban fontos helyet töltött be.⁷

⁷ The publication is a result of a scholarship provided by the International Visegrad Fund at the Matej Bel University in Banská Bystrica, Slovakia / A tanulmány az International Visegrad Fund ösztöndíjának segítségével a besztercebányai Matej Bel Egyetemen (Szlovákia) készült.

Felhasznált irodalom

- Ayhan Gökhan (2010): *Mit hozott az ősz? Ex Symposion*, 70. 64–65.
- Bajomi-Lázár Péter (2000): *Közszolgálati rádiózás Nyugat-Európában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Bajomi-Lázár Péter (2005): *Médiapolitika*. In: Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet – a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–52.
- Bujdosó Ágnes (2012): *A televízió mint az emlékezés médiuma – Medialitás és emlékezés sajátos összefüggései a Delta magazin főcímének kapcsán*. In: S. Varga Pál (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhely-kutatás elméleti és módszertani alapjai*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Megjelenés előtt.)
- Dobay Ádám (2010): *Képek a kollektív tudatból. Ex Symposion*, 70. 70–76.
- György Péter (2005): *Közszolgálat a globális technokultúra korában*. Médiakutató, 2005 tavasz. Web: http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/07_kozszolgalat/01.html.
- Jakab Zoltán (1995): *A közszolgálatiág értelmezése a 20-as évektől napjainkig*. In: Terestyéni Tamás (szerk.): *Közszolgálatiág a médiában*. Osiris-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest. 53–62.
- Jekel András (2010): *Befejezetlen történet – Antall József halála és a Walt Disney megszaktítása. Ex Symposion*, 70. 66–69.
- Jenei Ágnes (2008): *Táguló televízió: interaktív műsorok és szolgáltatások*. Média-kutató Alapítvány, Budapest.
- Koselleck, Reinhart (1999): *Az emlékezet diszkontinuitása*. 2000, 1999/11. 3–8.
- Maksa Gyula (2008): *A médianarratológia mint második generációs médiumelmélet*. In: Havasréti József, Szijártó Zsolt (szerk.): *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúrákutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs. 69–96.
- Mráv Noémi (2009): *A tévémaci tudatformáló szerepe*. [online] Médiakutató; 2009 nyár. http://mediakutato.hu/cikk/2009_02_nyar/01_tevemaci_allamszocializmus Utolsó letöltés: 2012. 12. 26.
- Oláh Szabolcs (2012) [2012/1]: *Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában – Bevezetés*. In: Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén Attila (szerk.): *Kultúrpontok – Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 7–30.
- Oláh Szabolcs (2012) [2012/2]: *Konsum és közöny – A Kádár-kori tévéreklámok emlékezete*. In: Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén Attila (szerk.): *Kultúrpontok – Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 42–72.
- Orbán Katalin (2012): *„D.e.: Olvastam Sándor Mátyást. Később rádiót hallgattam” – Az 56-os gyereknaplók médiumai*. In: Dunai Tamás, Oláh Szabolcs, Sebestyén

- Attila (szerk.): *Kultpontok – Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen. 73–86.
- Ócsai Dorottya (2009): *Egy generáció politikai eszmélése: vasárnap fél 6 körül megszakadt a Kacsamesék*. [online] *Népszabadság Online*. http://www.nol.hu/kult/media/egy_generacio_politikai_eszmelese__vasarnap_fel_6_korul_megszakadt_a_kacsamesek. Utolsó letöltés: 2012. 12. 26.
- Papp Julianna (2010): *Akiknek a Balaton a Riviéra*. *Ex Symposion*, 70. 61–63.
- Szegő János (2010): *Gyermeki és felnőtt emlékezet a rendszerváltáskor*. Szegő János interjúja Szilágyi Ákossal. *Ex Symposion*, 70. 45–51.
- Szegő János (2010): *Télifagyó nyáron – Gyerekszemtelenség*. *Ex Symposion*, 70. 7–9.
- Urbán Ágnes (2005): *Rádió és televízió*. In: Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet – a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 89–112.

Családalapítási stratégiák a XXI. században Magyarországon

A kapunyitási pánik jelentősége

Bevezetés

A gyermekvállalási kedv csökkenése nemcsak magánügy, hiszen az előregedő társadalmak jóléti rendszereinek működése is veszélybe kerülhet. A háttérben álló tényezők feltárása ezért az egész társadalom érdeke, hiszen csak ezek megismerése teszi lehetővé a megoldási lehetőségek kidolgozását. A házasságkötések és születések számának visszaesése, illetve későbbi életkorra tolódása egyszerre okai és következményei is a családalapítási szokások megváltozásának, amelynek komplex rendszerben történő vizsgálata kutatásom célja.

Jelen tanulmányban ennek egyik eleme, az utóserdülőkor jelensége kerül bemutatásra. A modern társadalmakban egy új életszakasz jelent meg, amelynek egyik legfontosabb oka az iskolai részvétel elhúzódása. A tanulmányok folytatása miatt a munkába állás ideje is kitolódik. Az önálló jövedelemmel nem rendelkező felnőtt korú személyek így jóval hosszabb ideig lakhatnak otthon – mint az előző generációk – szociális értelemben gyermeki státuszban maradván. A jelenség össztársadalmi szinten a demográfiai mutatók visszaeséséhez vezet, hiszen az otthonról való elköltözés és a munkába állás kitolódása legtöbbször a családalapítás elhalasztásával is jár.

Empirikus kutatásomban tizenkét félig strukturált interjút készítettem el azzal a céllal, hogy megismerjem az Y generációhoz tartozó, jelenleg is felsőfokú tanulmányaikat folytató interjúalanyaim jövőbeli terveit, szorongásait, elsősorban az olyan életre szóló döntésekkel kapcsolatban, mint a családalapítás és a karriertervezés.

Kapunyitási pánik

Az iskolai részvétel általános meghosszabbodásával lehetőség nyílik arra, hogy az olyan életre szóló döntések, mint például a pályaválasztás, munkahelyválasztás, párválasztás, gyermekvállalás későbbi életkorokban szülessenek meg. Míg az előző generációk számára társadalmi elvárás és fontos egyéni cél is volt, hogy minél hamarabb el tudják hagyni a szülői házat, addig napjainkban más jellemző.

Az oktatási expanzió egyik következményeként a kamaszkor is kitolódik, hiszen a tanulmányaikat folytató, munkajövedelemmel még nem rendelkező fiatalok nem képesek az önálló háztartásvezetésre, így gyakran még a húszas éveik végén, harmincas éveik elején is otthon laknak. Sokan nemcsak az egzisztenciális biztonság megteremtésének nehézsége miatt választják ezt az életmódot, hanem a felnőtt-séggel járó felelősségvállalástól megremülve nem akarnak elszakadni családjuktól. A jelenség összetársadalmi szinten a demográfiai mutatók visszaeséséhez vezet, hiszen az otthonról való elköltöztetés és a munkába állás kitolódása legtöbbször a gyermekvállalás elhalasztásával is jár.

A 2000-es évektől az angolszász irodalomban új fogalom jelent meg a 18 és 25 év közötti életszakasz bemutatására. Jeffrey Jensen Arnett megalkotta a „*emerging adulthood*” kifejezést, amelyet kezdődő felnőttkornak is fordíthatnánk. Határozott érveket sorakoztatott fel amellett, hogy egy új életszakasz jelent meg, amely nem felel meg sem a serdülőkornak, sem pedig a fiatalfelnőtt kornak. Alexandra Robbins és Abby Wilner a „*quarterlife crisis*” vagyis kapunyitási pánik kifejezést alkalmazza ugyanerre az életszakaszra (Vida 2011).

Az élet első negyedének végén sajátos életkori krízisállapot diagnosztizálható. A kapuzárási pánikhoz hasonlóan a kapunyitási is életmódváltáshoz kötődik. Míg előbbi a múltja, utóbbi a jövője miatt aggódik: a rá váró döntések nehézségeitől retteg (Sztvetelszky 2005). Míg a kapuzárási pánik kulcstényezője a stabilitással, lezárultsággal és az idő múlásával való szembesülés, addig a kapunyitási krízis jellemzője a túl sok lehetőség kiszámíthatatlansága, a sebezhetőség érzése és az identitáskeresés nehézsége (Vida 2011).

Egyaránt érintheti az iskola elvégzése után hamar munkát kapó, de azzal elégedetlen, beilleszkedési zavarokkal küzdő huszonéveseket és azokat a fiatalokat is, akik még nem tudják eldönteni, mit is kezdenek az életükkel, s ezért nemegyszer iskolából iskolába járva a legkülönbözőbb végzettségeket halmozzák fel (Sztvetelszky 2005).

A jelenség a mai fiatalokat jellemzi (Y generáció), a korábbi évtizedekben kevésbé volt megfigyelhető. Szüleik iskolai pályafutása és karrierútja is kiszámíthatóbb volt. A célok, követelmények és visszajelzések egyértelmű rendszerében kellett eligazodniuk. Napjainkban azonban a versenyértéken alapuló fejlett társadalmakban a teljesítményvágy felerősödött, amely feszültséget, szorongást is generálhat (Vida 2011).

Robbins és Wilner 2004-ben (idézi Vida 2011) huszonévesek szorongás- és depressziószintjét vizsgáló kvantitatív vizsgálata szerint a megkérdezettek 62%-a depresszióról számolt be, 91%-a pedig az általános szorongás jeleit mutatta. Blazer és Kessler 1994-es eredményei szerint 15–24 év között a legmagasabb a depressziós tünetek száma (Vida 2011). A Felsőoktatási Tanácsadás Egyesület a fiatalok mentálhigiénés állapotát kutató 2010-es felmérései szerint a depressziós tünetek megjelenése a 24–26 éves korosztály, vagyis a mesterképzést befejező hallgatók között a legjelentősebb. Emellett találtak különbséget a nemek között is: a fiúk szignifikánsan depressziósabbnak bizonyultak (Vida 2011).

A szülőkkel együtt élő, sokszor stabil párkapcsolat és biztos állás nélkülieket a nyugtalanság, az önbizalomhiány, a csalódottság, a depresszió egyaránt jellemezheti. A kapunyitási pánikot a pszichológia tudománya nem ismeri el mentális zavarként, mégis az egyén életében igen nagy problémát jelenthet. A szülőktől való leszakadás elhúzóódásának következményeként szociális értelemben még gyermeknek számító felnőtt korú személyek nem képesek betölteni az életkorukkal járó szerepeket. Az állandó változásokhoz és a szerteágazó elvárásokhoz való igazodás jóval nagyobb terhet jelenthet a felnőttiséggel járó döntések meghozatalában, mint az olyan történelmi korokban, ahol sokkal tervezhetőbbek és kiszámíthatóbbak voltak az életutak.

A fontos döntésekkel együtt járó stressz egyik lehetséges kimenetele a halogtatás, amely a kapunyitási pániknak az oka és következménye is lehet egyben (Vida 2011). A jövő kihívásaitól való félelem arra motiválhatja a fiatalokat, hogy elodázzák a fontos döntések meghozatalát. Azonban ez szorongás forrásává is válhat, amely tovább erősítheti bizonytalanságaikat.

A gyermekkor fejlődési szintjén megrekedt felnőttek gyakran nem vállalják az életkoruktól elvárható szerepeket, mint például a munkavégzés vagy a gyermeknevelés, hanem szüleiktől függve gyermeki státuszban maradnak. A személyiségfejlődésük mögött olyan meggyőződések, félelmek állnak, amelyek meggátolhatják őket a gyermekkor biztonságos világából való kilépéstől. Önbizalomhiány, alacsony küzdési képesség, túl szorosan kötődő szülők is hozzájárulhatnak a „Pán Péter-szindróma” kialakulásához. A mesehőshöz hasonlóan az érintettek sem akarnak felnőni.

Empirikus kutatás

Empirikus kutatásom az „utóserdülőkor” és a „kapunyitási pánik” vizsgálatára irányul. Úgy tapasztaltam, hogy a téma még kevésbé kutatott, annak ellenére, hogy számos társadalmi és gazdasági folyamatra van jelentős hatással. Kutatásom elsősorban a családalapítási szokások változásaiban való szerepére irányul.

A demográfiai adatok elemzésénél jól látható, hogy a különböző társadalmi csoportba tartozó személyek családalapítását is másképpen befolyásolják a társadalmi-gazdasági változások. Azonban a tanulmányban bemutatott jelenségek legmarkánsabban a magasabb iskolai végzettségűekre hatnak, ezért empirikus vizsgálatom is erre a csoportra irányul.

A megváltozott családalapítási stratégiák magukban foglalják a házassági és gyermekvállalási kedv csökkenését, illetve ezek időbeli eltolódását az emberek életútjában. A folyamatos változások a személyiségfejlődésre, értékrendre, mentalitásra is hatással vannak. A gyorsan változó világ folyamatos bizonytalanságokat generálhat a fiatalokban, amely hozzájárul ahhoz, hogy megpróbálják a fontos, életre szóló döntések idejét is elhalasztani.

Ilyen döntés a szülőktől való elköltözés, a munkába állás, a házasságkötés vagy a gyermekvállalás is. Interjúalanyaim mindegyike is ezek előtt áll. Az összesen tizenkét megkérdezett személy közül a nemek aránya egyenlő mértékben oszlott meg. Életkor szerinti megoszlásuk: 22–28 év, biológiai értelemben a családalapításra legalkalmasabb korosztály tagjai közül kerültek ki. Kiválasztásuknál figyelembe vettem, hogy állandó lakhelyük megegyezzen szüleikével, tőlük anyagilag függjenek.

További feltétel volt, hogy felsőoktatási intézményben nappali tagozaton tanuljanak. Mindannyian a Debreceni Egyetem hallgatói, de különböző képzésekben vesznek részt: jogász, igazgatásszervező, általános orvos, vállalkozásfejlesztés, vidékfejlesztő agrármérnök, építészmérnök, villamosmérnök, biológia, földrajz, anglisztika, rajztanár, csellótanár. Ketten osztatlan képzésben, ketten alapképzésben, nyolcan pedig mesterképzésben vesznek részt.

A félig strukturált interjúk hossza átlagosan 60 perc volt. Az interjúk felvételére 2012. november 2. és december 3. között került sor. A kérdések elsősorban az otthonról hozott családi mintákra, a szülőkkel való együttélés körülményeire, a karrier- és családalapítási tervekre fókuszáltak. A kutatás célja, hogy bemutassa, generációjuk hogyan viszonyul a családalapítás kérdéséhez.

A szülőktől kapott családi minták

Interjúalanyaim szülei a nyolcvanas években kötöttek házasságot. Az édesanyák 18–23 évesen, míg az édesapák 18–24 évesen léptek a házasság kötelékébe, amely megfelel az akkori trendeknek. A huszonnégy szülő közül négy édesanya és négy édesapa rendelkezik felsőfokú végzettséggel, a többiek legmagasabb iskolai végzettségüként az érettségit jelölték be gyermekeik. Megfigyelhető, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők voltak azok, akik a többiekhez képest 3–4 évvel később házasodtak.

A megkérdezettek családjában 2–3 gyermek a jellemző. Ennél több testvérről csak azok számoltak be (2 fő), akiknek a szülei elváltak, s az édesapa új házasságkötéséből is születtek gyermekek. A testvérek mindegyike az interjúalanyaimnál fiatalabb, egyikőjük sem házas még. Ezért a testvéreknél látott családalapítási minták hatásait nem tudtam a kutatás során vizsgálni.

Minden interjúalany arról számolt be, hogy a hagyományos családi munkamegosztás szerint teltek a hétköznapijaik. A tradicionálisan női feladatoknak számító háztartási munkák (főzés, takarítás, mosás, vasalás, bevásárlás, háztartásvezetés stb.) nagy részét az édesanya végezte. Az apák inkább a ház körüli fizikai munkákat vállalták (fűnyírás, szerelés, barkácsolás, autómosás stb.). A legtöbben úgy emlékeznek, hogy az anyák jóval többet dolgoztak otthon, még annak ellenére is, hogy a munka világában is helyt kellett állniuk. Legkésőbb a gyed lejárta után visszamentek dolgozni.

Csupán ketten mondták azt, hogy a házimunkák terhei nagyjából egyenlő mértékben voltak megosztva a szülők között. Mindkettőjük édesanyja felsőfokú végzettséggel rendelkezett, míg az édesapák érettségivel. A nők ezekben a családokban magasabb képzettséggel és jobban jövedelmező munkával rendelkeztek, több pénzt tudtak beletenni a családi kasszába. Itt a szülők teljesen egyenrangú feleknek számítottak, a fontos döntéseket is együtt hozzák meg. Az anyák a munkahelyi és otthoni teendőiket jól össze tudták hangolni, hiszen bőven kaptak segítséget a férjüktől. Így volt lehetőségük a pihenésre, kikapcsolódásra, sőt még arra is, hogy szabad idejüket otthonaikon kívül töltsék.

Azok, akiknél az anya jóval több feladatot látott el otthon, gyakran látták édesanyjukat fáradtnak, kimerültnek, idegesnek, ingerültnek. A munkahelyükön kívül nem jártak el sehová, a rokonságon és a szomszédokon kívül nem nagyon tartottak fenn más emberi kapcsolatokat, nem volt jellemző, hogy barátokkal jártak volna össze. Pihenésre, szórakozásra alig maradt idejük. Az édesapák ezzel szemben időt tudtak szakítani a szórakozásra. Míg az anyák munka után háztartási teendőket láttak el, addig az apák tévét néztek, olvastak, hétvégénként eljárhattak sportolni vagy a barátaikkal tölthették a szabad idejüket.

Az ideális családi munkamegosztás

A családi munkamegosztás e formája a megkérdezettek fele (4 férfi, 2 nő) szerint teljesen ideálisnak bizonyult. Ők azzal érveltek, hogy a család akkor működőképes, ha mindenki tudja, hogy mi a feladata. Az otthon kialakult szabályok keretek közé rendezték a mindennapjaikat, s a jövőben maguk is így képzelik el a házastársukkal az életüket. Úgy gondolják, hogy bizonyos teendők elvégzésére nem egyforma mértékben alkalmas mindkét nem, így a hatékonyság növelése érdekében szükség van arra, hogy a nők végezzék el a házimunkák zömét. Véleményüket sztereotípiák sorával próbálták alátámasztani (pl. a férfiak rendetlenek, ezért nem tudnák tisztán tartani a lakást).

Az interjúalanyok másik fele (4 nő, 2 férfi) azonban úgy véli, hogy napjainkban „idejétmúlt” ez a felállás. Szerintük „nem igazságos”, hogy a nőknek sokkal kevesebb szabad idejük van. A lányok főleg azzal érveltek, hogy nem azért töltöttek hosszú éveket tanulással, hogy „házvezetők” legyenek. Úgy vélik, ha a nő is dolgozik és hozzájárul a családi költségvetéshez, a férfinak is segítenie kell a házimunka elvégzésében. Nem tudják elképzelni, hogy olyannal éljenek együtt, aki elvárja, hogy kiszolgálják.

A hat lány közül öt fő lehetségesnek tartja, hogy társuknál magasabb iskolai végzettséggel és több fizetéssel fog rendelkezni. Négyen még azt is teljesen elfogadhatónak vélik, ha a gyermeknevelés a férfi fő feladata lesz. Azzal érvelnek, hogy ma már nem törvényszerű, hogy a nő maradjon otthon a gyerekekkel. Szerintük an-

nak a szülőnek kell kimaradnia a munkából, aki kevesebbet keres. Ez mindenféleképpen a tradicionális női önkép megváltozását jelzi az interjúalanyok körében.

A lányok már nem feltétlenül az anyaságot tartják elsődlegesnek az életükben. Karrierjüket, munkájukat éppolyan fontosnak tartják. Ebben az értelemben megváltozhat a hagyományos szerepfelosztás. A hagyományok és érzelmek helyett racionális és gazdasági érvek határozhatják meg azt, hogy melyik szülő maradjon otthon.

A fiúk közül négyen gondolják azt, hogy előfordulhat az is, hogy a társa képzetesebb lesz, vagy több pénzt visz haza. Szerintük egyre több esély van erre, mivel nagyon sok lány szerez felsőfokú végzettséget. Azonban azt már egyik fiú sem tartja elfogadhatónak, hogy a gyermek születése után a férfi maradjon otthon. Úgy gondolják, ez mindenféleképpen a nő feladata.

Otthon a szülőkkel, választás vagy kényszer?

A megkérdezettek mindegyike még erősen függ anyagilag szüleitől. Elmondásuk szerint egyikük sem rendelkezik annyi bevétellel, hogy önállóan fenn tudja magát tartani. Szüleik, nagyszüleik támogatásával tudják biztosítani a mindennapi szükségleteiket. Ilyen körülmények között nem képesek önálló háztartást vezetni. Mindannyian úgy nyilatkoztak, csupán az egzisztenciateremtés nehézsége miatt nem hagyták még el a szülői házat.

Legtöbbször a generációs különbségek miatt kialakuló folyamatos konfliktusokról számolnak be. Nehezen találnak közös hangot a szülőkkel a különböző érdeklődési körök miatt, bizonyos kérdéseket pedig gyökeresen másképpen látnak. A párkapcsolatok szabadsága különösen kényes téma a családoknál. A jelenleg egyedülállók problémájának érzik, hogy alkalmi partnereiket hogyan vigyék haza. Többen is beszámoltak az ebből adódó kínos helyzetekről.

Úgy vélik, hogy a szüleik nehezen tudják azt elfogadni, hogy megváltoztak az ismerkedési szokások. Ellenben interjúalanyaim már természetesnek tartják, hogy előfordulnak az emberek életében olyan kapcsolatok is, amelyeket csupán a fizikai vonzalom köt össze, s ezért nem is terveznek hosszú távra, így szeretnék elkerülni a szüleiknek való bemutatást. Szerintük az „unokára vágó” szülőknek nem lehet elmagyarázni, hogy az adott partner az első és utolsó éjszakáját tölti el náluk.

A jelenleg párkapcsolatban élők elköltözési motivációi is a felnőtt szerepek betöltésének lehetetlenségével kapcsolatos. Ők azt nehezményezik, hogy otthon még mindig gyerekként kezelik őket. A legtöbb időt már legszívesebben a párjukkal töltik, s az ehhez való engedélykérést károsnak tartják. A lányok már másképpen szeretnék rendben tartani a lakásukat, például máshogyan rendeznék be, vagy más táplálkozási szokásokat követnének. Míg a fiúk úgy érzik, otthon már nem tudnak kiteljesedni, teljes önállóságra vágnak.

A szülőktől való anyagi függetlenedés idejét még nem látják pontosan. Úgy gondolják, hogy az egyetem befejezése után sem fognak egyből elköltözni otthonról. Egyrészt, mert kérdéses, hogy az akkori gazdasági helyzet mennyire teszi lehetővé a gyors elhelyezkedést, illetve milyen fizetést kapnak majd pályakezdőként. Másrészt, mert azt tervezik, hogy munkába állásuk után is még 1-2 évig otthon laknak, hogy elegendő pénzt gyűjthessenek össze ahhoz, hogy elkezdjék önálló életüket. A legtöbben legszívesebben addig szeretnének várni, amíg lakást nem tudnak vásárolni, az albérletben való lakás kevésbé vonzó számukra.

Mindenki szerint az anyagi körülmények jelentik a legfontosabb gátját a szülői ház elhagyásának, s egyikük sem merne úgy elköltözni, hogy nincsen még munkája, még akkor sem, ha párjuk biztos jövedelemmel rendelkezik. Interjúalanyaimat megkértem arra, hogy számolják át, megközelítőleg hány évesen tudnak majd elköltözni otthonról. Ők maguk is meglepődtek az eredménnyen: 27–32 év közötti életkorokat jelöltek meg. Ebben az életkorban szüleik nemcsak házasok voltak, de már gyermeket is vállaltak, ők azonban még csak az elköltözést tervezik, s majd csak azután szeretnének családot alapítani.

Ennek ellentmond az, hogy egyikőjük sem keres még aktívan teljes munkaidős állást. Ketten elmondták, hogy az ösztöndíjak és a szociális juttatások összege a diákmunkák fizetéseivel kiegészülve nem jelent annyival kevesebb jövedelmet számukra, hogy megérje nekik a teljes munkaidős állás vállalása (amely a tanulmányok levelező tagozaton, így költségtérítéses formában való folytatásával is járna).

Mindannyian átlagosnak tartják a jelenlegi életszínvonalukat: havi bevételeikkel beosztással kell gazdálkodniuk, de a legfontosabb dolgokból nem szenvednek hiányt. Ketten megemlítették, ha dolgoznának és önálló lakásba költöznének, az ebből adódó költségek (lakbér, rezszi, élelmezés stb.) kifizetése után a pályakezdői fizetésből nem maradna pénz sem szórakozásra, sem pedig arra, hogy félretegyenek.

A szülőktől való elköltözés szintén elsősorban gazdasági döntéssé vált. Nem az határozza meg, hogy az egyén érettnek érzi magát az önállóságra, a családi fészek elhagyására. Fontosabb szempont, hogy rendelkezésre álljon megfelelő anyagi forrás. Hiszen interjúalanyaim mindegyike úgy nyilatkozott, hogy akkor fognak elköltözni, ha bevételi forrásaik elegendők ahhoz, hogy „kényelmesen” megéljenek belőle.

Az ötéves terv

Megkérdeztem őket arról is, hogy hogyan látják magukat öt év múlva, melyek azok a legfontosabb célok, amelyeket el szeretnének érni. Elsősorban szakmai eredményeikről kezdtek el beszélni. Az egyetem befejezését és a munkatalálást tartják a legfontosabbnak. Többen beszámoltak arról, hogy félnek a munkakere-

séstől. Nem szeretnék olyan pozíciókat betölteni, amelyekhez túlképzettek. Arra vágnak, hogy a tanulásba befektetett idő és energia meghozza a gyümölcsét.

Mindannyian magas státuszú állásra vágnak. Mivel tudatosan különböző egyetemi tanulmányokat folytatókat kérdeztem meg, igen vegyes karriercélok vannak: nőgyógyász, ügyvéd, politikus, építész, meteorológus, zeneművész egyaránt szerepel a vágyott foglalkozások között. A legtöbben középvezetői vagy felső vezetői pozíciókkal lesznek csak elégedettek. A „biztos, jól kereső állás” megtalálásáig sem a férfiak, sem pedig a nők nem vállalnának gyermeket még akkor sem, ha a párjuk rendelkezne annyi bevétellel, hogy az egész család megélhetésére elegendő lenne.

Utóbbi állításból egyfajta bizonytalanságra, bizalmatlanságra következtek. A kétkeresős családmódel elterjedése előtt nők ezrei vállaltak úgy gyermeket, hogy önálló jövedelemmel nem rendelkeztek. Ellenben azokban a történeti korokban is ugyanúgy lehetőség volt arra, hogy a házasság nem működik, vagy a családfenntartó munkaképtelenné válik, mégis születtek gyermekek.

A mai generációkat sokkal inkább a pesszimizmus, a jövőtől való félelem jellemzi. Úgy tapasztaltam, az általam megkérdezettek is úgy szeretnék berendezni az életüket, hogy minden esetre felkészüljenek. Ezért kizárólag csak akkor mernének gyermeket vállalni, ha képeseknek éreznék magukat arra, hogy akár önállóan is fel tudják nevelni.

Érdekes jelenség, hogy már a közös életük elkezdése előtt is arra gondolnak a párok, hogy mi lesz, ha mégis elválnak. A válások száma valóban jelentős mértékben megnőtt az elmúlt évtizedekben, s ennek ismerete félelmeket generálhat a fiatalokban. Míg a karriertervezésnél erős optimizmus jellemző (hiszen mindenki magas státuszú munkára vágyik), addig a családi élettel kapcsolatban sokkal erősebb a pesszimizmus szerepe.

A szakmai tervek mellett csupán interjúalanyaim fele említette meg, hogy szeretnék egy stabil, boldog párkapcsolatban élni, s közülük is csak ketten (az a két fő, akik a legidősebbek az interjúalanyok között: jelenleg 26 és 28 évesek) mondták azt, hogy addigra már a gyermekvállalás tervezése is aktuális lehet.

Pár kapcsolat és párkapcsolat

A megkérdezettek közül jelenleg öt főnek van párkapcsolata. Mindegyiküknek egy évnél hosszabb ideje tart és el tudják képzelni, hogy jelenlegi partnerükkel fogják leélni az életüket. Azonban még egyikük sem érzi magát felkészülve az együttélésre, a házasságra vagy a gyermeknevelésre. Szintén elsősorban anyagi körülményekre hivatkoztak, másrészt pedig arra, hogy nem tartják magukat elég érettnek ahhoz, hogy betöltsék az apa vagy az anya szerepét.

Szeretnék még tanulni, kipróbálni magukat akár több foglalkozásban is. Fiatalnak érzik magukat ilyen jellegű elkötelezettséghez. Jelenleg élvezik az egyete-

mista életet, szívesen járnak el bulizni, esténként szórakozni a párjukkal vagy a barátaikkal, ami egy gyermek mellett lehetetlen lenne.

Heten egyedülálló, közülük is öt személynek már több mint két éve nem volt párkapcsolata. Egy fiú és egy lány nyilatkozott úgy, hogy tudatosan kerülik a komoly kapcsolatokat. Ők jól érzik magukat egyedül, nincsen szükségük kötöttségre, mert az meggátolhatná őket a szórakozásban. Szerintük elegendő, ha csak későbbi életkorban kötelezik el magukat. Egyikőjük elmondta, hogy egy későbbi házasság is sikereesebb lehet, ha a felek előtte „kiélték magukat”. Ezért fiatalabb életkorban ideálisabbnak tartja, ha inkább több kötelezettségekkel nem járó kapcsolatot tart fenn, akár egymással párhuzamosan.

A többiek azonban vágnak egy stabil társra, akit szerintük egyre nehezebb megtalálni. Úgy vélik, hogy a szerencsésebbek könnyen rálelhetnek az egyetemen a párjukra, azonban akiknek erre nincs lehetőségük, máshol igen kevés esélyt látnak rá. A szórakozóhelyeket nem érzik alkalmasnak az ismerkedésre, szerintük ott csak alkalmi partnert lehet találni.

Ketten megemlítették a közösségi oldalak káros hatását a személyes kapcsolatokra. Szerintük az emberek annyira hozzászórtak az online kommunikációhoz, hogy a valódi életben csak korlátozottan képesek rá. Elmondásuk szerint nagyon sok ismerősük van, aki csak az interneten keresztül képes velük beszélni, s sokan az udvarlásra is csak akkor képesek, ha a másik fél nem áll velük szemtől szemben. Az internetes társkeresést mégis elutasítják.

Három lány a változó értékrendszerre vezeti vissza a pártalálás nehézségeit. Úgy gondolják, hogy a fogyasztói társadalom erre is hatott. Nemcsak a megvásárolt eszközök, de a másik ember is könnyen lecserélhető. Ha valami nem tökéletes a másik félben vagy a kapcsolatban, akkor a legtöbben könnyen kilépnek belőle. Szerintük a fiúkra különösen igaz, hogy gyakran cserélgetik a partnereiket.

Házasság vagy együttélés?

Nyolc interjúalanyom mindenféleképpen házasságban szeretne élni. Szerintük egy párkapcsolat akkor teljeseedik ki a leginkább, ha legalizálják. A házasságkötés előtt azonban mindenki szeretne összeköltözni a párjával. Senki sem merne anélkül belevágni egy házasságba, hogy nem próbálja ki, milyen az együttélés. Úgy vélik, hogy csak így lehet leginkább megismerni a másikat, ekkor derül ki az is, hogy valóban összeillenek-e. Azt tartják ideálisnak, hogy a házasságkötés előtt legalább 1-2 évig együtt éljenek, hogy kiderülhessen, van-e esély arra, hogy sikeres legyen a házasság.

A megkérdezettek közül négy személynek a szülei elváltak. A válás okai és következményei különbözőképpen hatottak a családokra. Kettejük édesanyja újra házasodott, a másik két interjúalanyom édesanyja pedig hosszú évek óta egyedül van, s nehezen tudja megoldani a család fenntartását. Nem túl sikeres házasságo-

kat láttak otthon, mégis hasonló véleményen vannak mindannyian: házasságban szeretnének élni. Számukra fontos, hogy a párjukkal örök hűséget fogadjanak egymásnak. Egyetértettek abban is, hogy az együttélés sokkal bizonytalanabb, s különösen a lányok hangsúlyozták azt, hogy nagyobb biztonságban van az a család, ahol a szülők házasok.

Ellenben négy interjúalanyom szerint a házasság ma már csak formalitás. Ők úgy látják, hogy napjainkra a házasság intézménye elvesztette aktualitását. Mivel ma már elfogadottá váltak az élettársi kapcsolatok, szívesebben preferálják a párkapcsolatnak ezt a formáját. Legfőbb érveik között az szerepel, hogy az élettársi kapcsolat azért jobb, mert nem jár olyan nagy kööttséggel. Ha valami nem működik, könnyebb kilépni belőle. Ketten megemlítették, hogy attól nem lesz jobb egy kapcsolat, ha összeházasodnak a felek, a „papír” nem garancia a boldogságra, ezért feleslegesnek tartják.

Úgy gondolják, az sem fontos, hogy egy gyermek házasságban szülessen, sőt két lány szerint jobb házasságon kívül gyermeket vállalni, mert egyedülállóként több támogatás jár a gyermekneveléshez, amit mindenféleképpen igénybe szeretnének venni, így ők semmiképpen nem szeretnének férjhez menni.

Míg a másik két fiú azt nyilatkozta, csak akkor fog megnősülni, ha a párja nagyon szeretné. Számukra nem létszükséglet a házasság. Nem tiltakoznak az ellen, hogy valaha házasságban éljenek, de nem is tartják fontosnak.

Gyermekvállalás

Az interjúalanyok közül csupán egy lány mondta azt, hogy sohasem szeretne gyereket. Ő azzal érvelt, hogy túl nagy felelősséggel és problémával jár. Úgy érzi, hogy senkiben nem szabad annyira megbízni, hogy közös gyermeket vállaljanak. Szerinte nagyon sok nehézséggel kell szembenézni napjainkban, az ezekkel való megküzdést pedig a gyermek tovább nehezíti. A nők életében ezt még nagyobb gondként látja, hiszen a szülés miatt kiesett idő akár végleg megakadályozhatja a karrierépítést.

A többiek a gyermekvállalást az élet meghatározó részének tartják, egy olyan életcélnek, amelyet mindenkinek el kellene érni. Úgy gondolják, hogy az életet és a párkapcsolatot is a gyermeknevelés teszi teljessé. Legtöbben két gyermeket szeretnének. Négyen hármat vagy annál is többet, mert ők maguk is nagycsaládból származnak.

Azonban csak akkor szeretnének gyermeket, ha már biztos egzisztenciával rendelkeznek. A diploma megszerzését, a lakást, a jó állás megtalálását és egy bizonyos karrierút befutását elengedhetetlennek tartják. Az anyagi helyzet alapvetően befolyásolja őket a családtervezésnél. Az első gyermek érkezésének idejeként 28–35 év közötti életkort jelölték meg.

Csak öten említették meg, hogy a gyerekvállalás számukra elengedhetetlen feltétele a megfelelő partner. Két lány számára nagyon fontos, hogy párjuk is stabil munkahellyel és jövedelemmel rendelkezzen, hogy akár csupán az ő keresete is elegendő legyen a megélhetéshez. Három fiú pedig csak olyan nővel szeretne családot alapítani, akivel hasonló értékrendet képviselnek.

Összegzés

A különböző társadalmi, gazdasági környezetek meghatározzák az emberek családdal kapcsolatos elképzeléseit. A folyamatos változások miatt ezért a különböző korszakokban más és más családmodellek voltak uralkodóak. Napjainkban a családtervezésnél egyre inkább racionális és gazdasági okok befolyásolják a fiatalok döntéseit, s ezért helytálló a családalapítási stratégia kifejezés.

A tanulmányi idő meghosszabbodása legtöbbször a munkavállalás kitolódásával is jár. Az önálló jövedelemmel még nem rendelkező, jogi értelemben nagykorúvá vált emberek azonban nem képesek élni a felnőttiséggel járó lehetőségeikkel és kötelezettségeikkel. Ebben az értelemben a szüleikkel együtt élő fiatalok szociális értelemben gyermekstátuszban maradnak, amely számos konfliktus forrása lehet egyéni és össztársadalmi szinten egyaránt.

Empirikus kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a fiatalok életében a tartós párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás még mindig fontos életcél, annak ellenére is, hogy a demográfiai adatok nem ezt bizonyítják. A tervezett és a valóban megszületett gyermekek száma között nagy különbség van, a családalapítási szándék realizálását feltételekhez kötik. Elsősorban az egzisztenciateremtés fontosságát hangsúlyozzák. Az önálló lakhatás megoldása, a „biztos és jól jövedelmező munka” és a „kényelmes élet” megvalósulása után tervezik a családalapítást.

Felhasznált irodalom

- Szvetelszky Zsuzsanna (2005): A kapunyitási pániktól a nagymama-elméletig. Budapest, Pont Kiadó.
- Tari Annamária (2010): Y generáció. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Vida Katalin (2011): A kezdődő felnőttkor és a kapunyitási pánik. In: Puskás-Vajda Zsuzsa és Lisznyai Sándor (szerk.): Ifjúságkutatás és tanácsadás. A pszichológiai tanácsadás tudományos alapjai. Budapest, FETA könyvek 6.

„Szerényen kell élni!”

Narratívák egy nyáregyházi római katolikus pap szolgálatáról

Bevezetés

Az egyén és lokális társadalom viszonya a 20. század eleje óta foglalkoztatja a néprajztudomány képviselőit.¹ Közhelyszámba mehet az a kijelentés, hogy egy adott településen belül bizonyos emberek (tevékenységük, státuszuk, karizmájuk stb. kapcsán) kiemelkednek a többiek közül és a helyi kommunikációs rendszerben is nagyobb szerepet kapnak. A pap személye különösen ilyen lehet, hiszen ő az, aki a legfőbb irányítója a lokális vallásos élet szerveződésének és alakulásának.

Dolgozatomban V. Nagy Pál római katolikus pap élettörténetét és negyvenéves (1971–2011) lelki szolgálatát vizsgálom meg Nyáregyházán az ő saját és a helyi lakosok narratíváin keresztül.² Feltevésem szerint a pap személye hatással van a lokális vallásgyakorlás formáira és tartalmára egyaránt. Az egyházi előírások alapvetően meghatározzák a pap tevékenységi körét, azonban ennek vannak egyéni, szubjektív döntéstől függő szegmensei is. Bizonyos társadalmi gyakorlatok megújulhatnak, keletkezhetnek vagy éppen elsorvadhatnak és háttérbe szorulhatnak. Hipotézisem része még, hogy Pál atya negyvenéves szolgálata nyomot hagyott a hívő és a nem hívő helyi lakosok kommunikatív emlékezetében.³ Pál atya személyiségének és tevékenységének vizsgálatát az is indokolja, hogy több, a nyáregyházi társadalom szempontjából is kiemelkedő esemény köthető a nevéhez: az új római katolikus templom felépítése a településen és ezáltal a diszpolgári cím elnyerése 2011-ben.

¹ „A személyiség, az egyéniség [...] tevékenységének, szerepének megfigyelése századunk eleje óta a néprajztudomány előterében áll.” (Gunda 1998: 14).

² „A narratív kutatás a különböző narratív anyagokat, a történeteket, vagy a más formában gyűjtött szövegeket [...] elemzi [...] a kutatómunka során. Ezek a textusok képezhetik a kutatás tárgyát, vagy módszerként is szolgálhatnak egyéb tudományos problémák elemzéséhez” (Lajos 2011: 49). Jelen dolgozatban az utóbbi érvényesül.

³ Jan Assmann kétféle típusú emlékezésformát különít el: az egyik típus a kulturális emlékezet, a másik pedig a kommunikatív emlékezet. Míg a kulturális emlékezet időszerkezetét tekintve visszanyúlik a mitikus ósidókbe, nagyfokú megformáltság jellemzi és a hagyomány szakosodott hordozói jelenítik meg, addig a kommunikatív emlékezet informális, 80–100 évre nyúlik vissza, hordozója pedig a kortárs emlékezetközösség (Assmann 1999: 29–87).

Célkitűzésem megérteni és elemezni Pál atya helyét és szerepét a lokális társadalomban, illetve feltérképezni azt, hogy az emlékezés által hogyan „kel életre” egy személyiség saját maga és mások elbeszélésében.⁴ Továbbá célom megvizsgálni azt, hogy milyen történeteken keresztül rögződik az ő szolgálata, milyen kontextusokban beszélnek róla a lokális társadalomban, hiszen „a történeteket kreáló és őrző, a történetek által viselkedő és irányított ember, a homo narrans történetei [...] megkerülhetetlenül benne vannak a világban”.⁵ Pál atya szolgálatának hatása és a lokális társadalomban betöltött szerepének megértése érdekében eszközként használok fel az ő élettörténetét és a nyáregyházi lakosokkal készült félig strukturált interjúkat.⁶ Valamint a *Historia Domus* egyes részeit is beemelem szövegembe. Az élettörténet nem a tipikus papi életpályát jeleníti meg, hiszen Pál atya negyven éven keresztül „világi” életet élt. A következőkben fontosnak tartom áttekinteni Nyáregyháza rövid történetét, hiszen Pál atya szolgálatának megértéséhez nélkülözhetetlen ennek bemutatása.

Nyáregyháza rövid bemutatása

A vizsgált község, Nyáregyháza a Monori kistérség déli részén, a Duna–Tisza közí homokhátság északi vidékén helyezkedik el. Budapesttől 40 km-re található. A település két része: Alsó- és Felsőnyáregyháza. Felsőnyáregyházához még további településrészek is tartoznak: Károlyitelep, Kossuthtelep, Szentimretelep. Nyáregyháza felekezeti szempontból nem tekinthető homogénnek, azonban a római katolikus népesség mindig domináns szerepben volt a településen.

A falu a 2001-es népszámlálás adatai szerint⁷ 3604 főnyi lakost számlál, ennek többsége, vagyis 1742 fő római katolikus. Ezenkívül még két felekezet képviselteti magát jelentősen a községben: a református 759 és az evangélikus 378 fővel. Csekélynek mondható azok száma, akik ezeken az egyházakon kívül máshová tartoznak: 24 görög katolikus, 1 görög ortodox, 7 baptista, 3 többi protestáns, ugyan-

⁴ A későbbiekben az idézőjel és a dőlt betű használata jelenti az interjúalanytól vett idézetet, a csak idézőjel használata pedig a szakirodalomból vett idézetet.

⁵ Keszeg 2002: 6.

⁶ A megkérdezetteket három csoportra osztottam annak megfelelően, hogy jelenleg hogyan viszonyulnak Pál atyához. Ezek alapján az első csoportba azok tartoznak, akik a mai napig hozzá járnak szentmisére, gyónni és a mindennapjaikban is jelen van az ő tanítása, de ezzel párhuzamosan a községben 2011-től szolgáló diakónushoz is járnak istentiszteletre. A második csoportba olyan embereket sorolhatunk, akik istentiszteletre járnak az új diakónushoz, Pál atya vallási szolgálatait azonban már nem veszik igénybe. A megkérdezettek harmadik csoportjába tartoznak azok a helyi lakosok, akik nem vallásgyakorlók, de mégis ismerik őt és Nyáregyházán éltek a szolgálata alatt.

⁷ Nyáregyháza lakossága egy 2010-es felmérés szerint azóta 3950 főre emelkedett, de a vallási megoszlásra vonatkozóan nem találtam újabb adatokat a helyi önkormányzatnál sem, így ez esetben 2001-es népszámlálási adatokkal dolgozom.

csak 3 többi keresztény, 2 izraelita, 308 egyházhoz, felekezethez nem tartozó, 360 nem válaszolt és 17 esetben nincs adat.⁸

Napjainkban a munkaképes lakosság körülbelül 75%-a (teljes lakosságszám: 3950 fő), vagyis 2962 fő ingázik a fővárosba vagy a környező kisebb városokba. Megállapítható, hogy a vizsgált időszakban, azaz 1971 és 2011 között, Nyáregyházán nagyfokú a társadalmi (földművesből munkás) és földrajzi mobilitás (ingázás Nyáregyháza és Budapest között). A főváros közelsége meghatározó a település lakóinak életében. Nemcsak a munkavállalók nagy százaléka jár be nap mint nap, de a fiatalok jelentős része is Budapesten tanul tovább a középiskolákban, illetve a felsőoktatásban.

Mielőtt rátérnék Pál atya nyáregyházi szolgálatának elemzésére, néhány mondatban vázolom a világi életét, valamint azokat a sorsfordulókat az élettörténetében, melyek előzményként szolgáltak papi hivatásának választásához. Tehát jelen dolgozatban a világi életét csak annyiban elemzem, amennyiben ez a papi életének szempontjából érdekes.

Pál atya élettörténete és sorsfordulók az élettörténetében

V. Nagy Pál 1924-ben született Kerekegyházán. Édesapja városban született mesterember, ezzel szemben édesanyja a közeli tanyavilágban nőtt fel, földműves, tradicionális keretek között élő családból származott. Élettörténetét saját értelmezése szerint két nagyobb részre lehet osztani: az egyik a világi élete, mely születésétől egészen a papi szeminárium elkezdéséig határozható meg (1924–1960), a második az egyházi élete, mely a felszentelésétől egészen napjainkig tart (1965–2011).

Gyermekkora történeteiben a család mint a katolikus vallási életre szocializáló egység jelenik meg. Az anyai nagymamája és édesanyja azok a személyek, akik folyamatosan irányították őt, akik belénevelték azokat a vallásgyakorlási mintákat, modelleket, melyek egyrészt döntő alapot szolgáltattak saját, későbbi papi pályájához, másrészt amelyeket a mai, modern világból hiányol. Ennek ellenére Pál atya kamaszkori vallásgyakorlására leginkább a normakövetés a jellemző: nem belső indíttatásból, hanem külső kényszerből és szokásból járt templomba, azért, mert „*úgy tanultuk*”.

Pál atya életében több jelentős társadalmi átalakulás is végbement Magyarországon: ilyen volt a második világháború időszaka, majd azután a saját életét és elképzeléseit is gyökeresen felborító, erőszakos szocialista modernizáció, végül

⁸ http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/13/data/tabhun/4/prnt01_10_0.html (2012. 10. 05.).

ugyanennek a rendszernek a bukása. Ezekhez kénytelen volt különböző módon alkalmazkodni.

Az 1930-as, 1940-es évek társadalmi, gazdasági átalakulásai közepette Pál atya nem tudta megvalósítani azt az álmát, hogy sikeres kereskedőként éljen. „Az ipart, a kereskedelmet és a szolgáltatást érintő államosítások betetőzésére 1949 decemberében [...] a kommunista hatalomátvétel után került sor”,⁹ így a korabeli politikai rezsim által visszaszorított foglalkozást már nem volt lehetősége tovább folytatni. Életében emiatt keletkezett a legmarkánsabb törés, ez a kudarc sarkallta leginkább a világi élet elhagyására.

„Az emlékezés során az emlékező egyén tudatosan vagy akaratlanul szelektál ki bizonyos eseményeket az általa megéltek közül.”¹⁰ Pál atya életéből is azok az epizódok szelektálódnak ki, melyek nem illeszthetők bele szorosan a papi élet koncepciójába. Az elbeszéléseit az isteni elhívás számláira fűzhetjük fel: élettörténetét próbálja olyan egységes történetre konstruálni, ahol újra és újra megjelennek azok az „útjelzések”, melyek a papi pálya felé sodorják és amelyben világi élete csak mint egy expozíció jelenik meg, mely felkészíti őt az egyházi szolgálatra.

Ez a valóságértelmezés nem engedi meg, hogy az atya a világi életéből csak a „kellemes” emlékeket válogassa ki, a csalódások és a kudarcok által megerősödik a jelen perspektívája: számára akkor kezdődik a „minőségi” élet, a lelki egyensúly és harmónia, amikor elkezd papi életét. Pál atya életének központjában az 1920-as és 30-as években a folyamatos útkeresés és munka, az anyagi jólét megtalálása áll. Vallási szempontból azonban egyfajta felszínességgel jellemzi saját hitéletét, miközben törekedett a két életformának, a világinak és az egyházinak az összeegyeztetésére. Pál atya világi élete során rendre olyan dolgokat választ, melyeket nem támogat a korszak (saját vállalkozás ötlete, természetgyógyászat, később a papi pálya).

Pál atya végül 1948-ban, azaz huszonnégy évesen tért meg és harminchat éves korában, 1960-ban kezdte el a papi szemináriumot Egerben. Pappá válásának politikai okai is voltak: a szocializmus ideje alatt szinte az egyetlen lehetőség a vallásos élet iránt elkötelezetteknek a papi pálya volt, hiszen az uralkodó vezetés „marginalizálta az egyház társadalmi helyzetét”¹¹ és kevés lehetőséget hagyott az egyházi hivatást választóknak.

A szeminárium mint liminalitás (1960–1965)

„A liminális személyek [...] a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el.”¹² Pál atya élettör-

⁹ Romsics 2001: 311.

¹⁰ Nagy-Hermán-Nyitrai 2001: 9.

¹¹ Lovas Kiss 2004: 130.

¹² Turner 2002: 108.

ténetében a papi szemináriumban töltött éveket tekinthetjük ilyen liminális, átmeneti szakaszként, ahol ő maga is köztes személyként tűnik fel. A korábbi marginalizálódott, sikertelen életétől a szeminárium intézményében kezd eltávolodni és elindulni egy döntően új identitás felé. Ez az új identitás feltételezi számára a boldogabb, a transzcendens világgal harmóniában lévő életet. Bár még tétovázik az anyagi és a lelki jólét között, hiszen nála a kettő teljesen kizárja egymást, végül nem hagyja el a szemináriumot. Számára a jövő ígéretében benne van a társadalomba sikeresen integrálódott és az isteni akarat előtt meghajló ember pozitív képe. *„Nem sikerült semmi, amit mást akartam, csak ez sikerült. Ez az út volt szabad, erre lehetett jönni, ide vezetett...”*

Pál atya papi élete Nyáregyházán (1971–2011)

Pál atya a szeminárium után hat évet töltött el kápláni pozícióban 1965 és 1971 között. A községbe 1971-ben érkezett mint önállóan szolgáló plébános. Az érkezéséről szóló elbeszélésekben különösen istentelen helyként írja le Nyáregyházát. Ennek elsődleges okaként azt nevezi meg, hogy a település közel van a fővároshoz, és emiatt a gyárakba ingázó emberek fejét könnyen megtömték a kommunista ideológiával. *„Máshol tömeg van. Itt Nyáregyházán csak egy kis csoport volt, akik komolyan vették, nahát ezzel a kis csoporttal tartottam a kapcsolatot és ezeken keresztül próbáltam hitet terjeszteni.”*

A napi ingázás leginkább az 1950-es évektől vált hangsúlyossá Nyáregyházán, amikor is a lakosság nagy része az államosítások után budapesti gyárakban talált magának munkát. Ez az életforma, a faluból való nap mint napi kilépés a vallás terén is fellazította a szigorú normatív elvárásokat, aminek következtében az emberek nem szocializálódtak automatikusan az addig érvényben levő vallásgyakorlási modellbe,¹³ és a bevett vallásos értékrend is megkérdőjeleződött. Pál atya egyenesen kommunista községként emlegeti Nyáregyházát, ahol körülbelül 20–30 közé tehető azok száma, akik komolyan veszik a hitéletet: imádkoznak, templomba járnak. Ezek az emberek azonban inkább a község periferikus területeiről kerültek ki. Pál atya őket állítja az ideális vallásgyakorlók példájaként. *„Helybeli megszólóhegyi ismerős... egyszerű emberek, földművesek. Ezek voltak, akik templomba jártak.”*

A Pál atya gondolkodására jellemző kettősség ebben a példában is megmutatkozik: szembeállítja egymással az „egyszerű, földműves” embert, akihez a vallásosság képzetét társítja, valamint a „gyári, városban dolgozó munkást”, akihez a vallástalanságot, a negatív értelemben vett „modernséget” párosítja.

Az iskolában és az egyéb közintézményekben töltött idő hossza a szocialista modernizációval megnövekedett, „s ezzel együtt csökkent, átalakult a család sze-

¹³ Lovas Kiss 2004: 131.

repe a szocializációban”.¹⁴ Ezt a folyamatot Pál atya pontosan észleli, leginkább a társadalom „elvallástalanodását” és a szekularizálódást¹⁵ érzékeli mind lokális, mind globális szinten. A vallástól való eltávolodás okaként elsősorban a szocializmust említi meg, hiszen az ebben a rendszerben felnőtt nemzedék már kevésbé foglalkozik a vallásos neveléssel.¹⁶ Ezzel kapcsolatosan a szabad idő eltöltésének módjai is megváltoztak: egyre több háztartásban volt televízió vagy gépkocsi, mely más típusú kikapcsolódási lehetőségeket teremtett meg.¹⁷ Jelen korunkra vonatkozóan a különféle vallások elszaporodását nevezi meg,¹⁸ melyek eltérítik az embereket az egy, igaz, katolikus anyaszentegyháztól.

Dolgozatomban Pál atya tevékenységét különböző dimenziókra bontva elemzem. A következőkben részletesen kettőről: a közösségteremtő és a vallási tevékenységről lesz bővebben szó. Pál atya nyáregyházi szolgálata ezenkívül más területekre is kiterjed, melyekre azonban itt a terjedelmi korlátok miatt nem térek ki.

Közösségteremtés, oktatás

Pál atya szolgálatának első tíz évében (1971-től 1980-ig) elmondása szerint ugyanazt a lelkipásztori stratégiát folytatta, amelyet manapság már helytelennek tart: bárkit megkeresztelt, bárkit összeesketett előzetes vallásos oktatás nélkül. Az egyházi előírások betartatása tehát 1971 és 1981 között kevésbé volt döntő. *„Senkit nem utasítottam el, csak amikor mondom iskoláskorúak lettek a gyerekek és nem írtatták be hittanra [...] akkor kezdtem szigorítani. S akkor már megvolt a követelmény, hogy ugye legalább legyen templomi esküvő, járjon templomba és hát imádkozzon.”*

Pál atya tevékenységének egyes aspektusai a lokális társadalomban megosztóak voltak, más esetekben pedig közösségteremtőek. Saját értelmezése és a megkérdezett lakosok megítélése szerint is – összehasonlítva például a jelenlegi atyá-

¹⁴ Mohay 2000: 782.

¹⁵ „A szekularizációs modellt még hívei sem tekintik egységes elméletnek, sokkal inkább kutatási keretnek fogják fel, amelyben több magyarázó tézis is található.” Többen a vallás elhalásáról beszélnek a modern társadalomban, mások szerint azonban csak átrendeződött a szerepe (Bögre 2004: 31). Ebben a kontextusban én a vallás társadalmi térvésztese értelmében használom a fogalmat.

¹⁶ Pál atya idevonatkozó bejegyzése a Historia Domusban, 1991-ből: „...hiszen a mai iskolás gyerekek szülei vallás és hit nélkül nőttek föl az elmúlt 45 évben. Aki nem hitetlen, annak is nagy része közömbös a vallás iránt, csak az anyagiak érdeklik...”

¹⁷ Pál atya idevonatkozó bejegyzése a Historia Domusban, 1979-ből: „Már szinte minden házban van televízió, amely elvonja és leköti a hívek figyelmét. Nagymértékben megszaporodnak a személygépkocsik is.”

¹⁸ Az interjúkban leginkább a Jehova tanúival való konfrontáció jelenik meg, mind Pál atya, mind a hívek elbeszéléseiben. A községben nincs Jehova tanúi gyülekezet, de a közeli kisvárosokban (pl. Monor) igen.

val – „szigorúbb” plébánosként tűnik fel, akinek az egyházi előírások betartása mindig követendő cél volt. Pál atya számára a katolikus egyház tanításai isteni parancsként tételeződnek, melynek normáit megszegni az egyik legnagyobb bűnként fogalmazódik meg.

Pál atya elítéli a kizárólagosan a szépség, ceremonialitás igényével megrendezett rítusokat és megtartott szokásokat. A helyiek ezt a gyakorlatot különbözőképpen értelmezik: az interjúkból kiolvasható, hogy a mai napig az atya vallási szolgáztatásait igénybe vevő, illetve az ő tanításain szocializálódott hívek többsége egyetért vele. *„Aztat, akkor én is viszonyuljak úgy hozzá, hogy próbáljam elfogadni az ő tanítását, ha már úgy vesszük.”*¹⁹

A nem templomba járó lakosok vagy a hozzá már el nem járó hívek azonban nem mindenben értenek vele egyet, leginkább a gyermekeket és a keresztelest illetően szálltak vele vitába. A vita alapját az isteni parancs (engedjétek hozzám a kisdedeket) és a katolikus egyház előírásának konfrontációjaként határozhatjuk meg: Pál atya nem keresztelt meg olyan gyermeket, akiknek a szülei nem esküdtek meg egymással az egyházban, vagy akik nem jártak el legalább két-háromszor oktatásra, ahol információt szerezhettek a keresztség szentségéről.

Látható, hogy a katolikus közösség nem mindig fogadta el Pál atya irányító szerepét: időnként megkerülték őt és a keresztelőt, valamint az egyházi esküvőt például megtartották a szomszéd községben, vagy egy másik felekezetnél (leginkább a reformátusnál). A község református lelkésze a következőképpen beszél erről a gyakorlatról: *„A katolikus egyháznak megvannak a maga törvényei [...] Ezeket a törvényeket maga a pap nem bírálhatja felül, neki kötelessége az egyháznak a tanítását és [...] a püspökségnek a rendeleteit betartani. És ezt a Pál atya szigorúan betartotta a legtöbb esetben... én viszont úgy döntöttem [...] hogy én a keresztelest kiszolgáltatom ha kéri, a gyerek miatt, azért mert a mai világban a több mint ötven százalék már elvált családból van... és én a gyereket nem fogom büntetni a szülei életmódja miatt.”*²⁰

A református lelkész mindennapi gyakorlataiban az egyházi előírások bizonyos mérvű módosítását és felülbírlását alkalmazza annak érdekében, hogy az egyház utódlási, illetve a gyermekek Istennel való találkozásának kérdése megoldódjon Nyáregyházán. Míg Pál atya esküje megsértésének tekinti a szülők oktatása nélküli keresztelőt, és a vallásos életre való felkészülés egyéni felelősségének kérdését látja ebben, addig a hívek Pál atya elmondása szerint legtöbbször csak mint egy ünnepélyes ritust és kötelező jellegű szokást tartják számon. A vita további aspektusát képezi a kárhozottól való félelem, vagyis hogy a keresztelest által a gyermekek megmenekülnek a pokoltól. *„Jézus szava: engedjétek hozzám a kisdedeket,*

¹⁹ 73 éves nő, hívő, 1. csoport (a mai napig jár Pál atyához és párhuzamosan az új diakónushoz is).

²⁰ 42 éves férfi.

ugye? Akkor miért veszem én el a gyerektől, a pici babától azt a lehetőséget, hogy én az Úrhoz kerüljek?”²¹

Pál atya viszont a következőképpen nyilatkozik erről: „Az Úr Jézus azt mondja, tanítsátok az embereket és kereszteljétek meg, tehát előbb tanítani kell, hogy ismerjék meg, azután keresztelni. Nem, hogy előbb kereszteljétek meg és utána oktassátok [...] Előtte kell oktatni, tanítani. Ez az isteni parancs.”

Az 1970-es évektől az egyház és az állam viszonya kiegyenlítődött, megindult a dialógus a két fél között „azonban ennek ellenére sem beszélhetünk vallásszabadságról, az egyház ellenőrzése a szocialista időszak egészére jellemző volt”.²² A szocialista érában az elbeszélések szerint komoly feszültség nem figyelhető meg a lakosok és a helyi vezetőség között: senkit nem börtönöztek be a vallása miatt és senkit nem helyeztek át máshová stb. A puhuló diktatúrában próbálták lebeszélni a szülőket arról, hogy hittanra írassák gyermeküket, azonban a vallásukat aktívan gyakorló katolikusok körében a hitoktatás jelentősége a különböző elbeszélések szerint nem változott.²³ Az interjúkból kiolvasható, hogy a legtöbben ugyanúgy járatták a gyermekeiket hittanra, hiszen „a normarendszer követése [...] megtartotta a vallási szocializáció fontosságába vetett hitet”.²⁴

Pál atya nemcsak a templomban, hanem az iskolában is tartott hittanórát, mely szerint és néhány hívó szerint is egyedülálló volt a szocialista rezsim alatt a monori járásban. „De még mindig megmaradt, erre vagyok büszke, Nyáregyházán a legnagyobb ellenszenv, nyomás ellenére mindig volt hittanóra. A környező helységeken már sikerült megszüntetni.”

Egy megkérdezett hívó ezt a következőképpen foglalja össze: „...azért fontos ezt megemlítenem, mert ugye akkor a szocializmusnak a dereka volt, amikor egy hihetetlen érdem volt az, hogy valaki egy ilyet állami szinten, egy állami iskolában megtehetett, hogy hitet oktatott.”²⁵

E jelenségnek a pontos okát senki nem tudta megnevezni: Pál atya diplomátikus, nyíltan az uralkodó rendszert nem támadó stratégiáját, valamint a helyi vezetőség rugalmasságát és a kommunista eszmék iránti lazább elköteleződését hozzák fel magyarázatként. „Ez gyakorlatilag nem jelenti azt, hogy ők egyházellenesek voltak csak a valósággal néztek szembe ugye? A valósággal mert ha az ember ezt cselekszi, akkor esetleg amott kára lesz.”²⁶ A legtöbb megkérdezett nyáregyházi lakos azonban nem vagy csak alig tudott beszámolni a vallás miatti konfliktus-

²¹ 67 éves férfi, hívó, 2. csoport (az új diakónushoz jár istentiszteletre, Pál atyához már nem).

²² Bögre 2004: 26.

²³ A Historia Domusban azonban több bejegyzés is található a folytonosan csökkenő létszámú hittanra járókról és bérmlákozókról. Ez 1974-ben 54 bérmlákozót jelentett, 1979-ben 40 bérmlákozót és 24 iskolai hittanost, 1991-ben 28 bérmlákozót, 1994-ben és 1996-ban 20 bérmlákozót, 2004-ben pedig 8 bérmlákozót. Pál atya a rendszerváltás utáni bejegyzéseiben legtöbbször hozzáteszi, hogy: „csak azokat engedték, akik komolyan fölkészültek”.

²⁴ Lovas Kiss 2004: 131.

²⁵ 49 éves férfi, hívó, 2. csoport.

²⁶ 73 éves férfi, hívó, 2. csoport.

helyzetről. Ha mégis, akkor az összeütközés minden esetben a gyerekek hittanra járása és az iskola kapcsolatában manifesztálódik. A visszaemlékezések szerint egyetlen olyan eset volt, amikor a gyermeket a vallásossága miatt szégyenítette meg a tanító az osztálytársai előtt.

Pál atya Nyáregyházát szembeállítja más településekkel, ahol a papot elvitték vagy megfenyegették radikális fellépése miatt. Ehhez képest a nyáregyházi légkör egyfajta biztonságot sugall, ahol a felek viszonya megengedi a vallásgyakorlás szélesebb körben való kiterjesztését. Mégis a Pál atya és a vezetőség közötti konfliktusra utal az a tény, hogy a volt igazgató úr eljött hozzá és bocsánatot kért, amiért visszatartotta a gyermekeket a hitoktatástól.²⁷

Az a tapasztalat, hogy az állam és az egyház konfrontációjáról helyi szinten kevesen tudnak beszélni, egyrészt arra utal, hogy ezeket a konfliktusokat csak kevés ember támogatta vagy ismerte. Másrészt a helyi vezetőség és a római katolikus gyülekezet kapcsolatáról egy-két hívő csak részleteiben beszélt, ugyanis családját is érintette a konfliktus. Tehát elmondható az is, hogy egyes emberek esetében e korszak vallásgyakorlásának kérdése tabutéma.

Vallási tevékenység

Pál atya tevékenységének természetesen minden dimenzióját áthatja a vallási, keresztényi motiváció. Ám ebben a fejezetben a helyi vallásos társulatok reformját és a mindennapi vallásgyakorlásban megmutatkozó „elvárásokat” tárgyalom. Pál atya Szűz Máriától, II. János Pál pápától stb. származó éppen aktuális kéréseket, üzeneteket sikeresen integrálta a helyi katolikus gyülekezet gyakorlataiba. Ezeket a prédikációkba is gyakran beépítette.

Pál atya a településre érkezése után tíz évvel tovább szervezte és kibővítette a katolikus hitéletet. A helyi Rózsafüzér Társulatot átalakította. Előtte a tagok között senkinek nem volt rózsafüzér, ezután pedig a teljes rózsafüzért imádkozták a hívek.²⁸ A társulat tagjai leginkább a nők köréből kerültek ki, de egy-két férfi is akadt közöttük a negyven év alatt. Az 1990-es évek első felében a huszonnégy órás szentegímmádás is elindult, ami a következőt jelentette: huszonnégy órán keresztül egy-egy hívő imádkozott az Oltáriszentségnél.²⁹ Mindkét gyakorlat gyökeret vert a hí-

²⁷ Pál atya idevonatkozó bejegyzése a Historia Domusban, 1974-ből: „Iskola részéről nagy az ellennyomás az iskolai hittanórákra. Hittanbeíratáskor zaklatják a tanítók a szülőket, és igyekeznek lebeszélni a gyermekek iskolai hittanbeíratását.”

²⁸ Pál atya első bejegyzése a rózsafüzérre vonatkozóan 1980-ban jelenik meg a Historia Domusban. A Rosa Mystica engesztelő ima ebben az évben indult el a helyi katolikus gyülekezetben. Ezt egy zarándokszobor kísérte, mely egy-egy hétig volt azoknál a híveknél, akik elvállalták ezt az öttizedes rózsafüzérimát.

²⁹ Pál atya egy általam a Historia Domusban talált lapon a nyáregyházi engesztelés alakulását foglalja össze 1980-tól 2002-ig. Az első bejegyzésben a Rosa Mystica zarándokszobor „beszerzését”

vek körében, és azután Pál atya egész pályája alatt, megszakítás nélkül folytatódott. „Tehát stabil volt az a közösség amit ő megteremtett az stabil volt, ott nem volt lemorzsolódás, azok mindig megvoltak azokra fixen lehetett építeni.”³⁰

Pál atya néhány hívő életében lelkivezetőként tűnik fel, olyan személyként, aki megtanította őket a belső vallásosságra.³¹ A mélyebb vallásosság megélése, illetve megtérésélmények is kapcsolódnak hozzá. A belső vallásosság a mindennapi életben is folyamatos kapcsolatot tételez a transzcendens világgal az imádkozás és a többi szentség magához vétele révén: eucharisztia, bűnbocsánat stb. Az „igaz hitet” gyakorló hívők narratíváiban közös a vallásgyakorlás örömeinek kifejeződése, valamint Pál atya cselekedeteinek idealizált bemutatása. Ezt a hosszan együtt töltött idővel, erős érzelmi kötődéssel, de leginkább a Pál atya által számukra átadott és elsajátított morális, erkölcsi és vallási értékrend közvetítésével magyarázhatjuk. „Azt is mondhatom, hogy engem atya tanított meg az igaz hitre. Engem atya tanított meg mert jó, hogy hittem [...], de a mélyebb hitre engem atya tanított meg.”³²

Az elbeszélésekben a mélyebb hit elérése rendszerint hosszabb, többéves folyamat eredménye, melyben jelentős szerepet kap Pál atya oktatási tevékenysége. Ennek megélése a mindennapokban komplex vallásgyakorlási rendszert jelent. E rendszer alapja a minél többszöri érintkezés és találkozás a szentségekkel és a külsőségek (öltözködés, anyagiak stb.) lehető legteljesebb háttérbe szorítása Isten tetszésének elnyerése érdekében. A szentségek minél többszöri igénybevétele nemcsak Pál atya tanításaiban jelenik meg, de egy megtért hívő számára ugyanúgy belső igényként is megfogalmazódik.

Pál atya tanításainak központi eleme az egyszerűség mint keresztényi erény gyakorlása. Ahogy már említettem, ez az ő egyházi pályájában és mindennapi életében is folyamatosan feltűnik, és azt szeretné elérni, hogy a hívek is ezt kövessék. Pál atya a magatartás és öltözködés általa „helyesnek” tartott formáit is továbbadta híveinek.

Egyik megkérdezett asszony ezt így foglalja össze: „....hogya kell viselkedni, az öltözködésben is [...] igen a templomban az Úr Jézus van és, és illő módon kell viselkedni külsőleg is, meg maga a... tehát maga a megjelenéssel.”³³ Pál atya ideálisnak tekintett vallásgyakorlási modellje szerint tehát az embernek méltónak kell lenni

jegyzi fel, 1987-ből a hétnapos engesztelés megtartását, ami aztán minden Mária-ünnep előtt folytatódott. 1992-ből a csütörtöki szentségimádás elindulását, 1995-ből a csévharaszi templom átadását, 2002-ből pedig a nyáregyházi templom megáldását.

³⁰ 49 éves férfi, hívő, 2. csoport.

³¹ Ez a felosztás elsőként Gordon W. Allport *The Individual and His Religion* című, 1950-es munkájából ismert. A magyar szakirodalomban többek között Tomka Miklósnál jelenik meg. A belső vallásosság „önálló meggyőződés, végső magyarázó és rendező elv, olyan cselekvési motiváció, ami azután az egész életre kihat”, szemben a külső vallásossággal, mely „a vallási formák és kultúra átvétele, a társadalmi elismertség, az előmenetel, a mások által való elfogadottság érdekében” (Tomka 1994: 3).

³² 79 éves nő, hívő, 1. csoport.

³³ 62 éves nő, hívő, 1. csoport.

– külsőleg (öltözködés) és belsőleg (magaviselet) egyaránt – a szenttel való találkozáshoz, azt ki kell érdemelni, leginkább egyéni cselekedetekkel.

Összefoglalás

Pál atya 2011 júniusától Nyáregyháza végérvényesen nyugdíjazott plébánosa, vallási szolgálatokat kérésre lát el és egyéni, belső indíttatásának kielégítése érdekében. A katolikus egyház jelenlegi gyakorlata szerint diakónusokat is kihelyez bizonyos községekbe a felszentelt áldozópapok alacsony száma miatt. Pál atya helyére is egy nős diakónus érkezett. A lelkesváltás kisebb-nagyobb konfliktusokkal járt a nyáregyházi lokális társadalomban, ugyanis az új atya a markánsan különböző lelkipásztori stratégiákkal bizonyos esetekben felülírta az addigi vallási életben érvényben levő gyakorlatokat.

Pál atya és a diakónus esetében a római katolikus vallás kétféle típusú megéléséről van szó. Az első típus kételkedő a modern világ gyorsan változó értékeivel szemben, itt leginkább az egyházi szabályok írják elő a viselkedés lehetséges normatív mintáit, melyek közül az egyén kiválaszthatja, hogy melyiket ülteti át a gyakorlatba. A második esetben pedig a mai társadalmi berendezkedéshez flexibilisebben alkalmazkodó, egyéniesített egyházi felfogásról van szó, ahol *„az egyház megy az emberekhez és nyitja ki kapuit, nem pedig az emberek mennek az egyházba”* – fogalmazza meg a diakónus.

Jelen tanulmányom elsődleges célja az volt, hogy megvizsgáljam egy római katolikus pap élettörténetét és szolgálatát a lokális társadalmon belül. A dolgozat elején felvázolt hipotézisem az volt, hogy a pap személye hatással van a lokális vallásgyakorlás formáira és tartalmára egyaránt, illetve hogy egy pap negyvenéves szolgálata nyomot hagy a hívek kommunikatív emlékezetében. Ez az előfeltevés kutatásom során beigazolódt, hiszen Pál atya nyáregyházi szolgálata alatt a lokális társadalom katolikus vallásgyakorlásában számos olyan elemet találhatunk, melyek szoros összefüggésben állnak személyes döntéseivel és egyéni hitéletének alakulásával. Idesorolható például az, hogy kit kereszttel meg és kit nem, átalakítja-e a Rózsafüzér Társulatot és hogyan, vagy hogy hová viszi a híveket zárándoklatra.

Azonban kutatásomból az is kitűnik, hogy a vallásgyakorlás milyensége mikroszinten nem kizárólagosan a pap személyével áll összefüggésben. Egyrészt a különböző vallásgyakorlási formák a pap és a hívek dialógusából alakulnak ki, csak azok lehetnek sikeresek, melyeket az adott gyülekezet is elfogad. Másrészt a helyi társadalmi kontextus figyelembevétele is elengedhetetlenül fontos, hiszen nemcsak a vallás befolyásolja alapvetően a lokális társadalmat az általa felkínált erkölcsi, magatartási értékrend révén³⁴, hanem ez fordítva is igaz. Természetesen más-

³⁴ <http://mek.oszk.hu/05100/05164/05164.pdf> (2012. 10. 03.).

hogyan alakulnak a vallásgyakorlási minták egy felekezetiileg homogén közösségben, mint egy felekezetiileg heterogénben. A munkavégzés jellege, a faluból való rendszeres kilépés, az adott politikai rendszer, a különböző régiók országán belüli elhelyezkedése mind-mind befolyásolják a lokális vallásgyakorlás tartalmát.

A témám további kutatási lehetőségekre is alkalmat ad. Több nyáregyházi lakos megkérdezésével még árnyaltabb képet kaphatunk Pál atya lokális társadalomban betöltött helyéről és szerepéről. A közösségben élő más vallású (református és evangélikus) emberekkel való interjúkészítés is indokolt, hiszen, mint láthattuk, bizonyos esetekben a római katolikus vallásúak igénybe vették a protestáns szertartásokat (például a keresztelest). Pál atya helyzetének és szerepének megértéséhez nem csak a lokális társadalomban élők között érdemes kutatni. Az egyházi eljáróival, paptársaival készített interjúk segítségével kiderülhet, hogy a római katolikus egyházon belül milyen az ő megítélése, hogyan vélekednek róla. Kutatásom során a helyi lakosok folyamatosan szembeállították Pál atya és az új diakónus tevékenységét egymással. Így egy alaposabb összehasonlítással, a diakónussal és családjával készített életútinterjúval nagyobb kontrasztot lehetne teremteni a két atya szemléletbeli különbségeiről, illetve a vallásosság különböző „megélési módjairól”.

Felhasznált irodalom

ELSŐDLEGES FORRÁSOK

- Historia Domus, nyáregyházi római katolikus plébánia, 1971–2011.
- Allport, Gordon W. (1950): *The Individual and His Religion*. The Macmillan Company, New York.
- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Bartha Elek (2006): *Vallási terek szellemi öröksége*. (<http://mek.oszk.hu/05100/05164/05164.pdf>) 2012. 10. 03.
- Bögre Zsuzsanna (2004): *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Dialóg Campus, Budapest.
- Gunda Béla (1998): Az egyéniség- és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek. A vallásos élet szervező egyéniségei*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest–Szeged.
- Hankiss Ágnes (1980): „En-ontológiák.” Az élettörténet mitológikus áthangolása. In: Frank Tibor és Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. II. kötet*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 30–38.
- Keszeg Vilmos (2002): *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok*. KOMPRESS. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

- Lajos Veronika (2011): A jelenkutatás etnográfiai dilemmái. Az élettörténeti módszer alkalmazhatósága a moldvai csángó környezetben. In: *Ethnographia*, 1. 44–73.
- Lovas Kiss Antal (2004): Pap, közösség, hatalom. A kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó tényezők a kommunista hatalomátvételtől napjainkig. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. II. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest. 969–983.
- Mohay Tamás (2000): Egyének és életutak. In: Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 760–790.
- Nagy Ödön–Hermán János–Nyitrai Mózes (2001): *Palástban. Lelkészek szórványban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Romsics Ignác (2001): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomka Miklós (1994): *Egyház és vallásosság a mai Magyarországon*. Műszaki Egyetem, Budapest.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Osiris Kiadó, Budapest.

INTERNETES FORRÁSOK

<http://www.nepszamlalas2001.hu/> 2012. 10. 05.

„Voltam, vagy mégse voltam – éltem itt én?”

A szerepvers poétikája Lázár René Sándor verseiben

1. Bevezetés

A dolgozat első egysége a szerepversek eddigi értelmezéseit nézi át. A szerepverset a lírai én kimondása felől közelítjük meg és ennek a versnyelvi összetettséget vizsgáljuk. Amikor a lírai versekben „én” áll (vagy ennek valamilyen ragozott formája), akkor ez *egyszersmind* grammatikai alany, pragmatikai viszony (pl. én-te), retorikai figura (pl. megszólítás, arcadás), továbbá szemlélethez kapcsolódó képzet egy beszédhelyzetben (pl. Antonius vallomást intéz Kleopátrához egy Lázár-átköltésben). Ezek a lírai költemény rendszerében eltérő síkokon helyezkednek el, de az olvasást a kölcsönhatásaik irányítják. Ezek a különmemű és kölcsönható nyelvi rendszerek nem egységesíthetőek a szerep fogalmában. Ebből a hipotézisből indulok ki.

A fönt vázolt probléma vizsgálatához két korpuszra esett a választás. Az első Weöres Sándor *Psyché. Egy hajdani költőnő írásai* című kötete, amelynél a szakirodalom veti föl a szerepvers műfaját, hagyományosan köti hozzá. A kötet cím alá rendelt versekben föltételeznek egy lehetséges, azonban soha meg nem valósult, fiktív női alakot. Ez a fogalmi megközelítés azonban leegyszerűsíti a valóság, fikció, fikcionális, imaginárius fogalmak közötti viszonyt. A vizsgálandó korpusz szükségszerűen kibővült: Lázár René Sándor verseiben hasonló megoldásokra lehetünk figyelmesek, mint a *Psyché*-versek esetében, így a későbbi Kovács András Ferenc-korpusz újraolvastatja, újraértelmezteti velünk a *Psychét*. Jelen tanulmány keretei csak a Lázár René Sándor korpuszszerepvers-értelmezéseit engedik bemutatni.

Lázár verseit olvasva azt a kérdést tesszük föl, hogyan ismerjük föl, hogy szerepről van szó, s emellett a költemények olvasásával mindenütt igyekszünk új megközelítésmódokat felajánlani. A kérdés megválaszolására a szemiotikai olvasást irányító jelekre, hermeneutikai olvasást irányító értelemmozzanatokra, az olvasás performatív műveleteit irányító versnyelvi stratégiákra összpontosítunk. A lírai nyelv olvasásának, megértésének, értelmezésének médiumtól függő összefüggéseire is figyelünk. Összességében tehát egy az érzékelés különmemű síkjait összehasonlító szempontot alkalmazunk. Versolvasásaink során a lírai én megjelenése és érzékelhetősége folyton a vonatkoztatás bizonytalanságát veti fel: mert

például az én önkimondása során ugyan mindig vonatkoztatható valamilyen te-re, de mind az én, mind a te olvasási alakzatként jelenik meg, ám ennek megmutatkozása és érzékelése csak átmeneti érvényű, mert a költeménybeli nyelvi rendszerek egymásra hatásai újabb és újabb olvasási alakzatokban engedik megmutatkozni és érzékelni az én és a te viszonyát. A vonatkoztathatóság ugyanígy válik problémává, ha a lírai önkimondás vonatkoztatási mezejévé a szerepet kívánjuk tenni, de a szerepet olvasási alakzatként fogjuk fel. Ez persze nem igaz minden költeményre, de a Lázár-versek korpuszából mi olyanokat válogattunk ki, amelyekre ez teljesül. A dolgozatban egymás mellé kerülő versek érdekessége, hogy olvasójuk a lírai én önkimondási kísérleteit tartósan nem vonatkoztathatja egy szerep fenomenjára, mert a költemény különmemű nyelvi rendszerei (prozódiai, írásképi, grammatikai, pragmatikai, retorikai, szemiotikai) közötti kölcsönhatások, kapcsolódások az én egységes érzékelését, kimondását lehetetlenné teszik. A költemények elemzésekor a költemények versnyelvi stratégiáira figyelünk első sorban.

Megmutatjuk a szerepvers fogalmait, s ehhez képest nem egy új definíciót kívánunk adni, hanem a kialakult értésmódok határait vizsgáljuk. A szerepet nem fenomenológiailag értjük, nem elidegenítő nagyságrendként, a szerepet mint olvasási alakzatot kezeljük. Kutatói kérdésünk az, hogy egy költemény olvasása közben tartós támasztékként használható-e a szerepvers eredetileg poétikai fogalma, amikor az olvasás performatív műveleteire figyelve a nyelvi rendszerek feszültségét érzékelhetjük.

2. A szerepversről

A szerepvers fogalmát a szakirodalomban nem egységesen használják. Legelembibb használatakor olyan verset értenek rajta, amikor „a költő más helyzetébe, személybe képzelve magát szólal meg”;¹ tehát a szerepvers egyfajta „belehelyezkedés más emberi egyéniségbe, magatartásba”.² Ilyen értelmében a fogalommal leggyakrabban Csokonai Vitéz Mihály és Petőfi Sándor helyzetdalaik³ (pl. *Szerelemdal*

¹ A szerepversekhez rendelt hagyományos irodalomtörténeti felfogás definíciójaként olvasható Szilágyi Zsófia Júlia *Az alanyiség börtöne. Szilágyi Domokos szerepversei?* című tanulmányában (Napút, 2006/8. http://www.naput.hu/naput_2006/2006_08/124.htm).

² <http://www.kjkg.sulinet.hu/cmsms/index.php?page=fogalmak>.

³ A Horváth János-i értelmezőhagyományt folytatva, hiszen ezt olvashatjuk tőle Petőfi munkásságáról: „a tárgyi igazságot szívesen elhagyó fiktív jelleggel hívja fel figyelmünket költője tehetségének egyik legősibb s állandó eredetiségére: szerepjátszó, alakító hajlamára, mit legelőbb is önmagán gyakorol, élete adalékaiból egy Petőfi-szerepet formálván”. Horváth János: *Petőfi Sándor*. Bp., 1922, 497–498.

a csikóbőrös kulacshoz),⁴ Kölcsey *Zrínyi éneke*,⁵ *Himnusz*, *Vanitatum vanitas* című költeményeit tárgyaló, elemző írásokban (leginkább középiskolásoknak szánt tankönyvekben) találkozhatunk. A fogalom más szintű használatakor szerepversként jelölik meg például Weöres *Psyché*-verseit, tehát ilyenkor a lírai beszédszituáció összekapcsolódik egy tartós maszkképzéssel, mely akár egy teljes (ál)életművet felölel, de mindenképpen több versre, szövegre terjed ki. A dolgozat elkövetkező részeiben ehhez a fogalomhasználati hagyományhoz kapcsolódunk, amikor a szerepvers-megjelölést használjuk.

Az így értett szerepverset olvasva tehát a befogadó olvasási és értelmezési nehézségekbe ütközik akkor, amikor a megszólaló hangot arccal akarja fölruházni. Az „arcadást” ráadásul elbonyolítja a nyelv performativitásának azon következménye, amelyre Kulcsár-Szabó Zoltán a következő módon mutat rá: „a nyelv elsődlegességének bármifajta elismerése minden megnyilatkozást szükségszerűen felruháztat valamilyen »szereppel«, ebben az értelemben minden vers »szerepversnek« minősíthető, ami azt is jelenti, hogy bármely lírai én létesülése egyben magával vonja valamilyen »maszk« létrejöttét az olvasás során”.⁶ Így a szerepvers „én” és „szerep” együttes megnyilvánulását feltételezi, ez azonban a lírai én megkettőződéséhez vezet.

Általános befogadói attitűd, hogy az olvasó az „életrajzi” és a „fiktív” szerzőt nem különíti el egymástól a megkülönböztetés által megnyíló olvasási alakzatok eltérő lehetőségeire figyelve. Emellett a lírai megnyilatkozásra rákényszerít egy külső vonatkoztatási rendszert, amit állandóan jelenlevőnek feltételez, holott erre jogosítvány nincsen automatikusan.

A szerep alá rendezett költeményekben a megalkotott költői név nem fiktív alakként van jelen, hanem *egy jelölősor utalásrendszerében*. Nem egy külső vonatkoztatási mező reprodukciójára épül. A név jelentése a jelölőkre való utaláson alapul, tisztán verbális úton éri el hatását; úgy mutatkozik meg, ahogyan a szavak szemszögéből látszik, vagy pontosabban szólva: a különböző nyelvi rendszerek és más szemiotikai rendszerek (írás-kép, hangeffektus, képi imagináció) kölcsönhatásának szempontjából.

⁴ „A Szerelemdal ugyanakkor szerepvers is, melyben a lírai én egy kissé kaptos férfi alakját ölti magára.” Pethőné Nagy Csilla, *Irodalomkönyv* 10. Harmadik kiadás. Korona, Bp., 2005, 118. (Kiemelést megszüntettem – P. V.)

⁵ „A *Zrínyi éneke* (1830) a *Himnusz*hoz és a *Vanitatum vanitashoz* hasonlóan szerepvers, amely a lírai személyesség távolításának, tárgyiasításának egyik módja. A vers megalkotott beszélője [...] Zrínyi Miklós...” *Uo.*, 298. (Kiemeléseket megszüntettem – P. V.)

⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én” és hang a líra peremvidékén = *Uo: Metapoétika*, Kalligram, Pozsony, 2007, 83.

3. A Lázáry René Sándor-versek (szöveghalmaz, identitás, szerep)

A Lázáry René Sándor-életmű vizsgálata előkészítést igényelt, mivel eddig a versek nem rendeződtek kötetbe, azokat csak folyóiratközlésekből ismerjük. Így a kutatónak elsődleges feladata volt a szövegek összegyűjtése és elrendezése. A korpusznak nincs könyv értelmében vett identitása. Egy kötet esetén olvasáskor újabb és újabb kontextusokat építünk föl, majd építünk le. Mivel a Lázáry-korpusz nem lezárt, így átmenetinek, nem identikusnak tekinthető – így az olvasás során kénytelenek vagyunk kontextusokat kijelölni, s ezek ily módon szükségszerűen önkényesek lesznek. Az opusok föl kutatása után létrejött egy adatbázis, amelynek már a használata is több problémát fölvet. Az adatbázis egyben láttatja a verseket (tulajdonképpen csak a verscímet), azonban a sorrendiséget nekünk kell megválasztani. Mivel nincsen az olvasás irányát, módját meghatározó, kijelölő kötetkompozíció, így bármelyik kiválasztott sorrendiség (például ábécérend, keletkezési vagy megjelenési időrend), bármelyik megválasztott kontextus önkényesnek, esetlegesnek bizonyul, különféle olvasási alakzatokat fog megnyitni, mozgósítani. Az első (és talán autentikus) kontextusa egy adott versnek maga a folyóirat lehet, amelyben megjelent – a folyóirat, a folyóirat rovata, az egy folyóiratban (lapszámban) megjelent Lázáry-versek csoportja.⁷ Néhány vers esetében azonban ez is megváltozhat, hiszen vannak olyan szövegek, melyek több helyen is megjelentek.⁸

Kovács András Ferenc a Lázáry-versek folyóiratközléseiben egy fikcionális szerző alakjának felépítésébe fog bele, a „közzétett” szövegeket gyakran életrajzi és filológiai lábjegyzetek kísérik. Ugyanez az additív gyakorlat fedezhető föl a *Híd* 1967/6. számában, ahol Weöres Sándor az első Psyché-verseket közölte, itt azonban Weöres Psychét mint a közreadó „személyiség-szeletét” engedi olvasni.⁹ KAF ilyenfajta gesztussal nem él, a Lázáry René Sándor-versek lírai identitása nem kapcsolható szorosan a költemények valódi szerzőjének személyiségvonásaihoz.

Bonyolítja a Lázáry-versek olvashatóságát, hogy a korpuszba Kovács további alteregói is behallatszanak: Lázáry teszi közzé Fu An-kung két versét (Csangani szépség, Tutajosdal a Jangcén),¹⁰ csakúgy, mint Caius Licinius Calvus négy epig-

⁷ Erre mutatunk példát a *Forrás* folyóirat 1997/4. számában megjelent versek értelmezésén keresztül – az *Őnarckép, visszfény Párizsból* című vershez hozzáolvassuk a *Férfiszó, Antonius Kleopátrához* címűt. Emellett tematikus és motivikus kapcsolatot mutatnak más, itt és most nem elemzendő versek is a lapszámból: *Divius Iulius; Ahasvérus zárszámadása; Ahasvérus a Térjmeg utcában*.

⁸ Pl. *Amores* (Holmi, 2002/6.; *Székelőföld*, 2004/3. 5.), *Rondeau rideg szerelmeséhez* (Holmi, 2001/1.; *Helikon*, 2001/11. 3.), *Irodalmi miegymás* (Kortárs, 1998/8.; *Székelőföld*, 1998/10. 9.).

⁹ „A magyar irodalomban talán szokatlan, hogy valaki az énjének egy-egy megvalósíthatatlan részét egy másik személyé sűrítse, olykor más korszakba is. [...] Ez a »pót-én-kivetítés« alkalmat ad más temperamentum és más stílus használatára...” (Weöres Sándor: *Psyché. Egy hajdani költő versei*, *Híd*, 1967/6, 498.)

¹⁰ *Tiszatáj*, 1998/4. 78–79. vagy *Korunk*, 1998/8. 13.

rammáját,¹¹ illetve versei között megtalálhatjuk Joe Coleman balladáját,¹² Kálmáncsehy alezredes¹³ följegyzéseit,¹⁴ amelyek Jack Cole-ra, KAF egy másik personájára utalhatnak, vagy akár Marullo Pazzi verseinek fordításait.¹⁵ Másfajta, de éppen ilyen mértékű elbonyolítást szülnek azok a Lázáry René Sándor-szignatúrával szereplő költemények, amelyek maguk is fordításokként, átiratokként vannak megjelölve az alcímekben vagy az aláírásban, példaként: *Lenge, latin szerenád (Petronius Arbiter éneke)*;¹⁶ *Fürdőkád (Fordítás Rhuphinostól)*;¹⁷ *Lazarillo de Segovia rövidebb románca*.¹⁸

Több Lázáry-versre is jellemző a város- és földrajzi nevek sorjázása, szétszórása a versszövetben, ez az eljárás közvetítheti a mindenhol és ezért sehol nem-lét lét-elbizonytalanító tapasztalatát, a földrajzi „terekben”, városokban, még inkább a nevek idegenségében való „elveszést”. A legelevenebb példa, amely tematikusan is ezt viszi színre az *Ahasvérus zárszámadása*.¹⁹ További példaként meg kell említenünk pl. a *Regestra Hungarorum*,²⁰ a *Mint Baalbek, Byblos, Petra, Palmyra*²¹ és a *Frankhoni toronyok*²² című verseket.

Ez utóbbi szövegben egy újabb tapasztalattal kell számolnunk – az *idegen* (francia) nyelvel. A *Frankhoni toronyok* szcenikáját francia városnevek felsorolása indítja, a görög nyelv ránk hagyományozta pentameterben. („Saint-Denis, Chartres, Amiens, Reims, Rouen, Albi, Toulouse, / Tours, Le Mans, Angoulême, Arles, Sens, Troyes, Senlis, Beauvais, / Saint-Benoit, Thoronet, Bourges, Moulins, Auxerre, Autun, / Conques, Moissac, Soissons, Pontigny, Caen, Périgueux, / La Flèche, Uzèrche, Le Puy...”) A nevek illeszkednek a versritmikába, kitöltenek egy ritmikai struktúrát, összecsengenek, létrehoznak egyfajta eufonikus hangzástapasztalatot. Ez az akusztikai szerkezet magyar anyanyelvű olvasónak mégsem teljes egészében hozzáférhető: nehéz hangzóvá tenni a francia városneveket – működésük, működtetésük kulturálisan kódolt. A jelentésük is idegenséget implicál és okoz, a nominálisan színre vitt szavakhoz pedig nem rendelhető hozzá hagyományos szintaktikai funkció, nem építenek ki alany-állítmány szerkezeteket.

Lázáry-költészetében gyakran megmutatódik a versnyelv versnyelvi reflexiója, a nyelvvel való „bíbelődés”. A versalkotás nehézsége, bonyodalmassága, egyúttal Lázáry nyelvhez való viszonya tematikus szinten is érdekes formációkat hoz létre.

¹¹ Holmi, 1998/8. 1069.

¹² Látó, 1996/3. 3.; *Magyar Napló*, 1996/5–6. 62.

¹³ „Kálmáncsehy nagybátyám még kilencvenkettő márciusában meghalt / [...] / General Joseph Coleman lón Kálmáncsehy József 48-as hadnagyból, / Nemzeti büszkeséggé lett...” Uo.

¹⁴ Kortárs, 1997/1. 46.

¹⁵ Helikon, 1996/6. 5.

¹⁶ Alföld, 2002/3. 5.

¹⁷ Látó, 2002/3. 62.

¹⁸ Helikon, 1995/2. 3.

¹⁹ Forrás, 1997/4. 20.

²⁰ Forrás, 1995/9. 3.

²¹ Kortárs, 1997/9. 39.

²² Holmi, 1996/9. 1242.

A *Palinódia*²³ című vers mintegy a költői életmű (mint olyan) sikerületlenségét állítja (mint ahogyan azt a cím architextuális kódja is előrebecsátja). A kapcsos könyvbe felgyűlt „firkák” nem azonosak a lírai én mélyében megszólaló hanggal, elkülönбöződnek („Maradjon így sok felgyűlt firka lomnak – / [...] / Enyészsen el rossz vázlat, satnya forma – / A mélyben mintha más hang hatna, forna... // Más suttogás e könyv, másfajta Pátmos –”). A mélyében megszólaló hanghoz képest az elkészült könyv idegenszerű, másfajta suttogás vagy csak suttogás. Ezzel a logikusan végigvitt képzzettel ellentmondó a verszárlat (mely vizualitásában erősen hangsúlyos, hiszen egyetlen sor van új strófába „törve”): „Elhallgatott kis verseim közt rendet / Az Úr rakjon, s ha rajtam elmerenghet – // Lapozza halkan lelkemben a csendet.”²⁴ A költemény egy olyan vershelyzetet szimulál, amelyben a visszavonás, a saját költői korpuszba való kétely kinyilvánítására, még pontosabban *szóba hozására*, egy már ismert, a paratextus által sugallt hagyományhoz fordul: „Mondhatta volna Arany János is...” A vers különössége ebből a szempontból abban áll, hogy a kapcsos könyv, a számadás, a kései Arany János átsajátított, Lázáryra szabott beszédhelyzete kiegészül egy újabb utalással, a János név visszhangja által. A *Palinódiában* hangsúlyos rímhelyzetbe kerül (másfajta Pátmos – habja átmos) egy olyan az európai kultúra mintázatában meghatározó hely (földrajzi és szöveghehely!), amelyhez egy „másik János” Evangéliumi Szent János látomásait köjtjük („Más suttogás e könyv, másfajta Pátmos –”). A fentebbi összefüggések egy olyan komplexebb vershelyzetről tanúskodnak, utalások fel- és átlépéseiről, melyek a verset érdekesebbé teszik egy posztromantikus vallomásnál.

A készítés, készülés, rákészülés eseményeit invenciózusan tematizálják az alkalmi versek, impromptuk, rögtönzések, „firkálások” („Firkálni külön élvezet...”)²⁵ legjobbjai – például: (*Próbálok írni...*); *Post tenebras lux*. A *Post tenebras lux* egy olyan hosszúvers, amely rengeteg apparátussal és hordalékanyaggal dolgozik, miközben *összehordja* a Lázáry-poétika főbb sajátosságait és átlépni kívánt jegyeit. Láthatóvá teszi azokat a poétikai gesztusokat, amelyekről szabadulni próbál és amelyet egyúttal maga előtt görget. Szét hagyja futni a szálakat (témákat, helyneveket, rimeket) abban a mozgásban, amelyben tarthatatlanná válik. Túlsap rajta, ezáltal biztosítja alapjainak és alapjai hiányainak viszályát.

A (*Próbálok írni...*)²⁵ című költemény töredékben maradt ránk. Nem csak az írást tematizálja, a verstörténést is megmutatja a versszöveget szintjén. „Próbálok írni „egyetemeset”, / De nem megy – elmém begyepe- / Sedett! Sort hajlít, szavakat tör / Szét...” A szavak széttörése nem csak kimondva, vizualizálva is van: a „begyepesedett” és a „széttör” szavakat kettémetszi és új sorba *hajlítja* át, még annak ellenére is, hogy az első enjambement megtöri a versben végigvonuló tiszta rímek sorát (*egyetemeset-begyepe[-sedett]; [sza-]vakat tör-vad aktör; Féniks-én is; [kül-]önc élvezet-öncél vezet; megfoldozom-eloldozom*).

²³ *Helikon*, 1993/14. 11.; Magyar Napló, 1993/7. 21.

²⁴ Kiemelés tőlem – P. V.

²⁵ *Helikon*, 2001/11. 3.; Élet és Irodalom, 2002. február 1. 21.

A lírai én problematikái a Lázáry-szövegkorpusz egyik kulcskérdéseként tételvezethetők. Az én megképződése, az arcadás nehézsége, az arcvesztés eseményei a szövegekben (nem kizáróan tematikusan, hanem grammatikai, retorikai eseményekként is) rendre megjelennek. A dolgozat következő fejezetében az *Önarckép, visszfény Párizsból* és a *Férfiszó, Antonius Kleopátrához* című versek olvasásán keresztül vizsgáljuk azt, hogyan teszik lehetetlenné a költemény különmemű nyelvi rendszerei közötti kölcsönhatások az én egységes érzékelését, kimondását.

4. Verselemzések

4.1. ÖNARCKÉP, VISSZFÉNY PÁRIZSBÓL

A Lázáry-vers címe egy másfajta médium részeként jelöli ki az alá foglalt szöveget: festményként, képként, ami elsődlegesen és (talán) kizáróan vizuális tapasztalat. Bár a versolvasási folyamat is egyfajta vizuális befogadás, mégis különbözik a kép szemlélésétől, hiszen az olvasás mindig lineáris, balról jobbra haladó. Aki a *festmény* médiuma felől közelít ehhez a költeményhez, előre vetít egy elvárást. Nevezetesen a képolvasás reprezentáción alapuló logikájának megfelelően azt, hogy a versben ott van egy már a verstől is függetlenül meglévő, „de most versebe vitt”, önmagával végig azonos szubjektum. Hiszen a festőtől is azt várjuk *szokásosan*, hogy egy egységesnek látott portréalakot vigyen fel a vászonra. Ez leképező viszony. Szokásosan, mert van festészet, amely éppen ennek a hagyománynak a megkérdőjelezése! De most inkább a *leképezés* és a *létrehozás* különbsége fontos a szerepvers szempontjából. Még pontosabban: a versnyelv reprezentáló és performáló működésének vagy természetének a feszültsége! A szerepvers problémája éppen ez: a festő a megfestés előtt látja a teljes alakot, s ezt képezi le, de vajon a versnyelv is így működik-e? Vajon egy előzetesen ott lévő dolognak a megjelenítése-e a lírai költemény? Persze a festményre is igaz, hogy minden megjelenítés hozzáadás, létesítés is – ugyanis valaminek valamiként felismerése nem nélkülözi soha a képzeletbeli kiegészítést (ikonográfiai hagyományokhoz kapcsolódást) – ezt nevezem performáló mozzanattal. Végül is festmény és költemény mediális különbségéből indultunk, de most ott tartunk, hogy a reprezentáló és a létrehozó művelet minden megalkotási folyamat velejárója – médiumtól függetlenül. Az arc és az alak létének fikcióját a festő mint képalkotó *hozza létre*, ebben a létesítő (performáló) tevékenységben hasonlít az eljárása az alak(zat)okat vagy képeket nyelvilag *létrehozó* szövegalkotóra.

A *visszfény* szó *fény* eleme is a vizualitáshoz kapcsol vissza. Maga a szó pedig az első tag nyomatékával – *vissza* – azt jelölheti, hogy a lírai én visszaemlékezését olvassuk. Ezt a versnyelvi rendszer beszédhelyzeti és szemléleti síkjára összpontosítva már úgy észleljük és értelmezhetjük, mintha egy személyes hangvételű, talán vallomások szöveggel lenne dolgunk. Már ennek az egy szónak az olvasása azzal

szembesít, hogy a versnyelvi síkok között gazdag kölcsönviszonyok épülnek. A *visszfény* lexéma ugyanakkor – a jelenkori olvasó számára adódó idegenségével – felidézheti a – sokkal ismerősebb – *visszhang* szót, mely egy újabb tapasztalási, befogadási közeget hív elő, az auditív tapasztalatét. A vizuális tapasztalat csak az utolsó strófa utolsó sorában tér majd vissza: „Csak tükröződő fényt hordtam.” A *tükröződő* fény szószerkezet illik a cím szemantikai mezejébe: önarckép–visszfény–tükröződő fény. Az asszociáció nem önkényes voltát jelezheti, hogy a vers terében megszólaló „én” ad arcot saját magának, mintegy tükröt tart maga elé.

A vers mottója, paratextusa Ady Endre *A Szajna partján* című versének első versszaka, a Lázáry-szöveg ezzel lép párbeszédbe, átalakítva idézi föl: parafrázeálja azt. Az Ady-szöveg jelen ideje múlttá hátrál, a „Két életet él két alakban / Egy halott” rész pedig „Fél életet éltem két alakban, / Tékozlón, szinte félholtan” formába íródik át. Szembetűnő tapasztalatunk keletkezik a számosság szintjén is: a *két élet* és az *egy halott* alakok *féllé* redukálódnak, ami a személyiség egységének megvalósulhatatlanságára utalhat, tematikusan.

A lírai én már az első strófa második sorában kimondja magát („én voltam”), de nem a jelenre, hanem a múltra vonatkoztatva. Nem is lehetne ez másképpen a címből és a festmény, kép médiumából kiindulva, hiszen a kép konzerválja a szubjektumot, hozzátapasztja az ábrázolás (lefestés) pillanatához. A *Másik* ugyanúgy azonosítódik az énnel, mint az Ady-versben, azonban ott el is különbözik az idő (múlt és jelen szembeállítása) által. Az Ady-vers szembeállítja a *Másikat* és az *ént*: míg a *Másikhoz* a *Szajna-part*, *nem halott*, *álom*, *szerelem*, *Léda*, *boldogság*, *szép*, *nemes*, *hős* szavak és kifejezések rendelődnek, addig az *énhez* a *Duna-part*, *halott*, *röhejes mámor*, *céda*, *durva öröm*, a bor által okozott *álom*. A Lázáry-versben mindkettőhöz a *Szajna-part* társul. A „Még a nem-én is én voltam:” sorban is végbemeget ez az azonosítás az *én* és a *Másik* között, hiszen a *nem-én* idegennek mondható, tehát másiknak, a *Másiknak*.

Míg az Ady-versben az *én* és a *Másik* ellentétbe állítása egyértelműen jelenik meg, addig Lázáryéban sokkal rejtettebb ellentételezésekre bukkanhatunk. A versben sehol sincs tagadva az *én*, mindig csak igenelve, azonban egyes elemek, például a „Fél életet éltem” és a „Magam lányokra, szép szavakra / Elosztogattam, szétszórtam” szerkezetek, a „Ha mikor éppen én voltam” sor feltételes módja, illetve a „Még a nem-én is én voltam” sor személyiségtágító gesztusa mégis ezt az egyértelmű kinyilvánítást bontják meg. S azt is hozzá kell tennünk, hogy az *én vagyok* megnyilatkozás soha nincs kimondva, mindig múlt időben áll a létige.

Ezen a ponton szükségszerű kitérnünk a vers és a paratextus idődimenzió(i)ra. Ady versében a szöveg végig jelen időben fut, Lázáryéban végig múlt időben. A megszólalás jelenidejűségében állít valamit önmagáról a múltban, múltbeli önmagáról. Itt újabb identitáskülönbség mutatkozik meg, hiszen egy múltbeli szubjektum soha nem eshet egybe a jelenbeli énnel. A múltbeli (integer?) identitás importálása a jelenbe problémás.

Az „én voltam” kifejezések után mindig kettőspont áll, s a kettőspontok után mindig valamiféle elbizonytalanító szöveghely („Fél életet éltem”; „Magam [...] /

Elosztogattam, szétszórtam”; „Mélyemben [...] / Csak tükröződő fényt hordtam”). A másik *ént* kimondó ismétlődő elem az „én is” szerkezet. A versben négyszer fordul elő, illetve még egyszer fordított szórenddel „is én” formában. A harmadik strófában egymás után áll, kétszer: „A Szajna partján én is, én is”. Ebben a strófában a versnyelv különböző síkjain olyan események zajlanak, melyek nem vonatkoztathatók egymásra magától értetődően, de hatásaiktól nem is függetleníthető az, ahogyan e költeményben a lírai önkimondást olvassuk. A második strófa zárósorában olvasható a „szétszórtam” E/1. személyű ige. Aligha olvashatjuk ennek az igének a szó szerinti jelentésétől függetlenül az „én is” szó szerkezet ismétlődését („én is, én is”), amely ebben az ismétlődő formában az én egyediségét kétszeresen is gyengíti. Mindazonáltal az „én is, én is” kimondásában végbemenő én-szóródás eseményként nem kötelezően vonatkoztatható az E/1. személyben megfogalmazott cselekvésre, arra, hogy „szétszórtam”. Ráadásul a „Még a nem-én is én voltam” sorban az „én is” tagadása grammatikai és logikai szinten szó szerint is megtörténik, ugyanakkor az olvasás számára fennáll az a lehetőség is, hogy érzékeljen egy „nem én is én” szósort, amelyet nem feltétlenül a grammatikailag és logikailag kínálkozó értelem alapján szegmentálhatunk, hanem a hangzás mediális rendszerében (itt olyan nem feltétlenül értelmes hangzásjelenségek adódnak, mint a „nem én”, „nem én is én”, „nem én is”, „én is”, „én is én” tagolódások). Továbbá „A Szajna partján én is, én is,” sor akár visszautalhat az első strófában lezajló azonosításához: „A Szajna partján élt a Másik, / Az is én voltam, én voltam”, ahol hasonlóan kétszer mondódik ki az *én* – de ott az első strófában az volt kérdéses, hogy az „is én voltam” szerkezet az énre vagy a Másikra vonatkozik-e.²⁶

Az Ady-citátum az, ami a vers szerep felől való olvasását beindíthatja: mintha Lázáry egy jellegzetesen Ady költészetéhez köthető beszédhelyzetbe, szerepbe „bújna”. Olvasható volna úgy a költemény mint egy Ady maszkját felöltő kortárs költő verse. Az „Ady maszkját felöltő kortárs költő verse” szerep azonban nem előzetes és tartós adottság, hanem csak azáltal képződik, hogy Ady versnyelvének jellegzetes szavait, szerkezeteit idézetként olvassuk, s közben felfigyelünk az idézetektől való eltérésekre is. Lázáry versében a lírai én beszédhelyzetét az Ady-idézet, a paratextus szituálja, a Lázáry-vers az Ady-verssel való párbeszédben szólal meg. Ez azt jelentheti, hogy szükséges számára valami külső, már kimondott, már elbeszélt ahhoz, hogy a saját szubjektumkonstrukcióját megalkossa. Figyelemre méltó, hogy Ady verse olyan (nyelvi) előzmény, amely egy megkettőződött, polemikus szubjektumképletet közvetít, s Lázáry ezt írja tovább, az ő szövegében az én szétszabdálódása még tovább zajlik.

²⁶ Az elemzésnek ezen pontján érdemes megemlíteni, hogy az én ilyen szintű ritmikus ismétlése (szuggerálása) több Lázáry-versre is jellemző. Néhány példa: Rovásírás (*Látó*, 1994/10. 4.) – „Énlakán nem én lakom.” „Énlakán sem én lakom”; Férfiszó, Antonius Kleopátrához (*Forrás*, 1997/4. 19.) – „Nem az vagyok, ki voltam”, „Nem az vagyok”; Névtelen, címtelen (*Székelyföld*, 2003/2. 10.) – „De már nem én vagyok.”, „Én sem én vagyok”; Osvát Kálmán elutazik (*Alföld*, 2012/12. 4–5.) „Voltam, vagy mégse voltam – éltem itt én?”, „Voltam, vagy mégse voltam – éltem én itt”.

4.2. FÉRFISZÓ, ANTONIUS KLEOPÁTRÁHOZ

Termékeny lehet az *Önarcképet* összeolvasni további Lázáry-versekkel. Érdekes szemügyre vennünk a *Férfiszó, Antonius Kleopátrához* címűt, mely ugyanabban a lapszámban jelent meg, mint a fentebb elemzés tárgyává tett opus.

A „Nem az vagyok, ki voltam, Kleopátra. / Nem az vagyok: magam széttékozoltam” verskezdet felidézi bennünk a korábban olvasott verset, annak „Fél életet éltem két alakban, / Tékozlón, szinte félholtan” és „Magam lányokra, szép szavakra / Elosztogattam, szétszórtam” sorait. Mintha a *tékozlón* és a *szétszórtam* alak vonódna össze és egyesülne *széttékozoltam*ként, és ezt csak felerősíti az, hogy ez az ige is együtt jár (ráadásul a ragozott létige) a szubjektum kimondásával (mint a korábbi versben is), még pontosabban negligált kimondásával: „Nem az vagyok”. Ez a kijelentés az utolsó kivételével minden strófa elején megjelenik: az első kettőben kétszer, a harmadikban már csak egyszer, a negyedikből (mely maga is tekintethető „csonka” strófaként) pedig hiányzik. Ugyanez a csökkenő (elfogyó) tendencia figyelhető meg a személyes névmások, személyragok esetében is. A következő négy sor („Megkaptad tőlem Krétát, Szíriát, / Föniciát, egész Kilíkiát, sőt ráadásul / Engem is, ki többet értem egykor hadvezérként, / Mint e mocsokteli tartományok...”) kibontja a *szét-* morfémát, megmutatja a szétszóródást, hiszen az én romlása („többet értem egykor”) mintegy a tartományok megszerzésének a logikai következményeként tűnnek föl. A ragozott személyes névmás következő sorba való áthajlása a vers szintaktikai szintjén érzékelteti a szubjektum valamitől, valamilyen korábbi állapotától, voltától való elválását, eltávolodását („Nem az vagyok, ki voltam”). A versben további példákat is találhatunk az efféle enjambement-okra: „Sok pusztá névnel, címnél többet értem / Én”; „Egy párthus kölyök is könnyűszerrel elbánik / Velem”; „Úgy elpuhultam / Én”; „lassan mindenek / Magamra hagynak”.

Az én (a címben történő azonosításból következően: Antonius) magát „átutalta” a megszólítottnak (Kleopátrának), odaadta magát neki („Megkaptad tőlem [...] sőt ráadásul / Engem is”; „Tiéd a dús színpompás Napkelet – / S az is, ki több volt minden napkeletnél”). A következő strófa strófaközepe hosszú mondata a két szubjektum egymásba oldódását sejteti a *vagy* hangalak kétféle jelentéséből adódóan, hiszen az érthető választó kötőszóként, de akár egyes szám második személyű létigeként is. Ez utóbbi „kihallását” felerősítheti, hogy az ezt megelőző mondatokban erős az odafordulás a te-hez, a te valamiként való megszólítása („bocsáss meg, istenasszony!”; „édes Íziszem...”; „te drága szajha!”). A „Már egy taknyos méd öreg / Egy kicsapongó örmény némben *vagy* | akár / Egy párthus kölyök is könnyűszerrel elbánik / *Velem*”²⁷ mondatot így olvasva a logikai alany (*te*) az olvasó várakalmát kijátszva átvált *én*-re. A mondatbeli logikát s a kauzalitást követve a *velem* alak helyett *veled*-et várnánk. Ez a megelőlegezett egyesülés a harmadik

²⁷ Cezúrával elláttam, kiemeltem én – P. V.

strófában fog kimondódni s kibontódni akár mint testi egyesülés: „Süllyedjek sötét / Húsodba, hajló, lágy hullámaidba: örvénylő tested / Termékeny Nílus! Fullassz magadba: istenné teszel! / Mélységeidben hadd legyek csak isten...” Bár a lírai én az, aki a *másik* sötét húsába süllyed, mégis az én mondja magáról: „tátongó seb vagyok”; és noha a megszólaló az, aki mintegy alámerül a másikba, mégis az én hívja a te-t: „áradj velem szét”.

A lezáró strófára úgy tűnik, az én végképp magára maradt („és lassan mindeknek / Magamra hagynak, tűnnek múltjaim... // Elpártolnak barátok, vert hadak, el, Kleopátrám, / El vígabb perc és büszke pillanat, el – kivonulnak / belőlem az égilakók is hars zeneszóval...”). A másikkal való egyesülés istenné tette („Fullassz magadba: istenné teszel! / Mélységeidben hadd legyek csak isten”), most azonban még az égilakók is elhagyják. Az utolsó enjambement-ban a korábban említett megoldás ismétlődik, azonban már nem az én-hez kötődő névmás hajlik át új sorba, hanem a te megszólítása: „Hallod, / Szerelmem?” Ez a tagolási gesztus mégis azt sugallja, hogy a két szubjektum („*két én*”) nem válik külön, hiszen a korábban Antoniuszhoz tartozó tagolási eljárás a vers lezárásakor Kleopátrához kapcsolódik. Kleopátrához, akit „az aposztrophé vizionál számunkra”, vagyis a megszólítás révén teremtdődik meg. Azonban ha megnézzük, hányféleképpen szólítódik meg,²⁸ azt tapasztaljuk, hogy a hang keltette imaginációban nem tud ez az alak rögzítettként, egyféleképpen (egységesként) felépülni. Tehát – ahogyan azt az *Önarckép* értelmezésekor is regisztráltuk – a szubjektum az identitása összefogójaként, integritása megteremtéséhez (ismét) egy olyan másikat, te-t választ, hív segítségül, aki önma-ga sem birtokosa egy integer szubjektumképletnek.

A vers utolsó két mondata („Csillagok: csengettyűk! Fény sistrumai!”) zavarba ejtő kettősséget mutat, több szinten is. Elsőként: itt az én azt sorolja, mi az, ami távozik belőle, ez azonban versvégi (és így az egyik lehangsúlyosabb) pozícióban mondódik ki, tehát az olvasóban, hallgatóban ez az, ami leginkább *megmarad*, mintha csak ez *maradna* a megszólaló (hangjából). Másodszor: erre a két kétszavas mondatra az a jellemző, hogy míg a mondat első szava a látáshoz, addig a második a hallás dimenziójához kapcsolódik, ám ezek egyszerre érvényesek, hiszen az első mondatban egy azonosítás megy végbe a kettőspont miatt, a másodikban pedig egy birtokviszonyról van szó.²⁹ Tehát ezt a kétféle érzékhez köthető tapasztalatot egyszerre kell érzékelnünk. S mivel ezeket az én *hangoztatja* saját személyiségével kapcsolatban, így az énrre vonatkoztatva is kétféle tapasztalatunk lesz: (1) a szemantikailag a hangzáshoz, hangkeltéshez köthető szavak (csengettyűk, sistrum) eloldják a „kézbe fogható” (s így valamivé összeálló) materialitásból a vizuális imaginációban megképződött ént, (2) a látáshoz kapcsolódók (csillagok,

²⁸ „Kleopátra”; „te cafka”; „nőstényfáraóm, cigányrimám”; „istenasszony”; „édes Íziszem”; „te drága szajha”; „királynőm”; „Termékeny Nílus”; „Szerelmem” és ha a fentebbi mondatértelmezést érvényesnek gondoljuk: „egy taknyos méd öreg, / Egy kicsapongó örmény némbor”.

²⁹ És ráadásul a második mondat is azonosítódik az elsővel. Azaz a csillagok egyszerre jelennek meg számunkra mint csillagok, mint csengettyűk és mint a fény sistrumai.

fény) viszont visszarántják a versvégre (látszólag) magára maradó, pusztán hangzássá váló hangot, lírai beszélőt. Azaz éppen fordítva: „visszarántja” – „eloldja” – „visszarántja” – „eloldja”. Így olvasva egy folytonosan változó én értődik ki a versből, aki feloldódik a te-ben. Abban a te-ben, akit maga a megszólaló én hoz létre (az aposztrophé révén), mindig más alakban.

Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás latin nyelvű kísérő versciklusa

I.

„S még a latin múzsák is – mondják – tégedet áldnak,
Mert kegyeléd őket pannoni föld díszé te!
Vaj’ mi dicsó látvány, ha te harci sisakkal a hadban
Önekik áldozol! Így ki ne követne, király?”¹

A XV. században Közép-Európa a törökök célkeresztjébe került. Ez az ellenség súlyos veszélyt jelentett mind a kereszténység, mind az európai kultúra számára. A helyzet megoldása a közép-európai országok mellett talán a kevésbé érintett, ám annál érdekeltbb Itália számára volt a legsürgetőbb. Szükség volt egy kellően markáns, nagy volumenű egyéniségre, aki képes a közép-európai erők összefogására egy közös cél érdekében, hogy megvédjék az igaz hitet és a humanizmust. Antonio Constanzi olasz humanista 1463–64 körül írta meg az első Mátyás királyt dicsőítő költeményt. A versben nyíltan kifejezésre jut az a kettős elvárás, amelyet az olasz humanisták támasztottak Mátyással szemben a XV. században, és amely váradalmak a fent idézett részletből is jól kiolvashatóak. Az itáliaiak azt remélték, hogy Hunyadi János után Mátyás lesz az az ember, aki megvédi Európát a török pusztítástól, és ezzel egyszersmind felszabadítja az európai civilizációt a barbár elnyomás alól. Antonio Constanzi költeményére Mátyás király Janus Pannonius által válaszolt 1464-ben, amely költemény az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás záróvers pozíciójában szerepel.

1565-ben Kolozsvárott Heltai Gáspár sajtó alá rendezte Bonfini történeti művének addig kiadatlan, Hunyadi Mátyás koráról szóló részét *Historia incllyti Matthiae Hunyadis*² címen. Minden feltétel adott volt Kolozsvárott egy olyan színvonalú szövegközlés megszületéséhez, mint az 1565-ös kiadvány: a városban ekkortájt virágzott a latin nyelvű költészet, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az 1567-ben Heltai

¹ Hegedűs István: *Egy olasz költő Mátyás királyhoz*, ItK, 1903/1., 81.

² A DEENK 701890 jelzetű példányát használtam: *Historia incllyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae augustissimi ex Antonij Bonfinij, historici disert, libris decadis primum tertiae quartae / quae latuit hactenus nullibi(ue) impressa fuit/ in unum congesta ac disposita a Caspare Helto Claudipolitanae ecclesiae ministro ac typographo...Claudiopoli 1565 [Heltai].*

A kötet leírása megtalálható: RMNy 209.

Gáspár műhelyéből kikerült, legrégebbi poétikai tankönyv: Károlyi Péter *Institutio de syllabarum et carminum ratione* című műve.³ Károlyi 1566-ban lett a kolozsvári iskola rektora, amely intézmény ekkortájt a melanchthoni humanizmus jegyében működött: „A kolozsvári iskola ekkor olyan színvonalú, hogy belőle külföldi akadémiákra mehetnek a diákok.”⁴ A kolozsvári kiadványhoz Szikszai Fabricius Balázs készített előszót, a praefatio után a Mátyás királyt dicsőítő versek⁵ sorakoznak, amelyekből 16 van, az első költeményt maga Szikszai írta, a többi 15 pedig egytől egyig az ő kolozsvári tanítványainak tollából származik: Paksi Mihály, ifj. Thúri Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Miskolci Pál, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Lukas Kratzer, Kopácsi Ferenc, Pécsi János, Tolnai Bálint, Zilahi János, Kolozsvári Serarius György, Szikszai Agricola Demeter, Pesti János.⁶ Dolgozatom tárgya az 1565-ös kolozsvári kötet, amely az első magyarországi Bonfini-kiadás. Kutatásaimat elsősorban a kiadvány latin nyelvű versciklusára összpontosítottam. Céлом egyértelműen kimutatni, hogy a költeményekben kirajzolódó Mátyás-portré és a magyarság nemzeti identitását meghatározó új kísérlet milyen szemléletmódot tükröz.

II.

Antonio Constanzi versének egésze arra buzdítja Mátyást, hogy folytassa apja törökellenes politikáját, legyen ő Európa új reménysége: „Mert el nem fájzol te dicső hős bajnok atyádtól, / A ki erényeivel vívta ki égi honát. / [...] / Arra hivatott el az ég, hogy a szép Pannonia hős és / Bajnok népe fölött légy a király, a vezér.”⁷ Az itáliaiak tehát Mátyásban egy valódi hőst, egy bajnokot láttak, aki Hunyadi János küldetését folytatva Európa megmentője lehet. Mátyás rögvest válaszol is a megtisztelő felkérésre, a választ pedig reneszánsz uralkodóhoz méltóan udvari költőjével, Janus Pannoniusszal fogalmaztatta meg. Mátyás király E/1. személyben szólal meg a válaszkölteményben, és igyekszik Constanzi versének minden sorára reagálni. Az uralkodó vállalja a neki szánt szerepet, szinte hitvallást tesz a versben, megfogadja mindenki előtt, hogy szent küldetésbe megy a hit védelmére: „Irod: a hír azt tartja egész nagy Italia-szerte, / Hogy szent harcba megyek küzde-

³ Bán Imre: Károlyi Péter Poétikája, ItK, 1970/5–6., 560.

⁴ *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1967, 482.

⁵ *Epigrammata in historiam Matthiae Hunnyadis, Regis Ungariae Serenissimi, scripta in Schola Claudiopolitana, gratitudinis & observantiae in patriam ergo...* A versek műfordítása megtalálható: Tóth István: *Múzsák fellegvára*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 33–50.

⁶ Michael Paxius, Paulus Turius junior, Adamus Thordensis, Caspar Decius, Paulus Miskolcius, Demetrius Hunyadinus, Paulus Julensis, Lucas Cracerus Bistriciensis, Franciscus Copacius, Joannes Quinqueecclesiensis, Valentinus Tolnensis, Joannes Zilahinus, Georgius Serarius Claudiopolitanus, Demetrius Agricola Szikszai, Joannes Pesthius.

⁷ Hegedűs István, 1903/1., 81.

ni szent hitemért, / S száll csatasíkra velem Pannonia ifjú virága, / Szállnak a főnemesek és követik lobogóm / Mostan a hír a valót terjeszté célzataimról...”⁸ Mátyás bizalommal szól az itáliaiakhoz, hiszen Latiumot és a magyar földet a közös cél, a szent hit megvédelmezése köti össze, így a király szavaival arra buzdítja az olaszokat, hogy segítsenek neki, egyesítsék erőiket és törjenek közösen a törökök vesztére. Mátyás utolsó mondata szinte eskütevésként hat: „Ám ha ti hoztok akár nagy, akármi csekély segedelmet, / Nem hagyom el sohasem drága hazám s a hitem.”⁹ Mátyás király a keresztes eszme jegyében vállal szent küldetést a keresztény hit megvédelmezésére a barbár törökök ellen. Mi lehet az oka annak, hogy éppen ez a vers szerepel az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadásban, méghozzá kitüntetett helyen, a kötet zárópozíciójában? A költeményben Hunyadi Mátyás tulajdonképpen nemcsak az olasz költőnek ad választ, hanem valamennyi itáliai-nak, akik őt választották, őt kérték fel a megtisztelő szerepre, hogy egy emberként álljon a török elleni küzdelem, a szent hitért és a kultúráért folytatott harc élére. A zárókölteményben foglaltatik a királyi felelet a felkérésre, az itáliaiak ajánlatára, amely elsőként a Constanzi-versben jelent meg, majd 1565-ben a kolozsvári Bonfini-kiadvány kísérvéreseiben visszhangzik újra.

A kolozsvári Bonfini-kiadás latin nyelvű versciklusának darabjaiban sorra az a kettős várakozás és reménység jelenik meg, amelyet az olaszok, sőt egész Nyugat-Európa Mátyással szemben támasztott, és amit a Constanzi által írott versnek a dolgozat elején idézett részletében is láthattunk. A versekből kirajzolódó király-portré tehát két elemből tevődik össze: Mátyás egyrészt a nagy ókori hadvezérek másaként, a legyőzhetetlen hős szerepében, másrészt pedig az európai kultúra fennmaradásáért folytatott harc meghatározó egyéniségeként jelenik meg a költeményekben. A kísérvéköltemények szinte egy összefüggő, nagy „panegyricus”-szá válnak, amely kifejeződésre juttatja az itáliaiaknak és egész Nyugat-Európának a Mátyásról kialakított képét. A kötet záróverse pedig ilyen kontextusban tekinthető Mátyás válaszaként a kísérvérekben megfogalmazott programra.

III.

Szikszai Fabricius Balázs költeménye a versciklus első darabja, amelyben a szerző arra buzdítja hazája főurait, hogy kövessék Hunyadi Mátyás örökké viruló halhatatlan dicsőségét, mert ha így tesznek, akkor a magyar nemzet neve talán ismét felemelkedhet az ősök dicsőségének csúcsára.¹⁰ Paksi Mihály szerzeménye a második költemény, amely rögtön azzal kezdődik, hogy a költő a fényes Achilles-

⁸ *Uo.*, 82.

⁹ *Uo.*, 85.

¹⁰ „Hunniadis simul potentis / Immortale decus virens per aevum / Matthiae: libeat sequi perennem / Laudem, quam patriae reliquit ille / Heros magnanimus, resurget olim / Nostrum, credite, nomen ad priorum / Laudem culmina...”

hez hasonlítja a legkiválóbb, a legragyogóbb Mátyás királyt, aki a haza védelmezője, a hit szerelmese, és aki felülmúlta az ősi dicsőséget ügyességével.¹¹ Thúri Pál Mátyás királyt Pannonia legfőbb oltalmazójának nevezi, majd azon tanakodik, hogy mily nagy ajándék lehetne méltó egy ekkora volumenű uralkodóhoz.¹² Tordai Ádámé a következő vers, amelynek első sorai egy drámai jelenetet tárnak az olvasók elé: Nagy Sándor (a makedóniai ifjú) arcát, mikor Trója partjait elérte, harmat áztatta, és mikor Achilles sírjához érkezett, pompás beszédet mondott, amelyben köszöntötte az istennőtől született Péleus-sarjat, aki dicső tetteivel nemzetét a csillagokhoz emelte, és akinek bátorságát papok éneklik meg és győzelmi emlékekkel jutalmazták meg a nagy hőst.¹³ Ahogy Achilles a görög nemzet kiemelkedő hőroisa volt, úgy Mátyás a magyar nép dicsősége, Magyarország örök dísz, büszkesége, akitől rettegetek a törökök.¹⁴

Decsi Gáspár azt emeli ki, hogy miként a dicső Görögország az énekmondóknak kiváló témaként szolgált, úgy a magyar nemzet is számtalan erényt, javakat hozott Bonfini történeti művének.¹⁵ A Corvin-családfáról eredő király, azaz Mátyás tetteiről az ausoniai könyvekből szerezhetünk tudomást. Decsi tehát nem említi név szerint sem Mátyást, sem Bonfini, de utal rájuk a corvin és az ausoniai jelzőkkel. Miskolci Pál költeményének első soraiban azt ajánlja a kedves Olvasóknak, hogy ha Pannonia ősi vitézeinek bátor tetteit vágynak megismerni, akkor tüstént vegyék elő az ékesen szóló Bonfini fényes művét, amelyben a hatalmas Hunyadi Mátyás híres győzelmei vannak megénekelve.¹⁶ Hunyadi Demeter költeménye a versciklus hetedik darabja. A költő leírja, hogy elsőként Bonfini volt az, aki a feledésbe merüléstől, a pusztulástól megmentette a paeon nép nehéz csatáinak emlékezetét, amely küzdelmek során a török nép legyőzetett Mátyás vezetése alatt, akitől rettegett nyugat és kelet.¹⁷ Gyulai Pál is dicsóíti Hunyadi Mátyást, aki az egész földnek dicsőségére volt, és akitől számos nép reszketett éppen úgy, mint

¹¹ „Si quoque Matthias rex illustrissimus inter... / Solus amans fidei, patriae defensor, avitum / Fortunae vicit dexteritate decus.”

¹² „Summum Pannoniae celebravit quique patronum / Matthiam, quanto munere dignus erit?”

¹³ „Salve nate Dea, salve Pelea propago, / Qui virtute tuum tollis ad astrea genus / Te claro quondam cecinit pius ore sacerdos, / Et tribuit laudi digna trophea tuae.”

¹⁴ „Sic nunc Corvinae Matthias gloria gentis, / Qui decus Hungariae lausque perennis erit / Qui Mahometigenos terrebat nomine Turcas.”

¹⁵ „Graecia Meonide faveat, gens Hungara lingue / Bonfinii Hungariae quae bona mille tulit. / Corvino quoniam nati de stemmate Regis / Ausoniis docuit facta voluminibus.”

¹⁶ „Pannoniae quisque veterum si facta virorum / Fortia, res gestas, proavitaque regna tuentes, / Scire cupit, gestans animum, curamque virilem, / Haec petat extemplo monimenta decora diserti / Bonfinii, Hungariae memorantia bella virentis, / Hunnyadisque simul praeclara trophea potentis.”

¹⁷ „Unus ab interitu Bonfinius, ardua gentis / Proelia Paeoniae, domuit quae Turcica regna / Sub duce Matthia, tremuit quem vesper & ortus, / Vindicat, aeternaue vehit prope laude sub astra.”

Jupiter villámaitól.¹⁸ Lukás Kratzer arról ír, hogy Bonfini műve a nagy Corvin hadvezér, Mátyás kimagasló győzelmeiről, erényeiről, dicsőségéről tanúskodik.¹⁹

Kopácsi Ferenc az ősi, dicső harcosokkal, Achilleszel, Aeneasszal és Themistoclesszel hasonlítja össze Mátyást, ugyanis az említett nagy hadvezérek örök hírnek, végtelen dicsőségnek örvendhettek, úgy Mátyás királyt is minden földön imádták, a nép tisztelte őt.²⁰ Pécsi János a mindig híres Itáliáról, Görögországról, majd a teutonokról szól, akik kiváló hősokeket neveltek, aztán hozzáteszi az elmondottakhoz, hogy az említett teuton harcosok a dicső Mátyással, nevezetes tetteivel mégis alig érhetnek fel.²¹ Tolnai Bálint azt tanácsolja az olvasóknak, hogy ha Mátyásnak az ellenség fölött aratott híres győzelmeiről akarnak olvasni, akkor forgasák Bonfini művét.²² Zilahy János a magyar népet Mars sarjainak nevezi, s még Hector dicsősége sem ragyogóbb Mátyásénál.²³ Kolozsvári Serarius György szerint Mátyás vezetése alatt Pannonia nevét a csillagok úgy verik vissza, ahogyan a fény előszökik a smaragd kövek közül. A királyok közt a legnagyobb uralkodónak nevezi Mátyást, aki képes az oly nagy felfordulásokból is előnyt kovácsolni.²⁴ Szikszai Agricola Demeter meggondolt, vitéz hőroznak, a haza legyőzhetetlen oltalmazójának nevezi Mátyást, aki rettenetes háborúkat viselt a fenyegető veszedelem elhárítására.²⁵ Összességében elmondható, hogy a Bonfini-kötet latin nyelvű kísérő versciklusa a költeményekben kirajzolódó dicső törökverő hőrosz portréjával a Mátyás-kultusz kiemelkedő darabja.

¹⁸ „Matthiam memorat felici fidere regem / Hunniaden, patuli qui decus orbis erat. / Quem Gades, Scoti, Ganges Eous, & Atlas / Quem timuit vigili gens Agarena metu. / [...] / Terruit hic rapido volitantem flamine mundum, / Non secus ac summi fulmina dira Iovis.”

¹⁹ „Corvini monuit celsa trophea ducis.”

²⁰ „Lata Themistoclem Graecia laude colit / Non minus Hungariae Regum bona fama potentum, / Praemia qui patriae iusta dedere, iuvat. / Gloria, gentis honos, Matthiae est Marte recepta, / Omnibus hic terris devenerandus erat.”

²¹ „Italiae tellus, celebris quoque Graecia semper, / Nutriit & summos Teutona terra duces. / Vix tamen emeritas virtutibus illa secundis / Matthiae laudes Regis adire potest.”

²² „Qui monumenta cupis, regis cognoscere summi / Matthiae Martis clara Trophea fui / Discere si vitam, claros super hoste triumphos, / Quis similes toto vix legis orbe, liber, / Huc ades hoc volvas iterumque iterumque evolvas...”

²³ „O plebs Hungariae, Martia semina, / [...] / Non est splendidior palma nec Hectoris / Matthiae celebris gloria quam ducis.”

²⁴ „Fulgidius tamen haec, Matthia Rege, recenter: / Quo duce Pannonium nomen pulsavit sydera nomen, / Ceu viridis gemmas inter fulgore Smaragdus / Emicuit magis: o Regum Rex maximus eheu, / Qui tanta eversis peperisti commoda rebus, / Paeoniis decus omne viris, memorabile nomen...”

²⁵ „Hic erat fortis, moderatus Heros, / Prases invictus patriae, duello / Dispulit qui terrifico minantes / Paeonis orae.”

IV.

A király kultúramentő szerepe a kolozsvári Bonfini-kiadás kísérőverseinek többségében közvetlenül nem jelenik meg, de ha részletekbe menően elemezzük a költeményeket, akkor azoknak motívumrendszerében utalásokat fedezhetünk fel a latiumi Múzsáknak kedvező Hunyadi Mátyás tevékenységére. Szikszai arról ír, hogy Bonfini írása csak az imént emelkedett fel újra a borzalmas Tartarusból a kedves Heltai fáradozása révén, ezek a szövegek korábban nem láttak fényt, sokáig sínylődtek egy félreeső, elzárt, sötét helyen.²⁶ Paksi Mihály szerint elsőként az ékesen szóló Bonfini érdemelte ki azt, hogy Mátyás király fényes tetteit megörökítse, ám az irigység közbeszólt, és arra ítélte ezt a nagyszerű művet, hogy hosszú időn keresztül bezárva sínylődjön.²⁷ Heltai azzal a tétével nyerte el a haza díszé, ékessége címet, hogy kiadványával felébresztette ezeket a már pusztulásra ítélt korszakokat a tunya tétlenségéből.²⁸ Thúri Pál szerint Bonfini alkotása még arra is méltó volt, hogy az égilakók olvassák, ám az irigység a művet sokáig feledésbe merítette.²⁹ Végül a végzet mégis úgy hozta, hogy sötét börtönéből felemelkedjen a Bonfini-mű, hogy az utókor megismerhesse az ősök dicső tetteit, mindez pedig Heltainak köszönhető, akitől a költő azzal köszön el, hogy őrizze meg szívében az utódok hálaajándékát, amit tettéért kiérdemelt, s éljen boldogul.³⁰

Decsi Gáspár költeményében is szerepel a Bonfini-mű homályba merülése, majd újra napvilágra kerülése.³¹ Decsi az olvasókat arra biztatja, hogy irányítsák rá ezekre a könyvekre az irigységtől mentes tekinteteket, hogy eztán bárki kézbe vehesse és használhassa azokat.³² Miskolci Pál hosszasan ecseteli, hogy Bonfini műve mily sokáig rejtezett a sötétségben, és az alkotás e szomorú sorsát egy hasonlattal teszi még érzékletesebbé a költő: úgy rejtőzött a homályban a becses mű, mint az arany, amit a balga földműves rejtett el a földbe mit sem sejtve értékéről, mignem jött egy hozzáértőbb személy, aki újra felfedezte az eldugott kincset.³³ Ez a hozzáértőbb személy kétségkívül Heltai Gáspár, aki tanult, művelt és rendkívül serény, buzgó ember, és ezen erényei segítették őt abban, hogy a pannoniai nép

²⁶ „[m]onimenta quo legatis / Grati, Tartareo recens ab orco / Helti quae rediviva iam resurgunt / Cura: Non prius (heu nefas) videbant / Lucem, Cimmeriis ad usque, claustris / Furto degeneris reposta secli.”

²⁷ „Unus, Bonfinii meruit quem dextra diserti, / Efficiat cunctos exuperare dies, / Sed quid agis livor? Clarum tot gesta virorum / Quid iuvat exosis continuisse locis?”

²⁸ „Heltus erit patriae decor, ut qui secula scriptis / Excitat imbelli praecipitata situ...”

²⁹ „Hoc opus autoris rerum bonitate redundans, / Dignum caelicolis quod legeretur erat: / At livor, miseranda lues, & raptor honorum, / Bonfinum fecit laude carere diu.”

³⁰ „Ergo tibi munus quod dat, ventura propago, / Heltus, inoblito pectore conde, vale.”

³¹ „Si non ergo viri vigilata volumina tanti, / (ut solet) invisos sunt subitura rogos.”

³² „Affer ad hos igitur non invida lumina libros / Lector, & hinc quicquis sumpseris usu erit.”

³³ „Quae latuere diu tenebris ab strusa profundis, / Et viridem traxere situm per secula longa. / Ceu solet obryzum, fatuus quod rusticus, aurum, / Ignarus precii, magnae telluris in alvum / Condit, & ignotum est, donec solertior illo. / Advenit, & tectum magnó cum foenore profert.”

hajdani dicsó tetteit a vak sötétségből, az alvilágból újra napvilágra hozza. Hunyadi Demeter is megemlíti, hogy a Bonfini-alkotás mily sokáig rejtőzött eltemetve, míg egyszer új fényt kapott, Heltai fáradságos gonddal vezette ki a sötétségből.³⁴ Gyulai Pál versében is megjelenik Bonfini dicsőítése, aki drága művével a pannoniai vezéreket a csillagokhoz emelte, majd sajnálattal jegyzi meg, hogy a pannoniaiak hatalmas nemzete és csodálatra méltó neve hosszú ideig elhanyagolva rejtett, míg ismét nyilvánosságra nem hozta azt Heltai Gáspár nagy gondossággal, serénységgel és lelkiismeretességgel.³⁵

Lukas Kratzer versében Heltai csak az imént engedte ismét útjára, szárnyalni a végtelenbe a Bonfini-művet.³⁶ Kopácsi Ferenc arról ír, hogy Bonfini műve sokáig hevert a sötét Styxben, majd Heltai serénységével, tehetségével és gondosságával ismét felfejtette, napvilágra hozta.³⁷ Tolnai Bálint alkotása a tizenkettedik opus, amelyben a költő azt tanácsolja az olvasóknak, hogy ha Mátyás híres győzelmeiről akarnak olvasni, akkor forgassák Bonfini művét, amit nagy nehezen csak az imént hozott ismét a felszínre a Phlegethon habjaiból Heltai, akinek e tettéért az utókor sokkal tartozik.³⁸ Szikszai Agricola Demeter arról szól, hogy az utókornak illik megjegyeznie a hatalmas Hunyadiak csodás tetteit, amelyeket Bonfini, a tudós költő fedett fel újra számukra.³⁹ Pesti János szerint az utókor irigysége, majd az évek múlása miatt gyakran rejtve maradnak azok az írásos emlékek, amelyek őseink életéről árulkodnak. Az ékesen szóló Antonius Bonfinius igyekezete révén fény derült azoknak a hírére, akik sokáig, hosszú éveken át rejtettek az éjszaka sötétjében.⁴⁰ Bonfini tehát ékes nyelven megírta Pannónia történetét, majd a híres Heltai emelte ismét a fényre az ősök tetteit az alvilágból.

V.

A versciklus valamennyi darabjában megjelenik tehát a Hunyadi Mátyás tetteit megörökítő Antonio Bonfini magasztalása és a már-már homályba merült művét ismét napvilágra hozó, rendkívül szorgalmas és serény Heltai dicsérete. A költe-

³⁴ „Delituit multum. Nova tandem lumina cernit / Difficili, magno, cura revocatus ab Helto...”

³⁵ „Gloria Bonfinii vigeat prior, aurea cuius / Litera Pannonicos tollit ad astra duces. / Quorum magnipotens genus, & mirabile nomen, / Turpe fuit longo delituisse situ. / Ergo opus Antonii, Caspar quod publicat Heltus / Ingenio, cura, sedulitate, fide.”

³⁶ „Quae monimenta recens Caspar volitare per orbem / Iam dedit, eximia cum pietate senex.”

³⁷ „Quae Stygiis quamvis tenebris submersa iacebant, / Illa tamen certa sunt renovata fide / Sedula mens, pietas, Helti officiosa voluntas / Gasparis, integrum & cura retexit opus.”

³⁸ „...Bonfinus, qui nunc emersit in orbem, / Vix Phlegetontaeis est revocatus aquis / Posteritas multum debebit senior Helto, / Excitat obscuris quod bona scripta locis.”

³⁹ „Illa Mathiae generosa Regis, / Scriptor hic Bonfinius acta, nobis / Prodidit doctus memorans diserte, / Candide Lector.”

⁴⁰ „Invida posteritas, sed mox voluentibus annis, / Saepius in grata suppressit talia mente / Indicat hoc etiam nostrorum vita Priorum / In lucem studio Antonii revocata diserti / Quorum fama diu latuit, longosque annos, / obscuris visa est noctis demersa tenebris.”

ményekben sorra felbukkan a Bonfini-történeti mű homályba merülését okozó irigység és az alkotás eltűnését szimbolizáló sötétség (vagy a börtön vagy az alvilág vagy egyszerűen csak egy sötét üreg, mint például a föld mélye formájában), illetve a napvilágra kerülést jelző fény motívuma. A versekben a sötétségtől senyvedő Bonfini-mű és az újra felfedező és kiadó Heltai Gáspár személye közvetve utalhat Mátyás király műmentő tevékenységére, hiszen a reneszánsz uralkodó rengeteg időt áldozott arra, hogy a már-már elfeledett antik kultúra kincseit összegyűjtse híres könyvtárába és megmentse azokat a pusztulástól. Heltai Gáspár 1565-ös kiadói tevékenysége ugyanazt a célt szolgálta, mint amit egykor Mátyás könyvgyűjtése is: megőrizni az antik kultúrához egyre inkább visszatérő európai civilizáció kincseit. Ha végiggondoljuk a párhuzamokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a Mátyás-mítosz teljes mértékben tükröződik a tárgyalt versekben, hol szó szerint (közvetlenül) – Mátyás, a hős, a törökverő –, hol pedig motívumok, utalások – Mátyás, a kultúra megmentője – formájában (közvetve).

Az ajánlóversekben sorra felbukkanó, a Bonfini-mű elrejtésére vonatkozó motívumokat – börtön, alvilág, sötétség – azonban egy másik szempontból is lehet értelmezni. Az alkotás homályba merülését nem pusztán emlékezetének az elhalványulásával – mint az idő előrehaladtával szükségszerűen bekövetkező eseménnyel – magyarázhatjuk, hanem itt szó szerinti elrejtésről (mint szándékos tetről) is beszélhetünk. Kulcsár Péter *Antonio Bonfini és műve*⁴¹ című tanulmányában hosszasan fejtegeti, hogy miben is állt a *Rerum Hungaricarum decades* című történeti mű jelentősége a XV. század végén, a XVI. század elején: „Mátyás kül- és belpolitikai harcokban propagandisztikus célokra kívánta felhasználni, távlatilag fia hatalmi törekvéseinek igazolására, közelesen a magyar trónra több évtizede aspiráló... Habsburgokkal szemben.”⁴² A Habsburgok igényt tartottak tehát a magyar trónra, vágyuk beteljesülésére nem is kellett sokáig várniuk, ugyanis az 1515-ös bécsi fejedelmi találkozó következtében hatalmi átrendeződés történt a Habsburgok javára Közép-Európában. Ez a politikai patthelyzet Bonfini művének sorsára jelentős hatást gyakorolt: „Az 1510-es évek közepétől kezdve teljes körülötte a csend, senki sem beszél róla, senki sem olvassa, a legújékeozottabb historikusok sem használják, nem is említik, a másolatok eltűnnek a süllyesztőben, a legtöbb mindörökre.”⁴³ A Bonfini-alkotásnak a XVI. századi ilyesfajta, a Habsburgház részéről történő szándékos mellőzését is számba kell vennünk, amikor a kolozsvári kiadvány kísérőverseinek a történeti munka elrejtésére vonatkozó motívumait vizsgáljuk.

⁴¹ Kulcsár Péter: *Humanista történetírás Magyarországon*, Lucidus Kiadó, Bp., 2008. 94–119.

⁴² *Uo.*, 102.

⁴³ *Uo.*, 102.

VI.

Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadvány egészére egyfajta szinkretisztikus látásmód jellemző, a kötet ezen sajátossága már a Szikszai Fabricius Balázs által írott előszóban megjelenik, bár a praefatio esetében más értelemben kell érteni ezt a szinkretizmust, mint ahogy azt majd a kísérőköltemények vizsgálatakor tapasztalhatjuk. Az előszó szövegében egyszerre vannak jelen a reneszánsz és a reformáció történelemszemléletére emlékeztető elemek.

Szikszai hosszasan beszél arról, hogy Isten páratlan bölcsességgel és jósággal teremtette meg a társadalom rendjét, hogy az emberek engedelmeskedjenek az általa megszabott törvényeknek, ezáltal pedig teljes rendezettség uralkodjék a világban. Ezek szerint a társadalmi élet különféle képződményei, szervezetei és rendfenntartó erői, törvényei a gondviselő Isten által születtek, tehát semmi sem a véletlen, a sors műve. Ennélfogva természetes, hogy az Isten teremtette társadalom eredendően jó, bűnnek, igazságtalanságnak, szenvedésnek nincs helye benne: „minden rendezett hatalomnak isten a szerzője, tőle állíttatnak, kormányoztatnak és származtatnak át a királyságok, és a legszabadabb akaratából ő rendeli el a birodalmak időtartamát, határait, különböző váltakozásait”.⁴⁴ Ha ez így van, akkor mivel magyarázható az idők során tapasztalt megannyi háború, lázongás, viszály, amely jelenségek felborították a társadalom harmonikus rendezettségét? „És mert az ördög nagyon jól tudja, mennyi jó van a társadalmi rendben, az egész isteni alkotmány e megátalkodott ellensége machinációjával minden időben támaszt fanatikus és nyugtalan embereket, akiknek segítségével igyekeznek ez összehangzó dallam szépségét eltorzítani, a társadalmi rendszer erejét aláásni...”⁴⁵ Szikszai szövegében tehát megjelenik az ördög mint a társadalmi rendellenességeket előidéző gonosz erő, s ez emlékeztet minket a protestáns antikrisztológiára. Érdekes megfigyelni, hogy a Szikszai-előszóban egyfajta ciklikus időszemlélet jelenik meg: „többnyire 500 éves körfordulatokként nagy változás vagy az uralom általános átszármasztása következik be”,⁴⁶ ez pedig ellentétbe állítható a wittenbergi négy világbirodalom elmélettel, illetve az utolsó ítélet (a világvége) közeledésének gondolatával. A melanchthoni bűnbeesésen is csak halványan körvonalazódik a Bonfini-kiadvány előszavában. Az embereken eluralkodó sátáni erőnek, a rend felbomlásának, a bűnök elszaporodásának tulajdonítja Szikszai a birodalmak halálát: „A birodalmak e katasztrófáit pedig többnyire az emberek bűnei siettetik, melyek miatt isten fölgerjedvén, végül haragjának jogos dühét szokta a vétkes nemzetekre önteni... ha egy nép körében eluralkodott a bálványimádás, a zsarnokság és az élvhajzás...”⁴⁷

⁴⁴ Kulcsár Péter: *Humanista történetírók*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977. 14.

⁴⁵ *Uo.*, 15.

⁴⁶ *Uo.*, 19.

⁴⁷ *Uo.*, 20.

A wittenbergi történelemszemléletre emlékeztető elemek, mint például a gondviselő Isten jelenléte, az antikrisztológia és a bűnbeesés tan halványan átszövik a művet, ám mindezek mellett Szikszai hosszasan sorolja Mátyás azon kiváló tulajdonságait, amelyek alkalmassá tették őt a birodalom vezetésére, tehát portrét, királytüköröt ad a nagy királyról: „Fejedelemhez legméltóbb tulajdonságok tündököltek benne, lobogó vallásosság, igazságszeretet, méltányos szigorral párosult szelídség az alattvalók iránt, serény iparkodás a cselekvésben, állandó törekvés a közösség békéjére és összhangjára...”⁴⁸ Aztán Hunyadi János jellemzésében a *Propugnaculum Christianitatis* toposz jelenik meg, amely a késő humanista latin nyelvű irodalomhoz kapcsolódik: „Ha bizony ez a vezér mint valami ércfal az időben nem áll ellen e két török császárnak, bizonyára már akkor vége lett volna egész Európának.”⁴⁹ Végül, de nem utolsósorban az a tény, hogy az előszóban igen erőteljes a görög-latin utalásrendszer – elég itt a szöveg indítására gondolni, mikor is Szikszai Pindarust, a görögök legkitűnőbb költőjét idézi meg vagy mikor később Magyarország egymással ellenségeskedő főembereit Cadmus fiaikhoz hasonlítja – szintén azt a gondolatmenetet erősíti, miszerint a Szikszai-praefatio nem teljes mértékben tükrözi a wittenbergi történelemszemléletet.

Nemcsak az előszóra jellemző a protestáns szemléletmód megjelenése, hanem az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás egészére is. Heltai Gáspár, a kiadó és a sajtó alá rendezésben segédkező Szikszai Fabricius Balázs is protestáns vallásúak voltak, így nyilvánvaló, hogy a kötetben az ő látásmódjuk valamilyen formában meg kell hogy jelenjen. Szikszai az előszóban nagy vonalakban kifejti vallásos nézeteit is, majd a kiadvány végén található záróversben azt láthatjuk, hogy két sor fejjel lefelé van szedve: „Est pater ille Pius, rerum cui summa potestas / Pontificum princeps, Urbis et orbis apex.” Szörényi László szerint Heltainál megszokott az ilyesféle nyíltan tudomásra hozott pápaellenesség: „A latin szöveget ugyan nem írja át, de óriás mennyiségű marginális jegyzetet alkalmaz, amelyben szidalmazza minden lehető és lehetetlen alkalommal a katolikus egyházat és az egyes pápákat... Annyit mindenesetre sajátos szöveggondozásként megtett, hogy a pápák és püspökök nevét fordított betűkkel szedette.”⁵⁰

VII.

Az 1550-es, 60-as években a magyar protestantizmus történelmi identitásának több változata állt elő. Az egyik tartóoszlop az eszkatologikus-apokaliptikus konstrukció, a zsidó-magyar sorspárhuzamosság gondolata volt, amelynek halvány körvonalait megtaláltuk a Szikszai által írott előszóban. A variánsok között szere-

⁴⁸ *Uo.*, 18.

⁴⁹ *Uo.*, 22.

⁵⁰ Szörényi László: *Janus Pannonius és a Hunyadiak* = Sz. L., *Harmóniára teremtve*, Lucidus Kiadó, Bp., 2009, 138.

pelt még a hun–magyar rokonságelmélet is, miszerint a hunok a magyarok elődei, Attila pedig a szent királyok nemzetségének őse. A hun–magyar eredetnarratíva mellett a humanista historiográfiában megteremtődött a Hunyadiak és Mátyás király kultusza, ami a történelmi identitás meghatározásának egy másik kísérlete volt. A magyar nép római származtatása egyértelműen az itáliai közvéleményt őrzi, míg a hunoktól való eredeztetés magyar hagyomány. Klaniczay tanulmányában⁵¹ ugyanezek a gondolatok visszhangoznak, ugyanis a szerző kimondja, hogy míg Mátyás király a magyarok szemében az új Attila, addig Nyugat-Európa számára a reneszánsz uralkodó maga Nagy Sándor, aki egyenesen a rómaiaktól származik.

Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás jelentősége abban áll, hogy a kísérő verscikluson belül kétféle eredetnarratíva fonódik össze. A kiadvány csakis Bonfini művének azon részeit közölte, amelyek Mátyás király és a Hunyadiak korát tárgyalják. Heltai Gáspár mellőzte kiadásából a történeti munka azon részeit, amelyekben a hun–magyar–szkíta származástudat jelenik meg. Miért fontos tudnunk ezt? Mivel a kötetből hiányzik a hagyományos hun őstörténet, így nyugodtan helyettesíthetjük a hunokat a görögös népszármazást sugalló paeonokkal. Ha beleolvasunk a versciklus legelső darabjába, már rögtön az első sorban szerepel a boldog Paeonia, mint az egykor dicső Magyarország, és szembe van állítva vele a mostani több sebből vérző haza. Paeonia mint a hajdani Magyarország, a paeonok mint a magyarok ősei – ez az elképzelés több helyütt is előfordul a versciklusban. Nézzünk néhány példát erre: Hunyadi Demeter arról ír versében, hogy elsőként Bonfini volt az, aki a pusztító feledéstől megszabadította Paeonia kemény csatáinak emlékezetét, amely ütközetekben Mátyás vezetése alatt legyőzetett a török, és amely csaták vitték a paeon népet örök dicsőséggel a csillagokhoz.⁵² Kolozsvári Serarius György költeményében a paeonok dicsősége kiviláglik mindenféle tevékenységben, minden népet felülmúlnak ragyogásukkal és hírükkel, kik egyedülként a halandók közt a legcsillogóbb erényűek.⁵³ Ugyanebben a költeményben Mátyás a paeonok büszkeségeként jelenik meg.⁵⁴ Szikszai Agricola Demeter a paeon földet emlegeti költeményében, amelynek számos veszedelemmel kellett szembenéznie, de hála Mátyásnak, a haza legyőzhetetlen oltalmazójának, mindig sikerült felülkerekedniük az ellenségén.⁵⁵

Kik ezek a paeonok, mi közülük a magyarokhoz? Honnan, kitől ered a paeon-magyar rokonságelmélet? Imre Mihály a *Melanchthon paeonjai és magyarjai* – ada-

⁵¹ Klaniczay Tibor: *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1976, 186.

⁵² „Unus ab interitu Bonfinius, ardua gentis / Proelia Paeoniae, domuit quae Turcica regna / Sub duce Matthia, tremuit quem vesper & ortus, / Vindicat, aeternaque vehit prope laude sub astra.”

⁵³ „Talis Paeoniis diluxit gloria rebus, / Clarior & cunctas superavit lumine gentes / Una inter mortalia res nitidissima virtus.”

⁵⁴ „Paeoniis decus omne viris, memorabile nomen...”

⁵⁵ „Hic erat fortis, moderatus Heros, / Praeses invictus patriae, duello / Dispulit qui terrifico minantes / Paeonis orae.”

lékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához című tanulmánya⁵⁶ egy latin nyelvű Melanchthon által írott Mátyás-szónoklatról szól, amely oratio úgy tartja, hogy a magyarok a paeonoktól származnak, akik: „egyáltalán nem számítottak barbárnak, Hercules neveltjei voltak, többségük Hellászbán elsajátította a polgári foglalkozásokat és törvényeket, a hősiességet és a jótékonyt, de még a művészetekben is járatosak voltak”.⁵⁷ Az ősi Paeoniából a paeonoktól erednek hát a pannoniaiak, a mai magyarok.⁵⁸ A Melanchthon-szónoklat tehát a hagyományos hun-szkita származástudatot mellőzi, és helyette a magyar őstörténetet a mitikus Paeoniába helyezi át. A kolozsvári Bonfini-kiadáson belül is jól működik ez az újfajta eredetnarratíva, mivel a kötetben nincs benne a Bonfini-féle hun-magyar előidő-konstrukció.

Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a kiadvány ajánlóversei között van jó néhány olyan is, amelyben a hunok vannak megnevezve a magyarok őseiként. Érdekes, ugyanakkor bonyolult egyensúlyozó játék jelenik meg a kiadáson belül, ugyanis jól látható, hogy a költők közül egynéhány igyekszik megmenteni a hun-magyar rokonságtudatot (Paksi Mihály, ifj. Thúri Pál és Zilahi János⁵⁹), míg mások inkább egy misztikus eredetközösségi narratívát hirdetnek. Néhány versben tehát megjelenik egy újfajta, bizonyára Melanchthontól származó, ókori eredetmítosz, amely kiválóan kiegészíti a Corvin-család római genealógiájáról szóló elméletet, ugyanis az ajánlóversek paeonjai görögös népszármazást sugallnak, eszerint pedig Mátyás király a legelőkelőbb rómaiak sarja volt. Ha ebből a szempontból tekintünk a versekre, akkor felfoghatjuk azok szövegét aranykormitoszokként is, amelyekben Mátyás kora mint aranykor jelenik meg.

VIII.

Két szempontból vizsgáltam meg az ajánlóverseket: egyfelől a szövegekben kirajzolódó Mátyás-portrét, másfelől pedig a különféle eredetelméleteket kellett szemügyre vennem. Az elemzések eredményeképpen világossá vált számomra, hogy a kolozsvári kiadás egésze a nyugat-európaiaknak a Mátyásról és a magyar-

⁵⁶ Imre Mihály: *Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2012. 119-173.

⁵⁷ *Uo.*, 123.

⁵⁸ *Uo.*, 168: „Szikszai Fabricius Balázs még Melanchthon életében, 1558-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1561-ig időzött: itt bőven volt lehetősége mestere javaslatának megismerésére, amelyet itthon a kiadás elkészítésekor felhasznált. Mivel Szikszai a kiadás egyik meghatározó előkészítőjének tekinthető, így feltételezhetjük, hogy a verses ajánlások szemléletének formálásában is döntő szerepet játszott...”

⁵⁹ Idézem a versek megfelelő sorait: Paksi: „Candida posteritas, longaeuos noscere cursus / Si cupis Hunniacos, haec monimenta leges.” Thúri: „Qui colit Hunnorum bella, trophea, duces.” Zilahi: „Bellonae studio dedita nobili, / Gens sic Hunniaci posteritas ducis.”

ságról kialakított szemléletét tükrözi. Megfigyelésemet alátámasztják a következő megállapítások:

1. A költeményekben Hunyadi Mátyás antik hősökként egyszerre tündököl a kiváló hadvezér, a törökverő és a kultúra pártolója, megmentője szerepben, ez pedig az itáliaiak szemléletét (Mátyás-mítosz) tükrözi.
2. A magyarok a paeonoktól Paeoniából származnak. Ez az alapvetően a német Melanchthontól származó eredetmítosz kiválóan megerősíti az itáliaiaknak a Hunyadiakról és a magyarságról vallott származástörténetét, ezzel egyenes arányosságban pedig alátámasztja az olaszok Mátyás-mítoszának jogosultságát is. A magyarok dicső múltjának, eredetének a következménye a Hunyadiak majdani kiválósága.
3. Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kötet kísérszövegeinek mindegyike latin nyelvű, amely tényező még inkább nyomatékosítja fentebbi megállapításomat, miszerint a kötet Nyugat-Európa szemléletét hivatott tükrözni (még nyelvvezetében is).

A kiadvány érdekessége abban ragadható meg, hogy a számos, nyugati látásmódot tükröző elem meglelte mellett nem mellőzi teljes mértékben a hagyományos magyar szemléletmódot sem, ezt bizonyítja az ajánlóversekben megjelenő hun-elődő-konstrukció. A kötet szemléletmódja tehát részben kedvez a magyarságnak is a hagyományos eredetnarratíva megtartásával. Ezzel szemben a kiadásban megjelenő paeon-magyar rokonságelméletről érdemes megjegyezni, hogy ez a Melanchthon tanítványainak körében elterjedt újfajta eredetmítosz mérsékelten gyengítette a magyar protestantizmust, ugyanis egyértelműen elvitatta a magyarságtól a zsidó-magyar sorspárhuzamot, a kiválasztottságtudatot annak számos, a protestánsokra nézve oly kedvező következményeivel együtt.

Felhasznált irodalom

- A *Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1967. 481–482.
- Bán Imre (1970): *Károlyi Péter Poétikája*, ItK, 5–6, 560–565.
- Hegedűs István (1903): *Egy olasz költő Mátyás királyhoz*: ItK, 1, 79–85.
- Husztai József (1931): *Janus Pannonius*, A Janus Pannonius-Társaság Kiadása, Pécs, 221–224.
- Imre Mihály (2012): *Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 119–173.

- Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*, szerk. V. Kovács Sándor, Tankönyvkiadó, Bp., 1972.
- Klaniczay Tibor (1976): *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 166–190.
- Kulcsár Péter (1977): *Humanista történetírók*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Kulcsár Péter (2008): *Humanista történetírás Magyarországon*, Lucidus Kiadó, Bp., 60–94, 94–119, 143–172.
- Nemeskürty István (1963): *A magyar széppróza születése*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 140–197.
- Szörényi László (2009): *Harmóniára teremtve, Tanulmányok Mátyás királyról*, Lucidus Kiadó, Bp., 45–63, 79–97, 131–141.
- Tóth István (1977): *Múzsák fellegvára*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 33–50.

Philip Marlowe's Code of Honor

Introduction

In my essay, I investigated the character of Raymond Chandler's Philip Marlowe. The first two main chapters of the paper (preceded by an introductory segment) discussed Marlowe's relationship with men and women of his world, approached from the point of view of sexuality. In that, I used Chandler's original novel from 1939, *The Big Sleep*, and its eponymous movie adaptation from 1946, directed by Howard Hawks, starring Humphrey Bogart as Marlowe. In the following chapter, the one published here, I look into, through Robert Altman's 1973 film *The Long Goodbye* (an adaptation of Chandler's 1953 novel of the same title), what constitutes Marlowe so-called "code of honor" with the help of which he lives his life; a set of rules he always adheres to.

* * *

Marlowe's code of honor goes beyond the way he treats women: it is an internal driving force, his own code of conduct. It is this code that is taken apart Robert Altman's 1973 movie, *The Long Goodbye*. Although in the two and a half decades following *The Big Sleep* (1946) Marlowe's character was adapted several times in various media: movie screen, television and radio, it was in the early seventies when Altman came up with the idea "to put Marlowe to rest for good" (quoted by Richard Ferncase, 87). It was originally, however, Leigh Brackett's initiative¹ – who reprised her role as screenwriter from *The Big Sleep* – to give the story a distinctively different ending than the one Chandler's original has. Considering Altman's statement, it is all the more interesting to note that Marlowe, after killing his "friend," Terry Lennox, does not kill himself, nor is he apprehended and incarcerated by the police. This movie gains utmost importance in the search for Marlowe's essence: through deconstructing his figure, stripping him down to the bare essentials without the previously discussed shield of integrity, one can sneak a glimpse into Marlowe's true self.

¹ As told by Brackett herself, "the ending, where Marlowe commits the murder, was in the script before Altman came onto it" (McGilligan 24).

In this movie² Marlowe is shown as a down-on-his-luck, shabby character whose only source of happiness is his cat. (In the original novels Marlowe does not own an animal of any kind.) The film starts with Marlowe woken up by his hungry pet. He mixes something for the animal but it is not satisfied, so Marlowe has to go to a supermarket for a proper can of cat food. The problem comes when he cannot find the type his cat likes, so he buys another one and back in his flat he painstakingly empties the can and fills an already empty one, taken from the bin, of the type the cat favors. After this scene, the cat leaves the house through the cat door and is never seen again. Marlowe's miserable existence is shown here first as being unable to fool even his cat; he is not good at lying, as this scene tells us, but he is also a "loser" as his "friend", Terry Lennox, calls him at the end of the movie. Ferncase quotes Altman, "the real mystery of *The Long Goodbye* is where Marlowe's cat had gotten to." The emphasis is on Marlowe's inability to satisfy other people, his cat, or himself. Finding his cat would mean completing something, achieving a goal in his life. Altman refrains from giving him even this much satisfaction. The once great private investigator has been reduced to a "cat man" who locks the door of his flat with a padlock and displays suicidal tendencies throughout the movie. Marlowe's lack of human connections or responsibility for anybody has been turned into a death wish. He smokes lots of cigarettes, lighting or smoking one nearly in every scene, in a very health-conscious California where nobody smokes anymore except for our private eye. Marlowe is not the heavy drinker here as he was in the novels; his vice is tobacco. The drinking that is heavily emphasized in the novels is shifted to his client, Roger Wade, a full-blown, raging alcoholic. This character bears many similarities to Ernest Hemingway just as much on the inside as on the outside: he is a writer, dons a beard similar to Hemingway's, etc. He also commits suicide by walking into the sea in a drunken state and his body is never found. (Ernest Hemingway also committed suicide at the age of 61 but did so with a shotgun.) Wade tells Marlowe that he is owed "fifty grand" which is the title of a short story by Hemingway, as well. Wade's character is Robert Altman's (and to a certain degree, Raymond Chandler's) way of paying homage to Hemingway. As the famous playwright, Tom Stoppard, screenplay writer for the aforementioned *Poodle Springs* (the adaptation of Chandler's last, unfinished Marlowe novel) notes in his article in *The New York Times*: "Evelyn Waugh called Chandler the best writer in America. But Chandler knew where it came from, and it came from Hemingway. Those stop-frame sentences are an open declaration of his pupilage, 20 years after the amazing vignettes and short stories that made up *In Our Time*." In the event of losing a client Marlowe is seen losing his work that plays an important, definitive part in his life. Altman (and

² This part of my essay is based on Richard K. Ferncase's short article, "Robert Altman's *The Long Goodbye*: Marlowe in the Me Decade", where it is directly quoted. Due to the three-page length of the article page numbers are omitted.

Brackett) strips him of an important aspect of his life, but it is yet not the last, most crucial blow.

Ferncase points out that Marlowe is “a man out of his time.” He represents ethics from the 1950s, drives a “late 1940s Lincoln, and lights his unfiltered cigarettes with strike-anywhere matches.” He also refuses to get rid of his tie when asked by Wade when the two drink together on the beach, only when incarcerated can Marlowe be forced by the police to take off this part of apparel. (The only other person to wear a tie in the movie is the incompetent gangster, Harry, who serves as comic relief more than a serious threat to Marlowe’s life. With their neckties, these two people are put on the same level.)

His detachment from this world is summarized in his catchphrase, “It’s okay with me.” Through this he shows that he has given up trying to understand the world around him; he is out of joint and is not really bothered anymore by the strange events of modern times. He is an archetypal modern Hamlet who is unfit for the purposes laid before him but still feels the urge to go down this path. Hamlet is motivated by his father’s ghost. Marlowe’s driving force is his own moral code which he cannot refrain.

While Marlowe’s office is not shown here, his flat is in a real building on High Tower Drive, Los Angeles. In this unique building with a private elevator Marlowe’s neighbors are a group of yoga-practicing, marihuana-smoking girls, representing a new age, new trends and tendencies of which Marlowe is not a part. Looking at the place and neighborhood where the flat is and at Marlowe’s financial circumstances, it is highly unlikely that in real life he would have been able to afford the rent.

Gould’s Marlowe lost his overly macho, sexist, misogynist attitude towards women that was so apparent in Bogart’s way of acting out the character, bringing him closer to Chandler’s ideas the author put forward in his important essay, “The Simple Art of Murder:” “...he is neither a eunuch nor a satyr; I think he might seduce a duchess and I am quite sure he would not spoil a virgin; if he is a man of honor in one thing, he is that in all things” (*The Simple Art of Murder* 18) Or as Ferncase puts it: “Gould’s Marlowe never violates the detective’s code of sexual ethics to bed down with a client, as Marlowe does with Eileen Wade in Chandler’s original novel. In fact, Marlowe is anything but a lady’s man (as Bogart was *par excellence* in *The Big Sleep*.)” Up to *The Long Goodbye*, Chandler’s Marlowe does not “bed down” with his clients. He does so in this novel with his would-be wife, and in *Playback*, too, where he sleeps with the secretary of the attorney who originally hires him. This is a violation of his ethics, but, in the long run, Chandler corrects, or, rather, justifies, this mistake by marrying Marlowe to Linda Loring. Altman, therefore, changed Marlowe’s moral code, but it is obvious that he did so not because of simple prudery – Marlowe’s neighbors, the aforementioned girls, are seen naked on several occasions. This change in the plot serves as a contrasting point between Marlowe’s old ethics and the promiscuity of the age, represented by the girls. Gould’s Marlowe is also always polite with Mrs. Wade, both before and

after the death of her husband. Marlowe never tries to take advantage of her loss even though she openly flirts with him. He is always more eager to leave Mrs. Wade's company than she is to let him go. In this way the previously analyzed macho aspect of Marlowe's character is lost; while Gould's Marlowe is desperately trying to adhere to his moral code while interacting with women, he is symbolically castrated – especially in contrast with Bogart's "womanizing" characterization. After his job, Altman takes away Marlowe's masculinity.

Conversation is given a special twist in this movie. There are several scenes (e.g. when Marlowe talks with Mr. Wade on the beach, or in the house with Mrs. Wade when her husband commits suicide) when the voices in the discussion are choked by the sound of the waves of the sea, showing that spoken words here only have a secondary, marginal role. Marlowe cracks wise to the gangsters, especially to the foolish "thug" Harry, but he is often heard talking to himself. He is hushed down when trying to communicate with Dr. Verringer's patients in the garden of the asylum. He then reacts with his catchphrase and in a sense he debunks Gill Plain's idea of the great detective overcoming his chaotic world through verbal mockery and wisecracking. He is often heard mumbling, not reacting directly to his conversational partners, which is similar to a voice-over, but we never get to know important thoughts or real information. Again, Marlowe cannot cope with what is around him.

When Roger Wade returns (or is returned) home, he has an important conversation with his wife of which Marlowe is not a part. He is sent out to "count the waves," so the couple can have their own privacy. This destroys the first person singular narrative of the novels as Marlowe is not in the center of action anymore. The audience witnesses an event that the private investigator does not – we know more than Marlowe does.

After Wade's death, Marlowe gets into an argument with the police detectives who show up at the Wade residence. The main detective leading the official investigation has better, snappier comebacks to Marlowe than the private detective can come up with and he falls back on threatening the police officers with going to the governor (Ronald Reagan) to complain, which is understandably a weightless threat. His words have lost their power. In an argument with Marty Augustine, the main villain of the story, and his thugs, he cracks wise to them. Marty asks if it was supposed to be funny and Marlowe says "It's the only thing I can come up with." After this, he is beaten by the gangsters; verbal overpowering (replacing actual murder), that has been Marlowe's main weapon against foes, lost its place to physical abuse.

In the last scene, after shooting Terry Lennox, Marlowe plays a tune on a little harmonica; he is relieved of Lennox's burden and the case is finally closed. Music replaces words here altogether. Gould's Marlowe cannot rule his world because it has never been his. Marlowe lives in chaos and the only way he can come up with to cope with it, after the last shred of his dignity has been taken away from him through treason, is murder. When Marlowe finally finds his friend, Terry Lennox,

and it turns out that he actually did kill his wife, something breaks in Marlowe. After all he suffered from the police, all the torture and pain he endured for his only “friend,” he has to face the final truth delivered by Terry: he, Marlowe, is “a born loser.” Marlowe’s reply is that he cannot even find his cat and then pulls out his gun and shoots Lennox to death. This represents the ultimate end for Marlowe. By this action, he ends his life and ethics, throws away his moral code and starts a new chapter. This is the point where Altman deals the final blow to the private eye’s character. There is nothing more left to lose. In this respect he is similar to Roger Wade: they are both strong men broken by the circumstances. They suffer humiliation, but while Wade decides to kill himself instead of Dr. Verringer who humiliated him in front of his (Wade’s) guests, Marlowe shoots the man, Terry, who led him to his demise: he kills the “humiliator.” But to both of them life, as they have known it, ends – both men die.

The Vietnam War and the Watergate Scandal of 1972 must have left their mark on the atmosphere of this film. The false words and demagoguery of the politicians, the Vietnam failure and Nixon’s desecrating the presidential office and eventual resignation showed that verbal action often contradicts reality. Lying, treason, and murder are the crimes of Terry, too, so Marlowe (a character originally coming from Franklin D. Roosevelt’s presidency) falls back on the only solution he can think of to release the paradoxical situation between his friend’s treachery and his own moral code, and ends Lennox’s life. Terry can also be understood as Nixon’s alter-ego, especially with Nixon being a Californian, but there is no direct reference to this in the movie. Marty Augustine, however, mentions in a conversation with Marlowe that he owns real estate next to President Nixon’s, thereby likening himself to him.

Ferncase in his article also mentions that Altman mocked Hollywood by rolling the end credits to “Hooray for Hollywood,” and making the gate guard of Malibu Colony a celebrity impersonator. This is Altman’s way of showing the “mean streets” of Los Angeles. There is the necessary crime, murder, but the obvious decadence and false, gilded values of the wealthy Californians are also present. In this way, Altman grasps and presents the essence of the social critique Chandler included in his original novel.

Being a “cat man” in a world of dogs, Marlowe has a rough time with Wade’s Doberman, and in Mexico his way is also blocked by a lazy dog lying on the road. Marlowe is the cat, and the dogs of the movie always delay him. The camera also shows us a pair of copulating dogs instead of focusing on Marlowe when he walks past them. Ferncase points out in connection with the camerawork:

The photography by Vilmos Zsigmond is unlike the heavy chiaroscuro of traditional *noir*. Venetian blinds cast no shadows in this detective film. Instead, post-flashing technique creates a diaphanous ozone of pastel hues, blue shadows, and highlight of shimmering gossamer. The effect, rather than one of inscrutable darkness and menace, is more like the insidious glare of a smoggy Los Angeles

afternoon. More remarkable is Zsigmond's restless camera, which prowls nervously throughout the film. The camera dollies almost imperceptively around the characters, often zooming in to seemingly inconsequential details while the main action continues to play offscreen. In contrast to the rock-steady oblique compositions of older *noir* works, this unmotivated camera movement has a subliminal effect on the viewer, one of instability and uncertainty. (Ferncase 88-89. Original italics.)

Besides the obvious contrast between the dogs and Marlowe, the wandering camera suggests that the ongoing action is not important. The view often turns away from Marlowe's figure, e.g. in the case of the copulating dogs, and the Mexican police officer and the local coroner also ask Marlowe to stand up when a funeral procession passes by the police headquarters. All this indicates that Marlowe is nobody, an empty character in his own film, unable to properly fulfill any role and he is never taken seriously. The helpful "knight in shining armor" and honest friend of the novel has been reduced to a clumsy fool; a man who bent the law and faced authorities is now a puppet of higher powers. He cannot even rescue Roger Wade from the waves of the sea and he "even lost [his] cat." And by losing his client, his friend and his ethical code, the man known as Philip Marlowe is destroyed.

Bibliography

- Chandler, Raymond. *The Big Sleep*. London: Penguin, 2005. Print.
- . *The Long Good-bye*. London: Penguin, 2005. Print.
- . *The Simple Art of Murder*. New York: Vintage Crime, 1988. Print.
- Ferncase, Richard K. "Robert Altman's *The Long Goodbye*: Marlowe in the Me Decade". *Journal of Popular Culture* 25.2 (Fall 1991): 87–89. Print.
- McGilligan, Patrick. "Leigh Brackett: Journeyman Plumber." *Backstory 2: Interview with Screenwriters of the 1940s and 1950s*. Berkeley, CA: University of California Press, c1991. n.d. Web. January 2, 2013. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft0z09n7m0/>
- Phillips, Gene D. *Creatures of Darkness: Raymond Chandler, Detective Fiction and film noir*. Lexington, KY: Kentucky UP, 2000. Print.
- Plain, Gill. *20th Century Crime Fiction – Gender, Sexuality and the Body*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001. Print.
- Stoppard, Tom. "Stalking Raymond Chandler's Spirit." *The New York Times*. July 19, 1998. *Log24.com*. n.d. n. pag. Web. January 3, 2013. <http://www.log24.com/log06/saved/060703-Stoppard.html>
- The Big Sleep*. Dir. Howard Hawks. Warner Bros., 1946. Film.
- The Long Goodbye*. Dir. Robert Altman. Perf. Elliot Gould. Lion's Gate Films, 1973. Film.

Angol-orosz együttműködés és vetélkedés a görög ügyben: a pétervári protokoll (1826) diplomáciai háttere

Bevezetés

Az 1820-as évek európai diplomáciájában előtérbe kerülő keleti kérdés meghatározó szerepet játszott a kontinentális nagyhatalmak külpolitikai magatartásának alakulásában. A keleti kérdés gyökerei szorosan kötődtek Oroszország expanzíós aspirációihoz. A birodalom geostratégiai helyzetéből adódóan a Balkán az orosz külpolitikai ambíciók egyik konstans területévé vált. A régió etnikai széttagoltsága, az oszmán uralom alatt élő népek függetlenedési törekvései és a konstantinápolyi adminisztráció decentralizált jellege több esetben is kiváló lehetőséget nyújtott Szentpétervár érdekeinek érvényesítésére. A problémahalmazhoz kapcsolódó konfliktusok a balkáni status quo felbomlása mellett a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló szabad hajózás korlátozásának reális és állandó lehetőségével fenyegettek, amely révén a brit külpolitikára is ösztönző hatással voltak. A térség politikai viszonyainak stabilizálására irányuló igény a régió fölötti befolyás megszerzéséért vetélkedő két hatalom időszakos és korlátozott mértékű együttműködéséhez vezetett.

Az 1814–1815-ben helyreállított európai rendszer alapját az erőegyensúly elvének gyakorlatban történő alkalmazása képezte. A kontinentális struktúra számára az első komoly kihívást az 1820-as évek forradalmi jelentették. Ezek soraiba illeszkedett bele a később szabadságharcra fejlődött görög felkelés. A Peloponnészoszon zajló mozgalom azonban a korábbi forradalmaktól eltérően már a nemzeti önrendelkezés kivívásának igényével lépett fel. A bécsi rendszernek az egyik legszilárdabb eleme a legitimitás elvének betartása volt, amely alapján a görög felkelés nem volt más, mint a törvényes uralkodó ellen irányuló megmozdulás. Oroszország, mint a Szent Szövetség tagja, elítélte a mozgalmat és elismerte a szultánnak az eseményekbe való beavatkozási jogát. Bár Anglia nem képviseltette magát a szövetségben, ő is hasonlóképpen gondolkodott. A görög ügy vonatkozásában fordulat majd csak 1825-ben – Anglia és Oroszország külpolitikájának átalakulásával – következett be, amelynek eredményeképpen a keleti kérdésben addig rivális félként megjelenő államok a közös kooperációt helyezték előtérbe.

Tanulmányom középpontjába a londoni és szentpétervári kabinet együttműködésének a pétervári protokoll (1826) vonatkozásában történő vizsgálatát helyezem. A téma feldolgozásánál arra törekszem, hogy a görög ügy kezelésében megfo-

galmazott angol és orosz koncepciók összehasonlítása révén megvilágítsam a két állam külpolitikai elképzeléseiben és attitűdjében érzékelhető eltérő és azonos vonásokat, valamint a kollektív fellépés mögött húzódó motivációs tényezőket.

Az angol–orosz közeledés kezdetei

Az európai nagyhatalmak görög szabadságharcra kapcsolatos addigi magatartása 1825 fordulójára megváltozott. A kontinenst irányító két vezető állam – Anglia és Oroszország – külpolitikája átalakult: a be nem avatkozás elve háttérbe szorult, és a görög törekvéseket támogató irányvonal került előtérbe. A keleti kérdésben korábban ellentétes álláspontot képviselő londoni és szentpétervári kormányzat között egy elvi együttműködés kezdett körvonalazódni, amelynek gyakorlatban történő realizálására 1827-ben került sor. A két nagyhatalom diplomáciai magatartásában bekövetkezett változások kiindulási pontját Szentpétervár képezte. I. Sándornak a görög ügy kollektív rendezésre irányuló törekvése eredménytelennek bizonyult. Az 1815 után képviselt alkalmazkodási politika megbukott, és hosszú idő óta először a birodalom – nemzetközi kapcsolatait tekintve – elszigetelt helyzetbe került. Az izoláltság megszüntetésének egyetlen módja az 1825 nyarán bekövetkező kurzusváltás volt. A Török Birodalom és Oroszország között fennálló konfliktus megoldásának módozatait illetően továbbra is két alternatíva kínálkozott: a békés úton való problémamegoldás és a háború révén történő rendezés lehetősége. Bár elméletben mindkettőnek volt realitása, a fegyveres megoldás alkalmazása alapvetően nem illett bele a kontinentális erőegyensúly prioritásának idejára épülő cári koncepcióba.

Az angol–orosz együttműködés gondolata már korábban is a szentpétervári diplomácia szerves részét képezte, amely azonban az általános európai együttműködés keretein belül volt értelmezhető. Most azonban a kontinentális viszonyok átalakulását követően I. Sándor úgy vélte, hogy az orosz elszigeteltség feloldásának és a keleti válság megoldásának egyetlen módja a londoni kabinettel való kooperációban rejlik. Az új irányvonalat volt hivatott jelezni a cár 1825 augusztusában a bécsi, berlini és párizsi orosz követhez intézett körlevele, amelyben tájékoztatta őket a szentpétervári konferencia nyomán kialakult patthelyzetről, és instrukciókat adott a jövőben alkalmazandó magatartásukat illetően. Utasította delegáltjait, hogy mind a keleti kérdés, mind az európai ügyek vonatkozásában a fent említett kormányzatok részéről felmerülő javaslatok tekintetében semleges álláspontot képviseljenek.¹ A cár által kidolgozott koncepció alapját a mérsékelt

¹ Temperley: Princess Lieven and the Protocol of 4 April 1826. The English Historical Review, Vol. 39, No. 153., 1924. 59; Внешняя политика России 19 и начало 20 века, (ВНП) Документы Российского Министерства Иностранных дел. Сер. II. т. 6 (14). Москва, 1985. Управляющий Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде Д. П. Татищеву посланнику в Берлине Д. М. Алопеусу послу в Париже К. О. Поццо-ди-Борго 6 (18) августа 1825 г. 237. A forrás teljes szöveggel megtalálható: Copie d'une dépêche

magatartás alkotta. Miközben szorgalmazta a Liverpool-kormánnyal való együttműködést, fontosnak tartotta, hogy a hivatalos kezdeményezés Londonból érkezzen. A szentpétervári kabinetnek jeleznie kell ugyan az angol javaslatok iránti nyitottságát, mindezt azonban a lehető legvisszafogottabb formában kell prezentálni.

Az angol külügyminiszter alapos információkkal rendelkezett Szentpétervár keleti kérdésben formálódó álláspontját illetően. Az elsődleges forrás K. A. Lieven londoni orosz követ volt, aki 1825. október 25-i találkozásuk alkalmával adott részletes beszámolót a Foreign Office vezetőjének. Ahogyan az Canning feljegyzéséből kiderült, ekkor szerzett először tudomást a Mohamed Ali és II. Mahmud között létrejött megállapodásról: *„Az orosz udvarnak biztos információja van arról, hogy mielőtt Ibrahim pasa hadseregét mozgósították, a Porta szerződést kötött az egyiptomi helytartóval, miszerint Görögország bármely részét hódítja meg Ibrahim pasa, azt az ő rendelkezése alá kell vonni [...]”*.² A megszerzett területek kezelésére irányuló tervének lényege pedig *„[...] az egész görög népesség eltávolítása, rabszolgaként történő elhurcolása, [...] egyiptomiakkal és más mohamedán vallásúakkal való benépesítése”*.³ A londoni orosz követ jelentése mindenképpen hatással volt Canning keleti kérdésben képviselt külpolitikájára. Az angol külügyminiszter súlyos körülménynek tekintette a Görögország vonatkozásában felmerült konstantinápolyi aspirációkat, amelyet mi sem bizonyít jobban, hogy november elején teljes körű tájékoztatást kért Sir George Cockburn admirálistól a Földközi-tenger térségében állomásozó hadiflotta létszámáról.⁴ Lieven gróf és Canning első, valamint pár nappal később – október 30-án – soron következő második brightoni találkozója teremtette meg az ideális légkört az angol–orosz együttműködésre irányuló politika felvázolásához, amely kiegészült az orosz külügyminiszternek a két állam együttműködésére utaló kijelentésével. Nesselrode hangsúlyozta ugyanis, hogy *„[a] béke keleten történő helyreállítása az Oroszország és Anglia közötti tökéletes egyetértés létrehozásától függ”*.⁵

Ilyen előzmények után kerülhetett sor a december 16-i konzultációra, amely során már határozottan körvonalazódott egy angol–orosz szövetség megteremtésének alternatívája. Lieven ugyanezen a napon kelt levelében részletes áttekintést adott a londoni kabinet görög ügyben való állásfoglalásáról és az Oroszországgal való kooperáció lehetőségeiről. A tárgyalások jellegének meghatározását illetően a gróf hangsúlyozta: *„[Canning] kizárólagos fontosságot tulajdonít annak, hogy kap-*

réservée aux Représentants de l'Empereur près les Cours de Vienne, de Paris et de Berlin. St. Petersbourg, le 6 Août 1825. In: Schieman: Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. Bd. I. Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1904. 608–610.

² Memorandum of Mr. Canning, Seaford, October 25, 1825. In: Some Official Correspondence of George Canning. Vol. I. (Ed.) Stapleton. London, Longman, Green and CO., 1887. 315.

³ Uo.

⁴ Mr. Canning to Sir Georg Cockburn [S. d.]. In: uo. 321.

⁵ Idézet uo., 348.

*csolataink jellege titokban maradjon, ezt tanúsítják óvatossági intézkedései [...]*⁶ Ezen a ponton érdemes kiemelnünk, hogy az orosz követ és az angol külügyminiszter személyes megbeszélései mindig a fővárostól távol zajlottak. George Canning magánemberként gyakran látogatott el a kelet-sussexi Seaford városába. Ezen utazásokat kihasználva talált lehetőséget a Lieven gróffal és feleségével való találkozásokra, amelyekre a közeli Brightonban került sor.

Az orosz követ jelentésében a kontinentális hatalmak bevonásának kérdésére is kitért. A Lieven és Canning közötti konzultáció alkalmával konszenzus született abban a tekintetben, hogy *„[a]z egyezményt elsősorban Oroszország és Anglia között kell létrehozni”*.⁷ A két állam kizárólagos partnerségének igényét, illetve szükségességét Bécs, Berlin és Párizs görög ügyben képviselt politikája indokolta. Ahogyan Lieven gróf is kifejtette: *„Poroszország közvetlenül nem érdekelt-e kérdésben, helyzete nem követeli meg, hogy befolyással legyen arra. [...] Ausztria nyíltan kijelentette a küzdelemben részt vevőkkel szembeni ellenséges pozícióját. [...] Ezen hatalom tárgyalásokba történő bevonása igazságtalan és célszerűtlen lenne. Ami Franciaországot illeti, kormányzatának álhatalmansága és rosszindulata teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy közösen lépjen fel velünk.”*⁸ A londoni orosz követ levele révén a szentpétervári kabinet megerősítést nyert az angol és orosz érdekek összehangolásának közös szándékáról. Ennek azért is volt kiemelkedő jelentősége, mert időközben Szentpéterváron jelentős változások mentek végbe. I. Sándor 1825 novemberében meghalt, öccse – I. Miklós – hatalomra jutása pedig nem csupán az orosz bel-, hanem a külpolitikára is alapvető hatással volt. A keleti kérdés vonatkozásában markáns fellépést szorgalmazó cár magatartása komoly dilemmát okozott az angol kabinet számára. I. Miklós trónra lépését követően a Porta elleni orosz fegyveres fellépés ugyanis nagyobb realitással bírt.⁹ A körülmények tükrében tehát az angol diplomáciának határozott álláspontra kellett helyezkednie.

Az angol–orosz közeledés következő lépcsőfokát Wellington herceg szentpétervári megbízatása képezte. Követté való kinevezését Lieven 1826. január 21-i levelében tudatta Nesselrodéval.¹⁰ A gróf fontosnak tartotta nyomatékosítani, hogy Wellington személyéhez maga Canning ragaszkodott. A külügyminiszter döntésében meghatározó szerepe volt a szentpétervári angol követ tevékenységével kapcsolatban érzett szkepticizmusának. Lieven hangsúlyozta, hogy *„tekintettel a rendkívüli körülményekre az angol kormánynak pontos bizonyítékokat kell kapnia arról*

⁶ ВПР. Сер. II. т. 6 (14). Москва, 1985. Док. 103. Личное письмо посла в Лондоне Х. А. Ливена управляющему Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде 4 (16) декабря 1825 г. 304.

⁷ Уо. 302.

⁸ Уо.

⁹ Bodnár: *Oroszország keleti törekvései, 1792–1830*. In: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. (Szerk.) Uó. Hungarovoxx Kiadó, Budapest, 2008. 125–126.

¹⁰ ВПР. Сер. II. т. 6 (14). Москва, 1985. Док. 120. Личное письмо посла в Лондоне Х. А. Ливена управляющему Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде 9 (21) января 1826 г. 334–337.

az irányról, amelyet az új orosz uralkodó szándékozik adni politikájának, amely nem támaszkodhat ebben a felelősségteljes dologban Lord Strangford kétes igazságára, mert olyan emberre van szükség, akinek tekintélye teljes mértékben bizalmat sugall.”.¹¹ A forrás egyértelmű utalást tartalmaz a Canning és a pétervári angol követ között 1825 decemberében kialakult feszült viszonyra. A nézeteltérés oka Percy Smythe Strangford felelőtlen magatartása volt. Az orosz kabinettel történő előzetes tárgyalások folyamán az angol követ informális egyeztetéseket hajtott végre a kontinentális hatalmak képviselőivel. Konceptiójának értelmében az érintett államok kormányzatai közös nyilatkozatot intéznek a Portához. Abban az esetben pedig, ha Konstantinápoly elutasítja a nagyhatalmak görög ügyben történő közvetítését, a szövetséges hatalmak elismerik Oroszország fegyveres intervencióra való jogát. Szentpétervár tehát bármilyen fajta ellenvetés nélkül indíthat háborút a Török Birodalom ellen.¹² Az angol külügyminiszter egy Nesselrode által Lieven grófhhoz eljuttatott jelentésből értesült a fejleményekről. Canning ezt követően meglehetősen bizalmatlannak mutatkozott Lord Strangford irányában. Kételyeit Lord Granville párizsi angol követhoz írt levelében is kifejezésre juttatta.¹³ A személyváltás tehát a tárgyalások eredményessége szempontjából mindenképpen indokoltnak tűnt. Érdemes azonban utalnunk Lieven gróf megjegyzésére, miszerint Wellington szentpétervári küldetése az angol külpolitikai érdekek megfelelő képviselése mellett a belpolitikai feszültségek enyhítésének eszközeként is szolgált. A katolikusok egyenjogúsításának kérdése kapcsán ekkoriban kialakult heves viták ugyanis az angol politikai elit megosztottságához vezettek. Az emancipációt ellenzők táborának egyik vezéralakja pedig maga Wellington herceg volt.¹⁴

A Brightonban folytatott előzetes tárgyalások során – a trónváltás okozta átmeneti megtorpanásra reagálva – az angol külügyminiszter biztosította Lieven gróftól a London és Szentpétervár között fennálló kapcsolat jellegének változatlanságáról. Mindemellett hangsúlyozta, „[...] Anglia arra törekszik, hogy még jobban megerősítse a barátságot és a hitet, amely mindkét országot összeköti [...]”¹⁵ Az angol kabinet retorikája, valamint Wellington herceg I. Miklós beiktatási ünnepségére történő delegálása egyértelműen a közeledés irányába mutató gesztusok voltak. Az előkészítő konzultációk és a mindkét fél részéről tapasztalható pozitív visszajelzések összességében megteremtették az érdemi tárgyalások lebonyolításához szükséges feltételeket.

¹¹ Uo. 336.

¹² Temperley: Princess Lieven and the Protocol of 4 April 1826. The English Historical Review, Vol. 39, No. 153., 1924. 68.

¹³ Mr. Canning to Viscount Granville, F. O., December 26, 1825. In: (Ed.) Stapleton, 347–348.

¹⁴ Machin: The Catholic Emancipation Crisis of 1825. The English Historical Review, Vol. 78, No. 308., 1963. 45–482; Davis: Wellington and the „Open Question”. The Issue of Catholic Emancipation, 1821–1829. Albion. A Quarterly Journal Concerned with British Studies, Vol. 29, No. 1., 1997. 39–55.

¹⁵ ВПР. Сер. II. т. 6 (14). Москва, 1985. Док. 120. Личное письмо посла в Лондоне X. А. Ливена управляющему Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде 9 (21) января 1826 г. 337.

Az angol–orosz tárgyalások menete

Canning az angol–orosz tárgyalások megindulásának előzetes feltételeként három követelés teljesítését szabta. Az első kritérium alapján *„[...] minden részt vevő hatalom – a törökök és a görögök közötti béke megteremtésére irányuló erőfeszítésekben eredően – deklarálja elhatározását, miszerint nem kezd háborúba”*.¹⁶ A fegyveres intervenció elkerülésének kérdése az angol diplomácia neuralgikus pontját képezte. Canning második feltételként Oroszország és az Oszmán Birodalom hivatalos kapcsolatfelvételét és a konstantinápolyi orosz követség újbóli felállítását határozta meg. Végül a harmadik szempontnak megfelelően *„a konferencián részt vevő hatalmak mindegyike nyilatkoztassa ki kormányzatának azon álláspontját, melynek értelmében az általuk birtokolt befolyást saját gyarapodásuk vagy előny-szerzésük érdekében nem fogják érvényesíteni a háborút viselő felek kormányzatai fölött”*.¹⁷ Annak ellenére, hogy a memorandumban felsorakoztatott feltételek elfogadására Oroszország részéről nem került sor, Lieven gróf előzetes közvetítése révén megindulhattak az angol–orosz egyeztetések. Ennek alapján 1826 februárjában Wellington herceg – a londoni kabinet hivatalos delegáltjaként – Szentpétervárra érkezett. Az angol követ George Canning február 10-én megfogalmazott instrukcióinak megfelelően arra törekedett, hogy az Oszmán Birodalom és Görögország között fennálló konfliktus rendezésében Nagy-Britannia *„őszinte segítségnyújtásáról”* biztosítsa a cárt.¹⁸

Az orosz diplomácia alapvető törekvései közé tartozott a birodalom balkáni befolyásának helyreállítása és a Portával történő kapcsolatának normalizálása. Ezen célok elérése érdekében Nesselrode 1826 februárjában új külpolitikai programot indítványozott. Tervezetében kiemelt szerepet kapott a Dunai Fejedelemségek helyzetének rendezése, valamint a tengerszorosok átjárhatóságának biztosítása. A görög szabadságharc esetében hangsúlyozta, hogy a Porta és a felkelők között húzódó konfliktust Oroszország és Nagy-Britannia együttműködésének eredményeképpen kell megoldani.¹⁹ Oroszország lehetőségeinek számbavétele során a külügyminiszter két alternatívát vázolt fel: a fennálló helyzet békés úton történő megoldását és a konstantinápolyi kormányzat elleni háború lehetőségét. Ahogyan Nesselrode fogalmazott: *„[...] a béke állapota, amelyben vagyunk, nem jelentene*

¹⁶ Memorandum on the Conditions on which the Duke of Wellington is to Allow His Majesty's Ambassador to go to a Conference on Greek and Turkish Affairs, and of his View of the Intentions of the Cabinet; also Queries Regarding the Wishes of the Government on Certain Points. London, 26 January, 1826. In: Despatches, Correspondence and Memoranda of Field Marshal Arthur Duke of Wellington. Vol. III. (Ed.) The Duke of Wellington. London, Albemarle Street, 1871. 74.

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ The Right Hon. Canning to the Field Marshal Duke of Wellington, 10, February, 1826. In: (Ed.) Wellington, 87.

¹⁹ Bodnár 126.

azonnali viszályt. Oroszország teljesítené a külföldi udvarok kívánságait.”²⁰ Azonban komoly dilemmaként jelenik meg, hogy „[...] tartós lenne-e az Oroszország által ezen feltevés alapján megőrzött béke?”²¹ Ellenben, ha a szentpétervári kormányzat a háború mellett foglal állást, lehetőség nyílik arra, hogy „[...] véget vessünk a vitának, amely már öt éve bonyolítja a kapcsolatunkat nem csupán a Portával, de más európai hatalmakkal is [...] Visszaadjuk Oroszországnak a tiszteletet, amelynek Konstantinápolyban örvendett a (kücsük) kajnardzsi szerződés idején.”²²

Nesselrode memorandumában az orosz kabinet által alkalmazandó irányelvek bemutatása mellett részletesen elemezte azok hosszú távú következményeit. A potenciális veszélyek mérlegelése során hangsúlyozta, hogy a Török Birodalom legyőzésével járó presztízs ugyan helyreállítaná Szentpétervár nemzetközi tekintélyét, jöllehet „[...] ezzel az előnnyel szemben állíthatjuk azokat az áldozatokat, amelyeket a háború követel”.²³ Mindazonáltal felhívta a figyelmet arra, hogy az európai nagyhatalmak vonatkozásában az orosz–török háború még jobban elmélyítené az Oroszország keleti politikájával szemben kialakult kontinentális összetartást. A tervezetben hangsúlyos szerepet kapott a londoni kormányzat politikája. Ahogy a külügyminiszter utalt rá, „Anglia szándéka nem titok. Kijelentette, hogy érdekei (védelme) képezi politikájának egyetlen szabályát. De ezek az érdekek, látszólag nem kényszerítik arra, hogy szakítson Oroszországgal.”²⁴ Ennek megfelelően Nesselrode szorgalmazta a Nagy-Britanniával történő szoros együttműködés kialakítását.

Az orosz diplomácia az angolokkal folytatott konzultációval párhuzamosan törekedett az Oszmán Birodalommal való megegyezésre. Mivel azonban a Dunai Fejedelemségek ügyében továbbra sem történt változás, a cár 1826 márciusában határozott fellépésre szánta el magát, és követelte a bukaresti béke pontjainak végrehajtását. Nesselrode M. Ja. Mincsakihoz intézett levelében részletes utasításokat adott a török kormányzattal szemben alkalmazandó magatartást illetően.²⁵ A konstantinápolyi orosz ügyvivőnek küldött legfontosabb instrukció az orosz követelésekhez való konzekvens ragaszkodás volt. A kabinet három lényeges kérdésben kívánt megállapodásra jutni a Portával. Az első a Dunai Fejedelemségek ügye volt. Szentpétervár szorgalmazta Moldva és Havasalföld 1821 előtti status quójának helyreállítását és a török csapatok térségből történő kivonulását. A második pontban foglaltaknak megfelelően az orosz kormány indítványozta a Porta és Belgrád viszonyának rendezését, amely magában foglalta Szerbia autonómiájának és

²⁰ ВПР. Сер. II. т. 6 (14). Москва, 1985. Док. 138. Записка управляющего Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде Николаю I 16 (28) февраля 1826 г. 401.

²¹ Уо.

²² Уо., 402.

²³ Уо.

²⁴ Уо.

²⁵ Уо. Док. 142. Управляющий Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде поверенному в делах в Константинополе М. Я. Минчаки 5 (17) марта 1826 г. 411–421.

az 1812-es bukaresti békében rögzített privilégiumainak biztosítását. Végül pedig a Porta delegáljon követeket az orosz határhoz, hogy a szentpétervári kabinet által kijelölt meghatalmazottakkal való érdemi egyeztetések során a két állam közötti ellentétek feloldását eredményező megállapodások születhessenek.²⁶ Nesselrode hangsúlyozta, hogy az orosz igények „ultimátum jellegű követelések”, ezért a jegyzékben meghatározott feltételek visszautasítása esetén Szentpétervár szankciókat fog alkalmazni.²⁷

A Portával szemben tanúsított orosz magatartásban feltehetően komoly szerepet játszott az angol–orosz kapcsolatok megerősödése. Ezt támasztja alá Nesselrode 1826. március 26-án a párizsi, bécsi és berlini orosz követekhez intézett jegyzéke.²⁸ A dokumentum nagy vonalakban tájékoztatást nyújtott a folyamatban lévő angol–orosz tárgyalásokról és azok legfontosabb céljairól. A két állam között zajló konzultációk vonatkozásában Nesselrode hangsúlyozta: „[...] a cár azt kívánja, hogy a minisztériumi képviselőkkel folytatott megbeszélések során Ön semmi esetre, még egy szóval se szóljon a diplomáciai tájékoztatásban említett görög ügyekről [...]”²⁹ A szentpétervári kabinet ugyanis a brit kormánnyal összhangban arra az álláspontra helyezkedett, hogy az érdemi egyeztetések lezárásig a kontinentális nagyhatalmak informálása szükségtelen és bonyodalmakkal terhes eljárás lenne. Az orosz külügyminiszter azonban kiemelte, hogy amint „[...] ismert lesz számunkra a Porta szándéka, nyílt diplomáciai tájékoztatásban figyelmeztetjük szövetségeseinket, tudomásukra hozzuk a görögországi helyzettel kapcsolatos politikánkat, amelyet célszerűen követünk [...]”³⁰

Szentpétervár összességében tehát úgy vélte, hogy a körvonalazódó nagyhatalmi koalíció révén képes lesz nyomást gyakorolni a konstantinápolyi kormányzatra, amely hajlandó lesz alkalmazkodni az Oroszország által támasztott követelésekhez. Nesselrode taktikája sikerrel járt. A Porta májusban elfogadta a feltételeket, és pár hónappal később kezdeményezte a Szentpétervárral való megállapodást.³¹ Az orosz diplomácia dinamizmusa és a brit külpolitika kontrolláló jellege közötti diszharmónia 1826 márciusában az Orosz Birodalom javára billentette a mérleg

²⁶ Uo., 419.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. Док. 149. Управляющий Министерством Иностранных дел К. В. Нессельроде послу в Париже К. О. Поццо-ди-Борго, посланнику в Берлине Д. М. Алопеусу и Д. П. Татищеву 17 (29) марта 1826 г. 435–436.

²⁹ Uo. 436.

³⁰ Uo.

³¹ Törökország érzekelte, hogy alakulóban van egy ellene irányuló nagyhatalmi szövetség, ezért megpróbált közeledni Oroszország felé. Ennek eredményeképpen 1826. október 7-én megkötötték az akkermani konvenciót, amely kimondta, hogy Oroszország gyámságot gyakorolhat Szerbia és a Dunai Fejedelemségek fölött, továbbá engedélyezte az orosz kereskedelmi hajók számára a tengerszorosok szabad használatát. A Porta elismeri a Dunai Fejedelemségek saját ellenőrzési jogát és Szerbia belső autonómiáját. Mindemellett megállapodás született arról, hogy a Fekete-tengeren egyik hatalom sem építhet ki katonai támaszpontokat. Erre vonatkozóan lásd: Bodnár. 126–127; Ormos–Majoros: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 50; Seton-Watson: The Russian empire, 1801–1917. Clarendon Press, Oxford 1967. 298.

nyelvét. I. Miklós határozott fellépése a londoni kabinet nyomásgyakorlásával szemben is érvényt tudott szerezni birodalma érdekeinek.

A pétervári protokoll és hatása a görög ügyre

Az angol-orosz tárgyalások eredményeképpen a két nagyhatalom 1826. április 4-én aláírta a szentpétervári protokollt, amely a szerződő államok török-görög konfliktusban vállalt közvetítő szerepét volt hivatott deklarálni.³² A jegyzőkönyvben foglalt ajánlásoknak megfelelően „Görögország a birodalom tartományát képezné”, ennek értelmében „a görögöknek évi adót kellene fizetniük, amelynek összegét közös megállapodás alapján kellene rögzíteni [...]” Továbbá „a két nemzet tagjainak teljes elszeparálása és a további összeütközések [...] megelőzése érdekében” a nagyhatalmak indítványozták a Görögországban és a hozzá tartozó szigeten élő török lakosság kitelepítését és tulajdonaik görögök által történő felvásárlását.³³ A harmadik cikkely értelmében a háborús felek közötti békítő tárgyalások Anglia konstantinápolyi követén keresztül, a cár teljes támogatásával zajlana. Abban az esetben pedig, ha a Porta nem fogadja el a protokollban megfogalmazott elveket, „Őfelsége és Ő császári felsége ragaszkodni fognak a jegyzőkönyv első (cikkelyében) megfogalmazott intézkedésekhez [...] és a béke megvalósítása érdekében minden kedvező alkalmat igénybe fognak venni a két fél (törökök és görögök) feletti befolyásuk kiterjesztésére.”³⁴

A szerződő hatalmak hangsúlyozták: „[...] szeretnék, hogyha szövetségeseik a jegyzőkönyv által meghatározott megállapodások részeivé válnának [...]”³⁵ Ezen kívánságukat bizalmas formában továbbították a kontinentális nagyhatalmaknak. A jegyzőkönyv érdekessége, hogy a Porta felé irányuló angol-orosz kezdeményezés kudarcának esetén Szentpétervárnak – egyedül vagy Nagy-Britanniával együttműködve – jogot biztosított a görög ügy vonatkozásában megfogalmazott ajánlások végrehajtására. Ami a területi kérdéseket illeti, azok tekintetében a protokoll nem tartalmazott konkrétumokat.³⁶ Érdeemes azonban kiemelni, hogy az új állam kiterjedését illetően mind angol, mind orosz részről merőben eltérő koncepciókkal rendelkeztek.³⁷

³² Bodnár 126. p; Jelavich: The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920. University of Washington Press, Washington, 1977. 48.

³³ Protocol of St. Petersburg, 23rd March (4th April), 1826. In: (Ed.) Wellington, 59.

³⁴ Uo., 60.

³⁵ Uo., 61.

³⁶ Schroeder: Transformation of European Politics 1763–1848. Clarendon Press, Oxford, 1994. 646.

³⁷ A területi kérdések vonatkozásában az 1830-as londoni konferencia hozott változást. Az európai nagyhatalmak határrendezésre irányuló elképzeléseire vonatkozóan lásd: Temperley: The Foreign Policy of Canning, 1820–1827. In: The Cambridge History of British Foreign Policy. Vol. II. (Ed.) Ward – Gooch. University Press, Cambridge, 1923, 103; Schroeder, 658.

A pétervári protokoll jelentőségének mérlegelésekor több tényezőt kell figyelembe venni. Egyrészt szem előtt kell tartani a dokumentum által kitűzött célok megvalósításának realitását, másrészt meg kell vizsgálni az angol–orosz egyezmény nemzetközi viszonyokra gyakorolt hatását. Az első kérdés vonatkozásában Nagy-Britannia szerepvállalása játszott meghatározó szerepet. A London és Szentpétervár között létrejött szerződés Európa két – mind politikai, mind katonai szempontból – vezető nagyhatalmának szövetsége volt, amely megfelelő befolyással és eszköztárral rendelkezett az európai ügyek és a keleti kérdés eseményeinek formálásához. A jegyzőkönyvben meghatározott szándékok teljesítéséhez szükséges feltételek adottak voltak, azonban a gyakorlatban történő megvalósítására mégsem került sor. A londoni kormányzat ugyanis a Szentpétervárral való együttműködéssel párhuzamosan ragaszkodott sajátos izolációs irányvonalához. Az angol külpolitika ezen kettőssége pedig abban nyilvánult meg, hogy a brit kormány elhatárolódott az egyezmény pontjainak abszolválására irányuló kötelezettségvállalás alól. Ebből az aspektusból tekintve az 1826-os protokoll az elvi elképzelések determinálásán túl nem tartalmazott az abban foglalt rendelkezések betartásához szükséges garanciális elemeket.

Másrészről viszont az angol–orosz megállapodás pozitívumaként értékelhető, hogy az addig passzivitásba vonuló kontinentális hatalmak figyelmét ismételten a görög kérdésre fordította. Bár Ausztria és Poroszország korábbi álláspontjának megfelelően továbbra is ragaszkodott a semlegesség politikájához, Franciaország komoly érdeklődést mutatott a nagyhatalmi koalíció iránt. A párizsi kormányzat úgy vélte, hogy az angol–orosz kezdeményezés egyrészt reális lehetőséget nyújthat az évek óta húzódó keleti válság rendezésére, másrészt a Görögország pacifikálásában való részvétel kiváló alkalmat biztosíthat Franciaország nagyhatalmi presztízsének növelésére. Mindemellett Párizs számított rá, hogy a Balkánon végbemenő területi változások hatására Oroszország hajlandó lesz támogatni a Rajna-vídekre irányuló francia revíziós törekvéseket.³⁸

A Párizssal történő hosszas egyeztetéseket követően Oroszország, Anglia és Franciaország 1827. július 6-án aláírta a londoni egyezményt, amely a pétervári protokoll alapján ismételten deklarálta a Portával szemben támasztott követeléseket.³⁹ A megállapodás cikkelyeiben a három szövetséges nagyhatalom rögzítette a Görögországgal történő kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok felvételét, valamint pontosította az Oszmán Birodalom kötelezettségeinek teljesítésére szabott határidőt.⁴⁰ A szerződés titkos záradékában rögzítették, hogy mindhárom félnek joga van a fegyveres beavatkozásra. Összességében tehát a pétervári egyezmény

³⁸ Schroeder 650.

³⁹ Ormos–Majoros 50–51.

⁴⁰ Treaty of the Settlement of Greece, 6th July, 1827. In: (Ed.) Wellington, 61–62. A londoni konferencia jegyzőkönyvének teljes szövege megtalálható: Protocol of the Conference held at the Foreign Office, the 12th of July, 1827. In: Papers Relative to the Affairs of Greece. London, J. Harrison and Son., 1830. 177–180.

jelentőségét egy szélesebb körű és mindenekelőtt cselekvőképes nagyhatalmi koalíció létrehozásának megalapozásában kell kihangsúlyozni.

A nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások és a Görögországban zajló politikai konszolidáció megteremtették a fegyveres intervenció végrehajtásához szükséges külső és belső feltételeket. A londoni egyezményben foglalt határidő lejártát követően a három nagyhatalom tengeri blokáddal kívánt Konstantinápolyal szembeni követeléseinek érvényt szerezni. A szövetségesek az 1827. október 20-i navarinói ütközetben győzelmet arattak a Porta felett. A katonai siker azonban a koalíciós partnerek közötti kapcsolat gyengülését eredményezte. A nagyhatalmi intervenció következtében kialakult helyzet ugyanis teret engedett Oroszország Balkánon történő megerősödésének. A Szentpétervárral szemben érzett bizalmatlanság hatására London módosított külpolitikájának irányvonalán. Az angol–oroszl együttműködés átmenetileg felbomlott, a görög ügy pedig mind a diplomácia, mind a válságkezelési módszerek vonatkozásában új szakaszába lépett.

A szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés – avagy ahogyan a szociális munkások és a rendőrök látják¹

A kutatásban arra kerestem a választ, hogy milyen hatékonysággal és milyen együttműködési készséggel és képességgel rendelkeznek a rendőrök és a szociális munkások egy-egy problémát illetően. Mindkét vizsgált célcsoport ugyanis a jelzőrendszer tagja. A jelzőrendszer működésének jogszabályi hátterét az 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról a családsegítő szolgálatok számára feladatként jelöli meg a jelzőrendszer kiépítését és működtetését. A jelzőrendszer definiálásakor elmondható, hogy az egyének, családok szociális helyzetéről, problémáiról szóló folyamatos információáramlás, segítségnyújtás érdekében szervezetek, intézmények, magánszemélyek között fenntartott kapcsolatról beszélhetünk. Tagjai közé nemcsak a két vizsgált célcsoport tartozik, hanem beszélhetünk külső és belső jelzőrendszeri tagokról, melyet az említett törvény pontosan meghatároz (1993. évi III. törvény).

A kutatás célja az, hogy ismeretet szerezzünk a két szakma véleményéről a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés témakörében. Napjainkban ugyanis sokszor lehet hallani arról, hogy a rendvédelmi szerv dolgozói előítéletek, rasszista megközelítéseket alkalmaznak egy-egy szituációban, valamint a szociális szféra dolgozói akár „szemet hunynak” egy-egy eset felett. Ennek kiderítésére úgy véltem, ideális egy-egy fókuszcsoportos beszélgetés a tények, tévhitek eloszlására.

A választott hivatás okának megismerése

A választott hivatás megismerésének témaköre azt a célt hivatott szolgálni, hogy ismeretet kapjunk arról, hogy a megkérdezetteket mi motiválta vagy mi vonzotta a választott pályára. Az eredmények tekintetében elmondható, hogy a rendőrök körében nem lehet konkretizálni, hogy miért döntöttek az adott hivatás mellett. Többségben az egyenruha szépsége vonzotta őket a pályára, azonban voltak

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4 A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

olyanok is, akik azért választották, mert áldozatokon akartak segíteni, vagy akadt olyan személy is, aki barátja kedvéért választotta a rendőri hivatást, de megtetszett neki, és már évek óta a pályán van. Abban azonban mindannyian egyetértettek, hogy nem tudták, mire készüljenek, vagy mire számíthatnak munkájuk során, hiszen valamennyien a civil életből kerültek a rendőrség állományába.

„Amikor elkezdtem rendőrként dolgozni, a biztos megélhetést, a megbecsülést, a rendet és fegyelmet láttam a hivatásban, és ezért szerettem volna itt dolgozni. Persze ezen felül a rászorultakon is szerettem volna segíteni! A mottónk »Szolgálunk és Védünk!« *(Rendőrök)*

A rendőrökkel ellentétben a szociális munkások mindannyian azért választották a szociális szférát hivatásuknak, mert mindenképpen embereken akartak segíteni. Mindenkiben már életének korai szakaszában kirajzolódott az embereken való segítség gondolata. További érdekessége e témakörnek, hogy a szociális munkások már pályakezdésük előtt tudták, mire kell számítaniuk, azonban ennek ellenére is érték őket csalódások.

„Mindenkinek, amikor pályakezdő volt, voltak elképzelései. De ahogy teltek-múltak az idők, ezek az elvárások egyre inkább lecsökkentek [...] az évek során azt tapasztaljuk, hogy egyre sokasodnak a problémák, de ha megtaláljuk ezek között a sikerélményeket, akkor ezek mind segítenek, hogy továbbblendüljünk, ne égjünk ki idő előtt.” *(Szociális munkások)*

A kiégés vagy más néven burnout szindróma jelensége régóta létezik, de csak néhány évtizede foglalkoznak vele a különböző tudományágak. A jelenlegi vizsgálati eredmények szerint elsősorban az emberekkel hivatásszerűen foglalkozó személyeket érinti, de előfordulhat minden olyan hivatás esetén, amelyben az emberekkel való közvetlen kommunikáció jelentős szerepet tölt be a mindennapok során. A leggyakrabban használt burnout fogalom H. Freudenbergertől származik 1974-ből. Véleménye szerint a „burnout – kiégés – szindróma krónikus, emocionális megterhelések, stresszek nyomán fellépő fizikai, emocionális, mentális kimerülés állapota, amely a reménytelenség és inkompetencia érzésével, célok és ideálok elvesztésével jár, s melyet a saját személyre, munkára, illetve másokra vonatkozó negatív attitűdök jellemeznek (H. Freudenberger 1974).

A kiégés tehát mind a szociális munkásokat, mind pedig a rendőröket érintheti abban az esetben, ha hiányzik a visszajelzés, a megerősítés, ha alacsony jövedelemért túl sok munkát kell elvégezni, ha gyakori krízishelyzeteket kell megoldaniuk, ha extra igénybevétel mellett nagy felelősség hárul rájuk. A kiégés soha nem egy statikus állapot, hanem olyan folyamatként körülrható jelenség, amely ciklikusan, időről időre újra megismétlődik. Ennek megakadályozására fontos felismerni a kiégésre utaló jeleket, és hogy a szakembereket megfelelően támogassák és elismerjék munkájukat (Ónody 2001).

„[...] akkor legalább már itt bent támogassuk egymást. Akkor ezek mind olyan dolgok, olyan pluszt adnak, amitől is az ember jobban fogja magát érezni a munkahelyén, a munkájában és lehet, hogy hozzásegíti ahhoz is, hogy jobban végezze el a mindennapi tevékenységet. Jobban és eredményesebben tudjon segíteni adott esetben az ügyfélen.” (Szociális munkások)

Szegénység – avagy miként értelmezzük a fogalmat a rendőrök és a szociális munkások

A kutatás témája a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés az elszegényedett kistelepüléseken, ezért úgy véltem, érdemes lenne a bűnelkövetés témaköre előtt feltárni azokat a véleményeket, képzeteket és tapasztalatokat, melyeket a vizsgált két célcsoport a fogalomról ismer. A két vizsgált célcsoportról elmondható, hogy azonosképpen definiálták a szegénység fogalmát, illetve nagyon hasonló a szegénységről alkotott véleményük és tapasztalatuk.

„Nekem mindig az jut eszembe, amit annak idején a főiskolán mondtak. Abszolút szegénység az, akinek már a vízre, kenyérre, semmire sincsen, a napi betevő falatra sincsen jövedelme, az ellátása nincs kielégítő. Én nem ezt látom szegénységnek. Én úgy gondolom, hogy az a szegénység, ha a társadalom által elfogadott szintet nem tudja minden ember teljesíteni. De óriási lemaradások ne legyenek. Ma pedig sajnos azt látjuk, hogy a lesüllyedt rétegek szó szerint vegetálnak.” (Szociális munkások)

„A legtöbb ember esetében, ha elszegényedésről beszélünk, akkor a munkanélküliségre vezethető vissza. A válság során sok ember a hitele miatt került nagyon rossz anyagi helyzetbe, amit nagy részben a munkával rendelkezők sem tudnak átvészelni, hogy megtartsák az előző életszínvonalukat. Azért nem tudnak a szegénységből kiemelkedni, mert nincs megfelelően bérezve a dolgozó, az árak pedig folyamatosan emelkednek. A legtöbb ember egy munkahellyel sem rendelkezik, nemhogy mellékállást tudjon vállalni, hogy helyrehozza anyagi helyzetét.” (Rendőrök)

Az interjúbeszélgetésekből kiemelt idézetek jól tükrözik, hogy mindkét csoport a szegénységet egyfajta élethelyzetnek tekintti, melyet a társadalom többi tagjához viszonyítanak. Emellett úgy vélik a megkérdezettek, hogy a legfőbb kockázati tényező a szegénységet illetően a munkanélküliség, az alacsony iskolai végzettség, az idős kor, a sokgyermekes családok, a szegregált településrészen való élés.

„Ez már az abszolút szegénység. Amikor már a tartalékokhoz sincs már nyúlni [...] az idősebb embereknek régen nem okozott problémát, hogy ha meghalt a szülő [...] mert volt miből eltemetni.” (Szociális munkások)

A rendőrök és a szociális munkások által elmondottakat alátámasztja az Európai Bizottság véleménye is, mely szerint ma már minden állampolgár számára nyilvánvaló, hogy a társadalom néhány csoportját szélesebb körben és magasabb fokban érinti a szegénység kockázata, mint más csoportokat. A szegénység első-

sorban a különböző kisebbségekhez/etnikumhoz tartozókat (pl. romákat), gyerekeket, fiatalokat, sok gyermeket nevelő szülőket, vagy éppen egyedül nevelő szülőket, migráns csoportokat érint. A legfrissebb európai adatok szerint ma több mint húszmillió gyermeket fenyeget a szegénység Európa-szerte. „A nagycsaládokban élő gyermekek esetében a veszélyeztetettségi arány huszonöt százalék, az egyszerű családban nevelkedő gyermekeknél pedig harminc százalék felett van” (Európai Bizottság 2011: 7).

A szegénységgel kapcsolatban azonban nemcsak a fogalom definiálása, meghatározása és okainak feltárása okoz gondot, hanem az is, hogy az interjúalanyok véleménye szerint szocializációs problémák is fellelhetők.

Az mindenki számára ismeretes, hogy a szocializáció első színtere a család, és a szocializációs folyamat a születésünkkel kezdődik és a halálunkig tart. A folyamat a felnőtté válást és a személyiség fejlődését határozza meg. A szocializációs folyamat során a felnőtté váló fiatal nem tudatosan dolgozza fel a környezeti hatásokat, de elsajátítja mindazokat a szerepeket, értékeket, viselkedéseket, képességeket, készségeket, amelyek azokra a csoportokra jellemzőek, ahová tartozunk vagy tartozni szeretnénk (Nagy 2007).

„Viszonyítás kérdése, mert ha őket – szegényeket – kérdeznénk meg, azt mondanák, hogy nekik ez így jó. Mi látjuk így, hogy ők rossz helyzetben élnek. A legtöbbjük azt mondja, hogy neki jó így. [...] Igen, mert abba szocializálódott bele. *(Szociális munkások)*

A szegénység és bűnelkövetés körében végzett kutatások, elméleti tapasztalatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a szegénység, a munkanélküliség soha nem vezet önmagában bűnelkövetéshez. A korábban készített kutatások azt bizonyítják ugyanis, hogy a vagyon elleni bűncselekmények elkövetésének hátterében társadalmi és egyéb halmozott hátrányok gyakorta előfordulnak. A munkanélküliség és a bűnözés ok-okozati kapcsolata már mindenki előtt ismeretes, azonban a munkanélküliségnek nem a bűnözés az egyetlen deviáns megnyilvánulási formája (Szirtes 2010).

„A szegénység nem feltétlenül vonzza azt, hogy elkövető is legyen, nem potenciális bűnöző a szegény.” *(Rendőrök)*

A bűnelkövetésről általában

A vizsgálati elemzés következő szakasza a bűnelkövetés volt. A témakör lekérdezésével és elemzésével az volt a cél, hogy megismerjük a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetéseket. A kutatási cél tehát annak megismerésére irányult, hogy ezeket a bűncselekményeket valóban azért követik-e el az emberek, mert nincs más kiút és nincs más lehetőségük arra, hogy szükségleteiket fedez-

zék, vagy pedig a szegénység és a megélhetési bűnelkövetés között nincs ténylegesen igazolható kapcsolat.

De mi is az a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés? – merülhet fel a kérdés. A fogalom definiálása nem egyszerű, hiszen sajátos magyar fogalomról van szó. A megélhetési bűnelkövetés/bűnözés ugyanis sem a tudomány világában, sem pedig a tudományos fogalomtárban nem használatos fogalom. Ennek ellenére a köznyelv előszeretettel használja, valamint kutatási tapasztalataim is azt igazolják, hogy a két vizsgált hivatás „szakzsargonjában” fellelhető fogalomról beszélünk. Hazánkban a definíciót Kuncze Gábor (volt liberális belügyminiszter) 2006-ban vezette be. Az akkori értelmezés szerint Magyarországon a 20 000 forint értékű lopás nem számított rendőrségi ügynek. „A fogalom jobbjára arra utal, hogy olyan, jobbjára kis értékre elkövetett bűncselekményről van szó, amelyek során az elkövetők éppen csak annyit tulajdonítanak el a javak jogos tulajdonosától, amennyi utóbbiak és családjuk megélhetéséhez, értsd: egyik napról a másikra való túléléshez elegendő, tehát szinte elhanyagolhatóan kicsiny értéket” (Póczik 2012: 2). Az értékhatár bevezetésének következményeként számos vidéki területen lehetetlenné vált a zöldség- és gyümölcsstermesztés, valamint az állattartás.

„A megélhetési bűnözés körében a legjellemzőbb a lopás. E vonatkozásban beszélhetünk: termény-, fa-, élelmiszer-, bolti lopásról. Ezek a leggyakoribbak, általában az évszaktól függően változnak az esetszámok. Télen fa- és terménylopás, nyáron zöldség- és gyümölcslopás. A bolti lopás egész éves jelenség.” (*Rendőőrök*)

A kutatók véleménye szerint ezek a megélhetési bűnelkövetések sok esetben természetes módon csapnak át erőszakos bűncselekményekbe, és végső soron akár gyilkosságokba is torkollhatnak.

„A törvényszegést, ha úgy vesszük, két részre oszthatjuk. Szabálysértés és a bűncselekményi alakzatról beszélhetünk. A legtöbb elkövetett cselekménynek mindkét alakzatával találkozhatunk, lopásnál például az értékhatár határozza meg, mert 50 000 Ft alatt szabálysértésről, felette pedig bűncselekményről beszélhetünk. De van olyan eset is, hogy nem az értékhatár, hanem egyéb körülmény, elkövetési magatartás határozza meg, hogy melyiknek minősül.” (*Rendőőrök*)

Meglátásom szerint a megélhetési bűnelkövetés legfontosabb momentuma mégis az, hogy csak roma származású emberekre használták a fogalmat a bevezetését követően, vagyis így akarták felmenteni a kisebb lopások elkövetőit. Mára azonban nem lehet ilyen szűk kategóriákat alkalmazni, hiszen az egész társadalomra kiterjed (Budapest Analyses). Vagyis a társadalom egészére jellemző egyfajta deviancia, deviáns viselkedés.

Andorka Rudolf megfogalmazása szerint „az emberek társadalmi együttélése azért lehetséges, mert nagy többségük alkalmazkodik az adott társadalomban elfogadott normákhoz, viselkedési szabályokhoz. Ugyanakkor minden társadalomban előfordul, hogy egyes tagjai ezeket a normákat megszegik. A normaszegést

nevezik devianciának, a normaszegő viselkedést pedig deviáns viselkedésnek” (Andorka 2006: 15).

A szociológia tudományágában különböző elméleti hipotéziseket fogalmaztak meg a deviáns viselkedés okairól. A szociológiai elméletek közös jellemzője, hogy a deviáns viselkedés társadalmi gyakoriságának magyarázatát keresi, és a társadalomban gyökerező okokat kívánja feltárni. A szociológiai elméletekkel szemben felállított más tudományágak elméletei az egyénben keresik a problémát és az egyén deviáns viselkedésének okait vizsgálják (Andorka 2006).

A bűnözéssel összefüggő devianciaelméletek

Az első elmélet a *biológiai elméleteket* jelenti, a bűnözéshez kapcsolódó legfontosabb megfigyelés C. Lombroso olasz orvos nevéhez fűződik. Lombroso ugyanis úgy vélte, hogy a testi jellemzők, legfőképp a koponyaalkat és a bűnözés szorosan összefügg. Véleménye szerint a bűnözők koponyaformája jobban hasonlít az emberszabású majmokéra, mint az emberére. A koponyaforma és a bűnözés közötti kapcsolat elutasítása után a következő elmélet az erőszakos bűnelkövetést és a kromoszóma-rendellenességet kapcsolta össze. Kiindulópontja, hogy az emberi test sejtjeiben található negyvenhat kromoszóma, huszonkét pár szomatikus és két nemi kromoszómából tevődik össze, s ez a két nemi kromoszóma határozza meg a születendő gyermek nemét. Az elmélet feltevése szerint, ha a normális XY kombináció kiegészül egy Y kromoszómával, az érintett személy hajlamosabb a bűncselekmények elkövetésére. Különböző kutatási eredmények szerint ugyanis a börtönlakó személyek zöme rendelkezett ezzel az XYY kromoszómapárosítással. Ennek bebizonyítására azonban nincsenek megfelelő adatok és tények (Andorka 2006).

A bűnözéssel kapcsolatos második elmélet a *racionális választás elmélete*, mely Ronald Clarke és Derek Cornish nevéhez fűződik. A szociológiai elmélet abból indul ki, hogy a vagyon elleni bűncselekményt elkövető személy racionálisan jár el a bűncselekmény elkövetésekor, ugyanis mérlegeli annak várható anyagi hozadékait, a lebukás kockázatát, valamint a várható büntetést is (Andorka 2006).

„Szerintem már igen, tisztában vannak a büntetés súlyával, mert már annyit kapták el a rendőrök. Nekünk is szinte már nincs olyan ügyfelünk, akit még legalább egyszer ne kaptak volna el. De inkább kétszer. Mindig hozza nekünk a büntetést, hogy segítsünk részletfizetést kérni, vagy, hogy leülhesse vagy ledolgozhassa.” (*Szociális munkások*)

„Általában nincsenek tisztában a büntetési tételekkel, főleg a manapság jellemző sűrű törvénymódosítások miatt, valamint a legtöbb embert nem is érdekli, mit kaphat az elkövetett cselekménye miatt. A visszaesőkre (főleg a börtönt is megjártakra) igaz az, hogy tudják a jogaikat főként. Meg hogy melyik bűncselekményt hogyan büntetik, mik a súlyosító és enyhítő körülmények.” (*Rendőrök*)

A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből kiemelt két részlet jól reprezentálja, hogy a szociális munkások és a rendőrök véleménye teljes mértékben eltér egymástól, hiszen míg a segítő szférában dolgozók véleménye alátámasztja a racionális választás elméletét, addig a rendőrök álláspontja nem igazolja ezt az elméletet. Vagyis a rendvédelmi dolgozók véleménye szerint csak a visszaesők mérlegelik a várható anyagi hozadékot és a várható büntetést.

A harmadik elmélet az *anómiaelmélet*, melynek bevezetése Émile Durkheim nevéhez köthető. Az anómiaelmélet nem jelent mást, mint a társadalmi normák meggyengülésének állapotát, mely a gyors és nagy társadalmi változások hatására erősödik fel. „Az anómia nem egyszerűen a társadalmi normák meggyengülése az adott társadalomban, hanem a társadalomban elfogadott célok és megengedett eszközök közötti ellentmondás” (Andorka 2006: 28).

„A válság során sok ember a hitele miatt került nagyon rossz anyagi helyzetbe, amit nagy részben a munkával rendelkezők sem tudnak átvészelni, hogy megtartsák az előző életszínvonalukat [...]. Sok ember a kilátástalan helyzetbe kerülése miatt nem lát más kiutat és ezért választja azt, hogy inkább elmegy pl. lopni, mint hogy a gyerekek éhen haljanak.” (*Rendőrök*)

A kutatási eredményeket illetően látható, hogy a különböző bűnözéssel összefüggő devianciaelméletek igazolódni látszódnak. Azonban ha nem a deviancia-elméleteket vesszük alapul, hanem a Kuncze Gábor által bevezetett megélhetési bűnözés fogalmát, vagyis hogy – leggyakrabban – a romák követik el ezeket a bűncselekményeket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy megoszlik a vélemény a rendőrök és a szociális munkások között, de ellentét figyelhető meg az adott hivatásban dolgozók között is.

„Igazából nem lehet különbséget tenni, hogy magyar-e vagy nem az elkövető. Vannak vegyesen.” (*Szociális munkások*)

„Igen, nekem, akik most kijöttek a börtönből ők nem romák, de van falopás miatt roma fiatal is gondozásban. Roma és nem roma között is van bűnelkövető.” (*Szociális munkások*)

„Én azt tapasztalom, hogy a romáknál van inkább a megélhetési bűnelkövetés. Nekem legalábbis az ügyfélkörben van olyan, hogy fát lopott, vagy kaját. A nem romáknál csoportosan elkövetett rablás és súlyos testi sértések miatt voltak börtönben.” (*Szociális munkások*)

A három fenti idézet jól szemlélteti, hogy a szociális munkások között igen nagy a véleménykülönbség. Hisz míg az egyikük erősen állást foglal a romák által elkövetett megélhetési bűnelkövetés számának nagysága mellett, addig a másik válaszadó erősen elveti annak bizonyosságát. Ezzel ellentétben a rendőröknél némi konszenzus látszik kirajzolódni, hiszen ők nem általánosítottak csoportokat.

„Nem lehet általánosan jellemezni. Minden bűncselekmény más, minden elkövetés más élethelyzetben történik, más az indító oka, és más a kimenetele, így szerintem erre nem lehet egy kimerítő, konkrét választ adni.” *(Rendőrök)*

A kutatás eredményeit figyelembe véve elmondható, hogy egyetértés született a két megkérdezett csoportban abban a kérdésben, hogy milyen formában követik el a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetéseket a bűnelkövető személyek.

„Mindenféle bűnelkövetés jellemző, egyedül, csoportosan, fiatakorúval, gyermekkorúval. Ezek függnek a bűncselekmény, szabálysértés milyenségétől is.” *(Rendőrök)*

„Önállóan vagy csoportosan, vagy gyerekesen. Nem lehet kategorizálni.” *(Szociális munkások)*

A kutatási eredményeket figyelembe véve elmondható, hogy a vizsgált településen a leggyakoribb bűnelkövetési módok szorosan összekapcsolódnak a szegénységgel, de nem lehet általánosítani, vagyis azt állítani, hogy minden szegénységben élő személy bűnelkövető.

A fókuszcsoportos beszélgetések elemzése alapján azonban az is körvonalazódni látszik, hogy a rendőrök és a szociális munkások hasonlóan gondolkodnak és hasonló tapasztalataik vannak a témát illetően. Az elmondottak alapján a leggyakrabban előforduló szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés a szükségletkielégítésre irányuló lopás. Ősszel gyakoriak a takarmánylopások, télen a falopások, egész évre pedig a bolti lopások jellemzőek. Emellett mindkét megkérdezett célcsoport megemlítette a prostitúciót mint megélhetési bűnelkövetést. A rendőrök illetékességi területükön kevésbé találkoznak ezzel a válfajjal, azonban a szociális munkások számos esetet ismernek és látnak.

„A megélhetési bűnelkövetésnél ott van a strichelés is. Ott állnak kint az utcasarkokon a 13-14 éves lányok, a 41-es úton. Vagy az anyák is kint állnak, hogy legyen mit ennie a gyerekeknek.” *(Szociális munkások)*

„A prostitúció nem gyakori a területünkön, de ha előfordul, lehetőség van helyszíni bírság kiszabására, vagy őrizetbe vételre is.” *(Rendőrök)*

További eredménye a kutatásnak, hogy a közvélekedéssel és közhiedelemmel ellentétben a rendőrök nem alkalmaznak rasszista megközelítéseket egy-egy szituáció során, hiszen az elfogások leggyakrabban a véletlenül múlnak – vagyis épp arra járt egy rendőr. A témát illetően azonban a szociális munkások valóban elnézőbbek tudnak lenni, de ők sem helyeslik és nem nézik jó szemmel az elkövetéseket. A szociális szférában dolgozók inkább szeretnék megismerni annak az okát, hogy miért követte el a bűncselekményt az illető. A beszélgetések célja mindig az, hogy ne kövesse el ismét, ne váljon a személy visszaeső bűnelkövetővé.

„Ugyanolyan bűn, mint a másik – a törvény szerint –, de azért az ember lelkülete, vagy egyáltalán amikor látom, hogy elvette a kenyeret, mert éhes, akkor hogyan is haragudjak rá?” *(Szociális munkások)*

„Meg kell próbálnunk megérteni őket, hogy – hiszen ez a szakmánk, a hivatásunk – nem lehetünk előítéletesek a társainkkal szemben.” *(Szociális munkások)*

Együttműködés más szervezetekkel, szervezetekkel

A kutatás kezdetekor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a rendőrök és a szociális munkások képesek a hatékony és eredményes együttműködésre munkájuk során. Így ebben az elemzési részben ennek a ténynek a feltárása kerül a középpontba. A kutatási eredmények szerint hatékony együttműködés figyelhető meg a két vizsgált hivatás között.

„Tökéletesnek tartom a más szervezetekkel történő együttműködésünket. Beszéljünk akár más hivatásos szervről vagy a szociális háló tagjairól. Véleményem szerint a szociális szféra nélkül sem a megelőzés, sem a kezelés nem lenne ilyen hatékony. Mindennaposnak mondható a kapcsolatunk, mely nagyban segíti a munkánkat. Minden területen együtt dolgozunk, legyen szó arról, hogy bántalmazást észlelünk és jelzéssel élünk, vagy arról, hogy törvényes képviselő híján az ő segítségüket vesszük igénybe”. [...] Mindig a rendelkezésünkre állnak, amikor csak szükségünk van a szaktudásukra.” *(Rendőrök)*

„A rendőrökkel most például egy egészségpályázatban egy programelem az övék. Bűn- és baleset-megelőzési program. Előadásokat tartanak az iskolákban. Mindig nagyon kedvesek és készségesek voltak velünk, ha együtt dolgoztunk. Ők is jelzőrendszeri tagok, de nem mindig tudnak előjönni a havi jelzőrendszeres megbeszélésre, mivel nagyon leterheltek és elfoglaltak. Amikor azonban előjönnek, nagyon aktívak és felkérhetők ők is a szakemberek közül előadást tartani az aktuális programban.” *(Szociális munkások)*

Az együttműködési készségük vizsgálatán kívül arra is rákérdeztem, hogy van-e olyan terület vagy beavatkozási módszer, amit hiányolnak a másik szakma képviselőitől. Ennek feltárása azért volt fontos, hogy mindkét megkérdezett fél tudomására jusson az információ, melynek segítségével még hatékonyabb együttműködés kialakítására lehetnek képesek.

„Nem igazán tudok olyan dolgot megnevezni, ami hiányosságként említhető, talán az, hogy ők nem 24 órás munkarendben dolgoznak. Így egy éjszaka történt esemény kapcsán sok esetben nehézkes a szükséges intézkedések fogantatása, de ezt másnap orvosoljuk.” *(Rendőrök)*

„Az egyetlen probléma, hogy túl későn jeleznek, hogy valamilyen probléma merült fel.” *(Szociális munkások)*

„Főleg a távolságtartás, családon belüli erőszaknál jó lenne, ha 3 napon belül kapnánk értesítést. Ez még nem működik, de rajta vagyunk, hogy a törvény által előírt időben-idő-

intervallumban történne meg a jelzés. Túlterheltek sajnos nagyon. Nem mindig érnek el mindenhova, ha elérnek, akkor is mindig sietnek.” *(Szociális munkások)*

A családon belüli erőszakról nincs egységes képzet, de a jelenség fő ismertetőjegyei alapján elmondható, hogy egyfajta erőszaktypusként definiálható. A családon belüli erőszak fogalma alatt leggyakrabban azokat az eseteket értjük, amikor az egyik családtag kísérletet tesz, vagy meg is valósít egy olyan magatartásformát, amellyel a másik fél fölött hatalmat – testi, anyagi, jogi dominanciát – tud gyakorolni (Elektronikus Lakossági Bűnmegelőzési Információs Rendszer – ELBIR 2011).

A részletek alapján tehát elmondhatjuk, hogy bár hatékony együttműködésre képesek a vizsgált csoportok, azonban még van mit javítaniuk a még hatékonyabb, konszenzusos együttműködés érdekében. Míg a szociális munkások a túl késői bejelentést, értesítést hiányolják a rendőroktól, addig a rendvédelmi dolgozók a nem állandó jelenlétet nélkülözik a segítő munkatársaktól.

A kutatási eredmények konklúziója

A kutatási eredmények figyelembevételével elmondható, hogy a rendőrök magas szintű jártasságot mutatnak a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés okait illetően, valamint ismerik az egyének szociális és társadalmi helyzetét. Tehát a tudásuk nemcsak a jogszabályi hátterek ismeretére terjed ki, hanem komplex társadalmi folyamatokat érintő tudással is rendelkeznak. Amennyiben a szociális munkások kerülnek elemzés alá, látható, hogy a segítő szakmában dolgozó személyek is a társadalmilag elfogadott normákat fogadják el, de ismerve a szegénységgel küzdők (élet, szociális, kulturális) helyzetét, mégis elnézőbbek tudnak lenni bizonyos esetekben. Abban az esetben, amikor az adott bűncselekmény viszont nincs kapcsolatban a megélhetéssel, ők is a személyes – nem pedig a hivatásban gyakorolt – véleményüket helyezik előtérbe. A megélhetési bűnelkövetés áldozatai ugyanis leggyakrabban idős, beteg, sérült emberek.

Továbbá: a kutatás egyik feltételezése az volt, hogy a bűnelkövető személyek kilátástalan élethelyzetük miatt követik el a szegénységgel összefüggő megélhetési bűncselekményeket. Számos empirikus, elméleti kriminológiai tanulmány és kutatás született már a témában, melyek alátámasztják az általam mért eredményt is. A mélyszegénységben élő, marginalizált csoportok körében nagyobb gyakorisággal fordul elő a bűnelkövetés, és törvényszerűen jönnek létre bűnöző szubkultúrák, valamint a bűnözői karrier már gyermek- és fiatalkorban elkezdődik.

Végül és nem utolsósorban: a legfontosabb eredmény, hogy a két szakma – a rendőrök és a szociális munkások – nézetei, nézőpontjai és megítélései időnként eltérnek egymástól, azonban úgy véltem, képesek a hatékony együttműködésre.

Úgy gondolom, s ezt kutatási eredményeim is alátámasztják, hogy a szegénységgel összefüggő megélhetési bűnelkövetés nagymértékben jelen van hazánkban. A probléma megoldása, illetve kezelése közös ügyünk. Mind az állampolgárok, mind a segítő foglalkozásban dolgozók, mind pedig az állam ügye. A konszenzusos együttműködésen alapuló munkák professzionálisabbá tétele elengedhetetlen az ilyen komplex társadalmi problémák megoldásához. Ennek megvalósulásához szükség lenne olyan új ismeretek szerzésére – jelen esetben mindkét hivatásban dolgozók számára –, amelyek elősegítik a különböző klienscsoportok megfelelőbb megismerését, valamint olyan komplex tudásanyag elsajátítására, amely lehetővé teszi, hogy a két hivatást választók közelebbről megismerjék a másik munkáját.

Felhasznált irodalom

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.
- Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Andorka Rudolf (2006): *Deviáns viselkedés*. In: Papp János (szerk.): *Devianciák és ifjúság*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 15–50.
- Budapest Analyses. *A magyarországi roma politika átértékelése*. http://www.budapestanalyses.hu/docs/Hu/Elemz%C3%A9sek_Arch%C3%ADvum/analyses_216_hu.html
- Elektronikus Lakossági Bűnmegelőzési Információs rendszer – ELBIR. Szám: 16000/321-24/2011. ált. *Nem magánügy! (a családon belüli erőszak)* http://www.jaszfenyszaru.hu/doc/hirlevelek/elbir_321_24.pdf
- Európai Bizottság (2011): *A szegénység és társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem európai platformja*. A szociális és területi kohézió európai keretrendszere. Luxemburg, Európai Unió Kiadóhivatala.
- H. Freudenberger (1974): *Burnout szindróma*. <http://www.lelkititkaink.hu/burnout.html>
- Keller Tamás (é. n.): *Értékrend és társadalmi pozíció*. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/47keller.pdf>
- Laki László (1992): Munkanélküliség és bűnözés. *Esély*, 1992/5. 45–62.
- Nagy Ádám (2007): *Ifjúságsegítés. Probléma vagy lehetőség az ifjúság?* Új Mandátum Kiadó, Budapest–Szeged.
- Ónody Sarolta (2001): *Kiegészítő tünetek (burnout szindróma) keletkezése és megoldási lehetőségei*. *Új Pedagógiai Szemle*, 51/5. 80–85.
- Póczik Szilveszter (2012): *Szegénység, bűnözés, megélhetési bűnözés*. *Polgári Szemle*, 8. évfolyam, 1–2. szám
- Szirtes Klára (2010): *Pillanatkép a megélhetési bűnözésről*. http://www.kimisz.gov.hu/data/cms26135/Szirtes_Klara_Pillanatkep_a_megelhetesi_bunozesrol.pdf

A Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseinek vizsgálata

Tanulmányomban a Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzésein tanuló hallgatók társadalmi háttérét, motivációját, elvárásait feltáró kutatásomat mutatom be. Véleményem szerint elengedhetetlen a téma tárgyalásához, hogy megvizsgáljuk a felsőfokú szakképzés hazai történetének vonatkozásait, jogi, társadalmi és gazdasági környezetét, illetve hogy emellett röviden említést tegyünk a témában született hazai kutatásokról.

A rendszerváltást követően expanzióról beszélhetünk az oktatás területén. A tudás és azon belül a szakmai tudás és annak papíron történő igazolása nagyon felértékelődött. Napjainkra sok változáson ment át a felsőfokú szakképzés. A változások kapcsán érdekességgént említeném, hogy egyfajta ciklikusság figyelhető meg a képzésben, hiszen körülbelül hétévente egyfajta szerkezeti és névbeli változáson megy át (1997/98 – AIFSZ – akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzés, 2006 – FSZ – felsőfokú szakképzés, 2013 – FOSZ – felsőoktatási szakképzés).

A felsőfokú szakképzések társadalmi, gazdasági, jogi környezete és fogalmi rendszere

A makro és globális folyamatokhoz manapság szorosan kötődnek a felnőttképzés új fogalmi és értelmezési lehetőségei. Társadalmi és közgazdasági értelemben is korszakváltás következett be, hiszen a gazdasági és kulturális értékrendek értékelésének tekintetében világméretű dimenziók váltak meghatározóvá. Egyfajta kölcsönhatásról beszélhetünk a társadalom, a gazdasági környezet és az oktatás, képzés területén. Az oktatással, képzéssel kapcsolatos elvárások, érdekek három nagy csoportba sorolhatóak. Idetartoznak a társadalmi szintű igények, a gazdasági, illetve a munkáltatók, valamint az egyének elvárásai. Az értékrendszerek egybeesnek, de azért ellentmondásokkal is találkozhatunk e tekintetben. Társadalmi szintű elvárás, hogy a lakosság minél magasabban legyen iskolázott és legalább egy, a munkaerőpiac igényeinek megfelelő képzettséggel, szakmával rendelkezzen (Szép-Vámosi 2007: 11).

A hetvenes években egyre több országban felgyorsult az érettségit adó középiskolák expanziója, így egyre nagyobb számban nőtt az érettségizettek száma, akik ezzel jogosultságot szereztek formailag a felsőoktatásba való bejutáshoz. Egyértel-

mű volt, hogy az érettségizettek egy része nem felelt meg a felsőoktatásba való belépés szintjének, és a munkaerőpiac sem tudta fogadni az egyetemi végzettségűek tömegeit. Ezért is volt szükség a munka világában gyakorlatias, naprakész, azonnal alkalmazható, de magas szintű kvalifikációra (Farkas P. 2009: 9).

A felsőoktatás intézményrendszerének differenciálódása és diverzifikálódása is megfigyelhető volt az 1970-es/80-as évektől. Ennek egyik következményeként említhetjük, hogy a gazdasági és társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodással a hallgatói tömeg összetétele egyre heterogénebb lett. A bekövetkezett változások kapcsán sokan a permanens finanszírozási problémák orvoslását várták a felsőoktatásban.

A tudományok sokszínűvé válásával együtt az oktatási programok is változásokon mentek keresztül, hiszen a képzések irányát és az idejét figyelembe véve is erős változások történtek világszerte és persze hazánkban is. A régi egyetemek mellett egyre elterjedtebbé váltak a 3-4 éves főiskolák, megjelentek a 2 éves gyakorlatorientáltabb felsőfokú szakképzések (Hrubos 2006: 156).

Magyarországon az akkreditált iskolai rendszerű felsőfokú szakképzés kezdetei a 90-es évek közepére tehetőek, ugyanis ekkor erősödött meg az igény és az elvárás egy olyan képzési forma kialakítására, amely szemben a korábbi ún. post-secondary oktatással jobban megfelel a munkaerő-piaci igényeknek. A képzés megtervezéséhez a modellt, másrészt az anyagi támogatást a Phare HU-94.05 program biztosította. A képzés jogi alapjait az 1993-as felsőoktatásról szóló törvény 1996-os módosítása teremtette meg. Az 1997/1998-as tanévben elindult az akkreditált iskolai rendszerű felsőfokú szakképzés, melyet az 1997-ben megjelent 45/1997. (III. 12.) kormányrendelet tett lehetővé (Gurbán 2009: 5).

A felsőfokú szakképzés fogalma és helyzete a bolognai rendszerben

A felsőfokú szakképzés fogalmának több meghatározása ismeretes. A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény szerint: a felsőoktatási intézmények által hallgatói – valamint felsőoktatási intézménnyel kötött megállapodás alapján szak- középiskolák tanulói – jogviszony keretében folytatott szakképzés, amely – a felsőoktatási intézmény által készített szakképzési program alapján – beépül a felsőoktatási intézmény hasonló képzési területéhez tartozó alapképzésébe legalább 30, legfeljebb 60 kredittel. Felsőfokú szakképzésben az Országos Képzési Jegyzékben (OKJ) szereplő, felsőfokú végzettséget nem eredményező felsőfokú szakmai képzés szerezhető, a képzési idő általában 4 félév. A felsőfokú szakképzésre történő felvétel feltétele legalább középfokú végzettség (érettség), de a felsőoktatási intézmények emellett egyéb szakmai, illetve alkalmassági követelményeket is előírhatnak (2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról).

1. ábra
A felsőoktatás új képzési szerkezete
Forrás: Veres Pál, 2006

A Veres Pál által készített ábrán láthatjuk, hogy a felsőfokú szakképzés a 2006-os bolognai rendszer bevezetésekor nyerte el végleges helyét a képzési struktúrában. A felsőfokú szakképzés az érettségi és a felsőoktatásban megszerezhető BA/BSC-diploma között helyezkedik el. Már a felsőoktatásban zajlik az oktatás, de még nem ad diplomát, ugyanakkor a felsőfokú szakképzésben tanulók ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint bármelyik felsőoktatási hallgató. Ilyen jogok például a diákigazolvány, az ösztöndíj-lehetőségek. A felsőfokú szakképzés során megismerkednek a hallgatók a felsőoktatási rendszerrel, a szorgalmi és vizsgaidőszakkal, kiselőadásokat, referátumokat, prezentációkat tartanak, tehát megismerik, megalapozzák a felsőoktatásban való könnyebb elhelyezkedésüket, és rutinosabban mozognak az alapképzés során.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az FSZ kettős funkciójából egyet tökéletesen betölt ez a képzési forma, mégpedig hogy utat nyit és megismerteti a hallgatókkal a felsőoktatás rendszerének alapjait. Másik funkciója a munkaerőpiaci igények kiszolgálása és az annak való megfelelés. Sajnos ez csak elméletileg teljesül, vagy csak csekély mértékben.

Hazai kutatások a témában

Elméleti áttekintésben próbáltam feltérképezni a felsőfokú szakképzésekre irányuló eddigi magyarországi kutatásokat. Azért is tartottam ezt fontosnak, mert szerettem volna egy reális képet kapni az eddigi eredményekről, tapasztalatokról. A hazai kutatásokat tekintve azokkal foglalkoztam, amelyek véleményem szerint kiemelkedőek és alapötletükben, témájukban vagy céljaikban kötődnek a saját

kutatásomhoz. Ezen szempontok alapján két csoportba soroltam a választott hat kutatást. A főként hallgatói oldallal foglalkozó kutatások, illetve a munkaerő-piaci és hallgatói oldallal egyaránt foglalkozó kutatások.

HALLGATÓI OLDALLAL FOGLALKOZÓ KUTATÁSOK

A felsőfokú szakképzést illető hazai kutatásokat végző személyek közül Hrubos Ildikó az egyik legelismertebb. Konczné Remler Timeával és Veroszta Zsuzsannával közösen *A hallgatók társadalmi háttere és képzéssel kapcsolatos motivációi* címmel végeztek kutatást a 2000/2001-es tanévben. Maga a kutatás a hallgatók társadalmi hátterének és motivációinak átfogóbb ismeretére szolgál. 1000 főt kérdeztek meg kérdőívek segítségével. A vizsgálat során rétegzett csoportos mintavételt alkalmaztak, a következő 3 szempont alapján: az oktatási intézmény típusa, a képzési program szakmai jellege, a képző intézmény székhelye. Olyan kérdésekre kereste a választ a kutatás, mint a hallgatók véleménye az új képzési formáról, a képzésekben részt vevő hallgatók társadalmi összetétele, az AIFSZ-en belül az intézmények és programtípusok közötti különbségek, a hallgatók területi mobilitása, iskolázottsága és előképzettsége (Hrubos 2002).

A Dunaújvárosi Főiskola 2008-ban az NSZFI, SZFPK/2008 nyertes pályázata kapcsán végezte az *„Adekvát kompetencia-korszerű kompetencia fejlesztési kutatás az FSZ gyengeségeinek és erősségének feltárására, alkalmazható adatgyűjtési és oktatási módszertan kidolgozása”* című kutatását. A projekt során az elmúlt 10 év hazai szakképzésének főbb szerkezeti változásait vizsgálták, különös tekintettel a felsőfokú szakképzésre. Kutatták a hazai nagyvállalatok, gazdasági szervezetek igényeit az FSZ képzésre vonatkozóan. A kutatás során a jelenlegi és végzett hallgatókat, munkáltatókat, gyakorlati helyet biztosító cégeket kérdőívek és fókusz-csoportos vizsgálat alapján kérdezték meg (Makó 2009).

A harmadik kutatás Karsai Norbert *A felsőfokú szakképzésben részt vevő hallgatók véleménye a Juhász Gyula Pedagógusképző Karon* című munkája. A kutatás célja volt, hogy a Juhász Gyula Pedagógusképző karon működő felsőfokú szakképzéseket és a képzésben részt vevő hallgatók véleményét jobban megismerje a kutatás vezetője. A 17 kérdésből álló kérdőíves vizsgálat során többnyire zárt kérdéseket használt a kutató. A 2010/2011-es tanévben a JGYPK-n 28 felsőfokú szakképzésen 1315 hallgató tanult. A mintaválasztás véletlenszerű volt. Óralátogatásokat tett Karsai, ahol csak órákat látogató hallgatókkal tudta kitölteni kérdőívét (Karsai 2011).

MUNKAERŐ-PIACI ÉS HALLGATÓI OLDALLAL EGYARÁNT FOGLALKOZÓ KUTATÁSOK

Az egyik legnagyobb volumenű és eddigi legátfogóbb kutatás véleményem szerint „*A felsőfokú szakképzésben végzettek pályakövetése*” volt, mely 2008. január és 2009. november 30. között valósult meg Liskó Ilona és Kocsis Mihály témavezetésével. Az OFI részéről Fehérvári Anikó, Kardos Lajos és Tomasz Gábor vett részt a kutatásban. Az OFI kutatóin kívül közreműködött Farkas Éva (SZTE), Farkas Péter (NSZFI) és Reisz Terézia (PTE). Két adatfelvétel történt a kutatás során. 2008 tavaszán 46 intézményvezetővel készítettek interjút a kutatók, és emellett 1388 felsőfokú szakképzésben tanuló fiatal töltötte ki a kérdőíveket. 2009 tavaszán történt ismét adatfelvétel. Ennek során az előző kutatásban részt vevő hallgatók közül, akik megosztották személyes adataikat a kérdőíveken (198 fő), kiválasztottak 30 főt, s velük strukturált mélyinterjúkat készítettek (Fehérvári 2009: 144).

„*Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola: Felmérés 2012 tavaszán a BKF szakképzési központ felsőfokú szakképzéseiben aktív hallgatók körében*” – A Budapesti Kommunikációs Főiskola Karrier Centruma 2012 áprilisában végzett felmérést az intézményben felsőfokú szakképzésben tanuló aktív hallgatók körében. A kutatásban részt vevő hallgatók szociodemográfiai jellemzőit és családi hátterét is vizsgálták, emellett szerepet kaptak a diákok nyelvtudását érintő kérdések, illetve továbbtanulási terveik feltérképezése is. A felmérés készítői külön figyelmet szenteltek emellett a résztvevők intézményhez köthető attitűdjének vizsgálatára (Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola 2012: 3).

A hazai kutatásokat bemutató alfejezetem zárásaképpen szeretném még megemlíteni a „*Szolnoki Főiskola felsőfokú szakképzést nyújtó képzései iránti kereslet-ről*” című kutatást, melyet 2011-ben végzett Pénzes Ibolya Rózsa, Szűcs Róbert és Horváth Marianna. A TÁMOP-4.1.1/A-10/1/KONV-2010-19 számú projekt „Munkaerő-piaci alkalmazkodás fejlesztése” alprojektben valósult meg a kutatás, mely szervesen kapcsolódik az alprojekt előző kutatásaihoz, mintegy kiegészítve és más szempontból bővítve annak eredményeit. A kutatás céljait tekintve 3 fő célt határoztak meg a kutatók. Az intézményi képzési kínálat bővítési lehetőségeinek felmérését, a felsőfokú szakképzések iránti kereslet feltárását, illetve a képzés iránti tartalmi elvárásokat. A kutatás komplexitását jelzi, hogy szekunder adatbázisokat is vizsgáltak a kutatók, emellett egy primer kutatás is zajlott (Szolnoki Főiskola 2011).

A kutatás módszertana

A kutatásomhoz kérdőíves módszert alkalmaztam. EvaSys rendszerben készült 51 kérdésből álló kérdőívet készítettem, mellyel a Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseiben második évfolyamon tanulmányokat folytató hallgatókat kerestem

fel 2012 októbere és novembere folyamán. Hat karon tizennégy szak hallgatót próbáltam meg elérni kutatásom során. Az előzetes statisztikákat figyelve ez körülbelül 350 hallgatót jelent, akik közül végül 219 fővel sikerült kitöltetnem a kérdőívemet. Ez 62,57%-os kitöltési aránynak felel meg. Négy főbb témakört emeltem ki kérdőívemben, melyek segítségével könnyebben tudtam válaszokat keresni a hipotéziseimhez. A tanulmányi és személyes adatok mellett a hallgatók előtanulmányaira, eredményeire, lakóhelyére és családi és szociális környezetére, illetve alapvetően a hallgatók képzéseket illető véleményére voltam kíváncsi. Természetesen a további céljait (továbbtanulás, munka) szintén kutattam, de közeli jövőképekre vonatkozó kérdéseket is tettem fel a kérdőívben. A lekérdezést követően az adatokat az EvaSys rendszerből SPSS rendszerbe vittem át, ahol végül feldolgoztam az információkat.¹

Hipotézisek

Kutatásom elején öt hipotézist fogalmaztam meg, amelyeket előző tanulmányaim, egy tavasszal végzett kutatásom (A debreceni felsőoktatási intézmények kommunikátor felsőfokú szakképzéseinek vizsgálata), illetve más hazai kutatások alapján alakítottam ki. Több kutatás, mint például a *„Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola 2012 tavaszán végzett felsőfokú szakképzéseinek aktív hallgatók kutatása”* vagy a *„Szolnoki Főiskola felsőfokú szakképzést nyújtó képzései iránti keresletről”* című 2011-es kutatás is igazolta, hogy a felsőfokú szakképzésben részt vevő hallgatók jelentős többsége nő, így annak ellenére, hogy a debreceni egyetemen nagyon sok gazdasági és főként mezőgazdasági irányultságú képzés van, a nők vannak ezen intézményben is nagyobb arányban.

Hrubos (2002) *„A hallgatók társadalmi háttere és képzéssel kapcsolatos motivációi”* című 2002-ben megjelent kutatásában nagyban kitért a hallgatók társadalmi és szociokulturális hátterére. Ezen kutatás eredményeire is támaszkodva második hipotézisként azt fogalmaztam meg, hogy *a társadalmi-gazdasági háttér szempontjából hátrányosabb helyzetű hallgatók választják a képzéseket* (a hallgatók az Észak-Alföld régió kis- és közepes méretű településeiről jönnek, a szülők alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek). Sőt ezzel párhuzamosan azt tételezem, hogy *a hallgatók gyengébb tanulmányi eredménnyel jelentkeznék ezekre a képzésekre* (középiskolai tanulmányi eredményeik átlagban közepesek, alacsony százalékban rendelkeznek nyelvvizsgával), mint a BSC/BA-képzésre felvételt nyert társaik. Ezt az OFI *„A felsőfokú szakképzésben végzetek pályakövetése”* című 2008–2009-es kutatásának (Fehérvári 2009) eredményeire támaszkodva gondolom, így ez a har-

¹ Itt szeretném megköszönni Fehérvári Anikó, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet kutatójának segítségét, hogy a 2008-ban végzett *„A felsőfokú szakképzésben végzetek pályakövetése”* című országos kutatásnál használt kérdőívet a rendelkezésemre bocsátotta, ezáltal sok ötletet és példát gyűjthettem kérdőívemhez.

madik hipotézisem. A továbbiakban negyedik hipotézisként feltételezem, hogy *a hallgatók a jelentkezéseket megelőzően nem eléggé tájékozódnak, mellékesen választják a képzéseket, nem elsődleges céljuk, hogy felsőfokú szakképzésben szerezzenek végzettséget, sőt elhelyezkedni sem feltétlenül szeretnének szakmájukban.* Záró, ötödik, összetettebb hipotézisként a kutatott 14 szak hallgatói között azt vélem megállapítani, hogy *csak egyes területek hallgatói érzik hasznosíthatónak végzettségüket.* Ilyen területeknek gondolom a gazdasági, a mezőgazdasági és a pedagógiai területeket.

A kutatásom célcsoportja a Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseinek második évfolyamon tanuló hallgatók köre volt. Ennek a mintaválasztásnak több indoka is volt. Elsősorban az, hogy szerettem volna egy realisabb képet kapni a hallgatók motivációit, véleményét és jövőképét illetően a képzésekről, és úgy gondoltam, hogy ez nem valósulhatott volna meg egy frissen, alig 2-3 hónapja a képzésben tanuló elsőévesek vizsgálata nyomán. A másik döntő okom az volt, hogy a legutóbb, 2012 őszén kezdett évfolyamra az FSZ-keretszámok csökkentése miatt elég kevés hallgatót vettek fel, sőt több olyan szak sem indult el, amely már akár 5-7-10 éves múlttra tekintett vissza. A Bölcsészettudományi Kar, a Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar, a Gyermekevelési és Felnőttképzési Kart Hajdúböszörményben, a Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar és a Mezőgazdaság-Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar hallgatóit kerestem fel ezután. Az alábbi szakok hallgatói töltötték ki a kérdőívemet: csecsemő- és gyermeknevelő-gondozó, gyógynövény- és fűszernövény-termesztő és -feldolgozó, hulladékgazdálkodási technológus, idegennyelvi kommunikátor, ifjúságsegítő, informatikai statisztikus és gazdasági tervező, logisztikai műszaki menedzserasszisztens, ménesgazda, nemzetközi szállítmányozási és logisztikai szakügyintéző, növénytermesztő és növényvédő technológus, ökológiai gazdálkodó, pénzügyi szakügyintéző, sportkommunikátor, számviteli szakügyintéző.

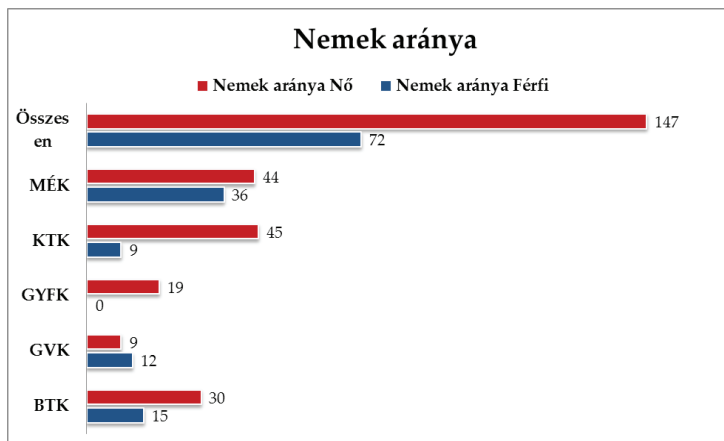
A vizsgálat eredményei

SZEMÉLYES ÉS TANULMÁNYI ADATOK ELEMZÉSE

A személyes adatok elnevezésű részben a hallgatók nemenkénti eloszlását, születési idejét, családi állapotát és a szülők legmagasabb iskolai végzettségét vizsgáltam.

A kérdőívet kitöltők körében egyértelműen megállapítható volt, hogy minden karon többségben vannak a női hallgatók (2. ábra).

Kicsit azért meglepő, hogy a mezőgazdasági területeken is magasabb a nők aránya, de az előzetes feltevésem beigazolódni látszott: annak ellenére, hogy a Debreceni Egyetemen főként mezőgazdasági-logisztikai irányultságú képzések vannak túlsúlyban, mégis nagyobb a nők aránya ebben az intézményben.

2. ábra

A hallgatók nemek szerinti eloszlása a karok viszonylatában

Az adatok elemzése közben a következő eredményekre is jutottam: a hallgatók többsége valóban érettségit követően jött FSZ képzésekre (a válaszadó hallgatók 50,22%-a, mely nagy aránynak mondható). Emellett 20,54%-ban vannak azok, akik az érettségit követő egy év után jöttek, és 11,87%-ban vannak azok, akik két évvel az érettségit követően jöttek a Debreceni Egyetemre tanulni.

A szülők iskolai végzettsége nagyon sokat mutathat meg a család szociokulturális háttéréről. Az anyák és apák esetében is relevánsak voltak előzetes megállapításaim, miszerint a szakközépiskolai és szakmunkásképzőt végzettek aránya a legmagasabb, viszont az anyák esetében jóval nagyobb arányú a gimnáziumi és főiskolai végzettség (19,25%). Sőt az apáknál a felsőfokú végzettségük aránya is jóval magasabb, mint az említett 7%.

A hallgatók életkörülményeivel is foglalkoztam ebben a részben, ez véleményem szerint a szülők iskolai végzettsége mellett nagyban befolyásolja a hallgatók státuszát. A Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseinek résztvevői elsősorban kis- és közepes méretű településekről érkeznek, sőt ezen települések nem feltétlenül Debrecen közvetlen vonzáskörzetében vannak (30 km-es távolságot adtam meg lehetőségként a válaszoknál). Az adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy a legtöbb hallgató a falu-község, kis- és középváros lehetőségeket jelölte meg, sőt 219 válaszadóból 125 fő a 30 km-nél távolabb eső településeket választotta.

TANULMÁNYOK, FELSŐOKTATÁS TÉMAKÖRE

Mindenképpen szerettem volna egy összképet kapni arról, hogy az egyes tudományterületekre milyen középiskolai eredménnyel és milyen típusú intézményekből érkeznek a hallgatók. A 1. táblázatban összevetettem ezen adatokat a karok tekintetében. 107 fő érkezett gimnáziumból és 112 fő szakközépiskolából. Az a

fajta dominancia, mely szerint a hallgatók inkább szakközépiskolákból érkezve jönnek a képzésekre, itt is megfigyelhető volt, bár egyes területeken azért kialakultak különbségek. A hallgatók tanulmányi eredményei azonban eltérőek voltak egyes esetekben. A gimnáziumban végzett BTK- és MÉK-hallgatóknál a 3,51–4,50-es átlag dominált, míg a GVK-GYFK hallgatóinál a 3,51–4,00 lett az eredmény. A KTK emelkedik ki a sorból, ugyanis náluk a gimnáziumban végzettek többsége 4,01–4,50 között jelölte meg középiskolai átlagát. A szakközépiskolából érkezőknél szintén a KTK kivételével, itt ismét a 4,01–4,50 közötti eredmények voltak többségben, a többieknél 3,51–4,00 közötti válaszok születtek. Valószínű, hogy a KTK hallgatói a gazdasági alapképzésből kimaradt, de jó tanulmányi eredményű és képességű hallgatók. Kimaradásuk okai között említhetjük a gazdasági területeken jelentkező túljelentkezést és a nagyon magas pontszámokat.

1. táblázat

A hallgatók középfokú intézményeinek típusa, középiskolai átlageredményeik a karok közötti eloszlás alapján

Intézmény típusa			Középiskolai átlag eredmények					Összesen
			2,51-3,00	3,01-3,50	3,51-4,00	4,01-4,50	4,51-5,00	
Gimnázium	Kar	BTK	0	0	10	11	5	26
		GVK	2	1	6	2	0	11
		GYFK	0	0	6	3	1	10
		KTK	0	0	6	9	4	19
		MÉK	0	2	16	16	7	41
		Összesen	2	3	44	41	17	107
Szakközépiskola	Kar	BTK	1	4	8	6	0	19
		GVK	0	1	5	4	0	10
		GYFK	0	3	4	1	1	9
		KTK	0	1	9	14	11	35
		MÉK	3	10	11	9	6	39
		Összesen	4	19	37	34	18	112
Összesen	Kar	BTK	1	4	18	17	5	45
		GVK	2	2	11	6	0	21
		GYFK	0	3	10	4	2	19
		KTK	0	1	15	23	15	54
		MÉK	3	12	27	25	13	80
		Összesen	6	22	81	75	35	219

A hallgatók tanulmányai mellett a középiskolában szerzett nyelvvizsgaeredményekről is kérdeztem a hallgatókat. A válaszadó 219 hallgatóból 53 fő jelezte, hogy van valamilyen nyelvvizsgálata. A BTK és a KTK hallgatói kiemelkedtek a sorból, ugyanis a BTK-hallgatók 42,22%-ának, a KTK-hallgatóknál pedig 35,18%-nak van nyelvvizsgálata. A BTK ekkora előnye valószínűleg az ott folyó idegennyelvi kommunikátorképzéseknek köszönhető. A legrosszabb eredményt a GYFK hallgatói mutatták, ott senki sem jelölte, hogy lenne bármilyen nyelvvizsgaeredménye.

A hallgatók képzésekre vonatkozó tájékozottságát, elégedettségét és motivációját vizsgálva elmondható, hogy a tanulók 36,50%-a szerint ahhoz a szakmához,

amely érdekelte, felsőfokú végzettségre van szükség, illetve 32,40% válaszolta azt, hogy a felsőfokú képzettséggel többet lehet keresni és könnyebb elhelyezkedni vele. Kevés hallgató jelezte tanácsalanságát pályaválasztásakor, illetve azt, hogy szülei ambicionálták volna, vagy esetleg nem akart még dolgozni. Érdekes, hogy 10,50% választotta az egyéb kategóriát. Itt olyan indokok szerepeltek, hogy több ember nem talált munkát a diplomaszerezést követően, vagy érdekelte a szakma, esetleg elengedhetetlennek tartotta az adott szak elvégzését a jövőbeli terveihez. Volt, aki a szak könnyebbségét, illetve pluszpontjait emelte ki a későbbi tanulmányokra nézve, volt, aki nyelvtudását jött fejleszteni, de a legtöbben az egyéb kategóriában azt jelölték meg, hogy nem vették fel őket máshova alapképzésre.

Úgy vélem, hogy a jelentkezések mellett fontos ismerni a hallgatók előzetes tapasztalatait és ismereteit a felsőfokú szakképzésről. A kérdésre kapott eredményekről elmondható, hogy 49,80% alaposan utánanézett, míg 47,50% nem tudott sokat róla. Ebből az következik, hogy a hallgatók fele valóban csak belecsöppent a képzésekbe, és valószínűnek tartom azt is, hogy akik utánanéztek, azok is csak esetleges tartalékként gondoltak rá.

MUNKAVÁLLALÁS, TOVÁBBTANULÁS, JÖVŐKÉP TÉMAKÖRE

Kérdőívem végén egy rövid kitekintést tettem a hallgatók jövőképeire vonatkozóan, hogy összefüggéseket tudjak keresni a motivációk kapcsán. Mivel a kutatás nem elsődleges célja a munkaerő-piaci vizsgálat, így ebben a részben csak olyan alapvető kérdésekkel foglalkoztam, mint a munka és a továbbtanulás. A kapott eredményekről elmondható, hogy sokan a szakirányú továbbtanulást vagy a szakiránytól eltérő irányú továbbtanulást szeretnék választani, ezt 99 fő választotta a 219 válaszadóból. Ennek ellenére viszont 83 fő itthon, 19 fő pedig külföldön képzelel el további életét, sőt 15 fő saját vállalkozásba szeretne kezdeni (itt többen vannak a gazdasági-mezőgazdasági-logisztikai területről érkezők). Ha a munkavállalási hajlandóságot figyeljük jobban, akkor összesen 117 főről állapítható meg, hogy munkát szeretne vállalni a felsőfokú szakképzés után. Ez több mint a tanulást választók száma, így a Debreceni Egyetem felsőfokú szakképzéseiben tanulókról elmondható, hogy többségben vannak azok, akik a munka világa felé orientálódnak jobban, mint hogy ugródeszkeként használnák az FSZ képzéseket és tovább tanulnának.

A hallgatók elsősorban az Észak-Alföld régióban éreznek nagyobb elhelyezkedési lehetőségeket. A kapott adatokat tekintve megállapítható: többen gondolják úgy, hogy nagyobb lehetőség rejlik az elhelyezkedésben, ezért kevesebben választják a továbbtanulást.

2. táblázat
A hallgatók elhelyezkedési lehetősége véleményük alapján

	<i>Könnyen el tudok helyezkedni vele</i>	<i>Nem tudok elhelyezkedni vele</i>	<i>Más régióban tudok elhelyezkedni vele</i>	<i>Nem szeretnék elhelyezkedni vele</i>
BTK	16	13	10	6
GVK	5	10	6	0
GYFK	7	6	6	0
KTK	19	10	20	5
MÉK	30	16	30	4
Összesen	77	55	72	15

Karok szerinti megoszlásban vizsgáltam még azt is, hogy a hallgatók milyen munkahelyi szervezeti formákat preferálnak, milyen gazdálkodási formájú szervezetekben szeretnének majd elhelyezkedni. A BTK hallgatói a kis- és középvállalkozások irányába orientálódnak és a GVK hallgatói is hasonlóan gondolkodnak. A GYFK esetében egyértelműen az állami szektor a dominánsabb. A KTK hallgatóinál közel azonos az állami szférában és a kis- és középvállalkozások terén elhelyezkedni kívánó hallgató. A MÉK hallgatói esetében is erős a dominancia a kis- és középvállalkozások területén, bár náluk a többi területre arányos eloszlás jellemzőbb. Ennek oka elsősorban az, hogy a karon a logisztikai képzések is jelen vannak a mezőgazdaságiak mellett, így elhelyezkedési palettájuk is színesebb, mint a többi kar esetében.

Összegzés

Elméleti összefoglalóban bemutattam hat jelentős hazai kutatást. Empirikus kutatásom kezdetén ezen alapokból kiindulva kezdtem el dolgozni. A vizsgálat során megfogalmazott öt hipotézisről a következők mondhatóak el. A nők felsőoktatásbeli dominanciája nem vitatott, sőt több kutatás (mint pl. Hrubos 2002) is kimutatta, hogy ez a felsőfokú szakképzésben is jelentkező tendencia. Ennek ellenére érdekesnek tartottam megvizsgálni azt, hogy a Debreceni Egyetemen dominánsabb gazdasági-logisztikai és mezőgazdasági képzések ellenére is ez mennyire érzékelhető. A feltevésem beigazolódott: „a felsőfokú szakképzésben részt vevő hallgatók jelentős többsége nő”.

A hallgatók életkörülményeinek és státuszának feltárását is célul tűztem ki. Az eredmények egyértelműen párhuzamba vonhatók voltak más hazai kutatások eredményeivel is. A második hipotézisem kapcsán elmondható, hogy azon megfigyelésem, miszerint „a társadalmi-gazdasági háttér szempontjából hátrányosabb helyzetű hallgatók választják a képzéseket”, igazolható, mivel a hallgatók az

Észak-Alföld régió kis- és közepes méretű településeiről jönnek, és a szüleik alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek. A hallgatók valóban magas számban jelölték a kis- és közepes településeket, melyek főként Debrecen 30 km-es vonzáskörzetén kívül esnek, emellett a szülők tekintetében is beigazolódott, hogy az apáknál a szakmunkásképzettség, az anyáknál pedig a szakközépiskolai képzettség dominál. Emellett külön kiemelném, hogy egyre nagyobb számban vannak a főiskolai és egyetemi végzettségű szülők is, már meghaladják a 7%-ot is.

A hallgatók középiskolai és nyelvvizsgaeredményeinek feltérképezését is kiemelőnek tartottam. Ennek alapja a kisebb felvételi pontszámok, illetve a sikertelen felvételik és kudarcok. Az OFI által 2008-ban készített *„A felsőfokú szakképzésben végzettek pályakövetése”* című kutatás eredményeire támaszkodva gondoltam, hogy *„a hallgatók gyengébb tanulmányi eredménnyel jelentkeznek ezekre a képzésekre”* (középiskolai tanulmányi eredményeik átlagban közepesek, alacsony százalékban rendelkeznek nyelvvizsgával). Nos, a harmadik hipotézisem csak részben állta meg a helyét, mivel kimutatható volt szinte valamennyi kar területén a középestől jobb eredmény. A legjobb eredményeket a KTK hallgatói jelölték be, de összességében az öt karra a 3,51–4,00, illetve az e feletti eredmények voltak jellemzőek. Viszont nyelvvizsgaeredményeik gyengének bizonyultak, hiszen 24,20% jelezte, hogy rendelkezik valamilyen nyelvvizsgával. Így a hipotézisem csak részben állta meg a helyét: a középiskolai eredményekről a vártnál jobb eredmények születtek, de a nyelvvizsgák kérdésénél igazolódott a feltevés.

2012 tavaszán is végeztem egy felmérést a Debrecenben működő két felsőoktatási intézmény kommunikátor FSZ hallgatói körében. Akkor olyan eredmények születtek a hallgatói képzés iránti motiváció és ismeretsége kapcsán, hogy úgy gondoltam, egy ekkora volumenű kutatásnál is felmérem ezen kérdéseket. A válaszadó hallgatók végül azt válaszolták, hogy 49,80% alaposan utánanézett a képzéseknek, míg 47,50% nem tudott sokat róla, a többi válaszadó (2,70%) a tanácstalanságát és informálatlanságát fejezte ki. Ebből az következik, hogy a hallgatók fele valóban csak belecsöppent a képzésekbe, és valószínűnek tartom azt is, hogy akik utána is nézhettek, azok is csak esetleges tartalékként gondolkodtak benne. Ezen megállapításomat egyrészt a Dunaújvárosi Főiskola 2008-ban készített *„Adekvát kompetencia-korszerű kompetencia fejlesztési kutatás az FSZ gyengeségeinek és erősségének feltárására, alkalmazható adatgyűjtési és oktatási módszertan kidolgozása”* című kutatásának eredményeire, illetve Karsai *„A felsőfokú szakképzésben részt vevő hallgatók véleménye a Juhász Gyula Pedagógusképző Karon”* című munkájának eredményeire alapoztam saját előzetes felméréseimen kívül. Az eredményeket látva úgy gondolom, hogy *„a hallgatók a jelentkezéseket megelőzően nem eléggé tájékozódtak, mellékesen választják a képzéseket”*, nem elsődleges céljuk, hogy felsőfokú szakképzésben szerezzenek végzettséget – így a hipotézis megállta a helyét.

Ötödik és egyben utolsó hipotézisem a hallgatók véleményére volt kíváncsi a tekintetben, hogy mely szakok tanulói látják jobbnak az elhelyezkedési esélyeiket. A hipotézisem a következő volt: *„a 14 szak hallgatói között csak egyes területek*

hallgatói érzik hasznosíthatónak végzettségüket. Ilyen területeknek gondolom a gazdasági, mezőgazdasági, pedagógiai területeket.” Több kérdés is kapcsolható volt ezen felvetésemhez, az ezekre adott válaszok révén elmondható, hogy a cse-csemő- és gyermeknevelő-gondozó, ifjúságsegítő (pedagógiai); a ménesgazda és a növénytermesztő és növényvédő technológus (mezőgazdasági); a logisztikai műszaki menedzserasszisztens, a nemzetközi szállítmányozási és logisztikai szakügyintéző, az informatikai statisztikus és gazdasági tervező és a számviteli szakügyintézők (gazdasági) szakok hallgatói érzik úgy, hogy erősebbek az elhelyezkedési lehetőségeik, mint más FSZ szakokon tanuló társaik.

A gyakorlati óraszámok és lehetőségek további bővítésében, illetve a munkaerőpiacra történő kelendőbb pozicionálásban látom a kitörés lehetőségét. Nincs egy olyan csatorna, mely megfelelően tudna a hallgatók és a munka világa között közvetíteni, bár ezt nem kutatásomra, hanem saját tapasztalataimra alapozom. Úgy látom, hogy vannak még lehetőségek a téma kutatásában, sőt az új felsőoktatási szakképzés (FOSZ) bevezetésének küszöbén állunk, amely képzés indulása és végzett hallgatóinak kutatása újabb lehetőségeket kínál a téma iránt érdeklődő szakembereknek.

Felhasznált irodalom

- Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola (2012): Felmérés a 2012 tavaszán a BKF Szakképzési Központ felsőfokú szakképzéseinek aktív hallgatók körében. In: http://www.bkf.hu/menufiles/FSZ_aktiv_2012.pdf, 2012.10.30. 10. 30. h.
- Farkas Péter (2009): A felsőfokú szakképzés nemzetközi tapasztalatai. In: Fehérvári Anikó–Kocsis Mihály (szerk.): Felsőfokú? Szakképzés? Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 9–19.
- Fehérvári Anikó (2009): Mintaválasztás a felsőfokú szakképzésben végzettek pályakövetése című kutatáshoz. In: Fehérvári Anikó–Kocsis Mihály (szerk.): Felsőfokú? Szakképzés? Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 144–147.
- Gurbán Gyula (2009): A hazai felsőfokú szakképzés Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros.
- Hrubos Ildikó–Konczné Remler Tímea–Veroszta Zsuzsanna (2002): A hallgatók társadalmi háttérének és a képzéssel kapcsolatos motiváció. In: Hrubos Ildikó (szerk.): *Az ismeretlen szakképzés, Az akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzés kutatásának tanulságai*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 40–49.
- Hrubos Ildikó (2006): *A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása (Válogatott tanulmányok)*. AULA Kiadó, Budapest.
- Karsai Norbert (2011): *A felsőfokú szakképzés helyzete Magyarországon*. Dél-alföldi HEURégió Pont Egyesület, Szeged.

- Makó Ferenc (2009): *Hallgatók véleményalkotása az FSZ képzésről*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros.
- Szép Zsófia–Vámosi Tamás (2007): *Felnőttképzés és szakképzés, makro-folyamatok, tervezés*. Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, Pécs.
- Szolnoki Főiskola (2011): *Kutatási tanulmány a Szolnoki Főiskola felsőfokú szakképzést nyújtó képzései iránti keresletről*. In: http://munkaeropiac.szolnokiportal.hu/images/primer/tanulmany_szf_felsofoku_szakkepzesek.pdf, 2012. 11.01. 14. 10. h.
- Veres Pál (2006): *Felsőfokú szakképzés a felsőoktatás rendszerében. Változások a szabályozásban. A felsőoktatás új képzési szerkezete*. Budapest, konferenciaanyag.
2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról.

Vigyázz, hol a tárcád!

A közegváltás jelentésképző szerepe
Tóth Krisztina tárcanovelláinak szövegváltozataiban

1. Bevezetés

Valójában minden szöveg a maga (inter-multi)medialitásában válik értelmezhetővé, ezért a szöveg médiuma könnyen jelentésképző tényezővé léphet elő.

Tóth Krisztina tárcanovelláinak olvasásakor különösen érvényes ez a megállapítás, mivel a költőként debütált író a sajtó és az irodalom határán mozgó szövegeihez – az orgánum, a tárcanovella-gyűjtemény, a szerzői kötet feltételezett olvasóközönsége, diskurzusa miatt – más-más értelmezési kulcsot kínál. Ezért érdemes megvizsgálni tárcanovelláinak alakváltozásait abból a szempontból, hogy a különböző megjelenési helyeken milyen szövegvariációkat olvashatunk, hogy az esetleges változtatások mit árulnak el az adott szöveghordozó diskurzusáról, a társadalmi nemi szerepekre vonatkozó normákról, elvárásokról, valamint hogy beszélhetünk-e a közegek jelentésképző szerepéről az író tárcáival kapcsolatban.

Ezt figyelembe véve Tóth Krisztina tárcáinak négy megjelenési közegét vizsgálom: a *Nők Lapját*, a *Népszabadság Hétvége* mellékletét¹, az *Expander*² című tárcanovellás gyűjtemény Tóth Krisztina novelláit tartalmazó fejezetét és az ezekből építkező *Pixel*³ című kötetet.⁴ Vagyis világos, hogy egyes szövegeknek különféle, eltérő szövegváltozatai vannak, s ezek a különbségek a közegekhez kötődő szerkesztési mintákról, olvasási alakzatokról árulkodnak.

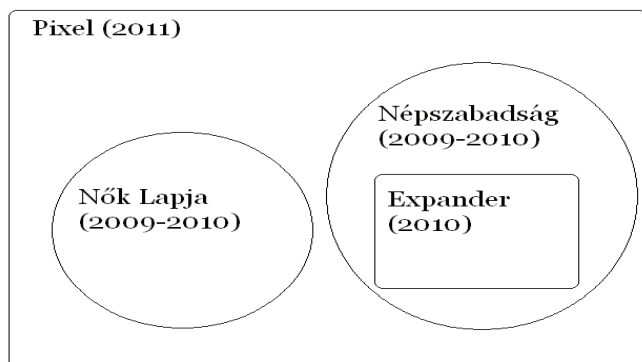
A szövegváltozatok egymáshoz való viszonya látható az ábrán. A *Nők Lapja* és a *Népszabadság* elkülönülését az magyarázza, hogy amit az író a napilapban már megjelentetett, azt a női lapban már nem közölte, s ez fordítva is így volt. A *Népszabadság* halmazán belül azért van az *Expander* című kötet, mivel az a *Népszabadságban* megjelent tárcákat foglalja magában, mégpedig Dragomán György,

¹ A *Népszabadság Hétvége* mellékletének említése a dolgozatban inntől *Népszabadság*.

² Dragomán György, Háy János, Parti Nagy Lajos, Tóth Krisztina: *Expander*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2010.

³ Tóth Krisztina: *Pixel*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2011.

⁴ A *Nők Lapján* és a *Népszabadságon* kívül a *Jelenkor* és a *Mozgó Világ* hasábjain is megjelentek a *Pixel* tárcanovellái. Ezek azért nem képezik elemzésem tárgyát, mivel csak egy-egy tárca megjelenési közegeként szolgáltak, illetve mert ezek kifejezetten szépirodalmi szövegek közlését felvállaló irodalmi folyóiratok, vagyis a sajtónak a *Népszabadságétól* és a *Nők Lapjától* egy egészen más szegmensében kapnak helyet.

Háy János, Parti Nagy Lajos és Tóth Krisztina *Népszabadság*-beli tárcáit. A *Pixel* mind a három közegben megjelent tárcáknak a gyűjtőhelye. Tehát a négy közegben megjelent szövegváltozatokat hasonlítom össze azzal a céllal, hogy következtetéseket vonhassak le a szöveghordozókról, a bennük uralkodó diskurzusokról, és megállapítsam, hogy a szövegek közegfüggő változékonysága egy tudatos írói, szerkesztői eljárásra enged következtetni, melynek szándéka az olvasóközönséggel való kapcsolatteremtés preformálása, egy olvasási, írási alakzat megteremtése. A szövegváltozatok összehasonlításában kezdetben nehézséget okozott, hogy a szövegalkulásban elfoglalt helyük nem volt egyértelműen megállapítható, vagyis az, hogy melyik szövegállapot lehetett előbb: a lapokban vagy a kötetekben közölt változat. Bár a lapokban megjelent tárcák pontos dátummal vannak jelölve, ezt nem tekinthettem biztos keletkezési dátumnak, mivel akár az is előfordulhatott, hogy a későbbi dátummal jelölt kötetbeli novella keletkezett előbb, és ez került átírára a női lap vagy a napilap koncepciója szerint. Az általam vizsgált szövegváltozatokat ebből kifolyólag nem időbeli, hanem kontextusfüggő változatoknak tekintem, ugyanis azt feltételezem, hogy kontextusfüggő és médiumfüggő jelentés kapcsolódik a közlésekhez, ami meghatározza a szövegek alakítását, befogadását, kijelöli a befogadókat és értelmezési keretet nyújt számukra.

Az előzetes sajtóban való megjelenés és a szövegváltozatok egyenrangú kezelése indokolja az elemzés módszerének választását. A szövegváltozatokat ugyanis megjelenési közegükkel együtt a diskurzuselemzés módszerével elemzem, mivel a négy közeg tárcaszerkesztési módszerai számomra olyan diskurzusoknak tekinthetők, amelyek feltárhatóvá teszik a szövegösszefüggések szabályainak működését. Az alapvető gyakorlati kérdés az, milyen módon lehetséges a diskurzusok egyedi azonosítása; mi biztosítja a diskurzív egységek összetartozását. A diskurzus foucault-i fogalma⁵ azért is kulcsfontosságú az összehasonlítás szempontjából, mivel igyekszik átfogni mindazokat a társadalmi gyakorlatokat, amelyek a szövegek elő-

⁵ Intézményesült gondolkodási mód, amely meghatározza, hogy egy adott témáról hogyan lehet beszélni, írni a társadalmi nyilvánosság különféle közegeiben. Vö. Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár* = M. F., A diskurzus rendje, vál. és ford. Romhányi Török Gábor, Pallas Stúdió-Attraktor Kft., Bp., 1998, 50–51.

állítására és társadalmi kezelésére (ellenőrzésére, ritkítására), illetve a hozzáférés szabályozására irányulnak. Fontos, hogy a szépirodalmi, szerzői kötetben megjelent tárcanovellákat egyenrangúnak tekintem a sajtóban megjelent szövegekkel. Tehát az a fajta konvencionális attitűd, amely a szépirodalmi közeget kitüntetetten kezeli, és figyelmen kívül hagyja az előzetes sajtóban való megjelenés fontosságát, nem érvényesül.

2. A tárca

A 19. század második felében az újság médiumát mint teret két élesen megkülönböztetett részre bontják: a vonal alatti és a vonal fölötti részre.⁶ Vagyis az objektivitás-elvárás érvényesült a vonal fölött, és a szubjektivitás-elvárás a vonal alatt. Ez utóbbiban jelenik meg a tárca sajátos formája, amely a sajtórendszer, illetve az irodalmi rendszer sajátosságait egyszerre hordozza. Ez a kettősség egyszerre hatványozódik, és ugyanakkor az irodalmi rendszer felé közelít, amikor a tárcák szépirodalmi közegbe, könyvkiadó által szerkesztett, publikált kötetbe rendeződnek. A műfaj fontos jellemzőihez tartozik az is, hogy nem a történeten van a hangsúly, hanem egy világszemlélet bemutatásán. A mai posztmodern tárcanovellisztikában ugyanis erősödni látszanak az olyan törekvések, amelyek egy létező igény, a valósághoz való viszony újragondolására keresik a válaszokat, az író az olvasóval közös életvilágának elemeit teszi művészi ábrázolásának tárgyává, az ismertet emeli a megfigyelés, az ítéletalkotás, az önreflexió útján az irodalmi alakítás tartományába az önmagára és a környezetére ismerés alapvető olvasói elvárásának kielégítésével.⁷ A tárca határterülete, az irodalom és a sajtó átjárhatóságának kérdésköre tehát különösen izgalmas értelmezési lehetőségeket rejt önmagában, ha úgy közelítjük meg a kérdést, hogy azt feltételezzük, hogy a szövegek médiuma olyan jelentésképző tényező, amely meghatározza olvasatukat. Mindazonáltal kijelentjük, hogy, ahogyan a kötetbeli novella elválaszthatatlan a könyvtesttől, a paratextusokkal, szereplőkkel, motívumokkal pedig mediális komplexumot alkot, úgy a folyóiratbeli novella is egységet alkot a lap poétikájával, paratextusaival. Viszont a mai orgánumokban megjelent tárcasorozatok ilyen szempontú együtt olvasása már csak a megjelenésük között eltelt időszak és a médium által preferált olvasási mód miatt sem túl gyakori, pedig mindebből jelentős következ-

⁶ Tóth Benedek: Élet és/vagy irodalom, A heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében = *klasszikus-magyar-irodalom-történet: tanulmányok*, szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2003, 215.

⁷ Luchmann Zsuzsanna: „...Megint rám, az elbeszélőre kell hagyatkozniuk...” – avagy a tárca posztmodern csevegése, Tóth Krisztina Pixel, *Jelenkor*, 2011/10, 1090–1094. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=2420> (letöltés ideje: 2013. 05. 10.)

tetéseket vonhatunk le. Például a *Pixel boka történetének* (11.)⁸ *Téli trolí* címmel való megjelenése a *Nők Lapja* 2009-es karácsonyi számában nagyon jól mutatja, hogy a *Nők Lapja* olyan érzelmes olvasókat konstruál, akiknek érzelmes cikkeket írhatnak szerzői. A lap tematikájához való alkalmazkodásra utal a *Haj történetének* (12.) *Angyalhaj* címmel való megjelenése a *Nők Lapja* 2010-es karácsonyi számában. Ugyancsak erre bizonyíték a női testet részletező *Hüvely történetének* (10.) a *Nők Lapja* férfi nézőpontot tárgyaló tematikus számában való megjelenése, annak ellenére, hogy a lapbeli változathoz hiányzik a férfias beállítottság.⁹ Tehát a lap tematikája, a riportok, cikkek mellett, erősen meghatározza a benne közölt tárcák interpretációját is.

3. A *Pixel* közegének jelentésképző szerepe

Tóth Krisztina harmadik novelláskötete harminc rövid fejezetből épül fel, amelyek egy-egy testrész történetét tartalmazzák. A novellák mikronarratívái között a narrátor úgy hoz létre egy makronarratívát, hogy a kötetben végigkíséri az olvasót, szüntelenül az írás folyamatára reflektál, arra, hogy a novellák megalkotottak, hogy egy megkonstruált szövegtestről van szó. Erre utal a narrátor felettes, mindent tudó pozícióból való megszólalása is, aki sokszor ironikus, komolytalan játékot űz az olvasóval. Ez a posztmodern próza egyik sajátossága, ami miatt a narrátor olykor már túl harsány, már-már unalmasan önreflexív, alakja a szövegrész témáját képezi, szinte megfoghatóvá válik. Tehát mintha itt is egy irodalmi diskurzus-hoz való alkalmazkodásról lenne szó. A tárca posztmodern csevegésének nevezi ezt Luchmann Zsuzsanna, amelyet azzal magyaráz, hogy a 19–20. század egy alapvető kommunikációs paradigmaváltást is jelöl, amely az író és olvasó közös életvilágának elemeit tette meg a művészi ábrázolás tárgyává, az ismertet emelte be a megfigyelés, a reflexió útján az irodalmi alakítás tartományába.¹⁰

A *Pixel* fejezeteinek összetartozását elsősorban a paratextusok jelölik ki. A cím, az alcím (*Szövegtest*), a fejezetek címei (a testrészek nevei) és a fülszöveg által az olvasók azonnal irányítva vannak, úgy olvassák az egyes fejezeteket, mint pixeleket, és abban bíznak, hogy mire a könyv utolsó történetét is elolvassák, egy egész képet, egy kerek történetet kapnak. A kötet tehát rendkívül izgalmas inven-

⁸ A *Pixel* fejezeteinek címe a kötetben mindig a következő szerkezetű: Első fejezet, avagy a *kéz története*, Második fejezet, avagy a *nyak története* és így tovább. A hosszú cím minden egyes alkalomkor való leírásának elkerülése végett a dolgozat egy rövidített, egységes címmegjelölést alkalmaz: *Kéz története* (1.), *Nyak története* (2.) és így tovább.

⁹ A *Nők Lapja* 2010. szeptember 22-i szám főszerkesztői *Hangolójának* címe: „*Ahogy a férfi lát...*” Valószínű, hogy emiatt került a lapba pont a férfi szemét követő, a férfi szorongását tematizáló *Hüvely története* (10.), és mégis, a lapban már nem ezt a funkcióját tölti be, a férfi nézőpont nem jelenik meg.

¹⁰ Luchmann Zsuzsanna: „...*Megint rám, az elbeszélőre kell hagyatkoznunk...*”, i. m., 1090–1094.

ción alapul: egy metaforikus ötleten, ami összefogja az egész kötetet, és meghatározza a kötet olvasását. Ez irányítja a befogadót, aki megpróbál odafigyelni minden egyes kis mozzanatra, hiszen nem tudhatja, hogy a végén min is fog múlni az, hogy ő egészben láthasson; attól fél, hogy ha nem vesz észre mindent, akkor csupán hiányos képet láthat majd. Az olvasót emiatt egyfajta feszültség hatja át. A cím, az alcím, a fülszöveg a *Pixel* esetében már-már harsány módon szeretnék irányítani az értelmezést. Tehát a novellák interpretációját a közeg eszközei határozzák meg. A tárcák együttlolasását erősíti a *Térd történetének* (28.) mise en abyme-ként való interpretálása is.¹¹ A novellát ugyanis nagyon nehéz úgy olvasni, hogy a benne ábrázolt művet, a szárított teafilterekből kirakott torzó férfitestet, amelyet a kötet egyetlen művész szereplője, Jean-Philippe rakott ki, ne azonosítsuk a kötettel, a könyv alcímével, a *szövegtesttel*. Vagyis a kicsinyítő tükör mint a mű autotextuális része értelmezi a mű egészét, amit előzőleg metonimikus történetalakító szerepével épített fel. A *Térd története* (28.) ráadásul csak a kötetben jelent meg, mondhatni az író csakis oda szánta, mivel egy újságban sem jelent meg korábban. Ennek a fejezetnek tehát a kötetben van funkciója, a mű a műben értelmezés csak ezt a közeget teszi működőképpé, analogikusan a mű témájává. A történetben az is nagy jelentőséggel bír, hogy a korábbi fejezetekben még fiatal Jean-Philippe itt már megöregedett, és a műtermében láthatjuk, amint éppen művét fotózza, amelynek formálódásáról évtizedek óta készít felvételeket. Egy emelőszerkezetet, egy hozzáférést segítő eszközt is tervezett hozzá, hogy bármelyik pontjához hozzáférjen, s az egészre is ráláthasson. Ez a fejezet mintha magába sűrítene, és ily módon idézné azt a folyamatot, ahogyan a *Pixel* darabjai először még egyedül, külön, más közegekben, újságokban jelentek meg, aztán a hozzáférést segítő berendezés, a kötet koncepciójának megtervezése után ezek egyesültek és megkapták fejezetcímeiket. A mise en abyme-ként való értelmezést a kötet borítója erősíti tovább, amely egy teafilterekből kirakott installációt ábrázol. Vagyis ahogyan a *Térd történetében* (28.) lévő férfitörzso, úgy maga a korpusz is kiszárított teafilterekből áll. A retrospektív kicsinyítő tükör – a *Térd története* (28.) a kötet végén található (valószínűleg a könyv elején lévő borító, cím, alcím, fülszöveg miatt) – leegyszerűsíti a mű összetettségét, egyidejűvé teszi az egymás után következő fejezeteket, mindazért, hogy autorizált olvasási kódot csatoljon szövegéhez. Egyértelműen látható, hogy a *Pixel* történeteinek értelmezését a paratextusok, a kötetben elfoglalt helyük befolyásolja. A kötet kontextusa teremti meg azt is, hogy a történetek egy egységes törvényszerűséget fogalmazzanak meg: „Akkor a sors – még utoljára – többféle lehetséges történetet felkínált. A valóság pedig mindig a

¹¹ Lucien Dällenbach „kicsinyítő tükör” elméletének lényege így foglalható össze: „A mise en abyme, kicsinyítő tükör [...] olyan metanyelvi olvasatot kínál, amely azt leplezi le, hogy az őt körülvevő szöveg miről szól, olyan öntükröző beágyazott narratíva a narratíván belül, mely »dióhéjban« mindent tartalmaz, ami működőképpé teszi a regényt”. Jablonczay Tímea: *Önreflexív alakzatok a narratív diskurzusban = Narratív beágyazás és reflexivitás*, szerk. Bene Adrián, Jablonczay Tímea, Kijárat Kiadó, Bp., 2007. (Narratívák 6.), 13.

*legrosszabbra bökött rá.*¹² Ennek a törvényszerűségnek a kötetben más funkciója is van, mint a lapokban. Az utóbbiban ebből következtethetünk a narrátor szemléletére, az előbbiben pedig ez utal arra, hogy a harminc tárcanovella narrátora azonos. Ugyancsak a kötetben fedezhetjük fel azt is, hogy aki az egyik történetben főszereplő, a másikban távoli rokonná, leszármazottá, egy kisebb pixellé zsugorodik. Fontos számot vetni azzal is, hogy a *Pixel*nek – más novelláskötettel ellentétben – nincs tartalomjegyzéke. Ez pedig egy újabb olyan (hiányzó) paratextus, amely, elmosva a kötet részei közötti határokat, egyúttolvasásukra alludál. Tehát belső jelentéstér keletkezik a kötetben, amit az építkezési modell, a kötetrend, a szövegek elhelyezése, egymáshoz kapcsolása, a motivikus összefüggések megteremtése, a kicsinyítő tükör, a paratextusok tesznek lehetővé. Mindezeknek a megemlézése újabb ok arra, hogy a kötetben megjelent tárcanovella-sorozatot másképpen kell olvasni, mint a lapokban közölt tárcákat,¹³ de mégis az ő irányukból.

Azt, hogy a kötet uralkodó diskurzusa elsősorban a paratextusok által meghatározott, legjobban az bizonyítja, hogy a legtöbb kötetet megfejteni kívánó kritikus és irodalomtudós efelől közelít értelmezéséhez.¹⁴ Ezért is tekinthetjük egyhangúnak, közhelyeseknek ezeket az írásokat, hiszen nagyon kevés az a kritikus, aki nem a cím, a testrészek és az önreflexív elbeszélői értelmezési irány felől közelít a *Pixel*hez.

4. Az *Expander* jelentésképző szerepe

Tóth Krisztina *Népszabadságban* megjelent tizenkét tárcája közül hatot olvashatunk az *Expander* című kötetben. A kötet közegének jelentésképző szerepe úgy vált a leginkább megfejthetővé, hogy a napilapban, az *Expander*ben és a *Pixel*ben megjelent szövegváltozatokat összevetettem, és következtetéseket vontam le az eltérő részek nyomán. Tehát a három tárcanovella-változat egymás mellé helyezése által – hasonlóan a genetikus szövegkiadás gyakorlatához – következtettem a közegek uralkodó diskurzusára.

A szövegváltozatok közötti különbségek azonnal megmutatták a szövegek szerkesztésére, válogatására, hozzáférésére vonatkozó diskurzust szabályozó eljárásokat. Az első ilyen eltérés a napilap tárcáinak kötetbe helyezésekor megfigyelhető címváltozás: *Az agy története* című tárcának *A fej története* címűre változtatása.

¹² Uo., 83.

¹³ „Míg a könyv médiumához eredendően az elejétől a végéig tartó »kronologikus« olvasásmód tartozik, addig a hírlap médiuma többféle olvasásmódot implikál.” Szajbély Mihály: Jókai Mór, Pozsony, Kalligram, 2010, 149.

¹⁴ Takács Tímea (*Testrészek és sorsnyomok, Litera*, 2011. 10. 08.) is ezt az interpretációs fonalat felvéve tárgyalja a kötetet. Horváth Györgyi (*Instant közelmép, Magyar Narancs*, 2011. 06. 30.) szintén így jár el kritikájában. Debreczeni Boglárka (*Pixel, Szépirodalmi Figyelő*, 2011/4. 79–81.) ugyancsak a pixelkockák összerakásán dolgozik szemléjében, nem tudja semlegesíteni a kötet uralkodó diskurzusát.

A *fej története* címet azonban nemcsak az *Expander*-ben viseli, hanem a *Pixel*-ben is. Ez azért lehet lényeges, mivel ez magyarázhatja meg a címváltozás okát. Megfigyelhető ugyanis, hogy a *Pixel* harminc testrésze közül csupán egyetlen belső szerv, a *Szív történetét* (22.) olvashatjuk. Ebből arra is következtethetünk, hogy a *Népszabadság*-ban publikált tárcákat szinte közvetlenül a megjelenésük után kezdte el az író kötetbe, egymás mellé és egymásba szerkeszteni, és ekkor jöhetett rá, hogy a *Fej története* (5.) cím megfelelőbb a kötet szempontjából. A két kötet tárcái közötti legmarkánsabb különbség az, hogy az *Expander*-ből leginkább azok a motivikus elemek, azok a paratextusok hiányoznak, amelyek összefűzik a *Pixel*-ben lévő történeteket. Ilyen elem a szereplők neve. Például: „A nő a metróülés szélén ül egy budapesti metróban közvetlen az ajtó mellett.” (*Népszabadság; Expander; A szem története*), „A nő a metróülés szélén ül egy budapesti metróban közvetlen az ajtó mellett. Éppen ott, ahol Gavriela és Cosmina ültek...” (*Pixel; Szem története* [3]).

5. A Nők Lapja prűdériája

A *Nők Lapja* folyóirat elsősorban női olvasókat feltételez, és úgynevezett női témákat mutat be. A nő fogalma azonban konstruált fogalom, és látványosan a nő hagyományos szerepeit részesíti előnyben, és nem igazán preferálja az ezeken kívül állókat.

Foucault szerint a társadalom kizáró eljárásai, tilalmai a szexualitás és a politika területein a leghangsúlyosabbak, hiszen, aki a szexualitásról beszél, bizonyos mértékig kivonja magát a testiségtől sterilizált nyelvet érvényesítő hatalom fennhatósága alól.¹⁵ Mivel a *Pixel*-ből, de még inkább a *Hüvely történetéből* hiányzik a szemérmesség, és mivel a magyar kortárs irodalomban egyre több testiséget, szexualitást középpontba állító kötet jelenik meg, nem biztos, hogy beszélhetünk az irodalom prűdériájáról. A *Pixel* is testrészekből építkezik, a női, a férfi test, a szerelem, a vágy éppúgy tárgyai, mint akár a metró utazóközönsége, vagyis a kötet már megpróbálja áthágni a prűdéria határait, és nyíltan beszél a testről. De ezt kizárólag mint szépirodalom teheti meg, vagyis akkor, amikor irodalmat ír. Újságbeli megjelenéskor inkább elleplező és prűd nyelvet használ a szerző, mert igazodni próbál az újság feltételezett olvasóközönségéhez, diskurzusához, szabályozza magát s prűddé válik.

2010. szeptember 22-én *Bejgli* címen jelent meg Tóth Krisztinának az a tárcája a női lapban, amely a *Pixel Hüvely története* (10.)¹⁶ című novellája. A címváltozás

¹⁵ Michel Foucault, *A szexualitás története I., A tudás akarása*, ford. Ádám Péter, szerk. Babarczy Eszter, Atlantisz, Bp., 1996. 23.

¹⁶ A *Hüvely története* (10.) említése ebben a részben csak a *Hüvely története*.

is elsősorban a médiumváltással van összefüggésben, mivel a lap szempontjából a *Bejgli* cím mint a tárcsa főmotívumát jelölő megnevezés a megfelelőbb.

A *Hüvely történetében* is bejglit süt egy lány francia barátjának, és ténylegesen a sütés körül forog a történet egy ideig, viszont a lány eközben a szeretkezésre gondol, később pedig a narrátor rendkívüli részletességgel írja ezt le. A kötet a *Hüvely története* és az újság *Bejgli* tárcája közötti egyezések és eltérések közül azokat kívánom bemutatni, amelyek a legmarkánsabban tükrözik a lap diskurzusának köszönhető redukálási folyamatot. Fontos hangsúlyozni, hogy a szövegen való változtatások végrehajtását nem egyértelműen a szerkesztők redakciójának tekintem, hiszen ők nem hajthatnak végre radikális változtatásokat a szerzőkkel való egyeztetés nélkül. Tehát valószínűbb, hogy a szerző alkalmazkodott a lap diskurzusához, és ebből fakad a *Bejgli* nemiaktus-mentessége és a *Hüvely történetének* szexualitástól való fűtöttsége közötti ellentét.

A *Hüvely történetében*, amikor a lány betolja a sütőbe a tojásfehérjével megkent bejglit, a tojásfehérje a spermára emlékezteti, és arra gondol, hogy teherbe akar esni. Ez az erősen szexuális olvasatot megengedő rész, melyben a sütő a hüvellyel, a bejgli a férfi péniszével, a rákent tojásfehérje pedig a spermával azonosul, a *Nők Lapjából* teljesen kimaradt. A *Pixelben* a lány a tükör előtt azon gondolkodik, hogy melyik póz a legalkalmasabb megtermékenyülésére, a *Bejgli*ben ugyanebben a részben a lány azon tűnődik, hogy mit vegyen fel. Amíg a *Hüvely történetében* a férfi a kivágott fehér ruhában a lány mellét bámulja, és a gyönyör miatt elhatározza, hogy nem szakít a lánnyal, sőt inkább magáévá teszi, addig a *Nők Lapjában* csupán arról esik szó, hogy milyen szépen mutat a lány ruhájában. A *Pixelben* részletesen olvashatunk a szeretkezésről, a *Bejgli*ben erre csupán így történik utalás: „Éjfél körül a lány karjában fekszik a frissen mosott takarón, és bámul a sötétbe” (N. L. 2010/38. 72.) A *Hüvely történetében* a fiú végül elhagyja a lányt, az újságban ilyenről szó sincs. Ez az elhallgatás a társadalom szexuális dikciót tiltó diskurzussal való egyetértésként is értelmezhető, ugyanakkor ez van kihatással a *Nők Lapja* által preferált nőképre is, hiszen a társadalmi szerepek mellett háttérbe szorul a nemiség.

A *Bejgli* cím nemcsak a süteményre utal, hanem a lány kutyájára, akit így hívnak, és akit a lány randevúja miatt vitt át a szomszédba. A *Hüvely történetében* háziállatról szó sincs, vagyis a *Nők Lapjában* a randevúra való készülődés, az emiatti áldozathozás kerül a központba. Előzmények bemutatása; sütés, öltözködés, hajmosás, jó benyomáskeltés, sejtetés, mindezek a *Bejgli* hangsúlyos momentumai. Ezzel ellentétben a *Hüvely történetében* minden a szexualitásra, a meghódításra, a testiségre alludál. Mindebből arra következtethetünk, hogy a *Nők Lapja* szerkesztői paradox módon lányregénybeli fejezetté alakítottak egy olyan novellát, amely természetesen beszél a szexualitásról, s ennek köszönheti erotikus olvasatát.

Tóth Krisztina szövegváltozatainak összehasonlítása és elemzése által úgy gondolom, hogy reflektálttá váltak a szépirodalom és a sajtó olvasási alakzatai. Megjelenési közegük diskurzusai ugyanis olyan kicsinyítő tükrökként értelmezhetők,

amelyek a szerző, a szerkesztők mellett az olvasókról is beszélnek, megmutatják konstrukciójukat. Ezenkívül azonosíthatók diszciplínájuk, intézményrendszerük egészével, hiszen a szövegek mögött meghúzódó diskurzusok valójában olyan intézményes alapú igazságvágyak gyakorlásának leképezései, amelyek a női és napsajton át jelen vannak a szépirodalomban is. Tehát Tóth Krisztina tárcanovelláinak olvasásakor, vizsgálatakor figyelembe kell vennünk megjelenési közegük jelentésképző szerepét, illetve számot kell vetni a szépirodalom és a sajtó olvasásformáló erejével.

Grandeur and Fall: Imperialist and Nationalist Ideologies in J. G. Farrell's *Empire Trilogy*

(Excerpts)

We live, says Tom Nairn, in a State “with a variety of titles having different functions and nuances – the U.K. (or “Yoo-kay”, [...]), Great Britain (imperial robes), Britain (boring lounge-suit), England (poetic but troublesome), the British Isles (too geographical), “This Country” (all-purpose within the Family), or “This Small Country of Ours” (defensively-Shakespearean)”. (Tom Nairn qtd. in Kumar 3)

In 1981 the infamous British Nationality Act was passed by the Parliament declaring that British citizenship would be granted automatically only to those who could claim the United Kingdom as at least one of their parents' place of birth. The Act was met with serious opposition, and it revealed a series of questions which had been haunting the idea of the nation and varieties of nationalism in Great Britain for a long time, and, as I will argue, are still unresolved, although a number of attempts have been made to present a solution: what is the difference between Britishness and Englishness? How can we define these identities and why is it so difficult to give a clear definition even today? In what ways are they intertwined and influenced by each other?

Since “what we call content [of national identity] is in most cases the product of the process by which nations are formed, rather than some qualities intrinsic [...] to the nation” (Kumar IX), most critics examine this process of exclusion and creation of boundaries of identity when they try to give an answer to the questions of British and English identity¹.

These questions are all the more intriguing now when the debate on the crisis of British identity is resumed by Scottish and Welsh separatist attempts in the wake of devolutionary legislation. Furthermore, if we believe those who claim that British and English identities are closely connected, it can be suggested that when one is in crisis, the other suffers a blow, too.

¹ However, we can find different approaches, too, to the definition of Englishness. Kate Fox, for instance, examines the English as a people, from an anthropological point of view. There are also critics who only give a list of characteristics of what they think the English are distinguished for (see Kumar 228; Paxman IX). For more on the process of the formation of national identity, see Benedict Anderson's *Imagined Communities*.

To find an answer, many commentators turn to the times of the British Empire asserting that it was the origin and the nurturing place of these identities, thus the crises of a strong sense of national belonging and community are caused by the collapse of the Empire as well as by its controversial and ambiguous legacy which still has not been worked through². In Ian Baucom's opinion, the Empire is a place "where England loses command of its own narrative of identity" (Baucom 3). In a similar vein, exploring the dilemmas caused by this twofold identity, I shall turn to one of the most successful and thoughtful literary attempts, J. G. Farrell's *Empire Trilogy*, to address the issue of Englishness and Britishness in its inextricable entanglement in the imperial idea and its legacy. First of all, the trilogy deals with three different moments of history, emblematic moments that contributed to the decline and fall of the British Empire in some ways: *Troubles* (1970) is concerned with the growing tension between the opposing attitudes in Ireland in the two years before the declaration of the Irish Free State, *The Siege of Krishnapur* (1973) is a Victorian pastiche on the Indian Mutiny of 1857, and *The Singapore Grip* (1978) describes the military, social, and economic circumstances among which Singapore was lost to the Japanese in the Second World War. The three volumes illustrate different historical events which, however, have one theme in common: "which is [...] nothing less than the nature of colonialism, the end of an Empire, and the end of an ideology" (Drabble 178). Second, we should not ignore the fact that the trilogy was written in the 1970s, just after the loss of some of the last remaining British colonies and dominions in the 1960s, when the sense of the crisis of British and English identities was an increasingly pervasive feature of "the spirit of the times" (Farrell, *Singapore* 527)³, thus it is worth examining the attitude with which Farrell imbues his description of the historical past. As Farrell says: "It seemed to me that the really interesting thing that's happened during my lifetime has been the decline of the British Empire. When I was a child it was very much a going concern." (Farrell qtd. in Binns 16)

However, before we examine the trilogy and Farrell's version of engaging with the problems raised by the collapse of Empire, we should look into the intricate ways ideologies of Britishness and Englishness are thought to be intertwined. Friedrich Meinecke's, the German historian's division of two different kinds of nation is useful to illustrate the relationship between British and English nationalism. He distinguishes a nationalism based on political and legal institutions, and encouraged by the state, from another sense of national belonging which has a cultural, emotional and personal basis. The political nation emphasizes attainable, active citizenship, which is a question of choice. In contrast, the cultural nation defines itself as a "living organism" (Kumar 22), a community of people who are born to belong to it. I would argue that the difference between the British

² See, for example, Linda Colley's *Britons: Forging the Nation 1707–1837*.

³ See, for instance, V.S. Naipaul's *The Enigma of Arrival*: "I grew to feel that grandeur belonged to the past; that I had come to England at the wrong time." (Naipaul qtd. in Baucom 164)

identity fuelled by the imperialist ideologies of the Empire and the Englishness defined by a narrower, stricter sense of nationalism can be described in terms of Meinecke's contrasted types of nations. Constructed for and by the Empire, Britishness is an inclusive, imperialist definition of community based on the shared values of the colonizers as contrasted to the inferior image of the European Continent and the overseas territories. An ethnic and exclusive English nationalism however, could not be dominant while Britain ruled over one quarter of the world, the colonizers could not afford to be divided by ethnic and cultural differences. The British identity was invented for the peoples of the first British Empire to compensate them for England's oppressing policies, and it allowed them to think of themselves as equal partners in the imperialist mission. Indeed, Wales, Scotland, and Ireland had a far from negligible share in the creation and maintenance of the British Empire.

Although English nationalism was not a dominant ideology because of the Celtic fringe, a kind of English national identity did arise. The people of England saw themselves as the nation that was the driving force behind the British imperialist identity. "Britishness [...] always contained a core of Englishness" (Kumar 156). After all, most of the ideas and institutions associated with Britishness were rooted in England's history, and it was the English who originally started to build the Empire. Thus, we can still witness the interconnectedness of English-British identities.

Also, though the English often identify themselves as British, attempts on the part of the English to gradually disengage themselves from British identity are also numerous. This is the paradox the cultural and political communities have had to face after the downfall of the British Empire. It is rarely questioned that the power of the kind of ideologies that created, maintained, and made the Empire flourish is fading rapidly, and there is a demand for a redefinition of the sense of belonging that was dominant in the past but still lingers on in the present.

Farrell, in the *Empire Trilogy*, systematically deconstructs the British and English national identities by showing and emphasizing the inherent contradictions within the ideas and cultural elements constructing them. On one level, I investigated in detail the subversive description of the imperialist images of women, of the ideas of liberal humanism, and progress, the alleged cultural superiority of the colonizers, the image of sciences and Protestantism, and the image of sports as important elements of the masculine British identity. I also considered how the British and English spaces of identity, the Majestic Hotel, the Residency, and Walter Blackett's house were destabilized in the trilogy. Farrell uses irony in most of his descriptions, and he shows the disadvantages of the above mentioned ideas by contrasting them to their material aspects in unexpected situations. Here is an example from *The Siege of Krishnapur*, when the Collector meditates on the efficiency of different cultural items as ammunition, thus illustrating their alleged cultural superiority.

Without a doubt the most effective missiles in this matter of improvised ammunition had been the heads of his electro-metal figures, removed from their bodies with the help of Turtons' indispensable file. And of the heads, perhaps not surprisingly, the most effective of all had been Shakespeare's; it had scythed its way through a whole astonished platoon of sepoy's advancing in single file through the jungle. The Collector suspected that the Bard's success in this respect might have a great deal to do with the ballistic advantages stemming from his baldness. The head of Keats, for example, wildly festooned with metal locks [...] had flown very erratically indeed, killing only a fat money-lender and a camel. (Farrell 304)

Farrell's view of history also plays a major role in his remarkable writing technique. In his Empire trilogy he questions the validity of a unified, stable view of history, and he constantly blurs the boundary between reality and fiction.

In *Troubles*, although it is set in the time of determining "historical events", the Majestic Hotel is deliberately distanced from them. The characters can only get a glimpse of history through the newspapers, which can be highly biased. A story of the private, local sphere is in the foreground all through the novel, which is, though saturated by the relationships and ideologies motivating the public sphere, swept away by history at the end. Hence, *Troubles* is a story, which is part of history but also against a kind of narrative of history which only accounts for the significant events. In addition, as Binns points out, *Troubles* is also part autobiographical, as one of the characters of the novel is Farrell's grandfather, who was an Irish timber merchant.

The entanglement of reality and fiction, and the subversion of a stable narrative of history continue in the subsequent volumes of the trilogy, too. The story of *The Siege of Krishnapur* is based on the siege of Lucknow, a legendary moment of the Indian Mutiny (Binns 65). However, in the novel, the insignificance of the events at Krishnapur is highlighted by the Collector, as if he deliberately wanted to point out that the grandeur was only given as a construct by the narrative of history (Farrell 311). Thus, Farrell rewrites history but there are a number of "historical absences" in the novel (for example, the relieving force at Lucknow sacked the town, which is not mentioned in the case of Krishnapur) (Binns 80). Also, one of the most important points of the novel is illustrated by the scene in which the general of the relieving force thinks about how the relief of Krishnapur will be constructed and presented to fit into the grand narrative of history⁴.

Even when allowances were made, the 'heroes of Krishnapur', as he did not doubt they would soon be called, were a pretty rum lot. And he would have to pose for hours, holding a sword and perched on a trestle or a wooden horse while some artist-wallah depicted 'The Relief of Krishnapur! He must remember to insist on being in the foreground, however: then it would not be so bad. With luck this wretched selection of 'heroes' would be given the soft pedal...an indistinct crowd of corpses and a few grateful faces, cannons and prancing horses would be best. (Farrell 310–11)

⁴ See also Thomas J. Barker's painting 'The Relief of Lucknow'.

Farrell emphasizes the constructedness of history, and ironically presents this construction as the exact opposite of what really happened: history becomes fiction. Furthermore, *The Singapore Grip* can be called a documentary fiction: it offers a fictional version of the Japanese invasion of Singapore, what is, however, full of real figures (for instance, General Percival) and some of Farrell's critics denounced the novel exactly because they thought it was over-researched (McLeod 80). Besides, Walter Blackett's paintings serve the same purpose as the representation of the relief of Krishnapur the general had in mind does: they highlight the constructedness of a narrative of history which is concerned only with the imperialist perspective.

In addition, Farrell's characters always have a feeling of unreality when they are forced to participate in the historical events.

Percival [...] found himself having to elude the grasp of another, even more cruel conviction: namely, that the Governor now sitting opposite him *was not real*. Nor was it only the Governor who suffered this disability: his wife did, too, and his staff, and indeed, everyone here in the Singapore Club and, come to that, outside it. For it had dawned on Percival that he was the victim of a cruel and elaborate charade: that the moment he left the Governor's presence the fellow would cease to exist. (Farrell 583)

This feeling is ubiquitous in the trilogy: it is sensed by the Major in *Troubles* as well as by the Collector in *The Siege of Krishnapur* and Walter in *The Singapore Grip*. (Binns 52) What cannot be adjusted to the stable narrative of events cannot be seen, literally and figuratively.

This is strengthened by the emphasis on perspective, or rather, the lack of perspective of the characters. In *Troubles*, the Major grows the habit of observing the landscape with a looking glass, which he took from a dead German soldier in the First World War. However, he "scanned the bright, peaceful countryside" in vain, the "menace" "was invisible" to him (Farrell 398) Also, when Captain Bolton and the Major watch the crowd of Irish people who gather to witness an alleged religious miracle, the Major comments on his lack of perspective.

The Major raised the binoculars and gazed once more at the young man on the rock jetty [...]. Behind [the young man] as he spoke great towering breakers would build up; a solid wall of water as big as a house would mount over his gesticulating arms, would hang there above him for an instant as if about to engulf him, then crash around him in a torrent of foam. [...] Before turning away, he watched another huge wave tower over the young Irishman, hang for a moment, and at last topple to boil impotently around his feet. It was, after all, only the lack of perspective that made it seem as if he would be swept away. (Farrell 248)

In the second volume, the Collector is observed by his daughters during siege through a telescope from a window of the Residency. Later, he is the one who scrutinizes the events; moreover, by the end of the siege, the crowds of native on-lookers are also mentioned frequently, watching the scene. Besides, as I have

mentioned in the previous chapter, the Residency is the only two-storey building in Krishnapur, which does not only symbolize that the British have the upper hand, but can also shed light on the reason of the control: the colonizers can see over the whole town, their perspective is not blocked by other buildings. The significance of the opportunity to change one's perspective is also stressed in *The Singapore Grip*, as Matthew experiences when he is sent up to the roof of a house to help fight the fire:

Soon he began to savour the strange sensation of being marooned above the city in the hot darkness; he was pervaded by a feeling of isolation and melancholy [...]. He was so remote from what was happening down there, after all. It seemed impossible that anything happening on the ground could touch him. Below was the fire, and beyond the fire and all around lay the city of Singapore where two hostile armies were struggling to subdue each other in the darkness. Up here it made no difference. (Farrell 563–64)

However, Farrell's characters seldom try to look at the events from a different viewpoint. They rather withdraw into their positions and accept the given ideologies based on their perspective, which allows them to create a stable, unified narrative (Kumar 242). What cannot be aligned with this narrative is not understood by them, and, thus it is wrapped in a sense of unreality. However, when the historical events reach them, there is so much unreality in the air that the cohesion of the characters' narrative of history falls apart.

What most of them do is analogous to several reactions given to the sense of crisis of national identity in Farrell's time. They reach back to past events that have already been constructed as stable (Baucom 19). Through nostalgia it is possible to create a soothing and desirable image of the First World War which has been one of the historical events when the firmness of the contemporary ideologies collapsed (Kumar 232). In both *Troubles* and *The Singapore Grip*, the time of the First World War is preferable to the present. The Major in *Troubles* thinks of the war he fought as a fight which was played by the rules, where one knew the enemy, and, hence, knew who he was. Even if he suffered from shell-shock, he had at least a stable identity then, as opposed to the present when the enemy is invisible. This can be seen in Singapore, too, where the general Brooke-Popham thinks nostalgically of his experiences of the First World War.

[He] sat with his shoulders up to his ears, frozen in an attitude of weariness; he was remembering the old days. What fun it had been when they had first gone over to France in 1914! Not like today [...] What a fine autumn that had been [...]! A clear golden light lay over the reaped fields and the farms and the gardens full of fruit. He had only to close his eyes to see a little group of pilots at Saponay, lying in the straw and chatting after a reconnaissance sortie [...]. (Farrell 137)

So, the need for an unchanging and solid narrative is realized in most of the characters, as it can give them a sense of a strong identity. For this purpose, the inherent contradictions in the narrative and the possibility of change are excluded.

ed. This is why on the level of the nation the image of the rural England was created which embodied the past and an unalterable national identity (Wiener 5). This can also be the reason of the possibility to think in terms of a continuous, unwavering progress of the superior British civilization after the creation of the imperialist narrative (Wiener 3). And, most of all, this produces the basis of the idea that all through the time of the expansion of the British Empire, though the English and British nation and culture encountered a number of other cultures, still, the English and British national identity are not or should not be subject to influence by the cultures of the colonies (Kumar 178).

However, as it happened, the image of an unchanging, independent national identity of the colonizers could not last: the British and English identities were shaped just as much by the Empire as they tried to use it to change the colonies. "The flow of influence was two-way, even though the English nation was the inspiring and guiding spirit" (Kumar 36).

Farrell also illustrates this when he compares the interdependence of the mechanisms of the Empire to those of a clock in *The Singapore Grip*: "That ordered life in Tanglin depended [...] on the city below, and on the mainland [...], whose trading, mining and plantation concerns might represent wheels and cogs while their mute, gigantic labour force are the springs, steadily causing pressures to be transmitted from on part of the organism to another" (Farrell 6).

The British national identity depended on the Empire exactly because it was defined against the colonies. However, the boundaries distinguishing the British identity were not clear and stable frontiers, which gave way for fears of the colonies corrupting the identity of the home country⁵. Also, what shows that the qualities excluded from the British identity and applied to the image of the other (namely, the colonies, in the context of the Empire) were at the same time desired is that there was a constant tendency to "go native"⁶.

The mutual influence and blurred boundaries can be demonstrated by the history of cricket, as described by Gikandi. It is not negligible that in *Troubles*, the Major grows more pessimistic when he hears about the news of the English cricket team:

The future of the British Isles could never have seemed so dismal since the Romans had invaded; there was trouble everywhere. The ultimate stunning blow arrived [...] with the news that [...] England had been defeated in the first test match in Australia by the appalling total of three hundred and seventy-seven runs. (Farrell 277-78)

As Gikandi claims, cricket was one of the most important markers of difference between colonizer and colonized (10). Also, Baucom describes how the cricket

⁵ For instance, raping an English woman was the biggest sin imaginable that could be committed by a native. This shows the fear of transgression and degeneration (Kumar 178).

⁶ Kumar notes that in Ireland even laws were introduced to "prohibit the [adoption of a] wide range of Irish customs and manners" (the Statutes of Kilkenny from 1366) (Kumar 76).

fields were considered by the British as a space where the ideologies and values of the British could be transported to the colonized without difficulties (148). However, as cricket was picked up by the colonies so successfully, they repeatedly defeated the English team. So, later the English team had to play the strategies acquired first by the colonies. Cricket was redefined as a symbol of the shared values of the Empire, rather than a marker of difference, and, as Gikandi claims, it is nowadays more important in India and the West Indies than in England itself (Gikandi 10). Hence, the colonies have changed not only the style of cricket but also that of another globally played game, the Empire: they showed that they can influence the identity of the British, and thus, the English.

So, as Farrell is well aware of it, those who think nostalgically of the times when England and the English identity were more stable and unified, only think of an invented version of the past whose totality and stability was constructed later. Just as Brooke-Popham recreated the First World War in his memories as a pleasant and unified event, the times of the British Empire are also reconstructed by the national consciousness as a basis for a strong and stable identity.

Thus, one of the reactions of Farrell's characters to the collapse of their ideologies is that they try to strengthen their identity by looking back to times that are reconstructed in their nostalgia as total and unified. This is a possible way to react to the collapse of the Empire after the 1960s, too, which on the national level leads to the rising of nationalist sentiments. However, whether the awakening of nationalism goes against the imperialist ideologies of the Empire or enhances them remains a question. Nevertheless, as Crane mentions, Farrell is definitely against nationalism, as he thinks that it carries on the values of imperialism (120). What Farrell writes in the closing passage of *The Singapore Grip* can be a hint at his attitude:

Why, Malaya is no longer even called Malaya. Things that once seemed immutable have turned out to be remarkably vulnerable to change. Or have they? The man behind the newspaper [...], as his eye was caught by that headline 'Plantation work pays less than one dollar a day', [...] said to himself that nothing very much had changed, after all, despite that tremendous upheaval in the Far East. That if, even after independence in these Third World countries, it is *still* like that, then something has gone wrong, that some other, perhaps native, élite has merely replaced the British? (Farrell 598)

Although, here Farrell only considers the economic aspect of the condition of the former colonies, we have already witnessed how closely it is connected to the dominant ideologies. In addition, it can be argued that while the reaction to the crisis of English national identity is the nostalgic recollection of a reconstructed imperialist Englishness to sustain a strengthening nationalism, and the insistence on a stable and unchanging narrative, the English will not be able to answer the challenges in a turbulent and changing present. To maintain the illusion of an unchanging narrative, to support a collapsing imperialist Britishness (and Eng-

lishness), the English will always have to turn from the present and brood melancholically on the past.

Instead, Farrell advocates another possible way to deal with the sense of the breakdown of Englishness: instead of strengthening it in vain, he lets it break down, and calls for the writing of new narratives of identity⁷. It can be claimed that he is one of those who

are at least pleased to see what they discern as the dissolution of the old, crusty, backward-looking British and English identities. They celebrate the new hybrid, multicultural Britain [...]. These are not [...] cultures or communities of separation, sitting uneasily side by side [...]. Rather they are genuinely new constructs, creative and hybrid forms [...] (Kumar 242)

In *The Siege of Krishnapur*, the Collector can only realize the problem: "He was invaded by a great sadness, then. And as he dug, he wept. [...] it suddenly seemed to him that he could see clearly the basis of all conflict and misery, which reveals its presence by the utter and atrocious inflexibility of all human habits and beliefs, even including his own." (Farrell 178-79) However, in *The Singapore Grip*, Matthew can find a possible way of how the people of changing and unstable communities should approach each other:

But now the *beau monde* had been replaced by that bewildering array of races and types he had noticed earlier [...], even two members of the pygmies could be seen executing a perfect tango close at hand. Matthew gazed enchanted at the teeming dancefloor. Abruptly, he realised [that] this sight gave him such pleasure. (Farrell 186)

Works Cited

- Baucom, Ian. *Out of Place: Englishness, Empire and the Locations of Identity*. Princeton: Princeton UP, 1999. Print.
- Binns, Ronald. *J. G. Farrell*. London: Methuen, 1986. Print.
- Blair, Tony. "Leader's Speech, Brighton 1997." *Speech Archive*. British Political Speech, 2012. Web. 12 Nov 2012.
- Chesterton, G. K. "The Secret People." *G. K. Chesterton's Works on the Web*. Martin Ward, 1999. Web. 30 Dec 2012.
- Childs, Peter and Mike Storry. *British Cultural Identities*. London: Routledge, 1997. Print.

⁷ Crane claims that Farrell was ignored by the critics in the 1980s because he was not considered as a writer of "contemporary consciousness", he was thought to be a late modernist (Crane 13). This interpretation of Farrell's work can not only be countered by the demonstration of Farrell's use of "ironic black comedy" (Crane 13), but also by the claim that his call for new narratives of identity could rather have him enlisted amongst the postmodernist writers.

- Crane, Ralph and Jennifer Levitt. *Troubled Pleasures: The Fiction of J. G. Farrell*. Dublin: Four Courts, 1997. Print.
- Doyle, Brian. *English and Englishness*. London: Routledge, 1989. Print.
- Drabble, Margaret. "Things Fall Apart." *The Hill Station: An Unfinished Novel and an Indian Diary*. By. J. G. Farrell. London: Weidenfeld & Nicholson, 1981. Print. 178–91.
- Farrell, J. G. *The Hill Station: An Unfinished Novel and an Indian Diary*. Ed. John Spurling. London: Weidenfeld & Nicholson, 1981. Print.
- . *The Siege of Krishnapur*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1973. Print.
- . *The Singapore Grip*. London: Weidenfeld & Nicholson, 1978. Print.
- . *Troubles*. Hammondswoth: Penguin Books, 1970. Print.
- Fox, Kate. *Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour*. London: Hodder, 2004. Print.
- Gikandi, Simon. *Maps of Englishness: Writing Identity in the Culture of Colonialism*. London: Columbia UP, 1996. Print.
- Johnston, Philip. "Amid the Talk of Scottish Independence, It's Now Time to Answer the English Question." *The Telegraph*. 16 Jan 2012. Print.
- Kumar, Krishnan. *The Making of English National Identity*. Cambridge: Cambridge UP, 2003. Print.
- McEwan, Ian. *The Innocent*. London: Picador, 1990. Print.
- McLeod, John. *J.G.Farrell*. Tavistock: Northcote House, 2007. Print.
- Orwell, George. *The Lion and the Unicorn: Socialism and the English Genius*. London: Secker, 1941. Print.
- Paxman, Jeremy. *The English: A Portrait of a People*. London: Penguin, 1999. Print.
- Schumacher, E.F. *Small is Beautiful: Economics As If People Mattered*. London: Blond & Briggs. 1973. Print.
- Scruton, Roger. *England: An Elegy*. London: Chatto & Windus, 2000. Print.
- Spurling, John. "As Does the Bishop." *The Hill Station: An Unfinished Novel and an Indian Diary*. By. J. G. Farrell. London: Weidenfeld & Nicholson, 1981. Print. 155–77.
- Swift, Graham. *Waterland*. London: Picador, 1984. Print.
- Tagore, Rabindranath. *The Complete Works of Rabindranath Tagore*. Tagoreweb, 2010. Web. 28 Oct 2012.
- Wiener, J. Martin. *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit: 1850–1980*. Cambridge: Cambridge UP, 1981. Print.

A társas intelligencia és a társas helyzet összefüggései mások viselkedésének bejósolásával*

I. Bevezetés

Milyen pszichológiai tényezők befolyásolják az emberek társas helyzetekben mutatott sikerességét? Ez az elsöre talán egyszerűnek tűnő kérdés a pszichológiai kutatások, vizsgálódások, elméletek széles körét érintő, egyik legösszetettebb problémakör. A társas viselkedés megértésére irányuló különböző megközelítésmódok függvényében a lehetséges magyarázatok palettája is igen széles. Kézenfekvőnek tűnik az az elképzelés, miszerint az emberek bizonyos specifikus képességeinek megléte/hiánya, illetve szintje befolyásolja a társas helyzetekben mutatott sikerességet. Ezek vizsgálatára hozták létre a kutatók a szociális intelligencia (a továbbiakban: SZ. I.) fogalmát, mely vizsgálatunk fő sarokpontja is egyben.

A SZ. I. terminusát a nemzetközi szakirodalomban Edward Thorndike hívta életre 1920-ban. Thorndike az intelligencia mibenlétének értelmezésekor a konstruktum három fő aspektusára hívta fel a figyelmet: absztrakt, mechanikus és szociális dimenziókra. Definíciója szerint a szociálisan intelligens ember másokkal „jól” tud bánni és társas helyzetekben bölcsen viselkedik. A cikk hatására több kutató is intenzíven kezdett foglalkozni az intelligencia társas szempontból való megközelítésével. Lehetséges-e egy olyan „intelligenciafajta”, amely a szociális helyzetekben ügyes, hatékony emberekre jellemző, mint ahogyan – mai terminológiával élve – az akadémikus intelligencia magas szintje jellemző a mentális feladatokban kiemelkedő teljesítményt elérőkre? Amennyiben igen, akkor egymástól empirikusan elkülöníthető-e ez a két konstruktum, vagy vannak-e bizonyos átfedések a kettő között? Moss és Hunt (1927) több évtizedes vizsgálódásai az első SZ. I. teszt megalkotásával (GWSIT) sajnos kudarcot vallottak (lásd még: Walker és Foley 1973). A probléma főképp az absztrakt (általános) intelligenciát mérő tesztekkel mutatott túl magas korreláció volt. Egy kissé szkeptikusnak tűnő magyarázat szerint (pl. Wechsler 1958) a SZ. I. nem több, mint az intelligencia társas helyzetekben történő megnyilatkozása, amely felveti a kérdést a SZ. I.-t külön konstruktumként való kezelésének indokoltságát illetően. Egy másik megközelítés

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 pályázat támogatásával, az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával készült el.

szerint a SZ. I. vizsgálatok az azt mérő tesztek alapvető problémáit kell elemezni és kijavítani, így a GWSIT sikertelensége a mérőeljárás kifinomultatlanságára utal, nem pedig a szociális intelligencia mint különálló konstruktum meglétének hiányára. Guilford és munkatársai (pl. Guilford, Fruchter és Kelley 1959; O'Sullivan és Guilford 1975) arra jutottak, hogy a SZ. I. mérésekor kerülni kell a verbális feladatokat, mert az azokban elért teljesítmények okozzák az általános és a SZ. I. közötti korrelációkat. Bár több évtizedes távlatból is ellentmondások a Guilford-csoport kutatási eredményei (lásd pl. Kihlstrom és Cantor 2000), kutatási módszertanuk és Guilford komplex, strukturális modellje az intelligenciáról egyszerűsített új perspektívát is nyitott a későbbi kutatók számára. Számos vizsgálat próbálta az addigiaktól meglehetősen eltérő módszertannal bizonyítani a SZ. I. létezését, megnyugtató válasz azonban azóta sem alakult ki a kérdés tisztázására. A kialakult helyzetet talán a legjobban Riggio, Messamer és Throckmorton (1991) sokat idézett mondata jellemzi, mely szerint a „szociális és akadémikus intelligencia elméletileg különálló (távoli), empirikusan viszont átfedésben álló konstruktumok” (700. o.).

A SZ. I. egyik lényegi aspektusa, hogy nem csupán az adott társas helyzet felismerésére, megértésére és/vagy megoldására vonatkozik, hanem a különböző társas akciók lehetséges kimeneteleinek előrejelzésére, illetve a másik személy társas helyzetben mutatott válaszána predikciójára is. A viselkedés előrejelzésének, bejósolásának problémája a pszichológia számos területén felmerülő kérdés. Manapság a tudatelméletek (theory of mind), illetve a mentalizációval kapcsolatos kutatások igen intenzíven foglalkoznak ezzel a témakörrel, de például a perspektívaváltás motívuma, vagy a szociálpszichológiában ismeretes viselkedéspredikciós kutatások (pl. Fishbein 1997, valakiről bizonyos tudásunk, például attitűdjei ismeretében képesek vagyunk-e bejósolni a viselkedését) szerves részét képezi ugyanez a kérdéskör.

Ahogy utaltam is rá, a szociális intelligencia és a viselkedésbejósolás képessége bizonyos pontokon tehát egybeeső fogalmak. Következésképp az az elvárásunk, hogy a predikcióban mutatott teljesítmény összefüggést mutat a SZ. I. szintjével. Lehetséges ugyanakkor az is, hogy a viselkedéspredikció képessége magára a szociális intelligenciára utal, így akár pontosabb mérőeszköze is lehet annak a korábbi, ezzel foglalkozó tesztekhez viszonyítva.

Azonban mindez megítélésünk szerint nem, vagy csak nehezen vizsgálható akkor, ha a személyek közötti szituatív tényezőket nem vesszük figyelembe. Például egy barátunkról valószínűleg könnyebben be tudjuk jósolni, hogy hogyan viselkedne egy adott helyzetben, mint egy ismeretlenről. Ezen társas viszonyok vizsgálatára remek lehetőséget ad a szociometriai elemzés, amely – több egyéb mellett – az adott közösségben lévő személyek közötti kapcsolatokról nyújt megbízható információt. Az iskolai osztályok, sportcsapatok, kisebb-nagyobb társas szerveződések, munkahelyi kapcsolatok dinamikájában szerepet játszó mögöttes hatásmechanizmusok elemzéséhez jól bevált módszernek bizonyult (Méri 1989, 1999).

A szociometriai elemzés révén kirajzolódó, a közösséget alkotó emberek kapcsolatait grafikusan megjelenítő ábra a szociogram (Petrusek 1972; Mérei 1989, 1998).

A szociometriai pozíciók szerint a leggyakrabban elkülönített egységek a következők: magányos egyén, pár (diád), háromszög, zárt négyzet, lánc, központ, csillag, sztár (Mérei 1989). Magányos egyéneknek azokat nevezzük, akik a szociometriai elemzés során senkivel sem szereztek kölcsönös kapcsolatot, és a társas közeg perifériájára szorultak. A párok tagjai általában szoros kapcsolatban vannak egymással, jelenlétük kedvez az intimitásnak. A zártabb csoportosulások – háromszögek, zárt négyzetek – általában kedveznek a sok szempontot figyelembe vevő csoportdöntések kialakulásának, és ezért az eredménycentrikus közösségek fontos részei. Tagjaik gyakran a rájuk jellemző közös tulajdonságok, képességek, értékek szerint szerveződnek. Kedveznek a közösségen belüli rivalizálásoknak, de időnként túlságosan el is szigetelődhetnek más csoportoktól (Mérei 1998).

A láncok feladata a közösségen belül az információáramlás biztosítása. Amíg a zártabb egységek a vélemények kidolgozásában, megvitatásában előnyösek, a láncok ezeknek a híreknek és véleményeknek a továbbvitelében (Mérei 1998).

Csillagnak nevezzük azokat a formációkat, amikor egy központi személy körül szerveződik négy vagy több személy, akiknek nincs kapcsolata egymással. A csillag középpontjában lévő egyén a sztár, aki összetartja a formációt. A sztár legtöbbször olyan személy, aki a csoport értékrendjét tekintve releváns jellemzőkkel bír és gyakran ki is emelkedik közülük (Petrusek 1972; Mérei 1998).

II. A vizsgálat

Kutatásunkban elsősorban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az általános iskolás diákok viselkedéspredikációs képességeit milyen tényezők befolyásolják. (A viselkedéspredikáció szó jelen dolgozat esetében azt jelenti: a másik válaszainak a bejósolása.) Ezzel összefüggésben több változót is vizsgáltunk, melyek a következők: nem, szociometriai helyzet, évfolyam (életkor), osztály, szociális intelligencia tesztben elért eredmények.

II.1. A VIZSGÁLT MINTA

A kutatásomhoz tartozó teszteket egy általános iskolában, három ötödikes és három hetedikes osztályban vettem fel. A vizsgálatban összesen 137 diák vett részt. A tesztek felvétele csoportosan történt, megírásuk általában 70–80 percet vett igénybe.

II.2. MÓDSZEREK

1. Szociometriai elemzés

A szociometriai elemzés a Mérei-féle B-3 típusú szociometriai kérdőívvel történt (Mérei 1998). A későbbi adatelemzés érdekében a következőképpen kódoltuk a szociometriai pozíciókat: (1) magányos tanuló: senkivel sem szereztek kölcsönös kapcsolatot; (2) pár (diád) tagja: egy személlyel szereztek kölcsönös kapcsolatot; (3) háromszög, három tagból álló lánc, zárt négyes vagy négy tagból álló lánc tagja; (4) négynél több tagból álló egység tagja, aki nem rendelkezik háromnál több kölcsönös kapcsolattal; (5) sztár: legalább négy kölcsönös kapcsolat.

Az eredmények értékelése során csak a szociometriai státusz mutatóját vettem figyelembe. Természetesen sok egyéb változót is be lehetett volna vonni a vizsgálatba, pl. népszerűségi mutatók, kölcsönös kapcsolatok száma, kettős kapcsolatok száma.

2. Szociális Intelligencia Teszt

A szociális intelligencia felméréséhez az O'Sullivan és Guilford (1976) által fejlesztett, négyfaktoros szociális intelligencia tesztet (a továbbiakban: SZIT) használtam (l. még: Duró, Kékes, Pigler 2005).

A SZIT-ben szereplő négy altest a következő:

SZIT-1, történetbefejezés: A kitöltő feladata az, hogy a lap bal oldalán szereplő, valamilyen jelenetet ábrázoló kép befejezését, „megoldását” megadja a jobb oldalon szereplő 3 kép egyikének kiválasztásával. A „történetbefejezés” altest a „viselkedési implikációk megértését” (Duró és mtsai 2005, 97.) méri.

SZIT-2 összetartozó gesztusok: Itt a kitöltő feladata az, hogy a lap jobb oldalán lévő 4 kép közül kiválassza azt az egyet, amelyik ugyanolyan vagy nagyon hasonló érzelmre, lelkiállapatra utal, mint a bal oldalon lévő 3 kép. A SZIT-2 az érzelmek, nonverbális jelzések felismerését méri, a viselkedési osztályok megértését vizsgálja.

SZIT-3 verbális kifejezések: A kitöltő feladata, hogy megállapítsa, hogy a 3 felsorolt opció közül melyik az, amelyikben egy megadott kifejezést más értelemben használnak. A négy altest közül a SZIT-3 az egyedüli, amelyben nem képek, hanem verbális tartalmak szerepelnek az egyes feladatokban. A „viselkedési transzformációk felismerését méri, vagyis azt a képességet, amellyel fel tudjuk ismerni ugyanazon információ eltérő kontextusban megjelenő, eltérő jelentését” (Duró és mtsai 2005, 97.).

SZIT-4 történetkiegészítés: Ebben az altestben a viselkedési rendszerek elemzése szükséges, a kitöltő feladata az, hogy egy négy képből álló történet valamelyik hiányzó részletét kiválassza a megadott 4 válaszlehetőség közül. 28 itemet tartalmaz.

A SZIT-Összes mutató a négy altesztben elért teljesítmény összegzésére szolgál. A teszt összesen 111 feladatot tartalmaz. Minden helyes megoldásért 1 pontot kapott a kitöltő.

3. Viselkedéspredikciót mérő vizsgálóeszköz

A viselkedéspredikciót mérő tesztet a PFT (picture frustration test) (Rosenzweig, Fleming és Rosenzweig 1948) gyermekváltozatának módosításával hoztuk létre. Összesen 8 képet válogattunk ki az eredeti tesztből.

A PFT alapkoncepciója a következő: a tesztben képek láthatóak, amelyek olyan szituációkat ábrázolnak, ahol valamilyen frusztráció éri az egyik megjelenített személyt. A projektív tesztekre jellemző mechanizmusok alapján a kitöltő személy – felszólításra – azonosulni fog ezzel a képen látható, frusztrációt elszenvedett személlyel, és a saját (személyiségére jellemző) reakciómódot fogja megjeleníteni arra a kérdésre, hogy mit cselekedne az adott helyzetben (Merei és Szakács 1974).

Egy ilyen mérőeljárás segítségével arra is lehetőségünk nyílik, hogy az adott személytől valaki másra vonatkozó predikciós döntést is kérjünk, és ezáltal a válaszok közötti egybeeséseket megfigyeljük, amelyek alapján aztán találati arányokat számolhatunk. Ezek a találati arányok pedig a predikciós képesség mérőszámai. A kitöltő feladata tehát többretű: először is azt kell megadnia, hogy ő mit mondana az adott helyzetben (A kérdés). Másrészt még két társának viselkedését kell bejósolnia (vagyis: mit mondanának ők az adott helyzetben; B és C kérdés).

A PFT instrukciós füzetének felhasználásával (Nemes 1970) öt válaszlehetőséget adtunk meg a kitöltők számára, a kitöltőnek csak a válaszhoz tartozó betűjelet kellett a válaszlapjára felírnia. Ezt a módszert azért láttuk célszerűnek a PFT-ben egyébként használatos tartalomelemzéses módszer ellenében, mert az adatok, találatok egyszerűbb és objektívabb értelmezését teszi lehetővé.

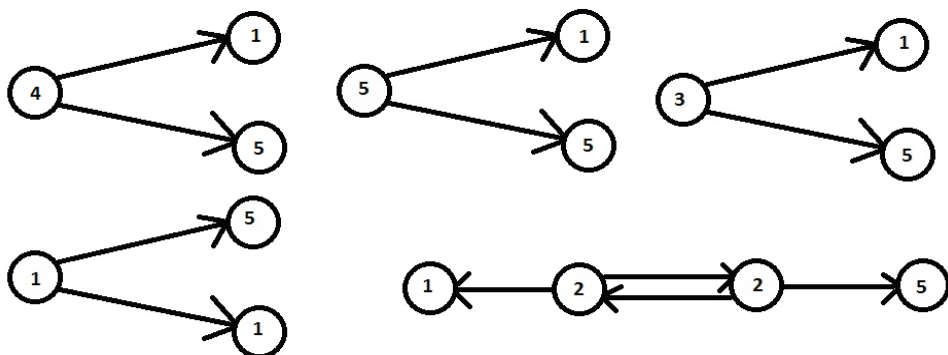
Találatnak hívom a továbbiakban azokat a helyzeteket, amikor az adott személy helyesen be tudta jósolni osztálytársa válaszát (pl. A személy azt írta, hogy B személy e) jelű választ fog adni az 1. képre; ha B személy valóban az e) választ írta be az 1. képhez, akkor itt találat történt).

II.3. ELJÁRÁS

A vizsgálati elrendezés a viselkedéspredikciós mérőeljárás tekintetében bizonyult bonyolultnak. Fontos kutatási kérdés volt ugyanis az, hogy a különböző szociometriai helyzetű tanulók által és tanulókra adott válaszok milyen összefüggéseket mutatnak más változók mentén. Itt különösen a magányos és a sztár helyzetű tanulók találati arányaira voltunk kíváncsiak. Mivel az ilyen szociometriai pozíciójú tanulók létszáma kevés egy-egy osztályban, róluk túl kevés adat állt volna a rendelkezésünkre ahhoz, hogy a vizsgálati eredményeket később komo-

lyan tudjuk venni. Ezért tehát olyan vizsgálati elrendezést kellett kreálnunk, amelyben a természetes szociometriai egyenlőtlenségekből származó adatveszté-
séget kiegyensúlyozni tudjuk.

Mindezt figyelembe véve úgy döntöttünk, hogy azt kontrolláljuk majd, hogy a kitöltőnek kiről (milyen szociometriai pozíciójú személyről) kell predikciós döntést hoznia. A vizsgálati elrendezést az 1. ábra mutatja. A magányos tanulóknak az egyik esetben egy sztár helyzetű tanuló, a másik esetben egy másik magányos tanuló, a diád esetében úgy jártunk el, hogy nekik egyrészt egymás viselkedését kellett bejósolniuk. Másrészt pedig, a pár egyik tagjának a sztár, a másikat pedig a magányos helyzetű tanuló viselkedését kellett eltalálnia. A három- és négyfős (3) és a nagyobb csoportok (4) tagjainak egyrészt a sztár helyzetűről, másrészt a magányos tanuló, a diád esetében úgy jártunk el, hogy nekik egyrészt egymás viselkedését kellett bejósolniuk. Másrészt pedig, a pár egyik tagjának a sztár, a másikat pedig a magányos helyzetű tanuló viselkedését kellett eltalálnia. A három- és négyfős (3) és a nagyobb csoportok (4) tagjainak egyrészt a sztár helyzetűről, másrészt a magányos tanuló, a diád esetében úgy jártunk el, hogy nekik egyrészt egymás viselkedését kellett bejósolniuk. Másrészt pedig, a pár egyik tagjának a sztár, a másikat pedig a magányos helyzetű tanuló viselkedését kellett eltalálnia. A három- és négyfős (3) és a nagyobb csoportok (4) tagjainak egyrészt a sztár helyzetűről, másrészt a magányos tanuló, a diád esetében úgy jártunk el, hogy nekik egyrészt egymás viselkedését kellett bejósolniuk. Másrészt pedig, a pár egyik tagjának a sztár, a másikat pedig a magányos helyzetű tanuló viselkedését kellett eltalálnia.

1. ábra

A vizsgálati elrendezés (1 – magányos tanuló, 2 – diád tagja, 3 – három- vagy négytagú csoport tagja, 4 – nagyobb csoport tagja, 5 – sztár; a nyíl iránya mutatja, hogy a v.sz.-nek kiről kellett predikciós döntést hoznia)

Bizonyos esetekben kénytelen voltam megbontani ezt az elrendezést. Az egyik osztályban például nem volt magányos tanuló. Ebben az esetben az osztályban lévő pár tagjaira érkezett a többiek több predikciós tipp. Ez bizonyos szempontból még hasznos is, hiszen javítja a párokra vonatkozó predikciós értékeket. Szintén megbontottam időnként ezt az elrendezést azért, hogy a háromszögekre és csoporttagokra is elegendő mennyiségű adat gyűljön össze. Ezzel az elrendezéssel sikerült azt elérni, hogy a sztárok és a peremhelyzetű tanulók viselkedésének bejósolására megfelelő mennyiségű adat álljon a rendelkezésünkre. A többiekre vonatkozó találati arányok is érvényesek lehetnek.

A predikciós tesztet a fentebb felsoroltak miatt természetesen mindenki számára névre szólóan kellett megírnom. Azt, hogy a válaszadónak melyik két osztálytársáról kellett bejósoló döntést hoznia, a válaszlapra írtam fel.

II.4. HIPOTÉZISEK

Elvárásunk szerint a predikciós képesség összefüggést mutat majd valamennyi mért változóval. Mivel általában a lányok szociálisan és társas képességekben korábban érnek, úgy gondolom, hogy ők lesznek azok, akik a többiekre vonatkozóan pontosabban meg tudják majd jósolni, hogy mit fognak tenni néhány olyan helyzetben, ahol frusztráció éri őket (Cole és Cole 2006).

A következő hipotézis szerint a szociometriai helyzet hatással lesz a predikciós képességre. Azt gondoljuk, hogy a sztárok képesek lesznek jól bejósolni mások viselkedését is, mivel sokat mozognak a társas térben és emiatt könnyebben fel is ismerik, hogy osztálytársaik hogyan viselkednek, viselkednének bizonyos helyzetekben. A magányos, peremhelyzetű tanulók valószínűleg sokkal kevesebbet szerepelnek társas helyzetekben. Bár frusztráló helyzetekben sokszor részt vehetnek (például a gyenge tanulmányi eredményeik, magatartási problémáik miatt), mégis kevésbé fogják az ő viselkedéseiket előre látni a többiek, mint a kedvezőbb szociometriai helyzetben lévő tanulóké. Hasonlóképpen valószínűleg ők kevésbé fogják jól bejósolni mások viselkedését is, mivel hiányosabb lehet a többiekről alkotott tudás mennyisége és minősége is, hiszen ezek a tanulók kedvezőtlen helyzetükből adódóan általában ritkábban vesznek részt a csoportos tevékenységekben és a peremhelyzetre szorulás érzelmei is befolyásolhatják a reális válaszalkotást a másiktól. Azt gondoljuk, hogy a párok egymásról jó predikciós döntéseket fognak majd hozni, mivel viszonyuk intimebb (Mérei 1998), mint a több tagból álló csoporttagok közötti kapcsolat esetében, gyakrabban nyílik lehetőségük egymás gondolatait megismerni.

Továbbá feltételezéseink szerint a tanulóknak a SZIT-altesztekben és a SZIT-összpontszámában elért eredményei is összefüggést mutatnak majd azzal, hogy mennyire képesek mások viselkedését bejósolni. Azt várjuk, hogy a SZIT-ben elért pontszámok tükrözik majd azt, hogy valaki a társas jellemzőkkel bíró ingerek kódolásában és dekódolásában, a másik szereplő indulatainak, indítékainak megismerésében mennyire hatékony, és ez összefügg majd azzal, hogy a többiek viselkedését mennyire fogják előre látni, vagyis milyen találati arányokat érnek el, függetlenül attól, hogy közöttük a szociometriai elemzés alapján milyen viszony áll fenn.

A további feltevéseink szerint a SZIT-ben elért eredmény összefüggést mutat majd azzal, hogy valaki milyen szociometriai helyzetbe tartozik. Valószínűleg a társas intelligenciában gyengébben teljesítő egyének nem lesznek sztárok, és feltehetőleg inkább tartoznak majd a magányos, peremhelyzetű tanulók közé. És a feltevés elgondolásom alapján fordítva is igaz, mivel a kedvezőbb szociometriai státuszú egyének könnyebben tudnak fejlődni a SZ. I. altesztjei által mért dimenziókban, míg a magányos(abb)akat kevesebb olyan inger érheti, amely kiváltja a szociális képességek fejlődését.

Végezetül azt gondoljuk, hogy a találati arányok különbséget mutatnak majd abban a tekintetben, hogy azok társra vagy nem társra vonatkoznak. Ennek pedig

egyszerű lehet a magyarázata, hiszen az egy szociometriai egységbe tartozók jobban ismerik egymás cselekvési indítékait, mozgatórugóit, több időt töltenek együtt azokkal szemben, akik más csoportban, vagy párban, vagy esetleg peremhelyzetben vannak.

III. Eredmények és azok értékelése

Vizsgálatunk elsődleges célja az volt, hogy meghatározzuk, milyen változók mentén változik a viselkedéspredikció értéke. További kérdésként fogalmaztuk meg, hogy ezek a változók egymással milyen összefüggést mutatnak.

A viselkedéspredikciót négy mutató segítségével határoztuk meg, területi okok miatt ezek közül csak kettőt fogok ismertetni: (1) találati arány az adott személy által, szociometriailag társ helyzetű tanulóra (találati arány társra): társnak számítottunk minden olyan személyt, akivel a személynek kölcsönös kapcsolata jött létre, illetve azokat is, akikkel ugyan kölcsönös kapcsolata nem létesült, de szociometriailag egy egységbe tartoznak. (2) találati arány az adott személy által, szociometriailag nem társ helyzetű tanulóra (találati arány nem társra): ez az érték azt mutatja, hogy a tanuló milyen mértékben találta el azoknak a diákoknak a válaszait, akikkel sem kölcsönös kapcsolata nincs, és nem is egy szociometriai egységbe tartoznak.

Az adatok könnyebb kezelhetősége érdekében a SZIT-ben elért pontszámok alapján három csoportba soroltam a tanulókat: *alacsony*, *közepes* és *magas* pontszámot elértet különböztettem meg. E csoportok kialakításánál az osztályok átlagait vettem figyelembe. A csoportokat úgy alakítottam ki, hogy az átlag alatt egy szórásnyi pontszámot, vagy kevesebbet elért tanulókat az alacsony pontszámot elérték közé soroltam, az átlagot pedig legalább egy szórásnyival meghaladó pontszámokat elértet a magas teljesítményt elérők közé.

III.1. A SZEMÉLY ÁLTAL A TÁRSRA ADOTT TALÁLATI ARÁNYOK EREDMÉNYEI

A skála definíciója alapján itt a magányos tanulók nem képviseltethették magukat. Nagyon markáns nemi különbségeket találtunk ($p=0,01$), a lányok sokkal jobban meg tudták ítélni azt, hogy egy szociometriailag társ helyzetű tanuló hogyan válaszol a predikciós teszt kérdéseire.

Az évfolyam és az osztály nem mutatott összefüggést a társra adott találati arányok tekintetében. A szociometriai helyzet viszont ebben a változóban is magas ($p=0,014$) szignifikanciaszintet mutatott. A SZIT-altesztek közül egyedül a SZIT-1 mutatott összefüggést a társra adott találatiarány-kategóriával ($p=0,028$). A SZIT-

ben elért összpontszám alapján történt kategóriába sorolás pedig marginális összefüggést mutatott a mért kategóriával ($p=0,078$).

A további elemzések során azt találtam, hogy a nem, a szociometriai pozíció és a SZIT-1 a társra adott találati arányok tekintetében nem túl magas, de megjegyzendő interakciót mutat ($p=0,078$). Interakciót sehol másutt nem találtam a találati arány társra értékei mentén.

Azt tapasztaltuk, hogy a nemi különbségek hatása nagyon erős, és más változókkal összevetve sem tűnik el. Összességében megállapítható, hogy a lányok sokkal jobban meg tudják ítélni azt, hogy társuk hogyan válaszol a predikciós teszt által bemutatott helyzetekben. Ez az eredmény valószínűleg azért jöhetett létre, mert a már fentebb taglaltak szerint a lányok normához illeszkedő viselkedése jobban kiválthatja a találati sikerességet. Az eredmények további magyarázatként szolgálhat az a régi szakirodalmi tény, hogy a lányokat sokkal inkább nevelik a szüleik és a társadalom a szociálisan érzékeny beállítódásra, az empátiára. A lányok baráti kapcsolatai általában meghittebbek és bensőségesebbek, mint a fiúkéi. Nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a társas történeteknek és jobban bevonódnak azokba, mint a fiúk (Cole és Cole 2006).

A szociometriai pozíciót és a nemi különbségeket összevetve azt találtuk, hogy a fiúk – a sztárokat leszámítva – a szociometriai pozíciótól nagyjából függetlenül tudták bejósolni a társuk viselkedését. Nagyon érdekes, hogy a fiú sztárok a többi azonos nemű osztálytársaikhoz képest majdnem kétszer akkora hatékonysággal válaszoltak ebben a kategóriában. A lány és fiú sztárokat összehasonlítva a teljesítmény ugyanakkor körülbelül azonos. Valószínűleg a fiú sztárok nagyobb hangsúlyt fektetnek arra, hogy a társaik viselkedését megfigyeljék. Elképzelhető az is, hogy a sztárokhöz éppen azért kapcsolódik olyan sok egyén, mert ők a többiek viselkedését jobban elő tudják vételezni.

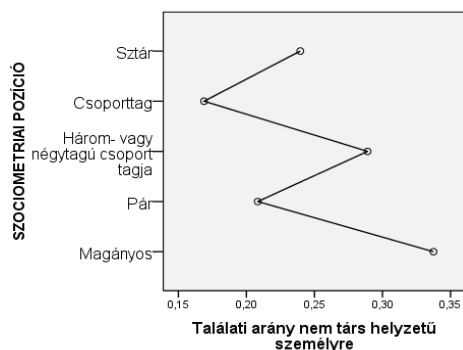
A legmagasabb pontszámot ebben a kategóriában a hármas csoportba tartozó lányok produkálták. Úgy tűnik, hogy ez a szociometriai egység kedvez a többiek megfigyelésének.

A nem és a SZIT-1 változót a találati arány társra kategóriában vizsgálva azt találtuk, hogy a nemi különbségek továbbra is erősen megmaradnak, valamint azt, hogy minél magasabb csoportba tartozik valaki a SZIT-1-ben, annál jobban be tudja jósolni mások társas viselkedését. A SZIT-1-alteszt azt méri, hogy a vizsgálati személy mennyire tudja bejósolni egy történet várható befejezését. A két feladat (mármint a viselkedéspredikció és a SZIT-1) úgy tűnik, hogy ebből a szempontból igen hasonló. A tesztben elért eredmény összefüggései azt sejtetik, hogy a társra adott találati arány nem magyarázható pusztán a személyek közötti kapcsolattal, hanem léteznie kell egy olyan kognitív jellemzőnek is, amely elősegíti azt, hogy a másik viselkedését jobban bejósoljuk. Voltaképpen ez az, amit SZ. I.-nak, vagy legalábbis a SZ. I. egy faktorának neveznek sokan (l. Kihlstrom és Cantor, 2000).

III.2. A SZEMÉLYEK TALÁLATI ARÁNYAI A NEM TÁRSHELYZETŰ TANULÓKRA

A diákok találati arányait úgy is vizsgáltuk, ha azok szociometriailag nem társ-helyzetűre vonatkoztak. E mutatót a különböző független változókkal összevetve azt találtuk, hogy a nem hatása itt eltűnt, szinte teljesen azonos volt a fiúk és a lányok viselkedéspredikciós találati aránya ($p>0,8$). Az életkor tekintetében nem szignifikánsnak nevezhető összefüggést találtunk ($p=0,15$). Az osztálynak itt sem volt hatása, és a SZIT egyik eredményének sem. Az egyetlen változó, amely szignifikáns összefüggést mutatott a találati eredmény nem társra nevű kategóriával a szociometriai helyzet volt ($p=0,013$). A szociometriai pozíciót az életkorral együtt vizsgálva a predikciós találati arány e mutatójára azt tapasztaltuk, hogy az életkor hatása teljesen eltűnt, a szociometriai helyzeté viszont megmaradt ($p=0,033$). Így bátran állíthatjuk, hogy e vizsgálat alapján a nem társhelyzetű tanulókra adott találati arányokat a szociometriai helyzet befolyásolja.

A következő, 2. ábra mutatja az összefüggéseket.

2. ábra

A nem társhelyzetű személyre adott találati arány és a szociometriai helyzet összefüggései

Elégge meglepő módon az ábrákon azt láthatjuk, hogy a magányos tanulók tudták a legjobban bejósolni a nem társhelyzetű tanulók válaszait. Érdeemes megjegyezni, hogy a magányos tanulók predikciós ítéletei mindig nem társstátuszúakra születtek. A vizsgálati elrendezésből adódóan a peremhelyzetű tanulók viselkedéspredikciós döntései mindig az osztályban lévő sztárra és a másik magányos helyzetű tanulóra vonatkoztak. Az eredmények alapján tehát „csak” annyit szabad megfogalmazni, hogy a magányos tanulók viselkedésbejósoló döntései a sztárookra és a szintén magányos helyzetűekre viszonylag jók. Az eredmény azt sugallja, hogy a peremhelyzetű tanulók figyelme gyakran pásztázza a többiek frusztrációs helyzetben mutatott viselkedését. Az is feltételezhető, hogy a többi, társal rendelkező diák figyelme elsősorban társai és a saját maga viselkedésére irányul, és emiatt csak kevés figyelmet szentelnek olyan osztálytársaik viselkedésének megfigyelésére, akikkel nem egy szociometriai egységbe tartoznak.

A nagyobb, négy főnél több tagból álló csoportok e kategóriában elért rossz döntési hatékonyságának okaként is a figyelem megoszlását lehet feltételezni. Számukra a saját szociometriai egység és esetleg az azt irányító sztár számíthat egyfajta referenciacsoportnak, és ezzel összefüggésben számukra a többi „kívülről” osztálytárs attitűdje, viselkedése nem igazán kerül a fókuszba.

IV. Következtetések és javaslatok

Úgy gondolom, hogy vizsgálatom több helyen is nagyon érdekes eredményeket hozott. Kimutattuk, hogy a lányok és a fiúk között igen nagy különbség van mind a szociális intelligencia tesztben elért eredmények, mind a predikciós találati arányokban.

A szociális intelligencia tesztek hatásai nem minden esetben jelentek meg, ám több helyen is markáns különbségeket okoztak bizonyos csoportok között. Ez arra lehet bizonyíték, hogy a mások viselkedésének bejósolása nem csupán a társas kapcsolatoktól, a szociometriai helyzettől vagy a nemtől függ, hanem létezhet egy olyan kognitív képesség is, amelynek az a funkciója, hogy a társas térben megjelenő történéseket előre lássuk, és azokat meg tudjuk oldani. Ennek igazolására érdemes lenne a SZIT-et más intelligenciatesztekkel összevetni, és kideríteni, hogy ez a képesség a szociális intelligencia-e, avagy annak egy része, vagy csupán az intelligenciának a társas térben való megnyilatkozása. Szintén hasznos lenne a viselkedéspredikciós tesztet általános intelligenciát mérő tesztekkel összevetni, és megnézni, hogy hasonló eredmények születnének-e, mint az én vizsgálatomban.

Kutatásom végeztével, az eredmények elemzése során jöttem rá, hogy a vizsgálati elrendezést talán még tökéletesebbé lehetett volna tenni. Eszerint a tanulók valamennyi szociometriai kategóriában lévő osztálytársukról hoznának predikciós döntést. Ebben az esetben ugyanis az adatok sokkal inkább általánosíthatóak lennének valamennyi szociometriai egységre.

A viselkedéspredikció és a SZIT-ben megjelenő összefüggéseket gyakorlati szempontból nagyon jelentős kutatási eredménynek tartom. Miért is lehet hasznos a viselkedéspredikcióban elért jó teljesítmény az egyén, illetve a diákok számára? Szerintem egyszerűen azért, mert a társas kapcsolatokban jóval könnyebben boldogulnak azok az emberek, akik már előre olvasni tudják mások reakcióit akkor is, amikor azok még be sem következtek. Ezzel ők a mindennapi életükben sok olyan konfliktust elkerülhetnek, amelyekbe a mások viselkedését rosszul olvasók akaratlanul is gyakrabban belecsúsznak. A társas történéseket, a mások reakcióját rosszul előrejelző tanulók sokszor keveredhetnek olyan helyzetbe, amikor döntéseikre számukra teljesen váratlan válaszok érkeznek a többiektől. Ez igen frusztráló hatással lehet rájuk.

Jóllehet a kutatásban szereplő eredmények alapján a magányos tanulók a társakra adott viselkedéspredikciós találati arányokban nem rosszabbak társaiknál,

viszont a SZIT-ben elég sokszor gyengébben szerepelnek. Ha ezek az eredmények nagyobb mintán is igazolást nyernének, úgy gondolom, el kellene gondolkodnunk azon, hogy a magányos tanulók peremhelyzetre szorulásában szerepet játszhat a SZ. I. mint kognitív funkció alacsony szintje. Ha ez így van, akkor az iskolákban is nagyobb hangsúlyt kellene fektetni ennek a képességnek a fejlesztésére, csakúgy, mint ahogy az iskolákban az egyéb kognitív hiányosságokat különféle kiegészítő foglalkozásokkal próbálják fejleszteni.

A további kutatások szempontjából nagyon hasznosnak érezném a SZIT felülvizsgálatát és modernizálását.

Az eredmények elemzése során többször is megmutatkoztak a triádok, zárt négyzetek, három- vagy négytagú láncok kitűnő teljesítményei az egyes kategóriákban. Érdekes volna ezeket az alakzatokat további kutatásokban is vizsgálni, hiszen sikeres működésüket elemezve sok olyan faktorról, információval lehetnénk gazdagabbak, amelyek aztán az osztálytermi és egyéb csoportok fejlesztéséhez hozzájárulhatnának.

Fontos kiemelni továbbá, hogy a viselkedéspredikciós eljárásban használt képek sajátosságai miatt az eredmények csak bizonyos helyzetekre érvényesek. Mivel a képeket a PFT gyermekváltozatából ragadtuk ki, azok csak frusztrációs helyzetekre vonatkoznak. Talán más hatásmechanizmusok érvényesültek volna, ha semleges képeket is válogattunk volna a tesztbe.

Felhasznált irodalom

- Cole, M. és Cole, S. (2006): *Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Duró, L.–Kékes, Sz. M.–Pigler, L. (2005): *A pedagógiai gyakorlati pszichológiája. Nevelés és értékkutatás*. BBS-Info Kiadó, Budapest.
- Fishbein, M. (1997): Az attitűd és a viselkedés predikciója. In: Lengyel Zs.: *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 147–163.
- Guilford, J. P.–Fruchter, B.–Kelley, H. P. (1959): Development and Applications of Tests of Intellectual and Special Aptitudes. *Review of Educational Research*, Vol. 29 (1), 26–41.
- Kihlstrom, J. F.–Cantor, N. (2000): Social Intelligence. In: Sternberg, R. J. (eds.): *Handbook of intelligence*. Cambridge University Press, New York. 359–379.
- Landy, F. J. (2006): The Long, Frustrating and Fruitless Search for Social Intelligence: a Cautionary Tale. In: Murphy, K. M. (ed): *A Critique of Emotional Intelligence. What Are the Problems and How Can They Be Fixed?* Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Inc. 81–114.
- Mérei, F.–Szakács, S. (1974): *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Mérei, F. (1989): *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Mérei, F. (1998): *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Moss, F. A.–Hunt, T. (1927): Are you socially intelligent? *Scientific American*, 137, 108–110.
- Nemes, L. (1970): *PFT (Rosenzweig-féle frusztrációs teszt) Gyermekeknek*. Vadamecum sorozat, 38.
- O'Sullivan, M.–Guilford, J. P. (1975): Six Factor Tests of Six Factors of Behavioral Cognition: Understanding Other People. *Journal of Educational Measurement*, Vol. 12 (4), 255–271.
- O'Sullivan, M.–Guilford, J. P. (1976): *Four factor tests of social intelligence (behavior cognition)*. Sheridan Supply Co., Beverly Hills.
- Petrusek, M. (1972): *Szociometria. (Elméletek, módszer és technikák)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Riggio, R. E.–Messamer, J.–Throckmorton, B. (1991): Social and academic intelligence: conceptually distinct but overlapping constructs. *Personality and Individual Differences*, 695–700.
- Rosenzweig, S.–Fleming, E. E.–Rosenzweig, L. (1948): The children's form of the Rosenzweig Picture-Frustration Study. *Journal of Psychology*, 26, 141–191.
- Thorndike, E. L. (1920): Intelligence and its use. *Harper's Magazine*, 140, 227–235.
- Walker, R. E.–Foley, J. M. (1973): Social Intelligence: Its History and Measurement. *Psychological Report*, 33, 839–864.
- Wechsler, D. (1958): *The measurement and appraisal of adult intelligence*, 4th ed. Baltimore: Williams & Wilkins.

Támba Renátó

Munkát végző leánygyermekek ábrázolása a szolnoki festészetben

*Átdolgozott tanulmányfejezet
a szerző „Gyermekek a vásznan” című dolgozatából*

Bevezetés

A hazai pedagógiai szaksajtóban hangsúlyos törekvésként jelenik meg a gyermekkor-relevanciájú sajtófotók neveléstörténeti, gyermekkor-történeti hasznú ikonográfiai elemzése, gondolva itt elsősorban Kéri Katalin és Géczi János munkáira. A képzőművészeti alkotások történeti pedagógiai szempontú elemzésének azonban még nincs számottevő gyakorlata Magyarországon, eltekintve többek között Pukánszky Béla, Péter Katalin és Endrődy-Nagy Orsolya tanulmányaitól. Jelen dolgozatban jómagam szintén festmények gyermekkor-történeti szempontú elemzésére vállalkozok. Írásom tárgya: a leánygyermeki munkavégzés ábrázolása a 19–20. század fordulójának szolnoki festészetében. Dolgozatomban Fényes Adolf, Szüle Péter és Koszta József néhány képét elemzem a megnevezett szempont szerint, a gyermekkép fogalma, kérdésköre felől közelítve.

A szegénysorú falusi leánygyermek élete – elvárások és gyermekkép

A nevelés polgári modelljének középpontjában a tizenkilencedik században az a törekvés állt, miszerint a gyermeket az emberi természet „állati romlottságából” el kell vezetni a társadalmi állapoton keresztül a „tisza erkölcs” magaslatáig. Ez a kanti és pestalozsis alapokon álló axióma hazánkban a pedagógiai szakírók munkásságában is megjelent különféle árnyalatokban, s széles körben határozta meg a felnőtt környezet gyermekről való gondolkodását. Ezek a megfogalmazások, mint tudjuk, alapvetően az iskolás gyermek életéhez kötődtek. A hagyományos falusi közösségekben azonban, különösen a szegényparaszttság körében, nem az iskola és a polgári élet értékei definiálták a gyermekek életét, sokkal inkább a szükség és a közösség ítéletei jelölték ki útjukat. A szegénysorú falusi gyerekek gyakran nem jártak iskolába, csak télen, hiszen a többi időszakban szükség volt rájuk a mezőgazdasági munkában vagy a háztartásban. A család a nevelést különben is másodlagos feladatának tekintette, hiszen elsődlegesen termelési szervezetként defi-

niálta magát – a föld volt élethivatása. A századfordulón tehát még a polgári modernizáció eredményei igen korlátozott mértékben hatottak a falusi gyermekek életére.

A hagyományos paraszti közösségekben a nevelés mindenekelőtt a családban zajlott, ám arról, hogy a gyermek egész életét a helyi közösséghez igazítsa, a falu egész népe gondoskodott. A gyermeki kíváncsiságnak és spontaneitásnak faluhelyen nem volt különösebben helye, hiszen a cél a dolgoz, szófogadó, jó fiú- és leánygyermek nevelése volt. Ennélfogva nem a lelkiismeretet fejlesztették a gyermekben, hanem tudatosították benne a közösség ítéletét hiba esetén, s számos válfaját ismerték a fegyelmezésnek is. A szülő akaratával nem lehetett szembe szállni, különösen szegényebb családokban, ahol a munka is több volt, ugyanakkor keserű kifakadásra, verésre is „több ok” volt (l. Tornyai János). Ahol sok gyerek volt, ott a személyiségnek nem volt akkora értéke, s a szülők sem voltak igazán fogékonyak és türelmesek gyermekeik természetes megnyilvánulásaival szemben. Szerették ugyan a gyereket, becézgették és az ő nyelvükre átültetett versikéket mondtak nekik, ám mégis úgy tartották, hogy a szeretettel mértéktartóan kell bánni, hiszen a „kicsinek” hozzá kell szoknia a falusi élet kíméletlen rendjéhez. Ez volt a legfőbb nevelési elv faluhelyen.

A parasztember és parasztasszony életét már gyermekkorától fogva szabályozták a szigorú falusi életelvek, az együttélési szabályok és a vallásos élet kötelékei – az egyén kíváncsiságának és kezdeményezőkézségének nem jutott különösebb szerep. A közösség becsületességre, igazmondásra, valláserkölcsre, a család iránti felelősségre, a szülők és az idősek tiszteletére tanította a gyermeket. Ugyanakkor fontos érték volt a mértékletesség, a nyájasság, az alázatosság, az istenbe vetett hit, illetve a munkában való szorgalmasság is. Mindezek az értékek a közösség normáiban jutottak kifejeződésre, amelyek tehát a falusi élet törvényeit, tanításait voltak hivatottak fenntartani és a felszínen is követhetővé tenni.

Ugyanezek a tanítások és normák voltak érvényesek a leánygyermek nevelésére is. A leánygyermeki viselkedés minden elemét áthatották a közösségi élet elvárásai, szabályai. Az archaikus paraszti közösségekben a leánygyermek élete a gyermekkortól távolodva mind ritualizáltabbá vált, viselkedésükben egyre kevésbé volt helye a spontaneitásnak. A jó leány ideáljában az alázatos, dolgoz paraszti élet rendje tükröződött, s ez a leányideál már a kora gyermekkorban is éreztette hatását. A leányok viselkedésének kitételei voltaképpen az átlagosság, a függőség és az engedelmesség eszményei mentén fogalmazódtak meg, s elsősorban a külsőségekben kerültek megnyilvánulásra – elmondhatjuk tehát, hogy faluhelyen a testi és a morális szféra elválaszthatatlanul összefonódott egymással.

A lány külsejéből a falu embere következtetéseket vont le a rendhez való viszonyára és szexuális erkölcsére vonatkozóan. A „jó leány” mozgását „szemérmes komoly menés”, testhasználatát visszafogottság és fegyelmezettség kellett, hogy jellemezze – ezt tanulta már kislánykora óta nagyobb leánytestvéreitől, az édesanyjától vagy a falu asszonyaitól. Fájdalmát nem mutathatta, csendes volt és szemérmes. Hírnevét passzivitással kellett őriznie, a „jó leány” az volt, akiről nem le-

hetett hallani semmit. A leánynak már kicsi kora óta szófogadónak, visszafogott-nak, hallgatagnak kellett lennie, roppant szemérmesnek és „észrevehetetlennek” – ha nem ilyen volt, korholták érte. Mindez az erkölcsi tisztaság jele volt.

Rendességének két fontos mutatója volt: haja és köténye állapota. A leány nyilvános megjelenését valóságos rítus övezte: az a lány, kinek ruhája állását édesanyja meg nem vizsgálta, ki nem léphetett a házból. A test piperéje tiltott volt, viszont a természet adta szépségnél is többet jelentett, ha egy lány „ruhás” volt. Gyakran csak azért ment a lány a kútra vagy barátnőhöz, hogy előnyös módon felöltözve láttassa magát.

A parasztleányi viselkedés rendkívül fontos összetevőjének számított a munka, s ehhez kapcsolódóan a szorgalom és a „fáradhatatlan munkabírási” erénye, illetve a „folytonos tevékenykedés”, mely hozzájárult a személyes felelősségérzet kifejlődéséhez. A leánynak, különösen eladósorban, sokat kellett otthon lennie, dolgoznia. Jellemző munkatevékenység volt a szövés-fonás, a vízfordás, a batyuhozás és a marokszedés. Faluhelyen a munka központi jelentőséggel bírt a család életében: e köré szerveződött az erkölcsi rend és a szülők nevelési gyakorlata egyaránt. A munka hozzájárult a gazdaság működéséhez, de a nevelés elsődleges eszköze is az volt. A gyermek a munkában méretett próbára, a munka során formálódott önbecsülése, önértékelése, de közösségi szerepe is. A családi együttlét élményét is a munka adta, még ha hajnaltól estig is dolgoztak. Az út a falu társadalmához és műveltségéhez csakugyan a munkán keresztül vezetett – a gyermek a munkatevékenységeken keresztül fokról fokra, szinte észrevétlenül szerveződött bele a közösségbe. Éppen ezért mondhatjuk, hogy a paraszti gyermekkort a munka világán keresztül érthetjük meg igazán.

Tomori Viola (1935) megfogalmazása szerint a gyermek már gyermekként sem minőségileg különböző teremtés a felnőtthez képest, sokkal inkább „miniatűr felnőtt”, akinek már játéka sem sajátosan gyermeki, hiszen a társadalomba való integrálódást segíti minden elemében. Gyakran a felnőtt munkaeszközök kicsinyített mását adták neki játszani, a kislánynak például játék edényeket, játék kancsót. A leánygyermekes esetében a babázás is jelentős „előgyakorlatnak” számított a későbbi parasztasszonyi szerep előkészítése szempontjából, de gyakran bízták rá a kislányra kisállat vagy kistestvér gondozását is, így aztán észrevétlenül fejlődött felelősségérzete. Cselekedeteivel játékosan utánozta a felnőttek életét, viselkedését, de már egészen aprócska korától fogva kint volt a földön és segített, vagy a háztartásban szorgoskodott éppen. A kislány már egész kicsi korában fát, vizet hozott, kicsi kenyeret dagasztott az anyja mellett, kiengedte a csirkét, megkavarta a rántást a székrol, elringatta a kistestvért és így tovább. A gyermek lényegében mindent maga lesett el, ugyanakkor szülei időnként megtámogatták a megértésben, néha pedig meg is dicsérték.

A falusi leánygyermek tulajdonképpen, mint látjuk, a felnőttek életét élte kicsiben. A leánygyermek életét súlyos, ám egyértelmű törvények, együttélési szabályok, viselkedési normák hatották át, melyek mentén szinte észrevétlenül, belső konfliktusoktól mentesen nőtt bele a felnőtt életbe. Összességében elmondhatjuk,

hogy a jó leánygyermek hallgató volt és szemérmes, szófogadó, kötelességtudó, tiszta, megbízható, s az e mögött húzódó ideált pedig a csendes, szégyellős, szorgalmas leány ideáljának nevezhetjük. Ez a leányideál volt érlelődőben a gyermek fejlődése alatt mindvégig, s a leányideálnak ezen elemei a felnőttek elvárásaiban, gyermekképében is föllelhetők. Mindebből következően – a gyermekfelfogásra vonatkozóan – elmondhatjuk, hogy már a kislányoknak el kellett viselni a parancsokat, a szenvedést és a szigorú bánásmódot, különösen azoknak, akiket már 5-6 éves korukban szolgálónak vagy pásztornak adtak idegen földre. A leánygyermeki léthez tehát gyakran hozzátartozott a kiszolgáltatottság, a kíméletlenség és a testi fenyték alkalmazása is, mindebből következően pedig az alázatos magatartás.

A gyermekkor mint képtéma a szolnoki festészetben

A 19–20. század fordulóján az alföldi művész társadalomban többfelé gyökeret vert az elköteleződés „az ízig-vérig magyar piktúra megteremtése” iránt. Az alföldi festők olyan művészetet akartak létrehozni, amely a nép érzelmvilágából táplálkozik, „az áldott jó magyar földből” sarjad ki. Felélenkült az érdeklődés az egyszerű parasztember sorsa után, a festők mind nagyobb érzékenységgel fordultak a dolgos falusi ember nehéz élete felé, hogy vásznaikon megelevenítsék a paraszti élet kíméletlen rendjét és nyomorúságait. Ez a demokratikus, plebejikus szemlélet hatotta át a szolnoki festészetet is: a szolnoki festők vásznaikon a parasztember életélményeinek különféle megfogalmazásaival találkozunk. Képeik együttérzéssel tolmácsolják a paraszti élet legkülönbözőbb helyzeteit, élményeit, akár csak az aggkört, a szegény sorsot, a nélkülözést és a falusi munka világát, de gyermekalakok ábrázolásával is gyakorta találkozunk a különböző életművekben.

A szolnoki festők gyermektárgyú ábrázolásain azonban ritkán jelennek meg a gyermekélet olyan sajátosságai, amelyek alapján ma általában beazonosítjuk a gyermekkort, de a Németh László gyermektanulmányi írásaiban rögzített jegyek sem jelennek meg nagy számban. A festők célja valójában nem is a gyermekkor ábrázolása volt ezekkel a képekkel, sokkal inkább azt mondhatjuk, hogy ezek az ábrázolások is a paraszti élet rendjének lenyomataiként értelmezhetők, akár csak a munka-, parasztember- és parasztasszony-ábrázolások. Nem a boldog, bájos gyermekkor kerül megjelenítésre a gyermekélet jellegzetesen gyermeki sajátosságainak, élményeinek, helyzeteinek megjelenítésével, ahogyan például azt Peske Géza bodajki gyermekfestő jelenetein („Kemény dió”, „Kutyával játszó fiú”, „Kisfiú kutyával”, „Kislány kutyával”) láthatjuk, hiszen sem játszó, sem bandázó gyermekeket nem találunk a szolnoki festők képein, pedig a gyermeklétnek e motívumai a néprajzi szakirodalomban is hangsúlyozott elemek. Sokkal inkább azt kell mondanunk, hogy a paraszti élet alázatos, szótalán rendje bújik meg a gyermekek bőre alatt ezeken a megjelenítéseken. Noha anatómiai-fiziognómiai értelemben gyermekeket ábrázolnak e művek, mégis „kicsinyített felnőttek” ezek – komoly, szemér-

mes, visszafogott leánygyermek és engedelmes, szófogadó fiúcskák paraszti öltözékben. Különösen igaz ez a nagyobb leány- és fiúgyermek ábrázolására.

A szolnoki festészetben igen hangsúlyos szerep jutott a leánygyermek ábrázolásának. Legnagyobb részben egyalakos ábrázolásokat (portrékat és életképszerű ábrázolásokat) láthatunk, ám találkozunk a leánygyermeki munkavégzés megjelenítésével is. Ez utóbbi téma nem nagy számban jelenik meg, ám a munkának mint gyermeklétmotívumnak a néprajzi szakirodalomban való jelentős hangsúlya okán érdemes részletesen szemügyre vennünk ezt a jellegzetes témát. E képeken meglehetősen hangsúlyosan átérződik a paraszti társadalomban – a néprajzi szakirodalom tanúsága szerint – élő konstrukció: a szófogadó, hallgató, szegyéllős leánygyermek képe, s a fáradhatatlanság erénye is tetten érhető. Mindez a ruházatban, a végzett tevékenységben, a testtartásban és a hangsúlyosan szerepeltetett, illetve megjelenített motívumokban, részletekben jut kifejeződésre. Áttekintésünkben három kiemelkedő szolnoki festő – Fényes Adolf, Szüle Péter, Koszta József – néhány képét tesszük szemle tárgyává, hogy ezen aspektusok vizsgálatával képet kapjunk arról, hogy miképp került interpretálásra a leánygyermeki munkavégzés a szolnoki festők vásznain. A következő fejezetekben az egyes alkotókat – az elemzett munkák szemléleti különbségei okán – az áttekinthetőség kedvéért külön-külön tárgyaljuk, röviden rávilágítva az egyes életművek lényegére.

Fényes Adolf (1867–1945)

Fényes Adolf Kecskeméten született, jómódú polgári családban. Kortársai zárkóztak, magányos embernek ismerték, ugyanakkor közlékeny volt és mélyen emberséges. Távol tartotta magát az izgalmaktól és a szocialista gondolkodástól, ugyanakkor munkásságában már tanulmányai után kifejeződésre jutott az érdeklődés a szegényparasztság sorsa iránt. 1898-ban kezdte meg „Szegény emberek élete” című ciklusát, de már 1897-ben olyan képet festett, mint amilyen a „Civódás”. Képeit, ahogyan vallotta, sokkal inkább emberként alkotta, mint művészként, azzal a szándékkal, hogy képei a kiállításon fölrázzák „a szépen élő közönség lelkiismeretét”. Képein tiszteletet és megbecsülést követelt a szegény emberek élete iránt, felmutatva a „kizsákmányolt” emberek nehéz sorsát.

1904 körül festészete átmenetileg a plein air stílusjegyeit itta föl magába, témái azonban egyelőre megmaradtak. E periódusban nem érzékelhető már a korábbi drámai-részletező jelleg, a nyomor és a roppant feszültség atmoszférája. Új képei derűsebbek és optimistábbak lesznek, olykor közvetlenül a szeretetről és az összetartásról szólnak (vö. „Bölcsőt ringató”, 1907; „Testvérek”, 1906).

Ebben az alkotóperiódusban készült a „Lány kávédarálással” (é. n.) című kép (1.), melyen egy szobabelsőben ábrázolt leánygyermeket láthatunk, a paraszti enteriőr tipikus tárgyaival, motívumaival együtt megjelenítve. Egy szoba közepére helyezett széken ül egy halk szavú lány, lábait kissé felhúzza, szorosan egymáshoz

tartva, amint éppen dolgára összpontosít. A lány fején fekete, pöttyös kendő utal a hallgatag, szemérmes parasztleány sorsára, de a hideg, kék falak is ezt a sorsot érzékeltetik. A testet fedő rétegzett leányviselet és a szék körül elrendezett fazekas tárgyak csakugyan az archaikus falusi élet bélyegét viselik magukon. Faluhelyen a „folytonos tevékenység” a leányélet alapvető eleme volt, e kép pedig sommás megfogalmazását adja a fáradhatatlan parasztleányi élet rendjének, kiragadva egy szótlán pillanatot a falusi élet hétköznapijaiból. A műből érződik, a képen megelevenedő leány szokásrendszerébe és identitástudatába szervesült, rendszeresen végzett tevékenységet látunk. E festményen ugyan gyermeket látunk, ám lényéből hangsúlyosabban árad az archaikus vidéki közösségek életének regulája, semmint a gyermekség lírai élménye.

1. Fényes Adolf: *Lány kávédarálással*, é. n.

2. Fényes Adolf: *Hazatérő testvérek*
(*Vizet hozó leány és fiú*), 1903

A „Hazatérő testvérek” („Vizet hozó leány és fiú”, 1903) című képen (2.) hétköznapi jelenetet látunk, azonban e mű nem történetet beszél el, hanem egy pillanatot ragad meg a földművelő kultúra életének rendjéből. Két, az úton lankadatlanul haladó, korsót és csobolyót cipelő kicsi gyermeket látunk, válluk még alig bírja a terhet. Arcukon, meg-megingő mozdulataikon látszik a munka neheze. Két komoly kisgyerek első erőfeszítéseinek vagyunk szemtanúi, ugyanakkor nem pusztán fizikai erőpróba ez, hiszen ezt az életszakaszt tekinthetjük az első szereppróbálgatások időszakának is. Erre utal a ruházat is: a kisfiún barna kalapot, mellényt és cipőt, a leánykán sárga fejkendőt és barna kötöt látunk – mindezek a felnőtt létet vetítik előre a maga kiméetlenségével, reguláival és szerepeivel együtt.

Az alakokon nyomát sem látjuk a gyermeki szemlélődés motívumának, ahogyan a gyermek kímélendő voltára utaló felfogásnak sem. Ugyanakkor felülnézetből, a felnőtt nézőpontjából látjuk mindkét alakot. Ez érzékelteti gyermek – vagy ha úgy tetszik: „kicsinyített felnőtt” – voltukat. A kép Fényes azon vásznai közül való, amelyek megkapóan és lényeglátóan fogalmazzák meg a földközeli életmód archetipikus alakjait, megelevenítve az élet apró mozzanatainak szépségét.

Mint láttuk, mindkét kép képkivágásos kompozíció, mely a századforduló jellegzetes kompozíciós megoldása. A korábbi sokalakos népeletkép-festészet cselekményességével és mozgalmasságával szemben azt látjuk, hogy a művész ránagyít egy érzékeny mozzanatra, ezáltal intimebbé, közelebbivé téve a befogadó számára a témát. A téma már nem a „magyar nép” többé a korábbi évtizedek magyar képzőművészetéből ismert sztereotípiákkal szemben, hanem maga a parasztság, melyet egy-egy érzékeny mozzanat kiemelésével vél érzékeltethetőnek, képileg megragadhatónak a festő. Ez a parasztságélmény elevenedik meg a fent elemzett gyermek-, illetve leánygyermektárgyú képeken is. E képek egy-egy jellegzetes oldalát mutatják be a gyermeki munkavégzésnek, akárcsak Móricz regényeiből egy-egy ismert részlet érzékletes leírása (vö. Móricz Zsigmond: „A boldog ember”, 1935; „Életem regénye”, 1939).

Szüle Péter (1886–1944)

Szüle Péter a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, majd tanulmányutat tett Hollandiában, Németországban, Franciaországban és Olaszországban. Kezdetben Budapesten dolgozott, majd a szolnoki művésztelepre került, ahol 1928-ig alkotott. Részletező erejű, sötétbarnás tónusú portréi, szegényember-képei, paraszti életképei és aktjai a rembrandti realizmus hatását viselik magukon, később aztán stílusa a tiszta impresszionizmus irányába fejlődött.

Számos alkalommal örökített meg falusi kislányokat, parasztleányokat is. E képeken megjelennek a gyermekkor és a fiatalkor fiziognómiai-anatómiai sajátosságai, ám mindezt felülírják olyan gyermekképi elemek, mint a jellem szemérmessége, a parasztleányi élet fáradhatatlansága és a visszafogottság. A gyermekkor ezeken a képeken nem a rácsodálkozás és a gondozásra szorulás kora, hanem a munkatevékenység és a falusi élet rendjébe való szótlan beleegyezés időszaka. Már előrevetítik ezek a megjelenítések a későbbi parasztasszony sorsát – az asszonyét, akinek nincs beleszólása az élet megszervezésébe, csendesen kell túrnie a sors kíméletlen rendjét, amelybe kislánykora óta nő bele (vö. „Parasztasszony”, é. n., 3.).

Szüle Péter több ízben is megfestette a „köpülő lány” témáját („Vajat köpülő lány” [4.], „Köpülő lány” [5.], „Köpülő parasztleány” [6.]). Ezeken a képeken szegénysorú leánygyermeket látunk, akik dolgukat szótlanul, sorsuk szervesült részeként végzik. Arckifejezésükből is érződik, azonosultak már az alázatos, dol-

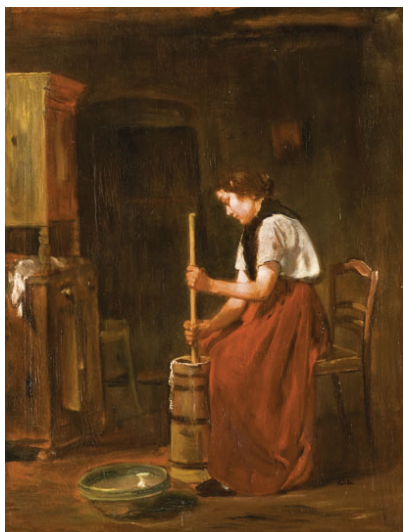
gos parasztleányi étellel. Ezt az életérzést tolmácsolják a háttér drámai hatást keltő sötétebb, illetve sötétbarnás tónusai is. Komoly, dolgozó „rákérdezés” nélkül végző parasztasszony sorsába belenövő leánygyermeket látunk e megjelenítéseken. A sötétbarnás tónusok révén kibontakozó rembrandti csönd, illetve az alakok jellemző beállítására révén úgy érezzük, mintha a hallgatag, alázkodó parasztleányi élet összefoglalását adná a festő e munkáival.

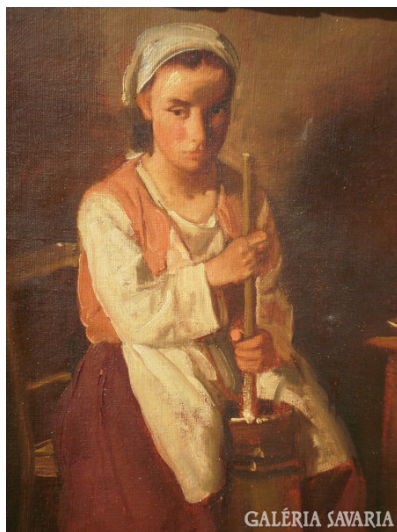
3. Szűle Péter: *Parasztasszony*, é. n.

4. Szűle Péter: *Vajat köpülő lány*, é. n.

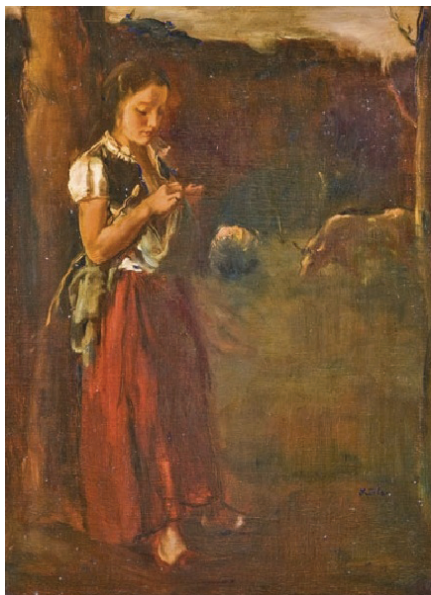

5. Szűle Péter: *Köpülő lány*, é. n.

(6.) Szűle Péter:
Köpülő parasztlány, é. n.

A „Pásztorlány” (é. n.) című festményen (7.) egy kis pásztorlányt látunk jószág-
őrzés közben. A háttérben kibontakozó borús tájrészlet a falusi lét izoláltságára és
a leánygyermek magányára egyaránt utalhat. Mindenesetre szembetűnő, hogy itt
nem a leányélet rendje került ábrázolásra, sokkal inkább a pásztorleányi élmény-
világba nyerünk betekintést, a pásztorlány „elmondhatatlan magányának” orszá-
gába. E képen a tájjal összhangban tárul elénk egy mozzanat e szótlán leánygyer-
mek lelki életéből: a művész a tónusokkal érzékletesen juttatja kifejezésre a lány
szótlán tevékenysége mögött húzódó vibráló feszültséget, amely egyben ennek a
létfornának, ennek az elszigetelt falusi világnak a feszültsége is.

7. Szüle Péter: Pásztorlány, é. n.

8. Szüle Péter: Leány korsóval, é. n.

A „Leány korsóval” (é. n.) című festmény (8.) immár az impresszionizmus hatá-
sáról tanúskodik. Míg az előző képen a messzibe vesző táj a magányra, e képen a
fiatalság távlataira és a mérsékelt parasztleányi derűre utal. E leány korsóval a
kezüben úgy tűnik elénk, mintha csak szimbolikus megelevenítése lenne a falusi
leányéletnek, ám itt határozottan érzünk valamiféle szerény optimizmust is. A le-
ány tekintete egy csendes, megélt pillanatra utal, s egyszerre afféle öntudatosság
árad a képből. Ez a tekintet a parasztság szerény öntudatosságára utalhat. Mint
láthattuk, Szüle Péter képei különféleképpen ragadják meg a falusi leánygyermek
életét, ám lényegében e kép mögött is a falusi életélmény ábrázolásának törekvése
húzódik meg, összhangban a messzibe vesző táj ábrázolásával.

Kosztá József (1861–1949)

Kosztá József Kossuth-díjas festő, a Munkácsy-tradíciót folytató alföldi festészet legjelentősebb képviselőinek egyike. Tanulmányúton járt Budapesten, Münchenben, Párizsban és Rómában egyaránt, ám ihletője mindvégig az alföldi pusztaság volt. A magány és a szóvalan falusi ember világa volt az övé – sorsközösséget vállalt a falusi néppel, s attól művészi sikerei után sem távolodott el. Ismerői zsörtölődő, „csupaideg parasztot”, ugyanakkor mély érzésű embert láttak benne. Kosztá lázongó természete, „plebejikus szemlélete” jutott kifejeződésre képeinek formanyelvében is: műveit a drámai ábrázolás, az erős fény-árnyékokra épített fokozott színvilág, az expresszív realista formálás jellemezte.

Tárgyunk szempontjából többek között a „Mezőn” (1910 k.) című képe (9.) érdekes. E mű úgy ábrázolja a szülőket a leánnyal, amint éppen haladnak előre a mezőn, hogy nemsoká dolgozni kezdhessenek ott. A piros kendős asszony csípőre tett kézzel teszi az utat, s éppen leányával beszél, aki hallgatagon halad előre, s alázattal figyel anyja szavaira. Az apa alakja – s ez ritka – itt megjelenik, kezében a kaszával: ő mögöttük halad, hiszen őneki nincsen köze az asszonyok dolgához. Az utcán a férfinak kell elöl mennie a családdal, ám a mezőn megengedett, hogy mögöttük legyen, meghagyva anyjának és lányának a bizalmas beszélgetés jogát.

9. Kosztá József: *Mezőn*, 1910 k.

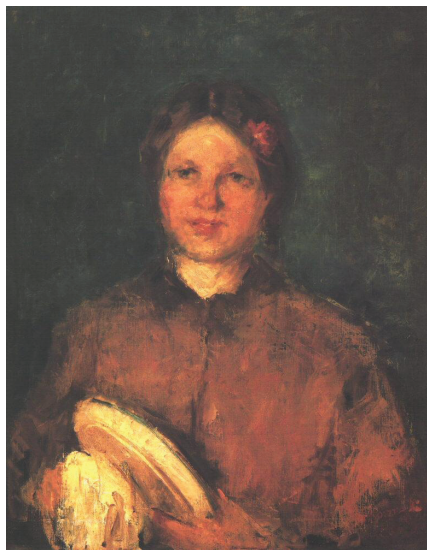
10. Kosztá József: *Vízfordók*, 1903

Kosztá „Vízfordók” (1903) című festményének (10.) leányalakjain előrevetítődik a derekas, munkabíró asszonyok sorsa. E vásznának dolgozó leányalakjai alkonyattájt haladnak előre a mezőn, mintegy szertartásos rendben hordozva a korsókat, összehangolt mozdulatokkal haladva előre a végtelennek tetsző pusztán. Csendben, fegyelmезetten vonulnak, szóvalanul bírva a falusi élet alázatos rendjét. Fialat leányok már ezek, nem gyermekek, komoly munkaerőnek számítanak,

lassan tán „eladósorba” állnak. Tartásuk derekas, fegyelmezett, némelyiken fejkendő. Maga a vízfordás aktusa a szorgalmasság erényét juttatja kifejezésre, hiszen tudvalevő, hogy faluhelyen mintegy a leány dolgosságát jelképezte a hajnalban, kora reggel történő kúthoz menés és vízfordás. Ezáltal a festmény egyértelműen a fegyelmezett, hallgatag, dolgozó leánygyermek képének vizuális interpretációját nyújtja.

A „Leány tányérral” (1920 k.) című kép (11.) megint csak munkatevékenységet ábrázol, ám e festmény hangsúlyosabban érződik portrénak, semmint életképnek. A sötét, semleges háttér is ezt érzékelteti, ugyanakkor utal arra a feszültséggel terhes hallgatag paraszti rendre, amelybe a leány beleszületett. Arcán a halovány arcpír a visszafogott, szégyellős leánygyermek képére utal, s ezzel együtt a kezében tartott tányér, illetve a hajában a rózsa a szereppredesztináció jelenségére is utalhat. A tányér a folytonos tevékenykedést, a rózsa pedig talán az ébredező nőiséget jelképezi. Hasonló kategóriába sorolhatjuk a „Tányért törölgető lány” (é. n.) című képet (12.) is.

Kissé bábész lányt látunk mindkét képen, érezve valamit a gyermekkor spontaneitásából, kedvességéből, elemi természetéből is. Koszta József más leánygyermek-ábrázolásaitól sem idegen a gyermeki kíváncsiság, nyitottság megjelenítése, gondolva itt a „Kati vázával” (1917) vagy a „Kislány muskátlival” (1917) című képekre, ám ez utóbbi vásznak mögött hangsúlyosabban érzékelhető a paraszti élet szertartásos hallgatagsága, melybe belevegyül a leánygyermek komoly tekintetnek megfelfejthetetlen üzenete. Koszta József mély tűző leányportréiról Bényi László a honi gyermekábrázolás legigazabb darabjaiként beszél.

11. Koszta József: Leány tányérral, 1920 k.

12. Koszta József: Tányért törölgető lány, é. n.

Összegzés

A jelen írásban elemzett művek szervesen illeszkednek az életművekbe, ebből következően érthető, hogy témájuk valójában nem a gyermekkor, sokkal inkább az az életideál, amely az ábrázolt leánygyermekekben érlelődően van. Erre utalnak a különböző attribútumok (pl. korsó), viseleti elemek, de magatartás-motívumok (pl. testhasználat) is. Mégis érzékeljük, hogy e képek alkalmasak arra, hogy figyelmeztessék a befogadót a gyermekkor antropológiai sajátosságaira, értékeire. A képeken ez az aspektus szorosan összefonódik a paraszti életélmény érzékeltesére való törekvés aspektusával. Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a képek a pusztai hétköznapiak megélt tapasztalataiból merítenek és szó sincs elvont szövegek, képzetek képi megfogalmazásáról. Szigorúan az a gyermek került vászonra, akit a művész látott a földön, akiről őelőtte beszéltek a falu emberei. A képek a paraszti gyermekkor hiteles lenyomataiként jegyezhetők.

Képjegyzék

1. Fényes Adolf (1867–1945): Lány kávédarálással, é. n.¹
2. Fényes Adolf (1867–1945): Hazatérő testvérek
(Vízet hozó leány és fiú), 1903²
3. Szüle Péter (1886–1944): Parasztasszony, é. n.³
4. Szüle Péter (1886–1944): Vajat köpülő lány, é. n.⁴
5. Szüle Péter (1886–1944): Köpő ló lány, é. n.⁵
6. Szüle Péter (1886–1944): Köpülő parasztlány, é. n.
7. Szüle Péter (1886–1944): Pásztorlány, é. n.⁶
8. Szüle Péter (1886–1944): Leány korsóval, é. n.⁷
9. Koszta József (1861–1949): Mezőn, 1910 k.⁸

¹ Virág Judit Galéria – http://viragjuditgaleria.hu/hu/muveszek/muveszek/F/fenyес_adolf/

² Kovács Gábor Gyűjtemény – <http://kovacsgaborgyujtemeny.hu/alkotas/fenyес-adolf/hazatero-testverek>

³ Tamási Művelődési Központ. <http://www.tamasimuvhaz.hu/Content/42>

⁴ Galeria Savaria – <http://galeriasavaria.hu/termek/keszletek/festmeny/185031/Szule-Peter-Vajat-kopulo-lany/>

⁵ Galeria Savaria – [http://galeriasavaria.hu/termek/keszletek/festmeny/210595/Szule-Peter-\(1886-1944\)-Kopulo-lany/](http://galeriasavaria.hu/termek/keszletek/festmeny/210595/Szule-Peter-(1886-1944)-Kopulo-lany/)

⁶ Axioart – http://axioart.com/tetel/szule-peter-nagyvarad,-1886-budapest,-1944-pasztor-lany_423227

⁷ Béla lapja – http://www.tothbela-1948.eoldal.hu/cikkek/szule-peter_-_cegled_-1886_-jun_-25_---bp_-1944_-febr_-4_---festo_.html

⁸ Kieselbach Galéria és Aukciós ház – http://www.kieselbach.hu/alkotas/mezon_-1910-korul_613

10. Koszta József (1861–1949): Vízfordók, 1903⁹
11. Koszta József: (1861–1949): Leány tányérral, 1920-as évek¹⁰
12. Koszta József (1861–1949): Tányért törölgető lány, é. n.¹¹

Felhasznált irodalom

- Balassa Iván–Ortutay Gyula (1980): Magyar néprajz. Dürer Nyomda, Békéscsaba.
- Bálintné Hegyesi Júlia (1992): Fényes Adolf festőművész munkássága 1867–1945. Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok.
- Bényi László (1959): Koszta József. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- Bodnár Éva (1986): Az újra felfedezett Tornyai. Gondolat, Budapest.
- Bodovics Éva (2011): Gyermekélet és gyermekhalál a paraszti társadalomban. *Zempléni Múzsza* 2011/1. 5–19.
- Deáky Zita (2011): A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Századvég, Budapest.
- Egri Mária (1989): Koszta József. Corvina, Budapest.
- Gazda Klára (2008): Gyermekvilág Esztelneken. Ős-kép Kiadó, Budapest.
- Hárs Éva (1966): Csók, Koszta, Rudnay. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- Kiss Lajos (1943): A szegény asszony élete. Athenaeum, Budapest.
- Lackovits Emőke: Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében, 1868–1945. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1980 – http://epa.oszk.hu/01600/01610/00015/pdf/vmm_15_1980_15_lackovits.pdf. Megtekintés: 2012. 12. 28. 07:47.
- NKÖEÖK: Bodajk története III. – Bodajk híres festői. Bodajk, Helytörténeti Szakcsoport, 2007 – http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Bodajk/pages/bodajk_tortenete_iii/001_peske_geza.htm. Megtekintés: 2012. 12. 28. 12:47.
- Pukánszky Béla (2005): A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben. Iskolakultúra, Pécs.
- Sárány Mihály és Szilágyi Miklós (szerk.) (2000): Magyar néprajz VIII. Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest. –<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/08/index.html>. Megtekintés: 2012. 07. 01. 16:53.
- Szuhai Benedek (1899): Arany ÁBC. In: Sárospataki Lapok XVIII. 46. 948–952.
- Véghvári Lajos (1952): Szolnoki művészet. Művelt Nép, Budapest.

⁹ Képzőművészet Magyarországon. Készítők és fenntartók: Krén Emil–Marx Dániel. – <http://www.hung-art.hu/index.html>. Megtekintés: 2012. 12. 20. 11:06.

¹⁰ Egri, 1989, 23. kép.

¹¹ Axioart – http://axioart.com/tetel/koszta-jozsef-brasso,-1861-budapest,-1949-tanyert-toro_349115

A Kreatív Klíma Kérdőív (KKK) létrehozása a kreativitást serkentő környezeti tényezők mérésére

1. Bevezetés

Minden történelmi korban meg kell találnunk azokat a fiatalokat, akik rendkívüli adottságaiknak köszönhetően kiemelkednek társaik közül, s társadalmunk számára hasznos alkotásokat tudnak létrehozni. A XXI. században világszerte növekszik az igény az innováció és a kreatív gondolkodású emberek iránt. A kreativitás kritériumainak csak a kellőképpen nyitott, rugalmas, motivált, kockázatvállaló személyiségek tudnak megfelelni. Nemcsak a megszerzett ismeretek alkalmazására kell képesnek lenniük, hanem alkalmazkodniuk kell a folyamatos változásokhoz; alternatív megoldásokkal kell élniük. Ezért már az alapfokú oktatás során nagyobb gondot kell fordítanunk a kreativitás azonosítására és fejlesztésére.

Szent-Györgyi Albert egy interjú alkalmával jegyezte meg: „van egy téveszme, hogy a lángelmét nem lehet elnyomni, az utat tör magának. Csodát tör utat! Nincs könnyebb dolog, mint egy lángelmét elnyomni, mert az nagyon érzékeny. Azt úgy el lehet fűjni és taposni, mintha ott sem lett volna” (Heimann 2010). Sajnos, ha nem segítjük kellőképpen azokat a diákokat, akik rendelkeznek a kreativitás csírájával, tehetségük nem fejlődik ki vagy elveszhet.

A dolgozat első részében ismertetjük a kreativitás vizsgálatának fontos momentumait és a rendelkezésre álló mérőeszközöket, valamint azok megbízhatóságát. Bemutatjuk, hogy nemcsak a klasszikus kreativitás definíciója lényeges a kreativitáskutatásban, hanem a környezeti hatásokat célzó aspektusok is befolyással bírnak a kreativitás kiteljesedésére, majd összefoglaljuk a szervezeti és az iskolai kreatívklíma-elemzés legfontosabb eredményeit.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A KREATIVITÁS FOGALMA

Maga a fogalom értelmezése, jelentéstartalma meglehetősen tisztázatlan. Ausubel (1968) az egyik legzavarosabb, legbizonytalanabb, legösszetettebb fogalomnak tartja a pszichológiában.

Számos kutató foglalkozott meghatározásával (e.g. Torrance 1969; Klein 1970; Landau 1974; Kálmánchey 1978; Nagy 1977; Mérei 1974, idézi Landau 1974; Szabó 1997). Gyarmathy Éva (2011: 27) definíciója szerint a kreativitás „azt a nehezen megragadható eseményt jelenti, amikor az elmében az addigiaktól eltérően rendeződnek az elemek, és valami új, eredeti jön létre, és azt a viselkedést, amely során a személy ellenáll a megszokottnak, elviseli, sőt keresi a kétértelműt, a bizonytalanságot, a rendezetlenséget, amelyből új rend alakulhat ki”. Ennek fényében egyértelmű, hogy a kreativitás nemcsak a művészetek területén értelmezhető alkotási tevékenység, hanem minden tudományterületen megjelenő és érvényesíthető gondolkodási folyamat, amely a bizonytalanság, kétértelműség elviselésével nemcsak újszerű gondolatok létrejöttét eredményezi, hanem a másik ember gondolatainak elfogadását, ezen keresztül pedig az egymás iránti tolerancia, megértés és az együttműködés növekedését is szolgálja (Péter-Szarka 2012).

A kreativitást Rhodes (1961, idézi Magyar Beck 1989) négyféle megközelítésből elemezte, ehhez megalkotta a „4P” rendszert: összetevői a kreatív személyiség (*personality*), folyamat (*process*), produktum (*product*) és környezet (*press*). Természetesen ez a kategorizálás elméleti jellegű, hiszen a gyakorlatban nem választható szét a személy, az alkotási folyamat, a produktum és a környezet.

2.2. KÖRNYEZETI MEGHATÁROZÓK

A fiatalok kibontakozási lehetőségeit jelentősen befolyásolják a környezeti feltételek. Számítalan példát tudunk felhozni a környezet serkentő vagy gátló hatásaira vonatkozóan. Treffinger (1988) COCO modelljében kifejti a kreatív teljesítménynek négy összetevőjét. Az első, a Tulajdonság (*Characteristics*) körébe a személyes aspektusok kerülnek; a Műveletek (*Operations*) közé a problémamegoldási, döntéshozatali stratégiákat soroljuk; a harmadikhoz, a Környezeti tényezők (*Context*) kategóriájához kapcsolódik a kultúra, légkör, fizikai környezet és a helyzetekhez tartozó jellemzők; a negyedik pedig az Eredmények (*Outcomes*), amelyhez azok a termékek kötődnek, melyek a kreatív folyamat következményei.

A kreatív megoldások valószínűségét fokozó tényezőkről ír Amabile (1996), szociálpszichológiai megközelítésében. Az alkotó gondolkodás serkenthető, ha birtokoljuk az aktuális munkánkhoz kapcsolódó terület specifikus ismereteit, alkalmazzuk a különböző problémamegoldási technikákat, mint pl. a nézőpontváltás, több megoldás mérlegelése, illetve kellően motiváltak vagyunk, mivel az intrinzik motiváció determinálja a problémamegoldási képességeket.

A kreatív problémamegoldás alapjait fekteti le Coleman és Deutsch (2006); elengedhetetlennek vélik az optimális környezeti feltételek meglétét. Cleese (1991) a problémamegoldáshoz szükséges idő kikötését is idesorolja, mivel a megfelelő időbeli feltételek elengedhetetlenek a kreatív megoldások generálásához. Szükség van a kellő komolyságú, mégis humoros, játékos légkörre, ami feszültségszökkentő

hatással bír, nyitottabbá, elfogadóbbá tesz az új megközelítésekkel szemben. A kreatív problémamegoldáshoz erősíteni kell a kockázatvállaláshoz nélkülözhetetlen önbizalmat. A szokatlanság kockáztatásával képesek leszünk nézőpontjaink vállalására. Meg kell teremtenünk a feszültség optimális mértékét, valamint a konvergens, divergens gondolkodás egyensúlyát. A nagyszámú megoldási mód keresése divergens gondolkodást igényel, míg az alternatívák értékelése, kiválasztása és a döntéshozatal a konvergens gondolkodáson alapszik. Következésképpen a hatékony problémamegoldáshoz mind a két gondolkodásmód szükséges.

Mönks szerint a tehetség kifejlődéséhez támogató környezetre, családra, iskolára és társakra van szükség (Mönks 1992; Mönks és Knoers 1997), Czeizel Endre (1997) pedig még idesorolja a társadalom közvetlen szerepét is.

Tannenbaum (1983) csillaga megmutatja, hogy minden tehetség akkor fejlődik, ha az öt elem, vagyis az általános és speciális képességek, a nem intellektuális tényezők, a szerencse és a – családból, iskolából, barátokból álló – környezeti tényezők hatnak egymásra.

Jane Piirtótl (1998, 1999) származik az öt összetevőből álló tehetség piramismodellje, melyek közül csak négy alkotja a piramist, az ötödik a piramisra lesütő „Napot” szimbolizálja. A piramis genetikai, érzelmi, kognitív és tehetségterület szerinti összetevőkből áll, ami a tehetséges egyént jelképezi. Az öt „Nap” a környezeti összetevők öt faktorát jelenti, ezek: a család, a közösség, a kultúra, az iskola, a nem „Napja”, valamint a lehetőségek „Napja”. Az öt „Nap” beteljesülésén múlik, hogy elsorvad-e vagy kivirágzik a tehetség. Egyetlen kivétel van, az pedig a kreativitás, mely kitartást, kockázatvállalást, nyitottságot feltételez.

Több kutatás is irányult a kreatív környezeti meghatározók, mint pl. a családi háttér, példaképek, fiataalkori játékok, modellek vagy a szülői ház légköre feltárására (Gyarmathy 2011). Zigler és munkatársai 1979-es kutatásukban szegényes és előnyös anyagi háttérrel rendelkező gyerekeket vizsgálva arra az eredményre jutottak, hogy bár nem találták konzisztens módon kreatívabbnak az egyik társadalmi osztályból származó fiatalokat sem, azonban a hátrányos helyzet mellé jobb eredmények társultak a mennyiséget célzó, verbalitást, fluenciát, flexibilitást mérő feladatokban. Ennek oka az, hogy valószínűleg ezek a gyerekek kevésbé voltak gátoltak, illetve kevésbé féltek a kudarctól (Dávid és mtsai 2002).

Az iskolai kreativitás környezeti feltételeihez tartozik az ingergazdagság, a valódi problémahelyzetek megteremtése, a nyitott végű feladatok, a vitázási lehetőség, a játékoság, a kutató-felfedező módszerek, valamint jelentős szerepet töltenek be a kortárskapcsolatok is (Báthory 2000; Vass 2012). Az iskolai kontextusban létrejövő kreativitáссерkentés, melyre még a későbbiekben kitérek, immáron megjelenik az oktatás világában is (Ferrari, Cachia és Punie 2009; Lucas, Claxton, Spencer 2012).

2.3. KREATIVITÁS ÉS OKTATÁS

Az oktatásnak kiemelt jelentősége van a fiatalok kreativitásának fejlesztésében. Treffinger és Huber (1975) a következő hét javaslatot teszi a kreatív problémamegoldás fejlesztését illetően. Legyen érzékeny a tanuló a problémák iránt, legyen képes döntést hozni, a problémákat definiálni, elszakadni a megszokott gondolkodástól, meglátni az új kapcsolatokat, értékelni cselekedetei következményeit, megtervezni az ötletek gyakorlatba átültetését.

Ferrari és munkatársai összeállítottak egy listát az osztálytermi kreatív klíma kialakulásához szükséges nyolc tényezéből, melyek: az értékelés (*assessment*), a kultúra (*culture*), a tananyag (*curriculum*), az egyéni készségek (*individual skills*), a tanítási és tanulási folyamat (*teaching and learning format*), a pedagógusok (*teachers*), a technológia (*technology*), valamint az eszközök (*tools*). Ezen „ellenőrző lista” rendkívül hasznos az oktatásban, azonban az értékelési és pontozási rendszere hiányos, így nem lehet használni a kutatásokban.

Vass Vilmos (2012) a kreatív iskola fontos jellemzőjének tartja az együttműködés, a partnerközpontúság, a nyitottság és a rugalmasság szimbióziséát, ami megnyilvánul a kreatív műhelyekben, a tanári tervezőcsoportokban, a projektekben, a különböző közösségi programokban, valamint a bizalommal teli légkörben.

2.4. KREATÍV KLÍMA A SZERVEZETPSZICHOLÓGIÁBAN

A kreatív klíma vizsgálatával, kutatásával, mérésével először a szervezetpszichológiában foglalkoztak. A szervezetek erőteljesebben érzékelik a változó gazdasági körülmények nyomását. „Egy olyan világban versengenek egymással, ahol a megújulás képessége és a változáshoz való alkalmazkodás nem luxus, hanem szükséglet” (Robinson 2011: 24). Tehát az innováció az egyetlen út, amely segíthet a fennmaradásban, a szervezet sikerében (Tushman és O'Reilly 1997; Dess és Pickens 2000).

A szervezeti kreativitás kialakulásához fontos, hogy létrejöjjön a vezetői támogatás (Delbecq és Mills 1985; Orpen 1990). Az alkotó gondolkodásra történő bátorítás akkor teljeseedik be, ha kölcsönösen nyitottak a csoport tagjai a többiek ötleteire; ha a csoporttagok között sokféleség figyelhető meg, vagy ha próbára teszik konstruktív módon a különböző ötleteiket (Andrews 1979; Albrecht és Hall 1991; Amabile et al. 1996). Elengedhetetlen a világos célok meghatározása (Ekvall 1983; Bailyn 1985; West 1990; Amabile et al. 1996) és a problémák definiálása (Getzels és Csikszentmihályi 1976). Az idői nyomást vizsgálták Amabile és munkatársai (1996), szerintük a túlzott munkaterhelés erősen negatív befolyással van a kreativitásra.

A kreativitás kialakulását segíti elő, ha a szervezeti tagok a hétköznapi munkájukban nagyfokú autonómiában részesülnek, valamint csökkent kontroll érzését tudhatják a saját ötleteik, feltevéseik felett. Gátat szabhatnak az alkotó gondolko-

dásnak a szervezeten belüli harcok, a konzervativizmus, a formális vezetési struktúra (Kimberley és Evanisko 1981).

2.5. A KREATÍV KLÍMA MÉRÉSE

A hatékonyság növelésére, az alkalmazkodásra, a nyitottságra és az innovációra való képesség szempontjából nélkülözhetetlen a kreativitást befolyásoló dimenziók feltárását szolgáló mérőeszközök használata.

A kreatív klíma fogalmának definiálását és mérését elsőként a svéd származású Göran Ekvall vetette föl. A segítő légkör kialakításához Ekvall (1983) négy fő területet jelölt meg, az első a kölcsönös bizalmasság, az ötletek támogatása, új gondolatok, nyitottság, mély kapcsolatok; a második a motiváció, kihívás és a célok iránti elkötelezettség; a harmadik a szabadság és az autonómia az információkeresésben, valamint a kezdeményezés; a negyedik pedig a tapasztalatok, nézőpontok, a tudás sokszínűsége. Ennek vizsgálatára a svéd tudós egy 10 dimenziós kérdőívet alkotott, amely CCQ (Creative Climate Questionnaire: Ekvall 1996; Ekvall et al. 1983) néven vált ismertté. A CCQ-t alkotó dimenziók a következők voltak:

Kihívás (*Challenge*): a tagok célok iránti elkötelezettsége, érzelmi bevonódásuk, a munka élvezete.

Szabadság (*Freedom*): szabadság, autonómia a feladatok kezelésében, megoldásában.

Új ötletek támogatása (*Idea Support*): az új felvetések kezelése, kipróbálása.

Bizalom, nyitottság (*Trust/Openness*): érzelmi biztonság a kapcsolatokban, a vélemények megoszthatósága, a hibázás nem okoz negatív érzelmi nyomást.

Dinamizmus, élénkség (*Dynamism/Liveliness*): változatosság, élményszerűség.

Játékosság, humor (*Playfulness/Humor*): teret kap a nevetés, könnyedség, spontaneitás.

Vita (*Debate*): különböző vélemények találkozása, más nézőpontok megismerése.

Konfliktusok (*Conflicts*): feszültségek, személyes ellentétek, pletyka.

Kockázatvállalás (*Risk-Taking*): bizonytalanság tolerálása, cselekvési készenlét, gyors döntések.

Elegendő idő biztosítása (*Idea Time*): lehetőség az új ötletek kimunkálására, a megoldás során felmerülő új problémák mérlegelésére.

Ekvall és Ryhammar (1999) megállapították, hogy amikor a szervezetükre jellemző kreatív klímáról faggattak egyetemi oktatókat a CCQ segítségével, akkor sikerült összefüggést kimutatni a szervezeti kreativitás és a klíma között. Richards (2002) szerint azonban a CCQ nem alkalmazható iskolai kontextusban, mivel felderíthetetlenül maradna számos releváns, kifejezetten az iskolai munkához kapcsolódó információ. Később megszületett a CCQ szerkezetileg átalakított formája az SOQ (Situational Outlook Questionnaire, Isaksen és munkatársai 1999).

A 61 itemes, hatfokú skálán értékelhető SSSI (The Siegel Scale of Support of Innovation) Siegel és Kaemmerer (1978) által a kreatív klíma mérésére létrehozott kérdőív, amely az innovatív szervezetek különböző tulajdonságait vizsgálja, és a vezetéssel, az egyénnel kapcsolatos szubjektív percepción alapul. Öt dimenziója a Vezetés (*Leadership*), Elkötelezettség (*Ownership*), Diverzitás (*Norms for diversity*), Folyamatos fejlődés (*Continuous development*) és a Következetesség (*Consistency*). A kérdőív legnagyobb problémája, hogy hiányos, problémás pszichometriai mutatókkal rendelkezik, illetve fennakadás történt a validálási folyamatokban (Mathisen és Einarsen 2004).

Andersonnak és Westnek (1998) köszönhetjük a TCI (Team Climate Inventory) nevű, 61 itemes kérdőívet, amely a munkavállalóval közvetlen kapcsolatban lévő munkacsoport innovatív, kreatív légkörét méri. A szerzőpáros később 38 itemre redukálta a kérdőívet. Az utóbbi verzió négy főbb dimenzióból és további alszkalákból áll. A Látás (*Vision*), a célok világosságát, elérhetőségét, értékét foglalja magában. A Biztonság (*Participative safety*) dimenzió méri az információmegosztást, az érzelmi biztonságot, a környezet elfogadó voltát, a csoport tagjainak bevonását a döntéshozatalba. A harmadik faktor a Feladatorientáció (*Task orientation*), ez vizsgálja a kiválóságot, továbbá a csoport feladatmegoldással kapcsolatos elvárásait. A negyedik kategória az Innováció támogatása (*Support of innovation*), az újítás elismerése, elvárása. Sajnos ez sem adaptálható az oktatásban (Péter-Szarka 2012).

Amabile és munkatársai (1996) a 78 itemes KEYS kérdőívvel mérik a munkahelyi környezet egyénre vonatkozó hatását. A 78 állítás 10 alszkalába osztható, ebből 6 a kreativitást elősegítő tényezőket foglalja magába, vagyis a szervezeti (*Organizational encouragement*), a vezetői (*Managerial encouragement*) bátorítást, a munkacsoport támogatását (*Work-group support*), a megfelelő erőforrásokat (*Sufficient resources*), a kihívást jelentő feladatokat (*Challenging work*) és a szabadságot (*Freedom*). Kettő a szervezet jelenlegi alkotó gondolkodásának a mértékét, vagyis a kreativitást (*Creativity*) és a produktivitást, további kettő a gátló tényezőket vizsgálja: a szervezeti akadályok hiányát (*Lack of organizational impediments*) és a munkaterhelést (*Realistic workload pressure*). A kérdőív iskolai kontextusban való használatra szintén nem alkalmas (Péter-Szarka, 2012).

3. Kérdésfeltevés

Rogers (1959, idézi Magyar Beck 1989: 25) nyomatékosítja, hogy manapság „az igazán kreatív adaptáció tűnik az egyetlen lehetőségnek arra, hogy az ember lépést tudjon tartani a világban lejátszódó kaleidoszkópszerű változásokkal [...], következésképpen a kreativitás folyamatának, e folyamat feltételeinek és serkentési módjainak vizsgálata elsőrendű fontosságú feladat.”

A gazdasági életben, a munkaerőpiacon egyre növekszik az igény az innováció, a kreatív gondolkodású emberek iránt. Kreatívnak csak a kellőképpen nyitott,

rugalmas, motivált, kockázatvállaló személyiségek tekinthetők. A kreativitás azonban nem csak veleszületett „tehetség”, nagy szükség van arra is, hogy a legfogékonyabb életkorban az iskolai környezet katalizátorként működjön a tanulók kreativitásának fejlesztésében. Lehetőséget kell biztosítanunk a gyerekeknek szellemi értékeik kibontakoztatására.

A fent említett kreatív klímát mérő kérdőíveknek (lásd: CCQ, KEYS, SSSI, TCI, SOQ) nincsen magyar változata, validálási problémák léptek fel, különböző pszichológiai mutatók bemérésében hiányt tapasztalhatunk, továbbá nem teljesen értettünk egyet bizonyos dimenziókkal, néhány pedig bővítésre szorult. A legfőbb hátrány azonban a hozzáférhetőségük. Igaz, hogy a CCQ a kreatív klímát méri, azonban megfigzethetetlen egy átlagos magyar iskola számára, pedig lenne rá igény a tehetség- és kreativitásfejlesztésben.

A fentiek alapján egyértelműnek tűnik, hogy létjogosultsága lenne egy olyan mérőeszköz kialakításának, amely kifejezetten iskolai kontextusban, a tanórán lezajló események értelmezése mentén vizsgálja a kreativitást támogató légkör jellemzőit. Ez nemcsak kutatási szempontból, hanem a gyakorlat oldaláról is jelentős lépés lehetne a tanítási módszerek és a kreativitás összefüggéseinek feltárása érdekében (Péter-Szarka 2012).

Az eszközök magyarrá fordítása helyett inkább egy új mérőeszköz létrehozását választottuk. Barkóczi és Zétényi (1981: 5) úgy gondolja, hogy „nem lehet eléggé hangsúlyozni – még ha banálisan hangzik is –, hogy milyen életbe vágóan fontos egy társadalom számára a tehetség felismerése, ápolása és megfelelő helyre irányítása. Természetes, hogy ebben alapvető szerepe van az iskolának. Volna!” A kérdés az, hogy milyen eljárásokkal, elméletekkel tud ehhez hozzájárulni egy pszichológus?

Legfőbb célunk, hogy a környezeti feltételeket megfelelően mérő mérőeszközt hozzunk létre, mely hozzájárul a kreativitásfejlesztéshez. Szeretném hangsúlyozni, hogy a KKK-val nem a kreatív teljesítményt mérem, hanem a kreativitást elősegítő környezeti tényezőket. Tehát a kreativitást mérő tesztek mellé kidolgoztuk a Kreatív Klíma Kérdőívet, amely kiegészítő eszközként szolgálhat. A KKK-t szeretnénk ingyenesen elérhetővé tenni a magyar középiskolák számára, illetve ezen keresztül részt vállalni a kreativitásfejlesztésben.

A dolgozat további része a Kreatív Klíma Kérdőív szerkesztését, az ahhoz kapcsolódó dimenziók, alfaktorok létrehozását mutatja be.

4. A kutatás bemutatása

4.1. A KÉRDŐÍV KIDOLGOZÁSÁNAK LÉPÉSEI

1. lépés: Munkánkat az angol és magyar kérdőívek összegyűjtésével, az angol klímamérő tesztek lefordításával, tanulmányozásával kezdtük. Megvizsgáltuk a dimenziókat, itemeket, végül az alábbi mérőeszközöket vettük alapul a magyar kérdőív kidolgozásához:

Creative Climate Guestionnaire (Ekvall 1996; Ekvall et al. 1983);
Assessing Work Environment for Creativity (Amabile et al. 1996);
Siegel Scale of Support for Innovation (Siegel és Kaemmer 1978);
Team Climate Inventory (Anderson és West 1998);
Kreatív Munkahelyi Klíma (Lauter és Polner 2012);
Tanítási Klíma Percepció (Tímár 1996).

2. lépés: Megalkottuk a szakirodalommal alátámasztott dimenziókat, azok megfelelő leírását, jellemzőit.

3. lépés: Az irodalmi adatok alapján minden dimenzióra generáltunk itemeket egy 8 főből álló brainstorming csapat segítségével. Összesítettük faktoronként a generált kérdéseket, illetve szelektáltam a szélsőséges, nem releváns itemeket. Eredményül 222 tételt kaptunk. Végig szem előtt volt tartva, hogy a kérdések tartalmilag érthetőek legyenek, megfeleljenek a középiskolások ismereteinek.

4. lépés: A 222 állítást összekevertük. A brainstorming csapat feladata volt, hogy besorolják ezeket dimenziókba. Mindenki eredményét összegyűjtöttük és csak azok az itemek maradhattak meg, melyeket nyolcból hatan ugyanahhoz a dimenzióhoz írtak. A végeredmény egy 124 itemes kérdőív lett.

5. lépés: 234 diákkal töltettük ki a kérdőívet, majd beméréseket kellett végezni különböző statisztikai eljárások segítségével. A KKK 124 tételére válaszolni sok időbe telt. Bizonyos itemek nem korrelálnak a dimenziók összpontszámával, továbbá több hasonló item is van, így elengedhetetlen néhány állítás kiejtése. Ez az eljárás főkomponens-analízissel, megbízhatósági vizsgálattal és hibacsökkentési módszer segítségével zajlott.

6. lépés: A KKK által kapott eredmények kiértékelésekor megvizsgáltuk, elég-e a nyerspontok összeadása, vagy súlyozott összpontszámot kell alkalmazni. A kiértékeléshez szükséges táblázatot készíteni, mely tartalmazza a dimenziókhoz, alfaktorokhoz tartozó itemeket.

4.2. A KÉRDŐÍV ITEMEI, DIMENZIÓI ÉS AZOK JELLEMZÉSE

A dimenziók és az alfaktorok jellemzésének kidolgozása a Piirto-féle (2011) Five Core Attitudes, az Ekvall-féle (2006; Ekvall et al. 1983) Creative Climate Guestionnaire, az Assessing Work Environment for Creativity (Amabile et al. 1996), a Siegel Scale of Support for Innovation (Siegel és Kaemmer 1978), a Team Climate In-

ventory (Anderson és West 1998), a Kreatív Munkahelyi Klíma (Lauter és Polner 2012), valamint saját elgondolásaink alapján íródtak.

4.2.1. Az első dimenzió: a Motiváció

Az első dimenzió a Motiváció, amely az alábbi 3 alfaktort tartalmazza: Kihívás, érdekesség, értelmesség; Autonómia, beleszólás; Célok iránti elkötelezettség.

4.2.1.1. Az első alfaktor: Kihívás, érdekesség, értelmesség

A Kihívás, érdekesség, értelmesség alfaktor megmutatja, megteremtik-e a kihívást a pedagógusok a diákok számára. Ez azért fontos, hogy képesek legyenek magáért a tevékenységért való tanulásra (érdekli őket a tananyag, pl. „az iskolában érdekes dolgokat tanulunk”). Általánosságban véve tudnak-e a tanulók elkötelezetté válni a munkájuk iránt, a tanárok képesek-e az érdeklődés fenntartására. A pedagógusok le tudják-e kötni az osztály figyelmét, a fiatalok fontosnak, lényegesnek érzik-e, amit tanulnak.

4.2.1.2. A második alfaktor: Autonómia, beleszólás

A második alfaktor megmutatja, mennyire kapnak a diákok szabadságot. A tanórán ez azt jelenti, hogy lehetőséget kapnak az egyéni, önálló feladatmegoldásra. Szabadon dönthetnek, milyen módon kezeljék a feladataikat (pl. „nem kapunk olyan feladatokat az órán, amelyeket a saját ötleteink mentén oldhatunk meg”). Beleszólhatnak az óra menetébe, illetve abba, mivel s hogyan dolgozzanak.

Természetesen megmarad a munka feletti irányítás a pedagógus kezében. Nem alakulhat ki önkényes hatalom sem a diákok, sem a tanárok részéről. Ebben a légkörben nem szabályozzák erősen a fiatalokat a különböző szabályok (pl. „az órán nagyon korlátoz a körülöttem lévő sok szabály”).

4.2.1.3. A harmadik alfaktor: a Célok iránti elkötelezettség

A motiváció harmadik alfaktora megmutatja, mennyire egyértelműen meghatározottak, reálisak a diákok céljai. Szemlélteti, van-e lehetőségük tisztán átlátni a tanárok elvárásait és a tananyagot (pl. „az iskolai elvárások nem érthetőek számomra”; „vannak konkrét céljaim az iskolai tanulmányaimmal”). Ehhez szükség van jól definiált célokra, feladatokra; a diák érezze magáénak az iskolai célokat, tudjon velük azonosulni, lássa önmagát a jövőben.

4.2.2. A második dimenzió: a Bátorítás

A második dimenzió az alábbi 3 alfaktort foglalja magában: Bátorítás a nyitottságra, az új dolgok kockáztatására, kipróbálására; Bátorítás a sokféleségre, a né-

zópontok változatosságára és a kettősség, bizonytalanság tűrésére; Elegendő idő, elmélyedés.

4.2.2.1. A negyedik alfaktor: a Bátorítás a nyitottságra, az új dolgok kockáztatására, kipróbálására

A Bátorítás dimenzióba tartozó 4. alfaktor a diákok kapcsolatát vizsgálja különböző megközelítésekkel, kockázatvállalással, újdonságokkal. Lehetőségük van a fiataloknak arra, hogy különböző megközelítésekből láthassák a problémákat, alternatív megoldásokat kereshessenek. Ide azok az eltérő nézőpontok tartoznak, melyek még nem generálnak vitákat.

A tanulók lehetőséget kapnak arra, hogy gondolkodásmódjukban gyakoriak legyenek a változások. A pedagógusok megtanítják, hogy ne csupán azokat a megoldásokat alkalmazzák, amelyeket korábban is, hanem alakítsanak ki új ötleteket, amelyekkel majd később dolgozni fognak („lehetőségünk van arra, hogy alternatív megoldásokat keressünk, önálló javaslatokat tegyünk”). Bátorítják a diákokat, hogy ne koncentráljanak túl hamar egyetlen megoldásra, ezáltal elkerülhető a bezárkózás veszélye.

A 4. alfaktor kitér a nyitottság témájára is. A pedagógusoktól bátorítást kapnak a tanulók a kockázatvállalásra. „A hibázás a tanulás része” szemléletet vallják, miszerint a hibázást be kell vállalni a legjobb megoldás érdekében. Hiba esetén biztatásban részesülnek a tanulók, hogy visszatérhessenek az újabb megoldás kereséséhez. Ilyen klímában bátorítják őket intellektuális, kreatív próbálkozásokra.

4.2.2.2. Az ötödik alfaktor: Bátorítás a sokféleségre, a nézőpontok változatosságára és a kettősség, bizonytalanság tűrésére

Mind az iskola, mind a tanárok és a diákok elfogulatlanok a sokféleséggel szemben, pozitív attitűddel fordulnak a sokféleség felé. Nem ítélik deviánsnak a különböző emberek nézőpontját, gondolatait. Ebbe az alfaktorba tartoznak a vita során megmutatkozó, differenciált nézőpontok.

Lehetőséget kapnak a diákok, hogy intellektuális vitákat, disputát folytassanak. Létrejönnek összecsapások az ötletek, a különböző tapasztalatok és tudástartalmak között. Mindenki hangot adhat a véleményének, előterjesztheti ötleteit („szabadon felszólalhatok, vitába bonyolódhatok, ha valamivel nem értek egyet”). A pedagógus bátorítja a tanulókat, hogy merjenek kulturált vitába bonyolódni. Előterbe helyezik a pozitív, építő kritikát a romboló hatású kritikával szemben. Kifejlesztik a nem elítélő látásmódot. Lehetőségük van ezek után terveket szőni, végső álláspontot foglalni. Rollo May nevezi ezt a jelenséget „kreatív bátorságnak”.

A tanulók segítséget kapnak, hogy jobban el tudják viselni a bizonytalanságot és a feszültséget még akkor is, ha még nem találták meg a megfelelő megoldást a problémára.

4.2.2.3. A hatodik alfaktor: Elegendő idő, elmélyedés

A Bátorítás dimenzióhoz tartozó 6. alfaktor méri, elegendő időt kapnak-e a diákok új ötleteik kialakításához, a téma megbeszélésére, javaslattevésre. Ezzel ki-küszöbölhető az időbeli nyomás megjelenése a fiatalok munkáin.

4.2.3. A harmadik dimenzió: a Csoport

A harmadik dimenzió, vagyis a Csoport az alábbi két alfaktorból tevődik össze: Csoportbizalom, támogatás; Játékosság, humor.

4.2.3.1. A hetedik alfaktor: a Csoportbizalom, támogatás

Ha a diákok bátorítást kapnak, kialakul az elfogadás az osztály tagjai között, nem nevetik ki egymást. Jellemző az egymás iránti figyelmesség, megvalósul az együttműködés. Ezt a jelenséget más néven „klaszternek” is nevezik (Koepp 2002: 14). A pletykálást visszaszorítják. Megteremtődik egy biztonságos hely, barátokkal és társakkal. Az ötletek, újítások támogatásra lelnek.

Vezetői szerepének köszönhetően, a pedagógus összekovácsolja a diákokat. Ez a vezetői szerep kiterjedt, az osztály minden tagjának a személyes fejlesztését szolgálja.

4.2.3.2. A nyolcadik alfaktor: Játékosság, humor

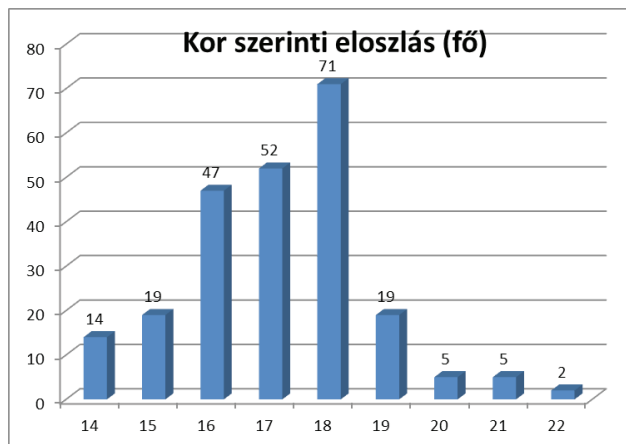
A tanóra keretein belül teret kap a humor. Az osztály tagjai szoktak egymással, illetve (megfelelő módon) a pedagógusokkal is viccelődni. Lehetőségük van arra, hogy szellemesek legyenek. A tanároktól gyakran kapnak játékos feladatokat, a diákok bizonyos feladatok keretein belül együtt játszhatnak.

4.3. A KÉRDŐÍV ITEMEINEK REDUKÁLÁSA

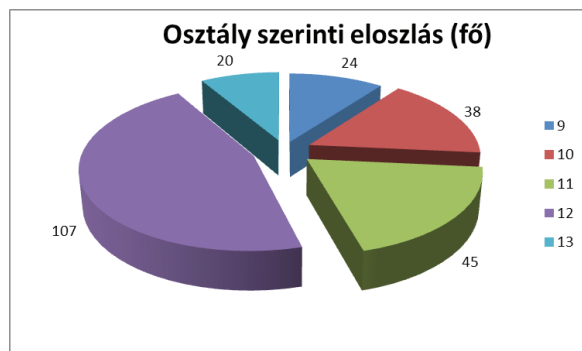
A Kreatív Klíma Kérdőív 124 tételének mennyiségi csökkentéséhez és standardizálásához különböző statisztikai eljárásokat kell elvégezni, hogy a továbbiakban megbízható mérőeszközként alkalmazhassuk.

4.3.1. A vizsgálat körülményei

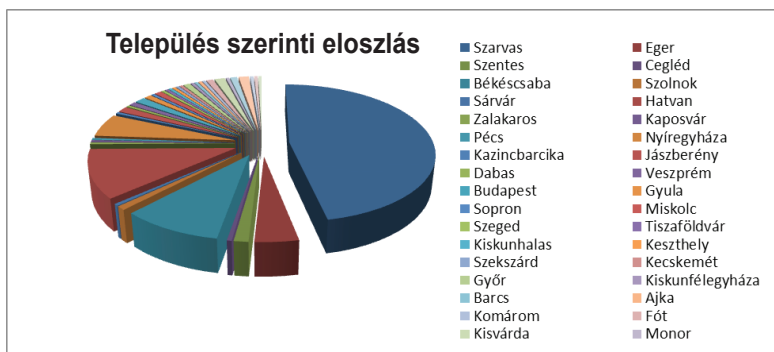
A 124 itemből álló iskolai légkört vizsgáló Kreatív Klíma Kérdőívet a válaszadók részben papíralapon, részben online töltötték ki. A kutatásban részt vevők mind gimnazisták vagy szakközépiskolások. A papíralapú kérdőív felvétele minden esetben tanórai keretben zajlott. A kérdőív felvételekor sem az osztályfőnök, sem a szaktanár nem volt bent a teremben, ezáltal azonosak voltak a körülmények minden vizsgálati személy számára.

1. ábra
Az életkor szerinti eloszlás

2. ábra
Az osztályok szerinti eloszlás

3. ábra
A települések szerinti eloszlás

A nagyobb differenciálás végett ezt egy 11 fokú skálán kellett elvégezniük. A skála két végpontját az alábbi szélsőséges értékekkel jelöltük:

1: egyáltalán nem jellemző;

11: maximálisan jellemző.

A Kreatív Klíma Kérdőívet összesen 234 diák, a nemek közötti megoszlást nézve 142 lány és 92 fiú töltötte ki. A részt vevő diákok életkora 14–22 év között mozgott (1. ábra). Sikert minden osztályból mintát begyűjteni (2. ábra). A középiskola mind a két típusából, vagyis gimnáziumból és szakközépiskolából egyaránt találtunk a mintához szolgáló személyeket. 39 településről tudtunk adatokat gyűjteni (3. ábra).

4.3.2. Eredmények és azok értékelése

Először főkomponens-analízist futtattunk a 124 itemes kérdőívünk alfaktoraira. Megvizsgáltuk a kiemelkedő főkomponens(ek)e)t, hogy a varianciának hány százalékát magyarázza.

A megbízhatóság vizsgálata is nagyon fontos annak érdekében, hogy a KKK-t valóban az iskolai kreatív klíma mérésére alkalmasnak tekinthessük. A megbízhatóság mértékét a Cronbach-alfa-érték segítségével tudjuk megjósolni.

Ahhoz, hogy a főkomponens-analízis eredményeit a teszt szerkesztéséhez elfogadhassuk, meg kell vizsgálnunk a theta értékét, amely a főkomponens-analízis által determinált első főkomponens megbízhatósági mutatója (Münnich és mtsai. 2006). A hiba eredhet abból, hogy nem vagyunk képesek teljességben figyelembe venni a mérést befolyásoló tényezőket, ami főleg a mentális méréseknél jelenik

1. táblázat
124 itemes kérdőív eredményei

alfaktorok	item-szám (db)	1. főkomp. magyarázó ereje (%)	Cronbach-alfa	théta
1. alfaktor	17	35	0,84	0,88
2. alfaktor	13	25	0,69	0,71
3. alfaktor	8	34	0,72	0,73
4. alfaktor	25	25	0,85	0,88
5. alfaktor	14	29	0,8	0,81
6. alfaktor	12	34	0,81	0,83
7. alfaktor	27	32	0,89	0,92
8. alfaktor	8	40	0,77	0,79
Összesen:	124			

meg. Az eljárás lényege, hogy a hibát csökkentjük, illetve minél jobban meg tudjuk közelíteni a valódi értéket (Münnich és mtsai. 2001). Esetünkben eltérő környezetben és formában (papír vagy online kérdőív) gyűjtöttük be az adatokat. A differenciált körülmények a hibázás nagyságát jelenthetik (Münnich és mtsai. 2001). A hiba csökkentése végett alkalmaztuk a thetát.

Az eddigi adatok szerint (1. táblázat) nincsenek rossz eredményeink. Azonban javítható a variancia értéke olyan itemek szelektálásával, amelyek nem fedik le teljesen az alfaktorokat.

Ehhez főkomponens-analízisre, itemek komponensbeli súlyára lesz szükségünk. Segítségükkel könnyen tudunk több változót, viszonylag csekély veszteséggel, egyetlen változóba tömöríteni. A főkomponens-analízist ezért gyakran használják kérdőívek itemeinek szelektációjára, valamint reliabilitásvizsgálatra (Münnich és mtsai. 2006). Emellett megbízhatósági mutatót is vizsgálunk kell, vagyis a Cronbach-alfát, melyben igyekeztünk szigorúan elbírálni a tételeket, így a 0,2-0,3 körüli értékeket is szortíroztuk, mivel nagy mennyiségű itemet tartalmaz az eredeti kérdőívünk. Továbbá a hiba mértéke végett a theta eredményei is nélkülözhetetlenek voltak az itemszelektációhoz.

Eredményül egy 57 itemből álló kérdőívet kaptunk, melyben sikerült javítani a 124 itemes kérdőív eredményein (2. táblázat).

2. táblázat
A redukált 57 itemes kérdőív eredményei

<i>alfaktorok</i>	<i>itemszám (db)</i>	<i>1. főkomp. magyarázó ereje (%)</i>	<i>Cronbach-alfa</i>	<i>théta</i>
1. alfaktor	9	52	0,88	0,88
2. alfaktor	6	38	0,67	0,68
3. alfaktor	4	48	0,62	0,64
4. alfaktor	9	40	0,81	0,83
5. alfaktor	7	41	0,75	0,75
6. alfaktor	6	43	0,74	0,74
7. alfaktor	10	47	0,87	0,87
8. alfaktor	6	39	0,68	0,7
Összesen	57			

4.4. A KKK KITÖLTÉSEKOR KAPOTT EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE, JAVASLATOK

Egy 124 ítemes kérdőív kitöltése rengeteg időt vett volna el, ezért állításaink számát redukáltuk itemszelekció segítségével 57-re. A kisebb mintanagyság ellenére (N=234) a Kreatív Klíma Kérdőív önmagában véve jó mérőeszköze a kreativitáshoz szükséges iskolai klímának. A skálánk megbízható, az itemek jól összegezhetőek egy főkomponensben. Ez azt jelzi, hogy elég csak nyerspontszámot számolni, nincs szükség súlyozott összpontszámra.

5. Összegzés és kitekintés

Az eddig végzett munkálatok eredményeként felmutatott Kreatív Klíma Kérdőív még csak az első verzió. A terveink között szerepel további méréseket végezni az immáron 57 ítemes kérdőívvel.

A diákok visszajelzései és saját tapasztalataink is erre ösztönöznek, mivel a kérdőív használata során releváns kérdéseket tudtunk feltenni a tanulók kreativitásával, illetve az ezt akadályozó tényezők természetével kapcsolatban. A felmérések meggyőztek arról, hogy szükség van hasonló szembenézési lehetőségekre az oktatásban, mind a pedagógusok, mind pedig a diákok részéről.

További kutatásaink során újra vizsgálánánk a validitást, és szeretnénk tovább szelektálni az itemeket. Az általunk kialakított kérdőív mellett tervezzük a Tanítási Klíma Percepció (Tímár 1996), a motiváció, illetve a kreativitás mérését, így további eredményeket kaphatunk a kreatív klíma, illetve egyéb tényezők összefüggéseiről.

Felhasznált irodalom

- Albrecht, T. L., & Hall, B. J. (1991): Facilitating talk about new ideas: The role of personal relationships in organizational innovation. *Communication Monographs*, 58, 273–288.
- Amabile, T. M. (1996): *Creativity in context*. Boulder, CO: Westview.
- Amabile, T. M.–Conti, R.–Coon, H.–Lazenby, J. & Herron, M. (1996): Assessing the work environment for creativity. *Academy of Management Journal*, 39 (5), 1154–1184.
- Anderson, N. R. & West, M. A. (1998): Measuring climate for work group innovation: Development and validation of the team climate inventory. *Journal of Organizational Behaviour*, 19, 235–258.
- Andrews, F. M. (1979): Motivation, diversity, and the performance of research units. In: F. M. Andrews (ed.): *Scientific productivity. The effectiveness of re-*

- search groups in six countries (253–292). Cambridge, Cambridge University Press and Unesco.
- Ausubel, D. P. (1968): *Educational Psychology: A Cognitive View*. New York, Holt Rinehart and Winston, Inc.
- Bailyn, L. (1985): Autonomy in the industrial R&D laboratory. *Human Resource Management*, 24, 129–146.
- Barkóczi I., & Zétényi T. (1981): *A kreativitás vizsgálata*. Pszichológiai tanácsadás a pályaválasztásban, Módszertani füzetek, 2., Országos Pedagógiai Intézet. Budapest, 5, 8.
- Báthory Z. (2000): *Tanulók, iskolák – különbségek. Egy differenciált tanításmélethez vázlata*. OKKER Oktatási Kiadó, Budapest.
- Coleman, P. T., & Deutsch, M. (2006): Some guidelines for developing a creative approach to conflict. In: M. Deutsch, P. T. Coleman & E. C. Marcus (eds.): *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice* (402–413). Jossey Bass, San Francisco.
- Czeizel E. (1997): *Sors és tehetség*. Minerva Kiadó, Budapest.
- Czirjákné Vértési M. (2010. szept. 29): *A tehetségazonosítás és a tehetséggondozás szempontjai a pszichológus szemszögéből*. Előadás. Miskolc. Letöltve: http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CC0QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.borsod-ped.hu%2Fdokumentumok%2F344%2FCzirjakne.ppt&ei=_ou_UJvL8_YsgacmIHICg&usg=AFQjCNFQMSu7idgFCXqSz0SDODWlZXkhQQ&sig2=IbFlqmiQeD_eKQlT-eVnpw
- Dávid I.–Bóta M. & Páskuné K. J. (2002): *Tehetségkutatás*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 22–23.
- Delbecq, A. L. & Mills, P. K. (1985): Managerial practices that enhance innovation. *Organizational Dynamics*, 14 (1), 24–34.
- Dess, G. G. & Pickens, J. C. (2000): Changing roles: Leadership in the 21st century. *Organizational Dynamics*, 28, 18–34.
- Ekvall, G. (1983): *Climate, structure and innovativeness of organizations: a theoretical framework and an experiment* (Report 1). Stockholm, Sweden: FA radet, The Swedish council for management and organizational behaviour.
- Ekvall, G.–Arvonen, J. & Waldenström-Lindblad, I. (1983): *Creative organizational climate: construction and validation of a measuring instrument* (Report 2). Stockholm, Sweden: FA radet, The Swedish council for management and organizational behaviour.
- Ekvall, G. (1996): Organizational climate for creativity and innovation. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5 (1), 105–123.
- Ekvall, G. & Ryhammar, L. (1999): The creative climate: Its determinants and effects at a Swedish university. *Creativity Research Journal*, 12(4), 303–310.
- Ferrari, A., Cachia, R., & Punie, Y. (2009): *Innovation and Creativity in Education and Training in the EU Member States: Fostering creative learning and supporting innovative teaching*. European Communities, Luxembourg.

- Getzels, J. W. & Csikszentmihalyi, M. (1976): *The creative vision: A longitudinal study of problem-finding in art*. Wiley-Interscience, New York.
- Gyarmathy É. (2006): *A tehetség: fogalma, összetevői, típusai és azonosítása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 154–155.
- Gyarmathy É. (2011): Kreativitás és beilleszkedési zavarok. In: Münnich Á. (szerk.): *A kreativitás többszempontú vizsgálata* (9–47). Didakt Kiadó, Debrecen.
- Heimann I. (2010): Előadás: *A tehetséggondozás, kiválasztás, fejlesztés sarokkövei a pedagógiai programban*. Fővárosi Pedagógiai Napok. ELTE, Pedagógiai és Pszichológiai Kar. Letöltve: https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=9&ved=0CGEQFjAI&url=http%3A%2F%2Fwww.fovpi.hu%2Fdata%2Fcms107044%2FHEIMANN_Ilona_Merei._sarokkovek.ppt&ei=gl_IUOnml4rUsGbZtIHwBA&usg=AFQjCNFbkf_KB2AIZ-i4gyHeJIT1aNjJTg&sig2=ehfWKTkIQOYRuNEsNoryQg&bvm=bv.1355534169,d.d2k
- Isaksen, S. G.–Lauer, K. J. & Ekvall, G. (1999): Situational outlook questionnaire: A measure of the climate for creativity and change. *Psychological Reports*, 85, 665–674.
- Kálmánchey M. (1978): A kreativitás kapcsolata az intelligenciával, tanulmányi eredménnyel, szociális és szociometriai tényezőkkel ötödik osztályos tanulóknál. *Acta Paedagogica Debrecina*, 73. 15.
- Kimberley, J. R. & Evanisko, M. J. (1981): Organizational innovation: The influence of individual, organizational and contextual factors on hospital adoption of technological and administrative innovations. *Academy of Management Journal*, 24, 689–713.
- Klein, S. (1970): Kísérlet egy új típusú intelligenciateszt kialakítására. *Pszichológia a gyakorlatban*, 17, 22.
- Kürti J. (1988): *Az iskolai eredményesség és a szocializáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27.
- Landau E. (1974): *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest. 43.
- Lauter Adrienn & Polner Bertalan Kristóf (2012): *Az ötletek adok-veszek jellegű cseréje konstruktív vagy destruktív módon: avagy a szervezeti kreativitás és a versengés összefüggései*. Szegedi Tudományegyetem (TDK-dolgozat), Szeged.
- Lucas, B.–Claxton, G. & Spencer, E. (2012): Progression in Creativity: Developing new forms of assessment. Background Paper for the OECD conference „Educating for Innovative Societies”. <http://www.oecd.org/dataoecd/62/29/50153675.pdf>
- Magyar Beck I. (1989): *A kreativitáskutatás új útjai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 25.
- Mathisen, G. E. & Einarsen, S. (2004): A review of instruments assessing creative and innovative environments within organizations. *Creativity Research Journal*, 16 (1), 119–140.
- Mérei F. (1974): Előszó. In: E. Landau: *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest. 5–13.

- Mönks, F. J. (1992): Development of gifted children: The issue of identification and programming. In: F. J. Mönks & Peters (eds.), *Talent for the future* (191–202). Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- Mönks, F. J. & Knoers, A. M. P. (1997): *Ontwikkelingspsychologie*. 7th ed., Van Gorcum, Assen. 191–193.
- Münnich Á.–Balázs K.–Fedor Gy. & Hidegkuti I. (2001): Egyszerű (teszt-) skálaszerkesztési módszerek. *Alkalmazott Pszichológia*, 3 (3), 65–87.
- Münnich Á.–Nagy Á. & Abari K. (2006): *Többváltozós statisztika pszichológushallgatók számára*. Bölcsész Konzorcium, Debrecen.
- Nagy, S. (1977): *Pedagógiai lexikon II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 475.
- Orpen, C. (1990): Measuring support for organizational innovation: A validity study. *Psychological Reports*, 67, 417–418.
- Páskuné K. J. (2007): A munkahelyi légkör kommunikációs vonatkozásai. In: Mészáros A. (ed.): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen* (56–69). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Péter-Szarka Sz. (2012): Creative climate as a means to promote creativity in the classroom. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 10 (3), 1011–1034.
- Piirto, J. (1998): *Understanding those who create*. 2nd ed. Tempe, AZ: Great Potential Press.
- Piirto, J. (1999): *Talented children and adults: Their development and education*. Upper Saddle River, Merrill, NJ.
- Piirto, J. (2011): *Creativity for 21st Century Skills: How to Embed Creativity Into the Curriculum*. Sense Publishers, Rotterdam.
- Rhodes, M. (1961): An analysis of creativity. *Phi Delta Kappa*, 42, 205–210.
- Richards, T. M. (2002): *Identifying Ekvall's creative climate dimensions in gifted enrichment programs*. Unpublished master's project. International Center for Studies in Creativity, Buffalo.
- Robinson, K. (2011): *Az alkotó tér*. HVG Könyvek, Budapest. 24.
- Rogers, C. (1959): A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. In: S. Koch (ed.): *Psychology: A Study of a Science. Vol. 3: Formulations of the Person and the Social Context* (184–256). McGraw Hill, New York.
- Siegel, S. M. & Kaemmerer, W. F. (1978): Measuring the perceived support for innovation in organizations. *Journal of Applied Psychology*, 63 (5), 553–562.
- Szabó Cs. (1997): *Gondolkodás*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 190–191.
- Tannenbaum, A. J. (1983): *Gifted children: Psychological and educational perspectives*. Macmillan, New York.
- Tímár É. (1996): *A tanítási klíma mérése*. Békés Megyei Pedagógiai Intézet, Békéscsaba.
- Torrance, E. P. (1969): Discontinuities in creative development. In: E. P. Torrance & W. F. White (eds.): *Issues and advances in educational psychology* (154–163). Peacock publ. Itasca.

- Treffinger D. J. & Huber, J. R. (1975): Designing instruction in creative problem solving. *Journal of Creative Behavior*, 9, 260–266.
- Treffinger, D. J. (1988): Components of creativity: Another look. *Creative Learning Today*, 2 (5), 1–4.
- Tushman, M. & O'Reilly, C. A. (1997): *Winning through Innovation: A Practical Guide to Leading Organizational Change and Renewal* (259–260). Mass, Harvard Business School Press, Boston.
- Vass V. (2012): A kreatív iskola. *Anyanyelv-pedagógia 1*. Letöltve: <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=374>
- West, M. A. (1990): The social psychology of innovation in groups. In: M. A. West & J. L. Farr (eds.): *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies* (309–333). England, Wiley, Chichester.

Klaniczay Gábor Foucault-recepciója

A „Michel Foucault és a magyar történetírás” c. OTDK-dolgozat központi fejezete

Michel Foucault magyar recepciója ma már meglehetősen széles körű, filozófusok (Kelemen János, Sutyák Tibor), történészek (Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Lafferton Emese), szociológusok (Hadas Miklós), irodalomtudósok (Angyalosi Gergely) egyaránt reflektáltak Foucault-ra és elméleteire. Historiográfiai jellegű kutatásom középpontjában a történeti recepció vizsgálata áll, illetve kiemelten foglalkozok Klaniczay Gábor munkásságának vonatkozó elemeivel. Klaniczay ugyanis a magyar történeti Foucault-recepció egyik legjelentősebb alakja; nemcsak kritikákat írt Foucault munkáiról,¹ segédkezett műveinek magyarra fordításában,² de történeti kutatásaiban, a „gyakorlatban” is kamatoztatta annak elméleti munkásságát. A következőkben egy esettanulmány erejéig arra térek ki, hogyan kapcsolható össze Foucault életműve Klaniczay „ellenkultúrájával”, a konkrét kutatásokban hol mutatható ki a francia filozófus hatása és mit mondanak ezek a kutatások egy 1945 utáni vallástörténeti témájú diskurzusban. Álláspontom szerint – melyet az alábbiakban igyekszek alátámasztani – Klaniczay Gábor a magyar történeti Foucault-recepció legjelentősebb alakja, ennek ellenére a témát tárgyaló összefoglalókban, írásokban kevés szerepet kap.³

Klaniczay Gábor a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek Magyarországon „ellenzéki” pozícióból szemlélte a Nyugaton zajló, forradalminak látszó eseményeket, diáklázadásokat, illetve közvetlenül is szemtanújuk volt Párizsban töltött ideje alatt. A 68-as párizsi események Foucault és Klaniczay életútjában is meghatározó jelentőséggel bírtak. Mindketten az aktuális rendszert kritizálták, Foucault a nyugati típusú demokráciát, illetve a polgárosodást, míg Klaniczay a kádári szocialista berendezkedéssel szemben számított ellenzékinek, de önértelmezése szerint az ellenzéken belül is ellenzékét képviselt.⁴ Ugyanis Foucault-nál, Klaniczaynál nem pusztán egy hagyományos, politikai értelemben vett rendszerkritikáról van szó, hanem a gondolkodás formáinak, a megszabott normáknak, az érvényben lévő, sokkal régebben meggyökeresedett tabuknak a bírálatairól is. Álláspontját a

¹ Klaniczay Gábor 1991, valamint Klaniczay Gábor 1997.

² L. Perczel István jegyzetét, melyben megköszöni Klaniczay Gábornak a fordításhoz nyújtott segítségét. Foucault, Michel 2001, 277.

³ Klaniczay Gáborral 2011. augusztus 29-én a CEU épületében interjút készítettem, Klaniczay Gábor 2011.

⁴ Vö. Klaniczay Gábor 2003.

következő, ellenzéki írásokat kritizáló szövegrészlet szemlélteti, melyet a rendszerellenes írásokat tömörítő *Naplóba* írt Klaniczay: „Sok olyan problémát figyelmen kívül hagynak, ami ugyanennyire hozzátartozik rendszerünk megértéséhez, s a vele szembeni ellenállási lehetőségek feltérképezéséhez.”⁵ Klaniczay máshogy képzei el a rendszer kritikáját, szerinte más pontokon kellene a hatalmat megvizsgálni: ő a „Michel Foucault-tól kölcsönzött” hatalomelméletet vonatkoztatja a késő kádárizmusra, ahol „az élet minden pontját átszövő, diffúz, sporadikus jellegű irányítottsággal szemben az ellenállás hasonlóan diffúz technikáit” igyekszik kidolgozni.⁶ Az ellenállás egyik eszköze nála az ún. „ellenkultúra”. Innen indulnak „kultúrkritikusi” vizsgálatai, csakúgy, mint a kultúratörténészként folytatott kutatásai. Történeti érdeklődése pedig nem volt független édesapja foglalkozásától sem: Klaniczay Tibor természetesen meghatározó hatással volt rá, habár vele ellentétben Klaniczay Gábor nem a reneszánszsal, hanem a középkorral, és nem irodalommal, hanem történelemmel, azon belül is a vallástörténettel foglalkozik.⁷ Foucault, mint már arról szó esett, a nyugati típusú demokráciák, illetve a polgárosodás kritikáját írta meg, azonban Klaniczay kultúrkritikája elsősorban a kádári rendszerrel szemben értendő. Klaniczay szerint a kelet-európai diktatúrák pont azért omlottak össze, mert „nem épültek ki bennük a nyugati társadalmakéhoz hasonló hatékonysággal működő mikrohatalmak, fegyelmező-összetartó intézmények”, elavult hatalmi technikákkal voltak összehegesztve, ugyanis bár büntetni, megtorolni tudott ez a hatalom, de idomítani, racionálisan kihasználni már nem volt képes.⁸ Tehát ebben az értelmezésben a nyugati és a keleti berendezkedés abban különbözik, hogy az előbbinél, ahol a polgárosodás diadalmaskodott, hatékonyabban működik a hatalom, míg az utóbbiban, ahol ilyenre (nyugati értelemben véve) nem került sor, a hatalom szétesik. Klaniczay Gábor pozíciójából kiindulva nyerek értelmet történeti kutatásainak egyes elemei, ezért ennek az ellenkulturális törekvésnek a figyelembevételét kulcsfontosságúnak tartom a történeti életmű tárgyalása előtt.

Foucault gondolkodásának Klaniczay történeti kutatásaira gyakorolt hatását két témakör szerint igyekszem bemutatni. A tanulmányok, könyvek megjelenése szerint időben nem érdemes lekorlátozni a vizsgálódást, ugyanis egyes foucault-i problémák a történetész fő művében is megjelennek, bár jóval kevésbé hangsúlyosabban. Így tulajdonképpen beszélhetünk egyes foucault-i elméletek konstans szerepléséről Klaniczay munkásságában, sőt gondolkodásában. Két problémával foglalkozok kiemelten: a marginális csoportokat kirekesztő technikákkal és a hatalom-ellenállás viszonyát érintő témákkal. Ezek közül az utóbbi a jelentősebb: az a mód, ahogyan a hatalom létrehozza a vele szemben való ellenállást, amely ezért szükség esetén mindig elbukik, illetve, azáltal hogy az létezik, a hatalom biztosítja

⁵ Klaniczay Gábor 2003, 332.

⁶ *Uo.*, 362.

⁷ Klaniczay Gábor 1999, 3–4.

⁸ Klaniczay Gábor 2003, 154–155.

által a fennmaradását. Klaniczay Gábor történészi kutatásaiban központi helyet foglalnak el a középkori és kora újkori marginális csoportok, alternatív kulturális modellek, melyeket az európai civilizáció vagy beolvasztott, vagy megsemmisített terjeszkedése során. Marginális elemekkel a Klaniczayra nagyobb hatást gyakorló szerzők (Norbert Elias, Victor Turner, Peter Burke, Herbert Marcuse stb.) közül persze nemcsak Foucault foglalkozott, de a kirekesztés módjainak vizsgálatánál (s leginkább ott), valamint a kirekesztés célpontjainak meghatározásánál kiemelkedő szerepet játszik a történésznél. A civilizáció peremén lévő csoportokról (eretnekek, boszorkányok, „deviáns” viselkedésű egyének, nudisták) az aktuális hatalom uralja a diskurzust, az egyházi beszédmód dönti el, ki minősül eretneknek, kiknek a tanait kell örületnek, betegségnek bélyegezni (l. a történész katharokról, valdensekről írt tanulmányát⁹). Ahogyan Foucault művében megkísérli bemutatni, hogyan kívánták az egyházi személyek, orvosok „szocializálni” az örületről szóló diskurzus jogát,¹⁰ úgy Klaniczay tanulmányaiból is kiderül, hogy az egyház milyen módon monopolizálta a középkor *„zárt ideológiai rendszerét”*. Ismét hangsúlyoznám, hogy a fent elemzett kérdésben Klaniczaynál egyáltalán nem csak Foucault játszik szerepet, például a normaszegőkkel szemben a civilizáció ugyanúgy fellép Bahtyinnál és Eliásnál is. A marginalitás alanyai viszont hasonlóak, de ami sokkal fontosabb a foucault-i hatások konkretizálásánál, az a módszer, ahogyan az érvényben lévő diskurzus, az uralkodó gondolati struktúrák ellehetetlenítik a peremre taszított csoportokat.

A hatalom témája szintén meghatározó eleme Klaniczay kutatásainak. A középkori kontextusban a hatalmat az egyház és annak uralkodó diskurzusa jelenti. Ennek az akkor érvényben lévő diskurzusnak adja Klaniczay a *„zárt ideológiai rendszer”* elnevezést, melynek lényegét egy külön tanulmányban¹¹ fejti ki. Ennek a sajátos rendszernek mindössze az általam feltételezett foucault-i részeit emelem ki. Ez a rendszer ugyanis nem pusztán egy politikai ideológia, hanem *„[...] azt a fogalmi nyelvet szabja meg, amivel az adott korban bármilyen világnézeti probléma végiggondolható, bármilyen politikai vagy kulturális törekvés megfogalmazható”*.¹² Az egyház hatalmának biztosítása érdekében továbbá a tiltás (pl. szexuális tilalmak), az integráció (pogány, „alternatív” kultuszok beolvasztása) és a szegregáció (zsidók, muszlimok elkülönítése) eszközeivel él. Ebből a három hatalmi technikából kettő (a tiltás és az elzárás) Foucault-nál is megtalálható a hatalom eszköztárában. A középkori, zárt ideológiai rendszer belső ellentmondásai ellenére szilárd, mindent átfogó, valamint jól bebiztosított a tiltás, integrálás, szegregáció, illetve a kultuszok, a hitterjesztés és hitoktatás eszközeinek, illetve szükség esetén a világi hatalmak hadseregének segítségével. Bár a zárt ideológiai rendszer felbomlik, vereséget szenved a világi hatalommal szemben, maguk a hatalmi technikák azon-

⁹ Klaniczay Gábor 1990, 194–208.

¹⁰ Foucault, Michel 2004, 184.

¹¹ Klaniczay Gábor 1990, 115–132.

¹² Uo., 123.

ban tovább élnek. Az egyházi intézmények tehát hiába vesztenek hatalmukból, a hatalmi technikát jelentő diskurzus képes tőlük függetlenül is működni. A zárt ideológiai rendszerrel szemben számos ponton létrejön az ellenállás. Ez lehet egyenlőtlen és bukásra ítélt ideológiai harc, vagy a „*legkézenfekvőbb ellenállási módszer*”, a normaszegés.¹³ A hatalommal szembeni ellenállás kérdéseit feszegeti Klaniczay többek között *A vallási mozgalmak és a rendszer*,¹⁴ illetve a *Divatos szakállak, eretnek rongyok*¹⁵ című tanulmányaiban. Ezek az ellenállási formák,¹⁶ legyenek azok a rendszer számára elfogadottak vagy üldözendők, mindig a rendszer által megszabott kereteken belül maradnak. Az ellenállás tehát eleve bukásra van ítélve, hiszen tulajdonképpen maga a hatalom hozza létre azt (a modell inspirációja Foucault-tól ered¹⁷). A katharok, vándorprédikátorok, aszkéta szekták, remetemozgalmak a Biblia eltérő értelmezésével bár problémát okoznak a rendszer számára, mégis a hatalom fogalomrendszerét használják fel, annak a normáiból indulnak ki. A vándorprédikátorokat az egyház hamar integrálja sorai közé, megalapíthatják szerzetesrendjeiket, a rendszer az ellenszegülőket pedig eretnekeként veszi üldözőbe. A hatalom tehát maga hozza létre az ellenállási pontokat, melyek szükségképpen elbuknak vagy integrálódnak (az eretnekek szakadozott öltözete lesz végül a kolduló rendek számára a követendő példa). Ugyanez a képlet megjelenik Klaniczay fő művében¹⁸ is, bár ott már nem annyira hangsúlyosan, mivel a szentté avatott uralkodók és szent hercegnők kérdését vizsgáló történész itt egészen más kérdéseket igyekszik körüljárni. A női szenteket vizsgálva (mely egyébként egy gender szempont érvényesülését jelenti itt) a következő megállapításra jut: a 13. századra feltűnően megnövekszik a nők vallásban betöltött szerepe, a női szentek száma pedig megemelkedik. Az okok és előzmények részben a hatalom-ellenállás viszonyára vezethetők vissza. „A 12. században ott találjuk a nőket – méghozzá feltűnően nagy számban – a heterodox, eretnek vallási mozgalmak követői, támogatói között, vagyis a katharok, a valdensek [...] soraiban [...]”.¹⁹ A folyamat elején a nők tehát az ellenállás oldalán tűntek fel nagy számban. Később, a hatalom közbenjárásával a helyzet megváltozik. Miután a női vallásosságot a kolduló rendek az egyház szempontjából eredményesen „domesztikálják”, az már nem jelent veszélyt többé a hatalom számára. Az egyetlen foucault-i probléma tehát, amely végigkíséri Klaniczay munkásságát legalább a fő művéig, az a hatalom-ellenállás viszonya, ebből arra következtettek, hogy a történeti kutatásokban Foucault elméletei közül ezt a modellt tartotta a leginkább hasznosnak, alkalmazhatónak (mégpedig azért, mert a Kádár-kori ellenkultúrájának fontos eleme volt).

¹³ Uo., 162.

¹⁴ Uo., 133–164.

¹⁵ Uo., 164–194.

¹⁶ Klaniczay, amikor dachból szakállat vagy hosszú hajat viselő, lázadó eretnekekről ír, minden esetben a Kádár-kori önreflexiója játszik szerepet érdeklődésében.

¹⁷ Foucault, Michel 1990, 30–40, Foucault, Michel 1999, 95.

¹⁸ Klaniczay Gábor 2000.

¹⁹ Uo., 173.

Bár a fő művében is megjelenik a margó, ott inkább földrajzi értelemben vett peremvidékről van szó, olyan részokról, ahol a kereszténység még nem volt elég erős. Ez persze nem jelenti azt, hogy a marginális csoportok témája nem szerepel a későbbi munkákban (sőt továbbra is az egyik központi téma marad a szentkultusz mellett), de azokban már konkrétan foucault-i elemeket nem igazán lehet találni.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy Klaniczay vallástörténeti elemzései (a fent bemutatott egyház-eretnekség viszonya) milyen monumentumként jelennek meg egy történészdiskurzusban. Az 1945 utáni magyarországi történetírásban az első pár évtizedben (az 1970-es évekig) az egyház és az eretnekség marxista értelmezése volt a jellemző, mely megközelítés szerint az eretnekség haladó, forradalmi, antifeudális gondolatokat szegez szembe az egyház kizsákmányoló uralmával szemben. Ez a szemléletmód érvényesül Molnár Erik 1949-ben megjelent összefoglaló munkájában,²⁰ de mivel az ő munkásságában az eretnekség egyáltalán nem annyira központi téma, mint Székely György írásaiban, a továbbiakban ez utóbbi történész értelmezését veszem figyelembe, amit még azért is indokoltnak tartok, mert Klaniczay Gábor tanára volt. Székely történészi kutatásainak egyik hangsúlyos eleme a különböző eretnekcsoporthoz, parasztmozgalmak vizsgálata volt, de mivel nem mindenhol dominál egyenlő mértékben a marxista értelmezés, szükségesnek tartom az eretnekséggel kapcsolatos tanulmányainak több korszakra való osztását ebből a szempontból. Az 1950-es években a marxista megközelítés teljes mértékben, jelentősen átpolitizált módon érvényesült munkásságában. 1956-ban közölt tanulmánya²¹ a huszita mozgalmakról teljesen ilyen szelvényben íródott. A 60-as években megjelent tanulmányaiban amellett, hogy az elemzéseit kiterjesztette a muzulmán szakadár csoportokra,²² valamint a marxista jelleg kevésbé érződik, az eretnekség továbbra is haladó, pozitív tanokat képviselő mozgalom, akárcsak az egyik utolsó, konkrétan eretnekséggel foglalkozó tanulmányában,²³ amelyben a huszita eretnekeket még mindig a társadalmi haladás letéteményeseiként ábrázolja. A magyar történetírásban az 50-es, 60-as, de részben még a 70-es években is a fentebb, vázlatosan bemutatott eretnekértelmezés érvényesült. Székely György megközelítésének hasonlósága Klaniczay értelmezésével az, hogy az egyházi intézményrendszert inkább negatív előjellel ábrázolja, valamint több – itt központi – szerepet kapnak az intézményeken kívüli csoportok, az eretnekek. A hasonlóság azonban itt véget is ér, Foucault nyomán ugyanis Klaniczay az ellenállást nem valami idealista, marxista nézőpontból szemléli, hanem rámutat, ők is az egyházi gondolatkörből, fogalmi normákból indultak ki, ellenállásuk része a rendszernek. Székely Györgynél ezzel szemben a marxista eszmerendszernek megfelelően az eretnekek az osztályharc pozitív szereplői, néhol forradalmároknak nevezi őket, akárcsak Molnár Erik. Ezt a szembetűnő különbséget

²⁰ Molnár Erik 1949, 289–307.

²¹ Székely György 1956a, Székely György 1956b.

²² Székely György 1966.

²³ Székely György 1977.

egy példán keresztül igyekszem bemutatni: Székely György szerint a husziták magyar nyelvű bibliafordítása része volt az antifeudális harcnak, a fordítás milyensége pedig a társadalmi haladás köntösét jelentette, tartalma részben a feudális tulajdon elleni támadásra, harcra buzdít, így tehát a fordítás az osztályharc fontos eleme itt. Ezzel szemben Klaniczaynál az eretnekek, azáltal, hogy ők is a Bibliából, annak ellentmondásaiból (melyek a hatalmi rendszert hivatottak fenntartani) indulnak ki, az alapján prédikálnak, azt fordítják le, a hatalom számára bár okoznak problémát, mozgalmuk éppen ezen okok miatt szükségszerűen elbukik.²⁴ Az ellenállásnak tehát kettőjükénél teljesen más a megítélése. Székely Györgynél forradalmár, haladó osztályharcosokról esik szó, addig Klaniczay Foucault-tól vett hatalom-ellenállás modellje egy teljesen más értelmezéssel közelíti meg az eretnekség és az egyház viszonyát.

Klaniczay Gábor külön kiemelte Mályusz Elemér 1971-ben megjelent munkáját²⁵ vallástörténeti szempontból, én azért veszem bele ebbe a vallástörténeti diskurzuselemzésbe, hogy egyrészt jobban szemléltessem, mihez képest mond mást egy posztmodern értelmezés, másrészt mert Mályusz könyve, amikor 1971-ben megjelent, az érvényben lévő marxista vallástörténeti megközelítéshez, és egyébként Klaniczayhoz mérve is egy külön állásfoglalást jelentett. Mályusz Elemér könyvének egyik alapvető tézise, hogy a középkori magyar egyházi társadalomból fejlődött ki végeredményben a világi értelmiség, illetve hogy az egyházi személyek anyagi és szellemi pártolása jelentősen hozzájárult a művészeti stílusok kibontakozásához, a művelődés fejlődéséhez. Elemzéseiben szerepelnek az egyházi intézmények és az egyházi személyek gazdasági és társadalmi összefüggésükben. Az intézményeken kívüli, marginális csoportokat mindössze egy-két mondatban említi meg, negatív jelzőket párosítva hozzájuk. Hagyományos társadalomtörténeti megközelítésről beszélhetünk Mályusz esetében. Az összehasonlítás alapját itt az egyház szerepének megítélése és a történeti kutatás tárgya jelenti. Klaniczay az egyházat leginkább negatívan ábrázolja. A hatalom technikai (skolasztika, szimbolizmus) ugyanis az emberi gondolkodás alapvető dimenzióit nyomorítják meg, korlátozzák le, s így állítják a zárt ideológiai rendszer szolgálatába. *„A skolasztika harmonikus summákba foglalja össze a keresztény világértelmezést, ízekre szed minden eretnek gondolatot”* – hangsúlyozza Klaniczay a skolasztika kulturális értékeinek elismerése mellett.²⁶ A hatalom beavatkozása a népi hiedelemvilágba tragikus eredménnyel fog járni: a falvak, közösségek kezdeti, jótékony varázslóiból (sámánok, néhol farkasemberek) üldözendő, ördöggel cimboráló személyek lesznek. A vizsgált társadalmi csoportok terén, mint arról már szó esett, nem az egyházi személyek történetéről van szó, hanem az intézményen kívüli, marginális rétegekről, hatalmi technikákról. Francia kontextusban hasonlóan tükröződik ez a

²⁴ Klaniczay Gábor 1990, 123–131.

²⁵ Mályusz Elemér 1971.

²⁶ Klaniczay Gábor 1990, 161.

szembenállás a posztmodern és Az Annales által művelt „hagyományos” társadalomtörténet között.²⁷

A fenti történészdiskurzust több szempontból is tanulságosnak tartom. Egyrészt szemlélteti, mit jelent egy posztmodern látószög érvényesítése valamely történeti témában. Másrészt az is kiderül belőle, hogy Foucault tézisei nemcsak azokat a témákat, azon korok problémáit képesek újragondoltatni, melyekkel a francia filozófus leginkább foglalkozott, hanem egészen más történeti kérdéseket is, tehát nem elsősorban tematikai kérdés az, hogy mely történészek foglalkoztak leginkább Foucault-val. Klaniczay Gábor megközelítései viszont még egy ilyen rendkívül kidolgozott Foucault-recepció ellenére is marginális helyzetben vannak a magyar történészszakmán belül, ennek a kérdésnek a kifejtése azonban egy másik tanulmányra tartozik.

Felhasznált irodalom

Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel (1999): A szexualitás története I. A tudás akarása. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel (2001): A tudás archeológiája. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel (2004): Az örület története a klasszikus korban. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Foucault, Michel (2007): A por és a felhő. In: Benda Gyula-Szekeres András: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 437–463.

Klaniczay Gábor (1990): A civilizáció peremén. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Klaniczay Gábor (1991): Foucault és büntetése, BUKSZ–Budapesti Könyvszemle 3 (1991), 20–36.

Klaniczay Gábor (1997): Utószó Michel Foucault: Herculine Barbin, más néven Alexina B. című könyvéhez. Jószöveg könyvek, Budapest. 127–128.

Klaniczay Gábor (1999): „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”, interjú Klaniczay Gáborral (Takács Erzsébet és Lajtai László), Sic Itur ad Astra, 9, 2–4 sz., 3–18.

Klaniczay Gábor (2000): Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Balassi Kiadó, Budapest.

Klaniczay Gábor (2003): Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Noran Kiadó, Budapest.

Klaniczay Gábor (2011): Interjú Klaniczay Gáborral. Michel Foucault és a magyar történetírás. (Készítette: Törő László Dávid). In: Velkey Ferenc–Erős Vilmos

²⁷ Foucault és a társadalomtörténet vitájához l. Foucault, Michel 2007.

- (szerk.): Történeti Tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”. Debreceni Egyetem, Debrecen, 165–185.
- Mályusz Elemér (1971): Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár Erik (1949): A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Szikra Kiadó.
- Székely György (1956a): A huszitizmus és a magyar nép 1. Századok, 3. sz. 331–368.
- Székely György (1956b): A huszitizmus és a magyar nép 2. Századok, 4–6. sz. 556–591.
- Székely György (1966): Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és muzulmán világban. Világosság, 7. évf. 601–608.
- Székely György (1977): Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. Világosság, 18. évf. 3. sz. 134–140.

Egy elfeledett néprajzkutató

Baráthosi Balogh Benedek és a Dai Nippon

Bevezetés

A szakirodalom mindmáig méltatlanul elhanyagolta a nagy formátumú mandzsú-tunguz kutató, néprajzi gyűjtő és közíró Baráthosi Balogh Benedek munkásságát. Ennek oka jórészt az, hogy Baráthosit mint a turanista mozgalom aktív szereplőjét az 1945 utáni korszak ellenségként kezelte, a nevét említő lexikonok lekicsinylően, pusztán ideológiai alapon írtak róla, vagy teljesen ki is hagyták nagy Kelet-kutatóink névsorából. A helyzet a rendszerváltást követően sem nagyon változott. Diószegi Vilmos 1947-ben az *Ethnographiában* megjelent nekrológját követően az 1990-es évek közepéig semmilyen írást sem találhatunk, amely érdemben foglalkozott volna az utazóval.

Először 1996-ban, Hoppál Mihály néprajztudós szerkesztésében jelent meg *Távoli utakon* címmel egy kiadvány, mely egy rövid életrajz mellett néhány kötetének, rajzainak és sámandalggyűjteményének részleteit közölte, csaknem 120 oldal terjedelemben.¹ Ez a munka adta meg a táptalajt további Baráthosival kapcsolatos kutatások számára. Vagyis inkább adhatta volna, ugyanis a Baráthosiról később író szerzők zöme nem tudott túljutni a rövid ismertetésen, a más kutatók számára történő témaajánláson.

Kónya Ádám *Baráthosi Balogh Benedek indulása*² című rövid írása, amely egy tanulmánykötetben jelent meg 1998-ban, fontos információkat tartalmaz Baráthosi életének arról a szakaszáról, amikor első keleti útját tervezgette.

A Korea-kutató Csoma Mózes *Baráthosi Balogh Benedek a Csoszon-dinasztia végnapjait élő Koreai-félszigetről*³ címmel írt tanulmányában mutatta be, hogyan látta az utazó a 20. század eleji Koreai-félsziget világát.

¹ Baráthosi Balogh Benedek: *Távoli utakon* (szerk. és a bevezetőt írta: Hoppál Mihály). Néprajzi Múzeum, Budapest, 1996.

² Kónya Ádám: Baráthosi Balogh Benedek indulása. In: Kőrösi Csoma Sándor szellemútján (szerk.: Gazda József). Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna-Csomakörös, 1998, 122–125.

³ Csoma Mózes: Baráthosi Balogh Benedek a Csoszon-dinasztia végnapjait élő Koreai-félszigetről. *Távol-keleti Tanulmányok*, 2009/1.

A japanológia területéről Farkas Ildikót és Umemura Yukót kell még megemlítenünk. Előbbi több japán–magyar kapcsolattörténeti tanulmányában⁴ szentelt egy-egy bekezdést Baráthosinak, elsősorban a *Dai Nippon* nagy hatása, valamint Baráthosi későbbi ismeretterjesztő tevékenysége miatt. Umemura Yuko *A Japán-tengertől a Duna-partig – Imaoka Dzsúicsiró életpályája a japán–magyar kapcsolatok tükrében*⁵ címmel megjelent doktori értekezésében munkája főszereplője mellett beszámol Baráthosi Japánnal kapcsolatos tevékenységéről is, illetve a Bethlen-korszak alatt Magyarországon tartózkodó japán germanista, Imaoka és Baráthosi barátságáról, közös tevékenységükről, majd konfliktusukról.

Az a kevés kutató, aki eddig Baráthosival foglalkozott, különböző jellegű vizsgálataik során érintették a néprajzkutató munkásságát. Arra azonban egyikük sem vállalkozott, hogy Baráthosi életrajzát is elkészítsék, sőt a legtöbben megelégedtek a szerző 1931-es rövid önéletrajzának szinte átvételével, esetleg kiegészítve pár információval az 1996-os Hoppál-féle kötetből. Emellett egyik korábbi kutató sem vállalkozott a *Dai Nippon* tüzetesebb vizsgálatára, pedig a század eleji munka nagy hatása tagadhatatlan.

Mindezek fényében ezen tanulmány célját talán már sikerült is körvonaloznunk: egy nagyobb, szerteágazóbb kutatómunka első fázisaként szeretnénk bemutatni az első magyarországi Japán-monográfiát és annak elkészítőjét, kitérve a keletkezési körülmények vizsgálatára is.

Életrajz

Baráthosi Balogh Benedek 1870. árpilis 4-én született a háromszéki Lécfalván. Apja barátosi Balogh Zsigmond református nemes, anyja torboszlói Bereczky Ilka⁶ voltak.

Fiatalkoráról keveset tudunk, a későbbi neves mandzsu-tunguz kutató és közíró nem tartotta fontosnak a kutatóútjai előtti időkről való megemlékezést. Rövid önéletrajzából is mindössze annyi derül ki, hogy iskoláit Székelykeresztúron, Nagenyeden, Kolozsvárott és Budapesten végezte.⁷ Édesanyja Székelykeresztúrról

⁴ A teljesség igénye nélkül: Farkas Ildikó: Japán megjelenése Magyarországon a 19–20. század fordulóján (szerk.: Farkas Ildikó–Szerdahelyi István–Umemura Yuko–Wintermantel Péter). In: Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2009; A Magyar–Nippon Társaság. In: Japanológiai körkép (szerk.: Szerdahelyi István–Wintermantel Péter). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007; Japán története dióhéjban. *História*, 2009/7.

⁵ Umemura Yuko: *A Japán-tengertől a Duna-partig – Imaoka Dzsúicsiró életpályája a japán–magyar kapcsolatok tükrében*. Gondolat, Budapest, 2006.

⁶ Baráthosi Balogh írásaiban Ilonaként szerepel édesanyja neve, az 1870-es egyházi születési anyakönyvben azonban Ilkaként van feltüntetve.

⁷ Baráthosi Balogh Benedek önéletrajza. Kelt 1931. márc. 2-án. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond 36/915. – Az önéletrajz terjedelme négy oldal, hogy kinek a kérésére készült, az egyelőre még nem teljesen világos, ugyanis a Magyar Királyi Országos Meteorológiai és Földmágnassági Intézet igazgatója küldte el 1939-ben a Magyar Írók Élete és Művei szerkesztőségének.

származott, valószínűleg azért járhatott oda a fiatal Benedek, Nagyenyedre pedig az vezethette, hogy példaképe, Kőrösi Csoma Sándor is ott folytatta tanulmányait az elemi iskola elvégzése után.

1892 és 1897 között a Wesselényi család házitanítója volt, önéletrajza szerint ekkor lehetősége volt bejárni „[e]urópa nagyobb részét”. Két évvel később elvesztette vagyonát, mert rokona, akiért kezességet vállalt, csődbe ment. Budapestre utazott, ahol tanítóképzőt végzett, így segédtanítóként tehetett szert némi egzisztenciára különböző budai iskolákban. Ekkoriban ismerkedett meg a költő-műfordító Kozma Andorral, akinek köszönhetően Szily Kálmán akadémiai főtitkár is felfigyelt a Kelet iránt már ekkor megszállottan érdeklődő fiatal tanítóra.⁸ Nem sokkal később rendes, majd polgári tanító, pedagógusi pályájának betetőzéseként pedig 1917-ben iskolaigazgató lett.

Keleti utazásait 1903-as japán útja indította, ezt követően egészen az 1930-as évekig rendszeresen vállalkozott néprajzi gyűjtő utakra, bejárta csaknem az egész Távol-Keletet. 1903-ban még jórészt saját tanítói fizetésén utazott ki Japánba, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának csekély támogatásával. Ehhez képest 1913-ban a Nemzeti Múzeum mellett a Hamburgi Néprajzi Múzeum és a berlini egyetem fonetikai osztálya közösen szervezett számára egy hároméves expedíciót Kelet-Ázsiába. Ez a tény jól szemlélteti, hogy Baráthosi Balogh alig egy évtized alatt mekkora ismertségre tett szert az európai tudományos életben. Utóbbi útja egyébként sajnálatos módon félbeszakadt az első világháború kitörése miatt. 1914-ben az oroszok kémnek hitték, ezért internálták. Ismeretlen körülmények között sikerült kiszabadulnia, gyűjtésének Oroszországban hagyott részét azonban sohasem sikerült visszaszereznie.

Utazásainak fő célja a kor általános vélekedése szerint a magyarokkal rokonságban álló ún. turáni népek felkutatása, a velük kapcsolatos nyelvi és néprajzi anyagok gyűjtése volt. Ezek zöme sajnálatos módon a mai napig feldolgozatlan. A hatalmas mennyiségű jegyzet-, rajz- és fényképanyag a Néprajzi Múzeum tulajdonában lévő hagyatékának részét képezi. Baráthosi Balogh azonban kezdettől fogva fontosnak tartotta, hogy élményeiről és kutatási eredményeiről a nagyközönségnek, tehát elsősorban a művelt, érdeklődő olvasóknak is beszámoljon: élete során több mint húsz könyvet írt. 1926–1937 között jelentette meg a *Baráthosi Turáni Könyvei* című, eredetileg 24 kötetesre tervezett sorozatot, amelyből végül 17 került kiadásra. Láthatjuk, rendkívül termékeny szerző volt Baráthosi Balogh. Útirajz jellegű könyvein kívül írt még egy ifjúsági regényt is (*Három székely diák kalandos utazása a föld körül*), valamint megjelent egy terjedelmesebb tanulmánya a *Nemzeti Életben*, *Japán pedagógiai és kulturtörténete* címmel. Kutatói közül is kevesen tudják, de ő rendezte sajtó alá Aranyosrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* című hőskölteményét és írt hozzá bevezető tanulmányt. Kónya Ádám helytörténész az 1907-ben megjelent *Séta a világ körül* című, közel félezer

⁸ Kónya Ádám: *i. m.*, 123.

oldalal könyvét tekintette a legnagyobb hatásúnak, jogosan, hiszen több százezer olvasó forgatta évtizedeken keresztül.⁹

E tanulmányban Baráthosi Balogh Benedek munkái közül az elsővel, az 1906-ban kiadott háromkötetes *Dai Nippon*nal foglalkozunk. Első könyveit japán útvjáról hazatérve írta meg, és saját kiadásban jelentette meg 1500 példányban. Sikerét jól mutatja, hogy első kötetét, az *Utirajzok* címűt még abban az évben újra kiadták *Dai Nippon (Kelet csodái)* címmel, már jóval nagyobb, 55 ezres példányszámban.

Baráthosi Balogh részletesebb életrajzának megírása már régóta várat magára. Mivel ez a tanulmány elsősorban az első japán útjával és az annak hatására megírt *Dai Nippon*nal kíván foglalkozni, nem tekinthetjük feladatunknak e hiátust itt betölteni. Tervezzük ugyanakkor egy nagyobb portré elkészítését, amely segítséget adhat e méltatlanul kezelt Kelet-kutató és közíró helyes megítélésének kialakításához.

Az út

Az olvasott magyar lakosság Japán-képe kezdetben kizárólag hetilapokban megjelent nyugat-európai művek fordításaiból meríthetett, melyekben a japánokat ellentmondásos népként ábrázolták. Írásaikban a japánok egyszerre voltak udvariasak, tiszták, szorgalmasak, mégis kegyetlenek és hazugok. Szintén visszatérő motívumként szerepelt Japán meseországként való ábrázolása. Japán megnyitását követően évtizedekig alapvetően ezen sztereotípiák alapján alkothatott a magyarországi „orientalista” valamiféle képet a távol-keleti ország népéről. Változást a 19. század utolsó éveit hozták: a honfoglalás ezeréves évfordulója kapcsán érezhetően megnőtt az érdeklődés a Kelet felé. A magyarok egyre inkább szimpatizáltak a modernizáló japánokkal, a róluk kialakult sztereotípiák pozitívabb színezetet kaptak, mint Nyugaton. A századfordulón már magyar utazók írásai is megjelentek hazánkban. Ezek alapvetően pozitív képet festettek az országról és a japán emberekről, de továbbra is elsősorban csak népszerű hetilapok mellékleteiben jelentek meg.

Baráthosi ebből az „orientalizáló” közegből, ilyen képzetekkel felvértezve utazott ki 1903 tavaszán Japánba, saját bevallása szerint, hogy bizonyítékot találjon a japánság urál-altaji származására. A *Dai Nippon* első kötetének, az *Utirajzok* bevezetőjében az édesatyjától kapott hivatásként magyarázza Baráthosi:

„Haldokló ajkáról egy pár szó maradt reám kötelező örökségül: »Ha én meghalok is, neked fel kell keresned őseinket«. Rámszállott a nagy, a szívemelő – szívettépő örökség. [...] Őseink utódai elpusztultak bár, de áll még bölcsőjük, él még nemzetségfájuk néhány törzse. Ezek megismerésével talán egy kis világosítást mégis hozhatnánk annyszor vitatott, annyszor kétségbevitelt származásunk és őstörténetünk homályos világára és [...]»

⁹ Uo., 124.

hozzájáruljak azon kérdés tisztázásához, vajon a japán és a koreai nép az ural-altaisághoz csatolható-e s ha igen, mikor és mely úton jutott mostani honába.”¹⁰

Ez a rövid részlet jól mutatja Baráthosi írói sikereinek egyik okát: jó érzékkel használta a romantikus beszédmód elemeit. Ez a stílus nemcsak megfelelt egy széles olvasóközönség ízlésvilágának, hanem tökéletesen illeszkedik is az egzotikus témához, s mint később láthatjuk, a hazaszeretet tematikájához.

A szerző rendkívüli elhivatottságát mutatja, hogy az egyébként szűkösen mondható segédtanítói fizetésének nagy részét félre tudta tenni utazására, s mint korábban említésre került, egyetlen anyagi támogatója a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya volt, amelynek azonban nem állt módjában komolyabb összegekkel hozzájárulni a magyar tudományos életben ismeretlen tanító útjához.

Baráthosi Balogh Benedek vonata 1903 tavaszán hagyta el az országhatárt. Úti élményeit főként a *Dai Nippon* első kötete alapján ismerhetjük meg, emellett a „rekonstrukcióhoz” fölhasználtuk az utazó és a néprajzi osztály 1904-es levelezését is. A következőkben arra próbálunk fényt deríteni, milyen kutató is volt Baráthosi, milyen meghatározó élmények érték utazása közben, valamint a szigetországban töltött év folyamán.

Mint arra Hoppál Mihály 1996-ban helyesen rávilágított, Baráthosi autodidakta mivolta ellenére rendkívül tehetségesnek bizonyult a különböző népcsoportok, kultúrák leírását illetően. Értékes beszámolóit annak köszönhetjük, hogy igyekezett mindent közlő szemügre venni, ezt tette több átszállással járó vonatútja során is. Minden adandó alkalmat megragadott, amikor az útvonalba eső falvakban végezhetett rövid megfigyeléseket.

Június 12-én érkezett meg Baráthosi hajója Vlagyivosztokból Japán partjaihoz. Ezt követően hamarosan Tokióba utazott feleségével, ahol egy esztendeig laktak a mai Shinjuku kerületben található Ushigomében.¹¹

Néhány héttel később Baráthosit komoly csalódás érte. Föl szerette volna keresni a tokiói magyar követséget, azonban hiába próbáltak segíteni japán ismerősei, ők sem jöttek rá, az merre található. Végül megkérdezték tőle, hol is van Magyarország, s az Ausztria szó hallatán az osztrák követséghez irányították. Odaérve azt tapasztalta, hogy semmi sem jelzi, hogy a kirendeltség Magyarországot is képviselné. Az épület falán az „Austria” felirat szerepelt, az ajtó fölött pedig egy aranyozott kétéjú sas díszelgett. A követ nem tartózkodott Tokióban, ráadásul titkára nem szólalt meg magyarul, pedig Baráthosi szerint állította, hogy ismeri egy kevésbé a nyelvet. Így emlékezik meg erről a szerző:

¹⁰ Baráthosi Balogh Benedek: *Dai Nippon*. I. Utirajzok. Korvin Testvérek Nyomdája, Budapest, 1906, 3–4.

¹¹ Baráthosi 1904. január 5-én keltezett levelében az „ushigome-ku, higoshi gökencho Ni 55.” cím szerepel. Az utca ma már nem létezik, Ushigome, Tokió 15 régi kerületének egyike pedig azóta beolvadt a később létrejövő Shinjuku kerületébe. Baráthosi levele a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, NMI-3/1904.

„Otthon mellünket verve hirdetjük a nagy Magyarország lételetét, s idekint azt látjuk, hogy oly ronggyá törpítettek, amilyen rongy nincs több a világon. Szerbiát, Montenegrót, San Marinót mindenki ismeri, azok szabad országok, csak mi vagyunk ismeretlenek, csak mi vagyunk olyan kis rongy, amelyet nem lát senki, amelyről nem tud senki. [...] Mi Magyarország? Ausztria melléktartománya? Nem, rosszabb annál, kizsákmányolt gyarmata, szelíd áldozati bárány, mely saját testét viszi az úr asztalára. [...] A XX-ik században élünk, és e század gondolata, hogy szabadságszerető nép nyakán nem maradhat zsarnok úr uralma, s hogy mindenki, még a félvad nép is, érzi nemzeti és emberi jogát. Ideje hát, hogy mi is megérezzük, s megérezve meg is szerezzük azt, amit századok gonosz keze bitorol. Ha nem: jó éjszakát magyar!”¹²

A honszeretetét igen gyakran hangoztató Baráthosi számára nyilván nagy identitásbeli törést okozhatott, hogy a világ másik végén azt látta, az ottani emberek számára Magyarország, szeretett hazája gyakorlatilag nem létezik. Írásaiból ezt sajnos sem alátámasztani, sem megcáfolni nem tudjuk, ugyanis nincs tudomásunk a *Dai Nippon* előtt semmilyen publikációjáról, amely segítségével megvizsgálhatnánk, hogy az *Utirajzok* oldalain gyakorta előforduló Habsburg-ellenes és függetlenségpárti megnyilvánulásoknak, melyek egyébként későbbi szövegeiben is gyakorta előfordulnak, mennyire voltak eredői a Tokióban történtek.

Ahogy azt már említettük, Baráthosi Japánban folytatott munkálkodásának vannak olyan szegmensei, melyekről a *Dai Nippon* nem tesz említést. Ezekbe nyújtanak betekintést a Magyar Nemzeti Múzeumnak küldött levelei. A következőkben ezek alapján próbáljuk szemléltetni, milyen jellegű gyűjtőmunkát végzett Baráthosi, és milyen anyagi lehetőségek álltak rendelkezésére.

Semayer Vilibáld, a néprajzi osztály vezetője 1904. január 9-ére keltezett, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának küldött levelében azt kérte, a Múzeum küldjön 200 korona előleget Tokióba. Semayer bevallja, Baráthosi már korábban is tett neki ajánlatot hasonló gyűjtőmunkára, de akkor ezt elutasította. Mint írja:

„[...] akkoriban azonban tervei annyira kuszáltak, igényei annyira indokolatlanok voltak, hogy azokról Méltóságodnak jelentést tenni feleslegesnek tartottam.”¹³

Az, hogy most mégis további összegek küldésére kérte a múzeum igazgatóját, Baráthosi november 29-i levelének köszönhető. Ebben ír arról, hogy korábban már küldött egy levelet, amelyre nem válaszoltak. Megjegyzi, hogy sok néprajzi múzeumban járt már kint tartózkodása óta, valamint élőben is látta a japán mindennapi életet, tehát sokat tanult az elmúlt hónapok alatt. Felhívja Semayer és az igazgató figyelmét arra is, hogy habár nincsenek anyagi problémái, ellenben vásárlásokra nem telik a rendelkezésére álló pénzből. Saját bevallása szerint „apróságok”, amiket eddig venni tudott, egy teljes, értékes gyűjtemény elkészítéséhez

¹² Baráthosi Balogh 1906, 159–160.

¹³ Dr. Semayer Vilibáld levele a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, NMI-3/1904.

300 forintra lenne szüksége. „Nem seftből hanem tudós és hazafias lelkesedésből tettem ajánlatomat” – írja.¹⁴

Levelében közli, hogy már beszéli a nyelvet. A *Dai Nippon*ból tudjuk – többször is szó esik erről az *Utirajzok* második részében –, hogy már kiutazásakor is értett egy kissé japánul, de akkor boldogulni még csak az oroszral tudott. A borítékban üzenetén kívül rajzokat is küldött Budapestre, melyek általa beszerzett ainu tárgyakról készültek. Ezek elsősorban különböző ruhák, díszek, fegyverek, vágóeszközök, illetve a legkülönbébb szakrális tárgyak voltak.

1903 decemberében Baráthosi útnak indított egy ládát a néprajzi osztály számára vásárolt dolgokkal. Január 5-i levelében¹⁵ küldte el a gyűjtemény inventáriumát és az egyes darabok leírását. Azt írja, a Tokiói Császári Múzeum anyaga alapján próbálta összeállítani a csomagot, mindenből a „legtipikusabbat” kiválasztva. Cserébe 400 koronát kér, körülbelül annyi volt az ára. Beszámol arról is, hogy fél év alatt sok megfigyelést tett, sok rajzot készített, de egyelőre nincs ideje mindet feldolgozni, mivel így is napi 15-16 órát dolgozik. A levél végén megjegyzi, még mindig nem kapott választ a múzeumtól legutóbbi írására.

Az inventárium szerint a csomag 242 tételt tartalmazott, valamint egy miniatűr japán falut. A gyűjtemény elsősorban mindennapi használati tárgyakat, valamint szakrális jellegű anyagokat tartalmaz. Ezek döntő többsége modell, miniatűr vagy játék baba. Igaziak megvásárlására – Baráthosi állítása szerint – a rendelkezésére álló pénz legalább százszorosára lett volna szüksége. Néhány leírás kapcsán érdekes dolgokat tudhatunk meg Baráthosi Japánban szerzett ismereteiről. Többek között, hogy ismerte a Genji és az Ishe monogatarit. Hogy milyen formában találkozott ezekkel a monumentális irodalmi művekkel, nem tudjuk, mindenesetre nehéz lenne elképzelni, hogy eredetiben olvasta őket. A füzetecskében ír a japán hitvilágról, a még akkoriban is előforduló többnejűségről, japán babonákról, a japán emberek ékszerhasználatáról, valamint bemutatja a hagyományos japán teáskészletet. Ezeket a jelenségeket a *Dai Nippon* oldalain is ismerteti a szerző.

Ezt a gyűjteményt maga Baráthosi szerénynek nevezi, ám csak megbecsülhetjük, milyen komoly munkájába kerülhetett a csomag összeállítása. Láthatóan törekedett a japán kultúra fokozatos, minél mélyebb és minél sokrétűbb megismerésére. A fentiek alapján úgy tűnik, már ekkor tervezhette egy könyv megírását is.

¹⁴ Baráthosi Balogh Benedek levele a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum, NMI-3/1904.

¹⁵ Baráthosi Balogh Benedek levele a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, illetve az inventárium és leírás. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum, NMI-3/1904.

A *Dai Nippon* és a Kelet–Nyugat dichotómia

Baráthosi utazása kapcsán elkerülhetetlen volt, hogy néhány alkalommal szót ejtsünk könyvéről, ebben a fejezetben azonban részletesebben is foglalkozunk a művel.

A *Dai Nippon* háromkötetes munka. Az első, *Utirajzok* című, az utazását mutatja be, rendkívüli részletességgel, fényképekkel és rajzokkal gazdagon illusztrálva, majd félezer oldalon keresztül. A második kötet, a *Történet, földrajz* című, Japán történetét ismerteti a kezdetektől saját koráig, valamint földrajzi leírásokat, térképeket is tartalmaz, míg a harmadik az *Irodalom* címet viseli, s arra tesz kísérletet, hogy egy kötetben tárja az olvasó elé a szigetország irodalmát.

Már a kortársak is az első kötetben láttak igazi értéket. A második és a harmadik kötet – megfelelő szakmai előképzettség hiányában – jórészt külföldi szakirodalmakra és a kint tartózkodása alatt szerzett különböző, ismeretlen eredetű információkra épült, a kötet egyéb, főleg stilisztikai hibái pedig arra engednek következtetni, hogy nem is fordított annyi energiát megírásukra. Az első kötetből valószínűleg sokkal több példány is kelt el, hiszen azt adták ki újra, még 1906-ban, *Dai Nippon (Kelet csodái)* címmel. Mindezek fényében kijelenthetjük, hogy a három kötet közül igazi hatása csak az *Utirajzoknak* volt, éppen ezért a *Dai Nippon* elemzésekor is ezt tartjuk fontosnak bemutatni.

Az első kötet főbb jellemzői a romantikus beszédmód, a japán kultúra minél szélesebb körű bemutatására való törekvés, párhuzamok folytonos keresése japánok és magyarok között, s néhol egészen szembetűnő a független Magyarország vágya és a nyílt Habsburg-ellenesség. A felsoroltak közül az első kettőt már több példával is igyekeztünk szemléltetni. Most a többi említett jellegzetességet fogjuk szövegrészletek segítségével bemutatni.

Ahogy az első fejezetben már említettük, Baráthosi célja az volt, hogy bizonyítékot találjon a japánság urál-altaji eredetére, így a magyarokhoz fűződő rokonságukra. Az *Utirajzokban* a szerző nem pusztán ezeket a „bizonyítékokat” ismerteti, hanem egy érdekes írói eszközzel segíti elő, hogy az olvasóközönség a könyvből előrehaladva egyre inkább rokonszenvvel tekintsen a kelet-ázsiai népre. A következő példák ezt hivatottak reprezentálni:

„A japáni cseléd helyzete is más, mint az európaié. Mivel maga a háziasszony az első cseléd, az igazi cseléd is családtag számba jön. [...] A japáni cseléd nem fizetett ellenség a házban, mint az európai.”¹⁶

„A japán társadalom mai képe igen sokban hasonlít a mi mult évtizedekbeni helyzetünkhöz. A régi társadalom megbomlott, az egyes osztályok szerepet cseréltek.”¹⁷

¹⁶ Baráthosi Balogh 1906. 150.

¹⁷ Uo., 187.

„Mint jellemző adatot említem meg itt, hogy ugyancsak magyarosan ment a dolog, amennyiben nem kevesebb, mint tíz tosz [*sic!*] hangzott el a vacsora alatt.”¹⁸

„Rossz szokásunk nekünk az anyósokat szidni, pedig ők, szegények, isten angyalai a japáni asszonyokhoz képest, kinek kinézése is az ő elszáradt mivoltában igazán olyan, mint a mesebeli zörgőcsontú boszorkány.”¹⁹

Megfigyelhető, hogy amikor magyar viszonyokhoz hasonlít, többnyire hasonlóságokról beszél, amikor pedig komolyabb kulturális eltérésekkel találkozunk, azt Európához képest írja le különbözőnek. Ahogy Edward W. Said *Orientalizmus*²⁰ című könyvében megállapította, a Keletről született nyugat-európai művek valójában a Nyugatról szólnak, mivel saját kultúrájukhoz képest határozzák azt meg, mégpedig egy teljesen különböző, fordított világgént. Ezzel ellentétben a közép-európai Baráthosi leírásában is próbálta közelíteni Japánt Magyarországhoz. Számára a kulturális törésvonal tehát egészen más értelmezést kapott. Magyarország, tehát Kelet-Közép-Európa a Kelethez tartozik, ami azonban nem egyfajta mesevilág, nem civilizálatlan, annak modernizációja pedig nem jár a régi értékek elvesztésével. Kiváló példaként szolgál erre Japán, Baráthosi ugyanis több alkalommal is megjegyzi, hogy a szigetország úgy zárkózik föl a Nyugathoz a technikai vívmányokat illetően, hogy közben megőrzi tradícióit. Itt fontos megjegyezni, hogy Baráthosi a Horthy-korszak alatt a turanizmus egyik legaktívabb képviselőjévé és terjesztőjévé vált. Így tehát nem megalapozatlan az a feltevésünk sem, hogy ebben a tekintetben a *Dai Nippon* már a később kibontakozó turanista mozgalom szellemiségében íródott.

A szerző több helyütt – a leglátványosabban a harmadik fejezetben idézett, a követségi élményeinek hatására írt szövegben – nyilatkozik Habsburg-ellenességéről és függetlenségi vágyairól. Japán itt is pozitív példaként szolgál számára, hiszen magyar szemmel nyilván komoly következtetéseket vonhatott le az alapján, hogy míg Japánban „nemzeti” uralkodó van, Magyarországon „zsarnok úr”,²¹ s miközben előbbi mind gazdasági, mind politikai szinten egyre közelebb kerül a Nyugathoz, addig Magyarország – meglátása szerint – teljes sztázisban van.

A fogadtatás

Az alábbiakban négy korabeli recenzió, valamint az utazó egyik levelének segítségével próbáljuk meg érzékeltetni Baráthosi majd hároméves munkásságának hazai fogadtatását. A *Dai Nippon*ról számos folyóiratban írtak a kötetek megjelené-

¹⁸ *Uo.*, 174.

¹⁹ *Uo.*, 149.

²⁰ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa, Budapest, 2000.

²¹ Barátosi Balogh 1906. 160.

sét követően, azonban ez a gyakorlatban néhány szöveget jelent, amelyeket a különböző lapok átvettek egymástól. A következőkben tárgyalt recenziók a *Budapesti Szemlében*, az *Ethnographiában* és a *Katholikus Szemlében* jelentek meg.

Asztalos Gyula 1906-os, az *Utirajzokról* szóló írásában²² ismert utazónak nevezi Baráthosit, ami valószínűleg a kutató kintléte alatti, éleződő orosz-japán konfliktusnak köszönhető. A hazai sajtó – a recenzió szerzője szerint – részben ennek hatására követte nyomon folyamatosan Baráthosi utazását. Asztalos a Japánnal kapcsolatos irodalom kiemelkedő darabjának tekintette a *Dai Nippon*t, nemcsak magyar, de európai viszonylatban is. A kötet erősségének tartotta, hogy a pusztá adatközlésre szorítkozás helyett a szerző reflexiókkal látta el megfigyeléseit:

„Nem a pusztá jelenséget szemléljük soraiban, hanem a képeknek átszűrődését is egy gazdag képzeletű lélek ismerethalmazán” – írja.

Asztalos méltatja a könyv első részének „pillanatfelvételeit” a vasút által érintett népekről, s további pozitívként jegyzi meg, hogy az *Utirajzok* adatai hitelesek, rávilágítanak a „japán nemzet jellemére”, és magyarázatot adnak a rendkívül sikeres modernizációra. Asztalos végül megállapítja, hogy a kötet egyaránt része lehet az ifjúsági és a tudományos irodalomnak.

Szintén az *Ethnographia* oldalain jelent meg 1907-ben Ágner Lajos cikke²³ a *Dai Nippon* második és harmadik kötetéről. A *Történet, földrajz* című második munkáról írva Asztalos Gyulához hasonlóan ő is elsősorban a könyv erősségeit emeli ki. A Japán történetét tárgyaló részhez felhasznált források és irodalom véleménye szerint a legjavából valók. A földrajzi részt a történetinél gyengébb minőségűnek tartja, elsősorban a száraz adatok és nomenklaturák gyakori felsorolása miatt. Az *Irodalom* című munkáról keveset írt, érezhetően ezt tartotta a leggyengébbnek, részben a fejezetek aránytalansága miatt. Ágner további általános kritikaként jegyzi meg a második két kötetéről, hogy gyakran előfordulnak benne pontatlanságok, nevek és kifejezések rossz leírása.

Míg az *Ethnographiában* megjelent recenziók alapvetően pozitív véleménnyel voltak a *Dai Nippon*ról, addig a *Budapesti Szemlében*²⁴ és a *Katholikus Szemlében*²⁵ a negatívumokat domborították ki. Előbbiben ugyanattól az Ágner Lajostól olvashatunk lesújtó véleményt az *Utirajzokról*, aki 1907-ben a néprajzi folyóiratban az egyébként kevésbé jelentős későbbi munkákról dicsérő hangnemben nyilatkozott. Ágner szerint Baráthosi célkitűzései túl merészek voltak tehetségéhez képest, így valójában szerencséje volt, hogy az orosz-japán háború kitörése miatt megszakadt gyűjtőútja. További problémaként jegyzi meg, hogy hiányoztak Baráthosi számára a megfelelő – főleg nyelvi – előtanulmányok. Konklúziója szerint

²² Asztalos Gyula: *Dai Nippon*. *Ethnographia*, 17. évf., 1906, 122–123.

²³ Dr. Ágner Lajos: *Dai Nippon*. *Ethnographia*, 18. évf., 1907, 254–255.

²⁴ Uő: *Dai Nippon*. *Budapesti Szemle*, 126. köt., 1906, 305–308.

²⁵ Szeghy Ernő: *Dai Nippon*. *Katholikus Szemle*, 1907, 763–765.

az *Utirajzok* szórakoztató munka, de nincs tudományos értéke. Mindezek ellenére fáradozását, buzgalmát dicséretesnek tartja.

1907-ben Szeghy Ernő mindhárom kötetről, s egyáltalán Baráthosi tevékenységéről fogalmazott meg az Ágner Lajosénál markánsabb véleményt a *Budapesti Szemlében*. Az utazót tipikus autodidaktának nevezi, kételkedik abban, hogy Baráthosi eredeti forrásokat használt fel, egyszerűen gyengének tartja a történeti részt, valamint Ágnerhez hasonlóan ő is úgy gondolja, túl sokat vállalt magára a szerző. Ezek ellenére ajánlja az olvasóknak, hogy vegyék meg a *Dai Nippont*, de csak azért, hogy Baráthosi anyagilag ne menjen tönkre a könyvek költséges kiadása miatt.

Ha Baráthosi 1903 és 1906 közötti tevékenységének korabeli megítélésére próbálunk fényt deríteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül 1904-ben hazaküldött gyűjteményének sorsát sem. Erre jó forrásul szolgál a kutató 1904 augusztusában a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának írt levele.²⁶ Ebben azt olvashatjuk, hogy amikor hazatérését követően gyűjteménye rendezésére indult a múzeumba, a néprajzi osztály munkatársai közölték vele, hogy a megérkezett tárgyak véleményük szerint semmit sem érnek, ki fogják dobni azokat. Baráthosi ezért azt kérte, hadd vásárolja vissza a csomagot, mert komoly munkájába került az anyagok beszerzése, s azok számára rendkívül becsesek.

Meglepő módon tehát néprajzi gyűjtését kezdetben egyáltalán nem értékelték. Sok mindent nem tudunk arra vonatkozóan, hogy ezek után vajon miért változott a néprajzi osztály véleménye, mindenesetre az biztos, hogy az anyag végül nem került kidobásra és Baráthosi sem vásárolta azt vissza. A kutató által korábbi leveleiben szerénynek nevezett gyűjtemény ma is a Néprajzi Múzeum becses tulajdonát képezi.

Összegzés

Tanulmányunkban a szakirodalom által eddig méltatlanul kezelt Baráthosi Balogh Benedek 1903 és 1906 közötti tevékenységét s az ennek termékeként megszülető *Dai Nippont* vizsgáltuk.

A rendelkezésünkre álló források alapján Baráthosi elhivatott kutatóként jelenik meg előttünk, aki utazása folyamán igyekezett mindent közelről megfigyelni, alaposan dokumentálni, törekedett a japán kultúra sokoldalú, mély megismerésére, megértésére. Mint arra rámutattunk, valószínűleg nagy törést okozhatott számára a követségen tett látogatása, ám sajnos a ránk maradt szöveges anyagok ezt nem tudják egyértelműen alátámasztani.

²⁶ Baráthosi Balogh Benedek levele a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, NMI-3/1904.

Az eddig részletesen még a japanológia által sem vizsgált *Dai Nippon* elemzésekor láthattuk, a műben jellemző a romantikus beszédmód használata, a Japánnal kapcsolatos ismeretek széles körű bemutatása, a japán és magyar viszonyok sokszori párhuzamba állítása, s a könyvben szintén gyakran jelenik meg a függetlenség kérdésköre. Mindezek fényében elmondhatjuk, hogy az első magyarországi Japán-monográfia többre volt hivatott, mint bemutatni egy a magyar lakosság számára aránylag ismeretlen szigetország viszonyait. Baráthosi gyakori értékítéleteivel, a japánok és magyarok közötti hasonlóságok hangoztatásával, valamint a két ország politikai helyzetének összevetésével elénk tárja gondolatvilágát, megmutatkozik előttünk egy nyitott elméjű székely származású, a Kelet és a néprajz iránt érdeklődő polgári tanító nézetrendszere. Jóllehet, Baráthosi Balogh Benedek célja nem elsősorban ennek kifejtése volt, azonban a téma jó lehetőséget adott számára, hogy a világról alkotott elképzeléseit a nagyközönség elé tárja.

A magyar társadalomtörténet-írás új útjai a vizsgálatok alanyává egyre inkább az egyént, az individuumot teszik. A fentiek alapján Baráthosi szövegei véleményünk szerint sok szempontból forrásai lehetnek efféle kutatásoknak is. Egy sokszorosán összetett személyiség áll ugyanis előttünk: egy székely származású polgári tanító, a néprajz iránt érdeklődő, a turanista eszme iránt elhivatott és a Kelet iránt vonzódó egyén. Érdemes tehát ezek alapján is későbbi individuumvizsgálatok forrásanyagaként feldolgozni a *Dai Nippon*t s Baráthosi későbbi könyveit.

Másrészt, mint ahogy azt a recenziókból leszűrhetjük, már a kortársak is hitelt adtak az *Utirajzok* adatainak, leírásainak. A legtöbb esetben ma sincs ez másképp. Mivel a szerző útjai során érintkezett és komolyabban meg is figyelte Eurázsia népeinek jelentős részét, az ezekről született írásai – így például a *Dai Nippon* – forrásul szolgálhatnak az egyetemes, elsősorban pedig Kelet-Európa és a Távol-Kelet társadalomtörténet-írásához is.

Szerzőink

- BALOGH ESZTER EDIT: Anglisztika MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű irodalom és kultúra I.* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- BARANYI GYULA BARNABÁS: Anglisztika BA szakos. A *konstruált igazságok „valósága”* című tanulmánya a *Szkhion* 2013/1-es számában fog megjelenni. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Vizuális kultúra* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Csató Péter egyetemi tanársegéd.
- BARI DÓRA: Szociálpolitika MA szakos. A XXXI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Szociális munka, szociálpolitika I.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Csoba Judit egyetemi docens.
- BÁTORI ISTVÁN: Magyar nyelv és irodalom MA szakos. Közlésre elfogadott publikációja fog megjelenni a *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10. kötetében. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Nyelvtörténet, névtan, finnugrisztika* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi docens.
- BELICZA GYÖRGY: Történelem BA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Két világháború közötti magyar történelem II.* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Szilágyi Zsolt egyetemi tanársegéd.
- BOZSÓ GEORGINA: Anglisztika MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű irodalom és kultúra III.* tagozatában második helyezést ért el, továbbá megkapta a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének Brit Irodalom és Kultúra Különdíját. Témavezetője: dr. Séllei Nóra egyetemi docens.
- FAGYAL JÓZSEF SZABOLCS: Anglisztika MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű irodalom és kultúra II.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- FARKAS EVELIN: Magyar BA szakos. Eddig több beszámolója és recenziója jelent meg, többek között a *kulter.hu*-n. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Klasszikus magyar irodalom* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Péter egyetemi adjunktus.
- GALÁN ANITA: Szociálpolitika MA szakos. *Játék vagy függőség? A játékszenvedély veszélyeztette ifjúság* című publikációja a *Metszetek* online folyóirat 2012/1-es számában jelent meg. A XXXI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának Szociális munka, szociálpolitika I. tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Csoba Judit egyetemi docens.

ciális munka, szociálpolitika III. tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Csoba Judit egyetemi docens.

GRUNDA MARCELL: A Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola elsőéves doktorandusza. Eddig két tanulmánya és egy könyvismertetése jelent meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Német nyelvű irodalmak* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Horváth Andrea egyetemi adjunktus.

HEGEDŰS ZOLTÁN: Történelem BA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *20. századi egyetemes történelem* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Barta Róbert egyetemi docens.

IVANCSÓ MÁRIA: Magyar BA szakos. Eddigi írásai többek között a www.irodalmi-jelen.hu-n és a www.barkaonline.hu-n jelentek meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Régi magyar irodalom II.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Fazakas Gergely egyetemi adjunktus.

IVÁNCsó ÁDÁM: Történelem MA szakos. Publikációi többek között konferenciakötetben, a Történelmi Intézet *Hallgatói Műhelytanulmányok I.* című kötetében, illetve a *Szkholion* folyóiratban jelentek meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Két világháború közötti magyar történelem I.* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Kerepeszki Róbert egyetemi adjunktus.

JURTH RÉKA KLÁRA: Anglisztika MA szakos. *On the distribution of verbal particles and nominal resultatives in Hungarian* című tanulmánya az *Argumentumban* jelent meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Szintaxis, generatív nyelvészet* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Rákosi György egyetemi adjunktus.

KÓSA ZSUZSANNA: Magyar-pedagógia tanár MA szakos. Az IROM-könyvek (Irodalomtanítás Innovációjának Országos Műhelye) sorozat II. kötetében jelent meg publikációja: *Mi az oka, hogy Magyarországon az irodalomtanítás modernsége lábra nem tud kapni* címmel. A XXXI. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Neveléstörténet* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Fenyő Imre egyetemi adjunktus.

KOVÁCS DOROTTYA: Kommunikáció- és médiatudomány BA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Vizuális kultúra* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Kálai Sándor egyetemi adjunktus.

LISZTES NIKOLETT: Történelem MA szakos. *Gróf Széchenyi István halálának sajtóvisszhangja az országos és a régió lapjainak híradása alapján* című előadását tartalmazó elektronikus kötete megjelenés előtt áll. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Gondolkodás, emlékezet és kultúra a dualizmus korában* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Velkey Ferenc egyetemi docens.

MÉSZÁROS PÉTER: Kommunikáció- és médiatudomány MA szakos. *Zene, rádióműsor, szubkultúra* című publikációja (társszerző: Kálai Sándor) a *Zenei szubkultúrák médiareprezentációja* című kötetben jelent meg (Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, PTE – Zenélő Egyetem, Buda-

- pest–Pécs). A XXXI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Média- és kommunikációtudomány II.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: Bujdosó Ágnes tudományos segédmunkatárs.
- MOLNÁR ÉVA: Szociálpolitika MA szakos. A XXXI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Szociológia IV.* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Czibere Ibolya egyetemi adjunktus.
- ORSZÁG DÓRA: Néprajz MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Folklór* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Lajos Veronika tudományos munkatárs.
- PORCZIÓ VERONIKA: Magyar nyelv és irodalom MA szakos. Publikációi a *Látó, Napút* és *Szkhion* folyóiratokban jelentek meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kortárs magyar irodalom I.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Oláh Szabolcs egyetemi docens.
- POSTA ANNA: Magyar–latin tanár MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Régi magyar irodalom I.* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Imre Mihály egyetemi tanár.
- SÁRKÓZI GERGELY: Amerikanisztika MA szakos. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű irodalom és kultúra II.* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Glant Tibor egyetemi docens.
- SCHREK KATALIN: A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának elsőéves doktorandusza. Eddig 3 tanulmánya és 2 könyvismertetése jelent meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kora újkori és újkori egyetemes történelem* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bodnár Erzsébet egyetemi docens.
- SZABÓ ANITA: Szociálpolitika MA szakos. *Az integrációs folyamat megvalósulása egy szabolcsi településen* című írása a *Metszetek* online folyóirat 2012/1-es számában jelent meg. A XXXI. OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Szociális munka, szociálpolitika III.* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Czibere Ibolya egyetemi adjunktus.
- SZABÓ BARBARA: Andragógia MA szakos. Több publikációja is megjelent vagy megjelenés alatt van. A XXXI. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Felnőttképzés* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Márkus Edina egyetemi adjunktus.
- SZÉP SZILVIA: Magyar nyelv és irodalom MA szakos. Címlapelemző sorozata és könyvkritikái többek között a *Vörös Postakocsiban* jelentek meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kortárs magyar irodalom II.* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bódi Katalin egyetemi adjunktus.
- SZILÁGYI GUSZTÁV: Anglisztika MA szakos. Agatha Christie regényeiről több tanulmánya is megjelent. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű irodalom és kultúra II.* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- TAKÁCS DÁVID: A Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának elsőéves hallgatója. Több Kondé Zoltánnal közös publikációja jelent meg (vagy

áll megjelenés előtt). A XXXI. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Általános lélektan II.* tagozatában első helyezést ért el. Témavezetője: dr. Kondé Zoltán egyetemi adjunktus.

TÁMBA RENÁTÓ: Neveléstudomány MA szakos. Közlésre elfogadott publikációi az *Iskolakultúrában* és a HUCER konferenciakötetben fognak megjelenni. A XXXI. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Neveléstörténet* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetője: dr. Rébay Magdolna egyetemi adjunktus.

TIMÁR TÜNDE: Pszichológia BA szakos. A XXXI. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Fejlődéslélektan* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Péter-Szarka Szilvia egyetemi tanársegéd.

TÓTH TAMÁS: Történelem MA szakos. Eddig egy ismertetése jelent meg a *Klió* történettudományi szemlélő folyóiratban. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Gondolkodás, emlékezet és kultúra a dualizmus korában* tagozatában második helyezést ért el. Témavezetői: dr. Bodnár Erzsébet ny. egyetemi docens és dr. Miru György egyetemi docens.

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID: Történelem MA szakos. Eddig három tanulmánya és két recenziója jelent meg. A XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának *1945 utáni magyar történelem* tagozatában harmadik helyezést ért el. Témavezetője: dr. Erős Vilmos egyetemi docens.